Вітчизна

7

ISSN 0131-2561

Проза Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

'91

Ікона Покрова.
Січова Покровська церква.
(Старий козак з медаллю на грудях —
останній кошовий отаман
Петро Калнишевський).

ВІТЧИЗНА 7

ЛИПЕНЬ 1991

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник
Засновник Спілка письменників України

Київ • видавництво «Радянський письменник» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

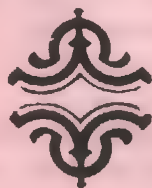

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

МИТЬ ОСЯГНЕННЯ

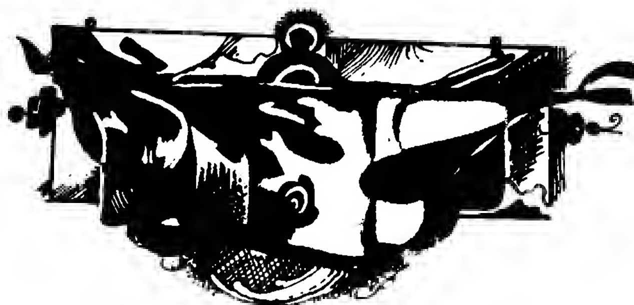

●

Мій сон земний короткий, ніби день.
Сто літ пройдеш — однак не наживешся.
Сто існувань, сто перевтілень явищ —
Одначе не надишешся життям.

А що любити? Муку і свої
Страждання, вигадані чи справдешні?
Тюрму сліпу на згарищі душі?
Нікчемне копошіння у кошарі?

Коротку мить осягнення, порив
До горнього ясного ідеалу
І боротьбу щоденну за людське

В собі самому... Ти приймаєш знову
Ненатлу безконечну суєту
І спалахи жертовної покути?

●

Грає зелень.
Грає зелень і грає
Лукава її, молода світлотінь.
Грає, зваблює, манить і втягує в себе
Погляд зустрічний: ось я, дивися, дивись!

Кожна тепла стеблина, травина, струнка і м'яка,
Грає тонко і чисто:
Упади, я тебе обніматиму, чуєш?
Я втягну тебе в довгий цілунок,
Глибокий, мов ніч!..

Вся природа як змовилась:
Повиставляла довкіл
Золоті і дурманливі пастки.
Грає зелень: до крові
Знову тягнеться радісна кров,

Обіймається кров, що голодна, як смерть,—
І затягує вир: до знемоги, знетями,
До солодкого самоздригання...

Володар часу, простору і доль,
Творець, вершитель горній, чи не знав ти,
Кого із праху зводив і кому
Подарував ясну свою подобу?

Ти чуєш наперед усі дива.
Чи бачиш нас, які життя єдине,
Немов чуже, як панщину стогидлу,—
Волочать, відбувають і клянуть?

Ти вказуєш і учиш... І усі,
Мов діти в школі, ладні позбігатись
До Господа: за бороду смикнуть...

А то ще: божі груди розітнути,
І стати, і дивитись, як у них
Палаюче скорочується
серце...

Дівчата танці танцювали,
Шотландські танці на мечі...
П. Тичина

Ми за гріхи родились тут, братове.
За стародавні, та живі гріхи.
Вони ростуть за нами, як бур'ян,
І нині — озирнімося у душах.

Ми той народ, якому присудили
Всю долю танцювати на мечах.
Хто в потемках метнув під ноги нам
Примарне золото, що обернулось кров'ю?!

Спокутувать — віки. То дай нам, Боже,
Століть ясних на довге каяття,
Щоб вичавити з душ огидне трійло.

Або убий водночас: волочить
Невільні душі і нудити світом —
Прокляття це страшніше, аніж смерть...

Вічно було так: щороку, щоднини, щомиті
Нишпорили по моїй безборонній землі
Ірода слуги: превірнії пси-людолови
Тут полювали:
Шукали ясних немовлят.

Щоб не зростали мужі, охоронці, надія,
Щоби гарячі мізки не запліднила мисль...
Гола і боса... щоб геть безталанною стала,—
Вічно конала щоб
Цареневгодна земля.

Досі не знаю, яка у нагорянім світі
Зірка вкраїнська їх оберігає, веде.
Тайно вони виростають... і вічно пребудуть
Світлі спасителі матері,
Вічно вдови...

●

Над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як горлом кров біжить.
Василь Стус

Мені ночами сниться плач — важкий, і темний, і дрімучий.
Не можу вийти. Йду і плачу,
Ридаю, ідучи. Земля
Закінчується під ногами.

І нами, нашими тілами земля очиститься сама,
Коли ми ляжемо у неї:
Корінням нашим уберем
Ту смерть, яку самі плекали.

І знаю... та боюсь... однак... іде кінець, наздоганяє,
Мов чорний вовк із улоговин
Залізних... виючи в пітьму...
Залізний вовк наздоганяє.

Коли астральними очима я гляну боязко униз,—
Чи я побачу Україну,
На ній — живого мого сина,
А з ним — дитя його щасливе,
Що чистим
берегом
біжить?..

●

Бабки споровані мріють у теплім повітрі.
Четверо крил.
Бабки прозорі, кохання прозоре на вітрі.
Ангел летить?
Літо розлите, і спека тремтить над горою.
Млосна трава.
Вільне кохання, в леті кохання — допоки
Добра пора...

●

Оплачемо себе, убитих на людній площі, і свої
Розтерзані, убиті душі.

Наш храм обідрано. Важке, старе сміття звезли у нього.
І розстріляли всіх святих.

Шакали чують кров і смерть. І їхня шерсть, як дріт, стоїть.
І пазурі о камінь точать.

Та устає стоглавий хор, і тисячний — і поминальні
Вогні зливаються в один.

Шакали шастають. Із пащ викочується слина —
Бо вже до лап тече вогонь.

Ви згорите, прокляті! Хор густішає і заливає
Всю землю співом очисним.

О матір всіх скорбящих, дай нам увійти до храму, впасти,
І зцілитися, і ожить.

ДЕННО І НОЩНО

1.

Густо, рясно зірок...
Боже милий, єси ще
живий?
Чую: я ще —
Жива.
Дивом дивним разиш моє серце.
І даєш мені жалість,
Пронизливу, довгу, протяжну,
Золоту, розтонісіньку нитку,—
Як ридання задавнене, здавлене,
До всього, що навколо
І росте, і цвіте, і живе, і минає...

2.

Господи, непевне і тривожне щогодини шарпає життя.
І ніхто уже нам не поможе: се кінець народів і держав.
Нас уже записано — на вітрі.
І на вістрі смерті — як один.
... Налякай востаннє, пожалій нас. І, як дим,
страхи мої розвій...

3.

Господи, не милуй, не рятуй
Нас, овечок мокрих і дрижачих.
У чиїх очах — укляклий плач
І покора, завчена, ледача.
Господи, як тяжко бачить нас,
Збитих у тісну важку отару.
Я тебе жалію, Боже мій,—
Ти до нас не можеш доволатись.
... Та невже і сам ти, наче раб,
Згорблений, окрадений рабами,
Меншими, дрібними, наче пил,
Не владаєш більше небесами,
Безпорадний, як сліпий пастух?!

4.

Господи,
Чого твоя молитва
Про нас, недовірків, кволодухих,
Дрібних і крихких,
Непалка і некріпка?
Ти ж нас покинув —
Підкинув у смертельне і дике життя —

І відрікся дітей?
Бачиш: повзаємо в пилюзі?
Бачиш: бабраємось у багні?
Ти вже втратив останню віру?

5.

Господи,
Дай мені сили зістаритися у трудах,
У радості й печалі;
Дай мені дозріти
До смерті,
Як дозріває плід.
Дай мені
Насититься життям, аби я могла сказати:
Довгий мій вік,
Утомилася я,—
Дай мені, Боже, умерти,
Як листя вмирає щоосені.
Дай мені, Боже, дітей і онуків узріти
Поглядом ясним, а не скорботним,
На вільній моїй Україні.
Прах мій земний, моє тіло віджиле,
Тонке,
Прахові
предків
оддай...

6.

Господи, не дай мені побачити
Кінець мого народу і часу його.
Візьми
мене в жертву —
Дай Роду життя.
Не дай мені, Боже всеблагий,
Бачити смерть моїх дітей.
Наточи з мене крові,—
Подовж їм земну їхню долю
На славу моєї землі.

БОЖЕ, ВРЯТУЙ УКРАЇНУ
І ВСІХ ЇЇ ДІТЕЙ.

7.

Господи, верни ж нам Україну,
Нашу матір нам яви живу!
Виведи із чорної пустелі
Наші душі, темні і оспалі,
Вірою серця нам освіти.

Замість чужомови дай молитву,
Рідну дай молитву, отверзи
Нам уста, очищені від скверни.
Наші мислі, підлі і дрібненькі,
На вогні високому спали.

Господи, верни ж нам Україну.
Господи, верни ж нас до життя!

ЛЕОНІД ГОРЛАЧ

ПЕРСТ АСКОЛЬДА

Розділ з роману

Черлений лист на кручі клав ревун[1],
і золотіла угорі денниця[2].
А на Горі збирались стар і юн,
і радістю цвіли погожі лиця.

Вночі гонець хорошу вість приніс:
вертається дружина із Саркела[3].
Шлях Соляний[4], що врізався у ліс,
вже тупотнява пойняла весела.

І ось на стінах, що зрізали пруг,
озвалися урочим зовом била,
і з глибини розкошланих яруг
луна зворотна в дітинець вкотила.

— Ідуть, ідуть!— гукала дітвора,
столочуючи черлень падолисту.
Від голосів хиталася Гора,
вростаючи у неба просинь чисту.

І князь Аскольд пришпорив жеребця,
що сторожко ступав на мостовини,
зігнав дорожню втому із лиця
і розмислів далеких перелини.

Нарешті — вдома. Що за благодать —
оці дідівські кручі незнищенні,
де може й смерть спокійна благом стать,
коли себе утвердив у знамені[5]

І не забув, що Кий[6] кував тут Русь,
полянські землі мавши за ковадло,
що присуд віковий у справах збувсь
і майбуття Русі яріє знадно.

І ти, Аскольде, будь як той оскол[7],
а не осколок вимерлого роду,
во дні криваві ратей і негод
обстоюй людям благо і свободу.

А на Горі, де княжий терем ріс,
доладно збитий, критий рівним тесом,
стояв народ, мов колихливий ліс,
окутаний спокійним неба плесом.

Високий Дір, прямий, немов свіча,
спокійно брата вибирав очима,
притримуючи лівою меча,
зібгавши яре корзно[8] за плечима.

А поруч у розмаї паволок[9]
цвіла княгиня, молода Ярина.
І кіс її важкий лискучий шовк
жовтавим туском узороч[10] *ярмила.*

— Жоно моя!— Аскольд прошепотів,
окутавшись гарячою жагою.
А кінь все далі вгору тупотів,
і гвалт людський летів понад Горою.

І зліз Аскольд з коня, і зняв шолом,
аж задзвеніла на плечах бармиця[11].
— Чолом тобі, мій брате, всім чолом,
як за поконом прадідів годиться!

І обнялися обіруч брати,
і гримнули кияни:
— Слава, слава!..
Дружина загриміла у щити.
Грачина зграя піднялась пістрява.

— Ну, як наш град без нас?— спитав Аскольд,
голублячи очима брата Діра.
— Хвала богам, що не було негод,
а як вбивали ми, то тільки звіра.

— Мій князю,— воєвода на лиці
зберіг покору і погорду мертву.—
На капищі нас ждуть старі жерці.
Годилось би богам віддати жертву.

Кучматий Буривой повів плечем,
і спідлоба поглянув на дружину,
і над жіночим сміхом та плачем
слова посіяв, як терпку ожину:

— Покон дідів і мудрий князь велять
богам віддати щонайперше шану.
Отож і днесь не буде замовлять
наш князь Аскольд вам совість, наче рану.

А вже назустріч хитрий Богомил,
вусатий жрець з волоссям аж по плечі,
недремний доглядач святих горнил,
ставав супріч людської колотнечі.

Сорочка довга й довгі рукави
на вітрі, наче крила, лопотіли,
І очі, як залізні бурави,
вгрузали в люд і жаром жил жахтіли.

Ну що ж, порахуватися пора,
якщо добром не вгамувать погорду.
Лише богам підвладна ця Гора,
лише богам, не Діру та Аскольду!

Десь півень прокричав і миттю змовк,
мов хвиля вітряна його замила.
Аскольд одринув від своїх думок
і повагом кивнув до Богомила.

Волхв молодий три дощечки підніс
до Богомила і подав з поклоном.
І раптом чхнув Перун собі під ніс,
вистежуючи пильно за поконом.

За ним Стрибог[12] *надув товсті вуста*
і так студнув в передчутті поживи,
що покотилась курява густа
і здибились лісів багряні гриви.

— Боги почули!— Богомила глас
гойднув народ і передався небу.—
Похід скінчився, і надходить час
воздати їм належну добру требу[13].

Тих, хто не повернувся, пом'янем,
хто з нами тут, хай вип'є чашу меду.
Очистимось Перуновим вогнем
і воззримо світ божий попереду.

Хто знатний тут був, буде знатний там,
хто смердом є, боярином не стане.
Боги так урядили здавна нам,
а це, вістимо, зверху людям дане.

О чистий вогне, вознесись увись,
і випали гріхи й провини наші,
і голосом Перуна озовись,
щоб стрепенулись в небі душі пташі!..

Він витягнув долоні до стовпа —
і вибурхнуло полум'я пекуче,
й Мокоша[14] *похитнулась, як сліпа,*
лице руками затуливши щуче.

Три дощечки у пальцях волхв затис.
Вони відбили звію полум'яну.
Дитя сплакнуло. Лунко тріснув спис.
В жертовнику посунув жар у яму.

І вдарив голос у людські ряди:
— Ці тріски три — богів небесні знаки.
Великий Роде, присуд уряди
при цім вогні, що пожирає злаки

і древо упокорене старе,
помічене Перуном для заклання:
нехай твій перст пожертву відбере
і утолить найвищі спогадання.

Хвала богам всевидящим, хвала!
Вони мужів уберегли в поході,
їх віща сила в Київ привела,
який стоїть у славі та у згоді...

О цих словах хитнувся лячно люд
і знов завмер, неначе вріс у Гору,
бо хто тут міг чинити власний суд
чи впасти самочинно в непокору.

А Богомил зігнувся, наче лук,
і закружляв на випаленій глині,

три дощечки не випустивши з рук.
Хрипкі слова — пожовані, у слині —

губив із губ, то густо гув джмелем,
то ухав, наче сич, то вив по-вовчи,
а потім завмирав перед вогнем,
здолавши самовільно тіла корчі.

Він кружеляв та бачив всіх як є —
і другів лики, й недругів парсуни.
Він плетиво розвішував своє,
з якого не відкупишся й за куни[15].

Он два князі — цих рушити не смій,
он Буривой, похмурий воєвода.
Бояри можні — з ними будь як змій,
коли життя безжурне, сите шкода.

Мужі значливі і ремісники,
важкі од зброї і натоми вої,
уноті[16]*, отроки, старі жінки —*
їх стільки тут, як на ялині хвої:

Усіх не будеш знати, як не пнись.
А оцього, Осмомисла-купчину,
не днесь він оком вимітив — колись,
а мав на те утаєну причину.

Відколи той у греки шлях проклав,
забив товаром рублені комори,
а, золото поставивши в заглав,
на себе не давав вдягнути шори.

З Аскольдом був поручений здавна,
тримався, мов реп'ях кожуха, Діра.
А от богам не віддавав сповна
те, що казала предковічна віра.

Возив ахати й лали[17]*, обояр*[18]*,*
важкі дібаджі[19]*, паволоки, колти*[20]
властиво, був своїм серед бояр,
бо міг добром всіх недругів збороти.

Але князі й бояри не боги,
і їм належить дати вищу требу.
Що ж, Осмомисле, час вертать борги
і не землі вклонятися, а небу.

Тобі не уламалася рука,
коли з добром приводив повні лодьї,
а нам давав хіба що маслака,
хоча жерці завжди, як є, голодні.

Напившись олу[21]*, язиком плескав,*
що ніби і боги несправжні наші.
Тепер одержиш те, що сам шукав
і вип'єш труту, а не мед, із чаші...

Він став біля вогню. Над ним боги
мовчали, чистим полум'ям зігріті.
Час надійшов оплачувать борги,—

ти князь, боярин а чи смерд в лахмітті.

— Хвала Аскольду, воїнам хвала! —
перекотився голос Богомила.—
Додому вас дорога привела
і ратні рани од крівці відмила.

Возславимо ж богів старих своїх —
вони оберегли вас од Морени[22].
Дали ви узороччя повний міх,
і дар ваш щедрий буде недаремний.

Але сьогодні мало їм, либонь,
таких дарів — боги жадають крові.
Нехай вона проллється у вогонь
не з ненависті чорної — з любові.

На кого нині вибір упаде,
хай в радості пребуде і в розраді.
Так де ж отой обранець юний, де,
чия сваволя стала на заваді?

Ага, у тріски біла сторона.
Ну що ж, богам унотя ця немила.
Цій — біла теж. Та не тремти, дурна,
іще б ти, яко блудний пес, завила.

Лишилась третя тріска,— волхв обпік
людські ряди очима сіроманця.—
Що бачу я? Нарешті чорний бік.
Нарешті маємо богів обранця.

Ось він! — вказав на уношу[23] перстом.
Вхопився той за руку Осмомисла.
Війнула смерть розпатланим крилом,
над головою русою зависла.

— Що ти речеш? — подавсь вперед купець.
— Не я речу — боги його обрали.
— Невже замало їм биків, овець,
яких ми на Горі потирлували?

— Не нам судити помисли богів,—
крутнувся Богомил на закаблуках.—
Раз жереб випав, то пригасим гнів,
аби в страшних не доконати муках.

— То не боги, а ти рішив так, ти.
Хіба спроможні мислити боввани,
яких богами сміли наректи,
хіба болять бовванам наші рани?

— Ви чули, люди, що купець прорік? —
аж звився Богомил на білій глині.—
Боги, ви чули, що сей чоловік
наважився сказать прилюдно нині?..

— Та чули, чули,— ворухнув Сварог
обвислим долу мичкуватим вусом.
— Скарай його! — наприндився Стрибог
і ляснув вітром, як дубовим брусом.

— Чом стоїте? — вереснув Богомил
на волхвів, що завмерли при багатті.—
Боги зовуть, то не жалійте сил.
Сей отрок їх!—
І волхви волохаті

посунули туди, де отрок блід,
вхопивши що є сили отню руку.
Мовчав народ, підперши небозвід,
ховаючи в собі печаль і муку.

А що він міг? Як уношу спасти,
коли боги його запрагли крові?
Проміння опадало з висоти
на кучері розмаяні шовкові.

Та уноша немов закам'янів.
Горіли яро очі василькові.
Уже в них вицвів непокори гнів,
вуста цнотливі позбулися крові.

Він шепотів про щось, ладен ступить
у полум'я і впасти, наче тріска,
і кров'ю молодою окропить
повернення Аскольдового війська.

Він знав: коли очиститься вогнем
і знову оживе у потойбіччі,
то буде звільна гратися конем,
з мечем ходити на запеклі січі.

Він буде мати все, як має тут:
багатий двір, челядників пошану,
очей уноті дивний каламут
і небувалих подвигів приману.

Він був готовий спевнити покон,
хоча й протестували юні м'язи:
отак, без оборони, впасти в сон
не личить і подумать без відрази.

А волхви підступали упритул.
Позаду людське товпище тверділо,
в його нутрі народжувався гул
і поривав до дії кожне тіло.

І розступились всі. Лише купець
лишився в колі, пригорнувши сина.
Та скоморох, обпатраний скопець,
виляв довкруж і гавкав, яко псина.

Кричав купець:
— Кияни, поможіть!
Не дай пролити кров, великий княже.
Беріть усе — добро моє і кліть[24],
немиле буде все, як син поляже...

Та товпище шуміло:
— Він не твій!
— Його боги самі собі обрали.
— Купчино, їм перечити не смій,

допоки нас усіх не покарали...

— Аскольде, княже, словом заступись,
ти ж так його вподобав, яко сина!..—
Мовчав Аскольд і мовчечки дививсь,
і горбилась йому широка спина.

На Діра глянув, глянув на жону —
і опустив зневільна очі долу.
А голос Осмомисла гнав луну
все понад Гору, понад Гору голу.

— Не дам я сина вам, не дам, не дам!
Візьміть мене, я вже пожив часину.
Та чим же ти приглянувся богам,
отим бовванам дерев'яним, сину?

О-о, це все ти, підступний Богомил.
Напевне, мало я давав пожертви.
Ти вимотав із мене стільки жил,
тепер же ладен і дитя пожерти.

Будь проклятий, породження вогню!
О люди, зжальтеся над отнім горем!
Кому тепер довіритись — коню
чи лодії, яка полине морем?..

І підступили зусібіч жерці,
і вирвали у Осмомисла сина,
і ́впав купець у шерхлі багреці,
немов мечем підтята деревина.

Уже не бачив він, коли чужі
на требище стягли його дитину,
як поміж ребра вдарили ножі,
як кров збагрила білу полотнину.

І вибухнув вогонь під небеса,
прийнявши молоде безживне тіло.
І виступила на богах роса,
мов тіло їх од крові розіпріло.

Скотину били, різали жерці —
шматок богам, на пир киянам решту.
Гриміли скоморохи в бубонці,
свистіли в замри[25]*, і гульбу допреж ту,*

що перенесли крізь віки діди,
розпочинали ситою[26] *і олом.*
Бриньчали гуслі глухо, як з води,
луною озивались над Подолом.

А на піску нетямний Осмомисл
лежав, як прах, нікому не потрібний.
Стирчав у головах побитий спис,
і ворушивсь на вітрі волос срібний.

Аскольд поглянув гнівно на богів,
неначе вперше в душу їх криваву
заглянув — і прикрив бровою гнів:
не час сьогодні братися за справу.

— Ходім, жоно. Гостей у терем клич.
Ти ж, Буривой, купцем розпорядися...
Сплітались ноги, мов плетюча гич.
Осінній день багрянами розливсь.

Вогонь криваво цвів. Довкола пир
кружляв, шумів, стрясавши берегами.
І незворушно мліли вись і шир
перед своїми вічними богами.

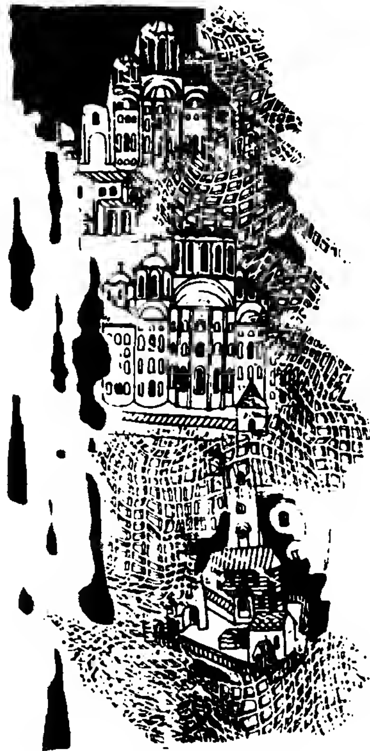

ПРИМІТКИ

1. Ревун — вересень.
2. Денниця — вранішня зоря.
3. Саркел — хозарське місто на Дону.
4. Соляний шлях — шлях на південь.
5. Знамено — княжа печать.
6. Кий — молот.
7. Оскол — скеля.
8. Корзню — накидка.
9. Паволоки — коштовні тканини.
10. Узороч — золоті й срібні прикраси.
11. Бармиця — сітка з кольчуги.
12. Стрибог — бог вітрів.
13. Треба — жертва богам.
14. Мокоша — богиня дощів, води.
15. Куна — грошова одиниця.
16. Унотя — дівчина.
17. Ахати й лали — агати й рубіни.
18. Обояр — перський шовк.
19. Дібаджі — римські оксамити.
20. Колти — підвіски з дужками для жіночого головного убору.
21. Ол — пиво.
22. Морена — смерть.
23. Уноша — юнак.
24. Кліть — склад.
25. Замри — музичний інструмент.
26. Сита — медовуха.

ІРИНА ЛОБОВИК

РУХЛИВИЙ ПІСОК

ДЗВІН

Дзвін батує повітря надтріснутим звуком, добутим із міді.
Дзвін сухим язиком намагається втишити спрагу.
Нависа над землею всім тілом, тяжким і безплідним,
і гортань йому сушать сукупно і спрага, і згага.

Дзвін гойдається над головами велично і плавно,
і повітря шматує на стьожки ясної китайки.
Дзвін собору козацького лине лиманом у плавні...
І розпечене сонце дзвонар розтинає на рівні окрайки.

Не китайкою стелеться шлях через браму соборну на отчі могили:
над соборні руїни здіймається чорним-зчорніла дзвіниця.
Дзвін злітає у небо — й, повержений, падає в прірву всім тілом.
І, розбуджений дзвоном, по небу летить серафим шестикрилий...
...На занедбанім цвинтарі в нетрях ожини пустують черниці...

РУХЛИВИЙ ПІСОК

Рушаться стіни твоєї старої оселі;
стука хтось в двері за північ тобі п'ястуком.
В землю вгрузають повільно і вікна, і двері,
і на півсвіту скрипить на горищі колиска:
жаль їй тебе, а ще жалько твоєї оселі,

наче речей чи одежі, до котрих ти звик,
зрісся, як з власною шкірою, з тими речами...

Так наче серце повільно із тебе виймають,
рушаться стіни...
                    І рушиться в них осереддя
болю, печалей, народжень, розлук і смертей.

Скільки ж бо тут поколінь — у цих стінах — минуло?
А на тобі обірветься ланцюг поколінь.

Так, на сім світі на всіх не стачає вже болю.
Що ж ти мовчиш? Чи глухі в тебе серце й уста?
Рушаться стіни, а в тебе ні сліз, ані слова,
буцім ні Бога у серці, нічого святого...
Буцім не рушиться все найдорожче у світі.

...Бачиш: на місці оселі сама порохнява й труха.
Власнику, що ти мовчиш на руїнах свойого життя?
Бачиш: зарівнює признаки хати рухливий пісок...

Пил архівний осідає на грубезні фоліанти,
павутиння на плафоні вимережує павук.
Ходить Тиша серед зали: ой, легкі її пуанти!
у кутку пухкий амурчик наклада стрілу на лук.

І скриплять розсохлі дошки, б'ється муха у гардині.
Вази. Бита порцеляна. І розхитані щаблі.

Пил століть. Пихата панна скніє у своїй гордині,
під парсуною сумують і пістолі, і шаблі.

У підсобці Хо чаїться і козак Мамай вусатий,
провінційні — в цвіті — липи зазирають у вікно.
Скрипочку пиля цикада. Місяць дивиться крізь грати,
промінь місячний торкає Мамаєве стремено,—

й тихо брязкає залізо. Нишкнуть всі музейні миші.
Самовидцеві сувої запечатує павук...
Вторять провінційні липи: «Хто ж ІСТОРІЮ допише?
Вже й перо у самовидця опускається із рук».

Кармазинові жупани сірі свити
гречкосії козарлюги кармеліти

фрак перука і ридвани і кунтуші
шаровари сіряки хохлацькі душі

панни панії повії білі ручки
банти кучері парфуми і каблучки

полонези гопаки і карамболі
світ широкий волі кожному доволі

прийме всіх і погамує врешті цвинтар
всіх між ребер врешті-решт трава прогвинтить

кров і піт ропа солона межи очі
й тут
рескрипти чи доноси дехто строчить

каніфаси альтабаси оксамити
гострі стріли бузини могильні плити

херувимові крило та ніс одбито

Палючого сонця ряхтить золота пектораль:
віками світила для скіфа вона і нескіфа...
Історія пильно пантрує проставлені грифи,
тим часом життя розгортається вічна спіраль,

і, немилосердний, для людства минається час.
Ритмічно пульсує земля, як тугий тулумбас...
Які ще народи пощезнуть так само, як скіфи?
І, може, загинуть, а мо, і залишаться міфи,
або, як про скіфів, народяться міфи про нас?..

...на Щекавицю не злетяться гуси,
і не зросте з-під каменю трава.
Тут осінь стеле пом'яті обруси
і смог у тиху гавань заплива;

Не видно Щека і не видно Кия,
і де поділась Либідь, їх сестра?

Ще є Поділ. Нема Почайни. Віє
екологічним холодом Дніпра.

НОСТАЛЬГІЯ

Ностальгійними нотами голос пронизаний щемно,
голос надто знайомий, а чий? — не признати на слух.
З пісні слово за словом лягає в розбуджену землю,
і стоїть над ріллею важкий перелоговий дух.

Прямо в ріки підземні вливається спраглий той голос,
до знемоги, до щему близький і — далекий, тужний.
Щось надтріснуло в серці і щось у душі розкололось,
щось велике минуло... Похмілля в країні чужій.

І сахаються брості зненацька од тихого слова —
все чуже тут: повітря і небо, вода і поля...
І спливає ранкова зоря тоном свіжої крові,
І тіла наших мертвих приймає нерідна земля.

Це повітря важке, наче брила, що тисне на груди.
Ця земля кам'яна і важка, бо чужіша чужих.
І не знать: перед ким і чому завинили ці люди
з ностальгією в грудях, яка мовби видих і вдих.

Навпрошки (крізь непам'ять і через безсмертя,
божевілля, занепад, зубожілість нив,
повз ліси кам'яні і сивіючі нетрі)
перетнув небеса журавлиний курсив;
перетнув — і розтанув, немовби тайнопис.
Ген тополя — обагрене кров'ю перо.
І гортають вітри наш трагічний літопис,
і святі береги омиває Дніпро.
Не дніпрова вода протікає у венах:
тут просякнуті кров'ю пісок і вода.
І мутація видів дрімає у генах,

і... чорнобильська сходить над світом звізда —
і така неминучість і невідворотність
невблаганної Долі! — Приречений світ.
...Облітає з дерев нетривка сухозлотність
і, язичники, молимось Богу на схід,
на чорнобильську зірку, гірку і полинну.
Заклинання одне: «Одведи і спаси»...
І земля має долю гірку, удовину...
І стоять поруділі, скорботні ліси.

летаргія з Природи сповзає як шарфик з плеча
тайні знаки мережать промиту дощами бруківку
і хитаються фрески і гасне на вітрі свіча
і повітря од строф детонує немов вибухівка

парашутними стропами зв'язані небо й земля
збиті рими цупкі і міцніш парашутного шовку
і при чім тут весна й краплі датського короля
п'яний ангел згубив од сандаля свого підошовку

лиш заслухавшись віршів
і сам захмелів од весни
од трамвайного скерцо й нестримного бунту Природи
спи ангелик в густій монастирській малині засни
і малинові дзвони хай будуть тобі в нагороду

Ми з тобою богорівні
бідні вигнанці із раю...
Ох, Адаме, я з тобою чи жива, чи помираю?

Святотатці, як могли ми легковажити, Адаме?
— О моя вродлива Єво, я люблю тебе без тями!..

Ми забули застороги, ми коханню віддалися.
Змій од заздрощів у раї
спілим яблуком вдавився.

Як пасма днів цей вітер полосує!
На сито дрібен дощик просіва!

Твого імення не промовлю всує.
Твоє імення — ніби жалива.
Твоє імення — це жорстокий вітер.
Твоє імення — шовк. Розрив-трава.
Твоє імення — це моя молитва,
та я забула з неї всі слова.

МАХНО

1.

У великій неприбраній кімнаті було зимно, мороз розмалював вікна примхливими квітами. Соня замилувалася ними, потім подмухала на скло, протерла його й глянула на вулицю. Як завжди, нічого цікавого. Рейки засніжені, трамвай ще не ходить й невідомо, коли ходитиме, двоє чоловіків у шинелях, розмовляючи, розмахують руками, гріються.

Соня закутала шию шарфом, потяглася за жакетом, двері за спиною зарипіли, й Соня вирішила, що хтось з нетерплячих співробітників приніс папір, який негайно слід передрукувати,— благатиме й клястиметься, що ніколи не було ще такого важливого документа і що від нього залежить мало не вся світова революція.

Соня озирнулася й зашарілась: у дверях стояв Павло Михайлович Глотов, начальник секретної оперативної частини, у шкірянці, перетягнутій пасом з портупеями, справжній чекіст за всіма ознаками, зовнішніми й внутрішніми — високий, горбоносий, з розумними й пронизливими очима, розкуйовдженою чуприною, завжди нетерплячий, проте стриманий.

У Соні приспішено закалаталося серце, але нічим не виказала себе, почала вдягати жакет, однак Глотов вимогливо махнув рукою і мовив:

— Чекайте, товаришко Федоровська, є справа.

— Знову термінова бумага? — удала невдоволення Соня, точно знаючи, що надрукує все потрібне Глотову.

Глотов заперечив:

— На сьогодні з друком крапка. Вас хоче бачити Спиридон Гнатович. Сам товариш Гапочка.

— Навіщо я йому? — щиро здивувалася Соня.

Повісила на спинку стільця жакет з потертим каракулевим коміром, обсмикнула спідницю з грубого сукна — і жакет, і спідниця дісталися їй від покійної матері, мама померла зовсім недавно, чотири місяці тому,

дізнавшись про загибель батька. Вона хворіла на серце й не витримала жахливої звістки: батька розстріляли німці, він не змирився з окупацією України, партизанив у лісах під Чугуєвом, німці захопили його, коли батько готував вибух на станції, військово-польовий суд засудив його до страти, і вирок виконали наступного ж дня.

Кажуть, сам Спиридон Гнатович знав Сониного батька. Через тиждень після того, як німці відступили з Харкова, він розшукав Соню і влаштував її друкаркою у ВУЧКа. Це була велика удача, навіть щастя — за нинішнього безробіття та й взагалі політичної вакханалії: Скоропадський заступив Директорію, німці чи то тримали Скоропадського, чи то скинули його, потім прийшли червоні, проте ніхто не знав, як довго втримаються вони, всім було відомо, що на Дону утворена велика армія білих, не сьогодні-завтра вона вирушить на Москву, отже, не мине й Україну. У зв'язку з цим Соню лякали: не йди до чекістів, небезпечно, білі помстяться.

Та хіба вона мала вибір? Тим паче, що батько її був червоним, можливо, навіть більшовиком, а вона завжди любила батька й пишалася ним.

Поневірявся батько в пана, потім плюнув, руки мав золоті, почав ковалювати в Гуляйполі, а згодом подався на завод до Харкова. Й тут не з медом, та на заводі за батька трималися, дали казенну квартиру, правда, в бараці, але й це було щастя. Батько мріяв вивести єдину дочку в люди, відмовляв собі у всьому, та послав до гімназії. Соні лишалося ще рік навчатися, але більшовики скинули Тимчасовий уряд, потім на Україні зчинилася справжня катавасія, гімназії частково позакривалися, та й хто міг дозволити собі таку розкіш — учитися, коли сама земля стала мало не дибки?

Спиридон Гнатович Гапочка, накинувши шинелю, сидів за столом і щось швидко писав, час од часу вмочаючи перо в чорнильницю. Він підвів очі на Соню й Глотова, кивнув, не одриваючись від паперу,— губи його ворушилися, наче Спиридон Гнатович повторював пошепки написане.

Нарешті він відірвався від паперу, поклав ручку на велику бронзову чорнильницю, поправив окуляри, зиркнув крізь них на Соню, їй видалось — здивовано, немов уперше побачив, перевів погляд на Глотова, гмикнув і поклав на стіл руки, погладивши долонями заляпане чорнилом зелене сукно.

— Ну-с,— сказав собі в ніс, трохи гугнявлячи,— всі на місці й почнемо...

Він мовив це так, буцім сидів у залі перед численною аудиторією, яка зачекалася початку зборів, а він запізнився, поспішав, захекався, та нарешті перевів дух і готовий для довгої і складної розмови. Знову погладив долонями сукно, зробив паузу й запитав:

— Ти, Соню, з Гуляйполя? Давно там була?

— Давно,— одповіла, знизавши плечима.

Справді давно, подумала, ще дівчиськом, вже встигла й забути, як виглядає містечко, чомусь згадала лише двоповерховий, червоної цегли будинок купця Наливайка та білостінну, з золотими банями церкву на узвишші.

Спиридон Гнатович перезирнувся з Глотовим, Соні здалося, що її відповідь задовольнила їх, принаймні риси обличчя в Глотова пом'якшали, він обіперся ліктем на стіл Спиридона Гнатовича, ремені на шкіряній тужурці зарипіли — Глотов утупився в Соню чорними буравчиками очей і перепитав:

— Коли саме?

— Давно,— повторила Соня. — Я ще в гімназії не вчилася, а вступала тут, у Харкові, до другого класу.

— Родичі в Гуляйполі є? — запитав Спиридон Гнатович.

— Була тітка, перед самою революцією померла.

Знову Глотов перезирнувся із Спиридоном Гнатовичем, і знову

задоволена усмішка торкнулася його губ, наче звістка про смерть Сониної тітки могла принести йому втіху.

Спиридон Гнатович поправив шинелю на плечах, помовчав трохи й мовив:

— Хочемо ми, Соню, послати тебе на батьківщину. Тобто до Гуляйполя.

— Чого я в тому Гуляйполі не бачила! — вирвалося в Соні. — Мені й тут добре.

— Так треба, Соню,— пояснив Спиридон Гнатович. — Доручаємо тобі важливу справу.

— Важливу? В Гуляйполі? Але ж там, чула, якийсь Махно, бандит і батько.

— Батько й бандит,— ствердив Глотов,— сам себе оголосив батьком, три чорти йому в горлянку.

— Обережніше! — підвів руку Спиридон Гнатович, і шинеля сповзла з його плечей. — Частини Махна нині воюють у складі Червоної Армії.

— Тепер... — уточнив Глотов. — А що буде завтра, один дідько знає.

— І ми також маємо знати,— твердо мовив Спиридон Гнатович. — Для того й відряджаємо тебе, Соню, до Гуляйполя. Ти звідти, й цілком закономірно, що повернулася до рідних пенатів з голодного Харкова.

— Хтось з ваших земляків знає, що ви, Софіє Петрівно, працюєте у ВУЧКа? — запитав Глотов. — З гуляйпільців?

— Називайте мене просто Сонею,— зашарілась дівчина. — По батькові якось незручно.

— Гаразд,— сказав Глотов. — Соня, то й Соня... Але ви не відповіли на моє запитання.

Соня подумала й відказала:

— Родичів у Гуляйполі в мене нема. Батько, здається, ні з ким з тамтешніх не листувався, а мама, самі знаєте, померла. Вона читати тільки вчилася. Ніхто з Гуляйполя до нас не приїздив, але твердити не можу, земля чутками повниться.

— Порядок,— повеселішав Глотов,— зважатимемо, що і з цього боку порядок.

— А кого на моє місце? — нараз поцікавилась Соня. — Друкаркою?

— Цю проблему якось уже розв'яжемо,— пообіцяв Глотов. — Вирішити її легше, ніж посадити свою людину серед махновців.

— Чи справлюсь? — засумнівалася Соня. — Бо я, крім друкарської машинки...

— Ти розумна,— подав голос Спиридон Гнатович,— а щодо всього іншого,— Павло тебе проінструктує. Не святі горшки ліплять, усі ми в ЧК новачки, але ж працюємо.

— Головне — ненавидіти гідру контрреволюції,— сказав Глотов упевнено. — І не шкодувати життя заради нашої перемоги.

— Не шкодувати! — ствердила Соня, і очі в неї зблиснули. — Мені батько це заповів.

— Тато в тебе був герой,— сказав Спиридон Гнатович. — Отже, ти, Соню, не заперечуєш? Поїдеш до Гуляйполя?

— Якщо накажете.

— Наказувати не будемо,— розсудливо мовив Спиридон Гнатович. — Діло добровільне. Бо всяке може статися, там, у Гуляйполі, анархія, хлопці біля Махна тямущі й тебе розкусити запросто можуть.

— Гарна вона,— втрутився Глотов,— а вродливій дівчині всюди дорога.

Спиридон Гнатович підвів на Глотова похмурий погляд, хотів, видно, щось сказати, та утримався, тільки знову погладив шерехатою долонею сукно столу, і Соні здалося, що зараз з-під цієї долоні затріскотять електричні розряди.

— Там Шкуро з Дону пре,— тільки й мовив,— і поки що Махно його стримує. Проте до діла... — Він покопирсався у шухляді, витягнув кілька папірців, розклав перед собою. — Слухай, Соню, і запам'ятовуй. Отже,

Махно Нестор Іванович. Йому зараз тридцять років. Народився у Гуляйполі Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Батько в минулому селянин-кріпак, батракував у поміщика Шабельського, а потім був кучером у багатія Кернера. Я називаю тобі ці прізвища так, про всяк випадок, може, й згодяться. Так от, батько Махна помер замолоду, а мати поденно працювала в різних господарів, ставлячи на ноги чотирьох синів. На чотирнадцятому році Нестор Махно, закінчивши початкову школу, влаштовується до малярної майстерні й незабаром стає помічником майстра. Саме в цей час анархісти-терористи катеринославський токар Антоній і якісь Олександр та Прокіп Семенюти залучають Нестора Махна та ще кількох гуляйпільських юнаків до осередку організації «анархістів-комуністів-хліборобів».

— Відчуваєш, який камуфляж навели? — втрутився Глотов. — Комуністами назвалися. А як були бандитами, так ними й лишилися.

— Чекай! — незадоволено зиркнув на нього Гапочка. — Прошу утриматись від коментаря. Слухай далі, Соню. Анархісти розгорнули в Гуляйполі активну діяльність: Прокіп Семенюта вбив донощика Андрія Гуру, Несторові Махну доручили відливку бомб на заводі Кернера, куди він поступив чорноробом, а згодом працював ливарником. Одночасно розклеював листівки, брав участь у дрібних нападах. У дев'ятсот сьомому році більшість анархістів пішла в підпілля. На Нестора Махна після того, як він здійснив кілька акцій проти поліцейських, почали полювати козаки та місцева «спілка російського народу». На початку дев'ятсот восьмого року Махно та місцевий анархіст Зуйченко були заарештовані, просиділи два місяці в Олександрійській в'язниці, де їх били та морили голодом. Потім все ж випустили до суду. Нестор Махно повернувся до Гуляйполя. У цей час місцева організація анархістів процвітала. Після кількох вдалих нальотів анархісти мали великі гроші. У Катеринославі взяли близько десяти тисяч, у Олександрівську — п'ять, Олександр Семенюта експропріював у Ногайську та Мелітополі тисяч двадцять. Маючи такі гроші, вирішили відрядити свою людину до Відня по зброю, літературу, крім того, запланували відкрити підпільну друкарню. Налагодили зв'язок з анархістськими осередками Москви та Петербурга. Під час однієї з нарад поліція оточила гуляйпільський осередок, але анархістам вдалося відбитися, вони вирішили роз'їхатися по селах та навколишніх містах. Махно подався до Олександрівська і там був заарештований на конспіративній квартирі. Навесні дев'ятсот дев'ятого року за допомогою олександрівських анархістів Махнові вдалося втекти із в'язниці, але буквально через два дні його знову схопили й перевезли до Катеринослава. У десятому році Нестора Махна разом із шістнадцятьма іншими анархістами було засуджено до повішення, але страту замінили довічною каторгою. Сидів Махно у Бутирській каторжній в'язниці у Москві, де й познайомився з відомим анархістом Петром Маріним (прізвисько Аршинов). Аршинова було засуджено на двадцять років каторги. — Спиридон Гнатович зробив паузу, протер окуляри й вів далі: — Я це розповідаю, Соню, тому, що, за оперативними даними, Аршинов зараз у Гуляйполі. Активний махновець, редактор газет «Путь к свободе» та «Повстанець». Восени сімнадцятого року Махно контролював Олександрівськ, Гуляйполе й навколишню територію. Мав друкарню, де випускав відозви проти Керенського, почав створювати сільські комуни на базі маєтків поміщиків Нейфельда й Классана, а також промислову комуну в механічній майстерні.

— Загравав, падлюка, з трудящими масами, — не стримався Глотов.

— Ну, не зовсім так,— поморщився Гапочка. — Не треба мазати все чорною фарбою. Були і в анархістів добрі наміри.

— Уся їхня ідеологія ворожа Радянській владі,— уперто зсунув брови Глотов. — Не вірю я в їхні добрі наміри, просто робітникам і селянам очі замилювали. А до чого дійшли? До відкритих контрреволюційних виступів.

— Тут я з тобою згоден,— кивнув Спиридон Гнатович. — Але нині Махно уклав угоду з Радянською владою.

Глотов лише безнадійно махнув рукою.

— Гаразд,— сказав Гапочка,— на сьогодні вистачить. З завтрашнього дня звільняємо тебе, Соню, від друкарської машинки, кілька днів посидиш з товаришем Глотовим, він тебе напутить, а на тому тижні — в дорогу.

2.

Соня лежала на другій полиці звичайного поштового вагона — королівське місце за нинішніх часів, коли поїзди брали штурмом і людей набивалося в них, як тюльки в бочці. Це місце влаштував Соні Глотов. Три поштових вагони, які причепили до військового ешелону, що йшов на Південний фронт, стояли в тупику, людина Глотова загодя зайняла другу полицю.

Соня сідала разом з іншими пасажирами, точніше, чекісти вштовхнули її у вагон, і тепер вона, підмостивши під голову мішок з немудрим скарбом і триденною продуктовою пайкою, виділеною за особистою вказівкою Спиридона Гнатовича, дрімала під безконечний гуркіт коліс.

Тиждень Соня працювала з Глотовим. Їм виділили окрему кімнату, Глотов завалив півстола папками з якимись паперами, газетами — старими й новими, брошурами й книжками відомих і невідомих анархістських теоретиків. Щоправда, Соні вони всі були невідомі, навіть Бакунін і Кропоткін, прізвище Бакуніна колись просто чула, але ні його ідеями, вченням та теоріями не цікавилась, вважаючи їх, як і більшість усереднених громадян, злом, яке, на щастя, не загрожує людству. Бо яке ж нормальне людство може відмовитись від держави, усталеного способу життя, уряду, установ, суду — усього, що визначає нинішнє буття?

За шість днів Соня вивчила мало не напам'ять усі папери з папок та газетні повідомлення. Глотов влаштував їй екзамен — виявилось, Соня тепер знає про Махна більше, ніж сам Глотов, і він просто й швидко, без амбіцій, визнав це. А визнавши, знову повів до Гапочки.

Тепер Спиридон Гнатович не затримував їх, попередив тільки, аби Соня поводилась у Гуляйполі скромно, як і личить молодому й недосвідченому дівчаткові. Проте бажано увійти в довіру якщо не до самого Махна, то до когось із найближчого в оточенні отамана, щоб мати відомості з перших рук, абсолютно достовірні.

Оці слова «абсолютно достовірні» і пригадалися Соні тепер у набитому дощенту людьми вагоні. Гуркотіли колеса, рипів, погойдуючись, у проході ліхтар з тьмяною свічкою, внизу, притиснувшись один до одного, сопіли, хропли, стогнали пасажири. Хтось закричав уві сні, його сусіда негарно вилаявся, високий чоловік, переступивши через людей, що лежали в проході, протискувався до туалету — вагон жив своїм нічним життям, і Соня, повернувшись обличчям до стіни, спробувала задрімати. Сон змагав її, але не до кінця, в голові крутилися якісь примари, раптом виразно уявила на високому гнідому жеребці чоловіка з пронизливими злими очима, кінь гарцював під ним, чоловік нараз підняв його дибки, зареготав і вказав на Соню довгим прокуреним пальцем.

«Ти звідки? — запитав, наїжджаючи конем. — Хто ти? Шпигунка?» Він потягнувся до маузера, і раптом Соня зрозуміла, що це сам Махно і він зараз застрелить її. Зробилося жахно, та Махно, притримавши жеребця, зіскочив з нього, підійшов до Соні й сказав зовсім миролюбно, навіть посміхнувся: «Ну, чого злякалась? Я пожартував. А ти вродлива». Соня знала, що Махно низенького зросту, а цей Махно був значно вищий за неї і чомусь бородатий. Він узяв Соню за руку й, полишивши коня, повів її до пшеничного поля. Зупинився на межі, попестив волосся долонями, мовив: «Бачиш, хліба які! А люди воюють, рубаються шаблями, стріляють з гармат, косять один одного кулеметними чергами, а треба вирощувати хліб, яблука й кавуни... Літо нині яке, врожай зріє рясний...» Він знову схопив Соню за руку й потягнув зворотою через поле, воно скоро скінчило-

ся, попереду лежав полиновий степ, він пахнув полином, цей запах забивав усе навколо, а за край степу сідало червоне сонце, багряне світло лилося степом, й полинові кущі видавалися вогнищем. Нараз Махно присів, зірвав полинову гілку, розтер поміж долонь, понюхав, щасливо засміявся й мовив: «Отакі й ми, селяни, мов полин-трава, гіркі й невмирущі. Усе може в світі скінчитися, міста сконають, заводи впадуть, шахти заваляться, тільки ростимуть полин і пшениця — і села між ланами, і вільні люди в них, хіба ти не віриш у це?»

Соня сказала, що вірить і що полиновий запах смакує їй, і тоді Махно зробився ще вищий, звідкись з'явився гнідий жеребець, заіржав голосно й вимогливо, на весь полиновий степ, Махно скочив на нього, знову підвів дибки, махнув Соні рукою і зник.

Соня поворушилась і прокинулась, під полицею хтось голосно хропів, їй зробилося шкода такого незвичного і яскравого сну, відчула, яка тверда під нею полиця і як смердить у вагоні випарами немитого людського тіла, а вона ще розкошує на окремій полиці, може вільно простягтися й не карлючитися в незручній позі. Соня лягла горілиць, поправила сидір під головою й раптом подумала, що, можливо, отой невідомий і вже ворожий їй Махно і той, що привидівся уві сні, зовсім непорівнянні — останній ходив сонячно-червоним полиновим степом, як звичайний хлібороб, все було в ньому мирське, знайоме, рідне, адже й вона селянська донька і, певно, з генами всотала в себе любов до степу й колосистої ниви, до важкої хліборобської праці.

Не розчулюйся, штрикнула сама себе, бандита тобі шкода стало, а він — вовк в овечій шкурі, он як про нього Глотов казав: контра, яку треба шльопнути...

Соня спробувала думати про Махна недобре, як про справжню контру, натомість раптом згадала чиєсь донесення і вирізку з газети в одній з папок, де йшлося про гуляйпільські події річної давності. Як сам Махно після Жовтневої революції створював у селах комуни.

А більшовики також,— це казав їй Спиридон Гнатович Гапочка,— за комуни, які виведуть бідних селян із злиднів. Отже, і у комуністів, і у Махна є спільні ідеї.

Соня напружила пам'ять і пригадала деталі, про які йшлося в повідомленні. Виявляється, ще до жовтневої перемоги більшовиків восени сімнадцятого року селянський комітет, який очолив Нестор Махно, забрав у поміщиків землю та інвентар, виселив їх з маєтків і віддав будинки селянам та робітникам, котрі вирішили добровільно об'єднатися в сільськогосподарські комуни.

Соня подумала, що й сама з задоволенням пішла б до такої комуни. Працювати в товаристві, коли знаєш, що всі навколо рівні й праця твоя на благо громади,— сама втіха. Так, усі люди мають бути рівні — під цю думку та під монотонний гуркіт коліс Соня заснула, й сон її був спокійний і безтурботний. Прокинулась, коли у вагоні вже було видно, люди не спали, дві огрядні жінки на нижній полиці розв'язали мішок, витягли півбуханця хліба, яйця та шмат сала, обчистили кілька цибулин, смачно хрумкотіли, ліниво перемовляючись, і Соня подумала, що ці жінки, либонь, уже живуть при комунізмі, бо тільки в цьому світлому майбутньому, до якого закликають народ більшовики, можна буде так попоїсти.

Соня сіла на полиці, звісивши ноги, тіткам це явно не сподобалось — обпалили Соню гнівними поглядами, та вона, наче навмисне, погойдала ніжками у грубих вовняних панчохах, пошкодувавши, що не має тонких, шовкових. Певно, фільдеперсові, панські, довели б тіток до божевілля, але й вовняні розлютили їх, одна полишила сало, підвелась, присунулась до Соні впритул, поклала їй на коліна грубезну долоню, видихнула гострим цибулиним запахом:

— Не бачиш, люди сидять, а ти!.. Сховай свої ноги, бо відламаю...

Але в Соню вже вселився якийсь біс. Поманила тітку пальцем, та прихилилася ближче, й тоді Соня прошепотіла їй просто у вухо:

— Спекулюєш, тітонько? А я зараз тебе патрулеві здам. Мішочниця клята! — Останні слова мовила голосно, аби почули пасажири, вони шмагонули тітку, мов батогом, вона почервоніла, Соні видалось, що з її щік бризкне кров, але не бризкнула, бо тітка якось одразу поменшала в розмірах, плюхнулася на своє місце і вже звідти подала голос:

— Дивись, яка розумна! Розляглась, мов королева, а людям нема де приткнутися. Мордуєшся у цих поїздах, а дехто на плацкартах розкошує...

— А ви не мордуйтеся, шановна,— подав голос чоловік, що сидів біля вікна. — Сидіть собі вдома, хто вас змушує по вагонах тинятися?

— Життя змушує,— огризнулась тітка. — Революцій наробили, а їсти всім хочеться. Не з голоду ж подихати?

— Ну, вам ще до цього далеко... — зміряв її іронічним поглядом чоловік. Він одразу чомусь сподобався Соні. Русявий, з живим, рухливим обличчям, густі вуса, ямочка на підборідді, якась легковажна ямочка, котра аж ніяк не пасувала йому, бо широко поставлені очі виблискували суворістю й міцно стиснуті вузькуваті губи свідчили про характер зовсім не м'який. Одягнутий був у офіцерський кітель без погонів та кожушину з чорним каракулевим коміром — чомусь він видався Соні офіцером, і вона підсвідомо поморщилась, бо в них у ВУЧКа до офіцерів ставились з підозрою, переважно вороже, і Глотов навіть хвалився, що власноручно шльопнув не одного. Але ж кітель ще ні про що не свідчить, тепер кожен носить те, що може дістати, офіцери ж здебільшого воліли носити цивільні піджаки, аби уникнути випадкових неприємностей, либонь, і цей вусань одягнув кітель тільки в дорогу, бо що може бути зручніше за нього під час подорожі?

Розв'язавши таким чином питання, Соня зиркнула на чоловіка в кожусі з симпатією і спіймала у відповідь його погляд — не швидкоплинний, а спокійний і вивчаючий. Про всяк випадок Соня відвела погляд, стала дивитися у вікно, але куточками очей бачила, що чоловік все ще дивиться на неї — зрештою, вирішила, такий, як усі, й не може пропустити жодного вродливого личка.

Що ж, подумала, коли їй вдалося причарувати цього вусатого молодика, тим краще, згодиться, у дорозі все згодиться, тим паче за нинішньої непевної ситуації, коли твій пасажирський вагон без жодної мотивації можуть відчепити або запхати в тупик і протримати там кілька днів або й тиждень.

Соня знову сіла на полиці, тепер підібгавши під себе ноги, затулила спідницею коліна й скоса зиркнула на чоловіка. Той наче чекав цього погляду, перехопив його й посміхнувся Соні, як давній знайомій. Це не сподобалось дівчині, фамільярності не хотіла, тому суворо зсунула брови й злізла з полиці. Вусань одразу підвівся й також почав пробиратися до проходу. Соня відчувала його дихання за спиною, дісталась тамбура й натиснула ручку туалету: на щастя, було вільно, й дівчина, не озираючись, ляснула за собою дверима.

Дивно, але в бачку була вода, Соня вмилася, трохи причепурилася й вийшла до проходу. Протискуючись між жінкою, запнутою в темну хустку, і пасажиром у брудній пожмаканій шинелі, Соня наштовхнулася на вусаня в кожушку. Обминути його було неможливо, проте він сам позадкував, звільняючи прохід — всміхнувся та мовив:

— Ви залишили на полиці речі, одразу видно, що недосвідчена — можуть поцупити.

— Боже мій,— жахнулася Соня,— справді, я не подумала... Але ж у купе стільки попутників, невже дозволять?

— Тут кожен за себе, а у злодіїв особливий нюх і око призвичаєне.

— Точно... — Соня захвилювалася й почала протискуватись до свого купе. Але вусань притримав її за лікоть.

— Не хвилюйтеся, я попередив товариша — догляне вашу торбину.

— Спасибі. — Соня справді була вдячна. — Ви куди їдете?

— На південь... — невизначено пояснив чоловік.

— Усі на південь.

— Дістанемось Лозової — й то щастя. Тепер найпевніше — пішки або кіньми.
— Мені пішки далеко, навряд чи дійду.
— За Павлоград?
— Пологи.
— Овва! Так далеко... Тамтешня?
— Майже. З Гуляйполя.
Соня побачила, як очі в чоловіка спалахнули цікавістю.
— З самого міста?
— Батько працював ковалем на заводі Кернера. Потім переїхав до Харкова.
— До рідних місць потягнуло?
— Голодно в Харкові.
— Так,— згодився чоловік,— голодно — не те слово. Сам бачив. Маєте в Гуляйполі знайомих?
— Може, хтось і пам'ятає батька... Тітка померла позаторік.
— А не боїтесь? Адже царство Нестора Махна! Там хлопці завзяті, а ви... — зміряв поглядом,— щось не схожі на ковалеву дочку.
— На кого ж?
— Ну, учителька чи студентка...
— Не помилились.
— Студентка?
— Тільки скінчила гімназію. А в Гуляйполі, певно, ростуть діти...
— Вчитимете?
— Мрію! — вирвалося в Соні.
— І все ж ви не схожі на дочку робітника.
— Батько відмовляв собі у всьому, аби тільки вивчити мене.
— Що робить йому честь. Не кожен чинитиме так.
— Тепер всякий зможе вчитися! — Очі в Соні заблищали. — Тепер свобода!
— Війна,— заперечив чоловік,— не до навчання.
— Але ж війна колись скінчиться.
— Звичайно. Тоді й подивимось. — Вусань поправив на плечах кожушину, пригладив розчепіреними пальцями чуприну, й Соня побачила, які грубі й мозолясті в нього пучки. Чоловік перехопив Сонин погляд і пояснив: — Руки в мене, дівчино, селянські, і сам я селянин. З діда-прадіда.
Соні зробилося тепліше.
— Одного кореня... — сказала. — Я з робітників, ви з селян, Пролетарський корінь.
Вусань зміряв її довгим, уважним поглядом.
— І хто ж вас навчав політосвіти? Класової свідомості?
Соня вловила в його словах ледь чутний іронічний підтекст. Але не здалася.
— Батько,— ствердила впевнено. — Він революцію одразу прийняв. Як свою.
Вусань приязно посміхнувся.
— Усе правильно,— погодився. — Проте давайте знайомитись. Мене звуть Самійлом. Самійло Іванович Миколайчук.
— А мене Сонею. Софія Федоровська.
— Точно,— раптом сказав Миколайчук. — Тепер пригадую: був такий коваль Федоровський, і мешкали ви у власному домі на Польовій.
Очі в Соні викруглилися.
— Авжеж, на Польовій... Але ж звідки?.. Виходить, і ви з Гуляйполя?
— І їхати нам разом до Олександрівська чи Пологів,— ствердив Миколайчук.
— Ніколи не гадала, що отак, у поїзді, зустріну земляка. — Соня щиро зраділа. — То й ви, виходить, до Гуляйполя?
— Тепер ця поїздка буде для мене приємною.
Соня подумала, що їй також пощастило. По-перше, цей Миколайчук

їде не сам — казав, що доручив пильнувати речі товаришеві,— а самотній дівчині у поїзді завжди згодиться підтримка двох молодих і дужих чоловіків. По-друге, вертаються до Гуляйполя, тамтешні, й слід обережно розвідати, хто вони, можливо, махновці, й тоді фортуна справді змилостивиться над нею. Таке знайомство завжди згодиться, тим паче що цей Самійло, здається, не проти позалицятися до неї — це вона збагнула одразу, перехопивши його перший погляд: такі речі жінки, навіть недосвідчені, розуміють без слів.

Соня підвела очі на Самійла й запитала наче байдуже, ніби так, мимохідь, аби якось зав'язати розмову:

— Надовго до Гуляйполя?

— Назавжди,— відповів, наче відрубав.

— І що там робитимете?

— Землю оратиму.

— Що? — вихопилося в Соні.

— Скучив я за справжньою працею,— ствердив Самійло,— навесні поле засію й хліб викохуватиму.

Соня подумала, що, либонь, слово «викохуватиму», похідне від одного з найкращих слів, яке знає людство, від слова «кохання», прозвучало в Самійлових вустах принаймні недоречно, вона хотіла зауважити йому, але Самійло дивився відкрито, й така впевненість у своїй правоті світилася в його очах, що Соня промовчала.

Видно, Самійло прочитав у Сониних очах осуд, бо мовив з жалем:

— Адже комусь треба годувати народ...

— Комусь... — безжалісно погодилась Соня, бо й справді гадала так. — А ми маємо думати про вищі інтереси.

— Що може бути вище за селянську працю? — Самійло зачудовано покрутив головою, та раптом засоромився, певно, збагнувши, що навряд чи ця вродлива дівчина зможе зрозуміти його. Звідки їй знати, як пахне щойно зораний степ і які почуття пробуджуються в душі хлібороба, коли бачить проросле зерно? А запах кінського поту й крякання граків, які поважно прошкують ріллею, шукаючи здобич? А пісня жайвора над стиглим полем? А полиновий дух в незайманому степу? Самійло роздув ніздрі, немов міг почути у переповненому смердючому вагоні гіркий полиновий запах.

— Гаразд,— сказав,— кожному своє, і хіба можна нині зазирнути навіть у завтрашній день? Здається, ви ще не снідали? Ми з Петром запрошуємо вас.

— Але ж... — спробувала заперечити Соня. — Дещо і в мене є... — Не могла ж пояснити, що сам Гапочка розпорядився забезпечити її триденною пайкою. — Продала меблі і маю...

— Що ви там маєте... — зневажливо махнув рукою Самійло. — Ми пригощаємо.

Він почав проштовхуватися до купе, Соня трималася за його спиною й нараз відчула себе затишно за цією справді могутньою спиною, бо кожна жінка потребує чоловічого захисту.

Ще здалеку Соня побачила на своїй полиці ноги в грубезних ялових чоботях. Вона одразу захвилювалася, бо ці чоботи із збитими підборами віщували явні неприємності. Соня витягнула шию й побачила на своїй полиці чоловіка у чорному матроському бушлаті — він підмостив собі під голову її сидір і простягнувся вільно, наче на своєму законному місці.

Соня стиснула Самійлів лікоть — подавала йому сигнал і просила допомоги, але він уже побачив нахабу у бушлаті, заспокійливо кивнув і ступив до проходу між нижніми полицями. Назустріч йому підвівся низькорослий миршавий чоловік, лисуватий, високочолий, з глибоко поставленими темними очима.

— Непорядок, Петре? — спокійно запитав його Самійло. — Хто ж порушив його?

— Я цьому типові сказав, що зайнято,— пояснив Петро. — Але він нахабно...

Молодик у бушлаті поворушився на полиці, мовив, не розплющивши очей:

— Ну, ти, свиня собача, заткнись. Бачиш, чоловік стомлений і спати хоче. Спекулянт паршивий, я тобі зараз... — Він повернувся на бік і зустрівся з лютим Самійловим поглядом. Але не злякався, видно, був призвичаєний до всяких ситуацій і звик виходити з них переможцем. — Ну-ну-... — просичав загрозливо і спробував тицьнути Самійлові в очі розчепірені пальці. — Перо в бік захотів?

Самійло спритно схопив його руку біля зап'ястя, стиснув так, що молодик у бушлаті зойкнув і спробував вивільнитися, але Самійло не відпустив, стискаючи міцніше, очі молодика вирячились і побіліли від болю та жаху.

— Ну, відпусти,— запросився жалібно. — Відпусти, кажу, не бачиш, пожартував я і звиняюсь...

Самійло відпустив, подмухав на свої розчепірені пальці, поворушив ними.

— Ти ще тут? — підвів на молодика очі.

— Нема... — догідливо всміхнувся той. — Нема вже мене й не буде, пане-начальнику, бо я не знав, що в марухи такий захисник...

— Що ти бовкнув? — потемнішав з обличчя Самійло.

— Мовчу... — молодик зіслизнув з полиці й розчинився серед пасажирів, наче його й не було. А Самійло озирнувся на Соню — та дивилася захоплено, проте він лише знизав плечима і сказав жінці, що займала місце навпроти нього, на Сонину полицю:

— Відпочиньте, тітонько, бо не спали вночі.

Тітка, яка справді всю ніч не заплющила очей, боячись злодіїв і обійнявши свій до верху напханий мішок, зраділа й одразу полізла на Сонине місце. А Самійло, посадивши дівчину навпроти себе, дістав із сидора кільце копченої ковбаси, солоні огірки та шмат сала. Моргнув Петрові — той витягнув пляшку самогону й півхлібини. Пасажири поштиво спостерігали за цими приготуваннями: після Самійлової перемоги над злодієм у бушлаті його авторитет у купе став незаперечним.

Петро наповнив чарки, у купе густо запахло сивухою, Соні зробилося мало не моторошно, вона рішуче відсунула запропоновану Самійлом чарку, проте він і не наполягав, цокнувся з Петром і спорожнив свою одним ковтком. Очі в нього посвітлішали, а гострі риси обличчя пом'якшали, він зупинив Соню, яка взялася розв'язувати свою торбу, поклав на хліб шмат ковбаси, подав чемно. Соня не маніжилась, та й хіба можна відмовитись від справжньої ковбаси, яку не бачила вже бог його зна скільки. Та й Петро, підморгнувши їй лукаво, заохотив:

— Пригощайтеся, бо такої ковбаси не подають навіть самому товаришеві Леніну.

Соня хотіла заперечити, що Володимир Ілліч — вона впевнена у цьому — користується загальною пайкою, та запах ковбаси забив їй дух, і вона почала жувати, зрозумівши, що не їла нічого кращого за все своє життя. Вона швидко упоралась з бутербродом, Самійло зиркнув на неї розуміюче, відкраяв сала, подав просто на долоні солоний огірок, ця їжа також була царською — Соня розчервонілась, жуючи, а Самійло дивився на неї приязно й підкладав кращі шматки. Сам він їв мало, але випив аж три чарки, дав знак Петрові заховати пляшку, і в цей час поїзд зупинився. Він взагалі зупинявся часто, як кажуть, мало не біля кожного телеграфного стовпа, і чергова зупинка нікого не здивувала. Люди почали проштовхуватися до виходу, й Самійло запропонував Соні провітритись. Петро лишився охороняти речі, Самійло подав Соні руку, й вона з приємністю сперлась на неї, зістрибуючи на вкриту мокрим снігом землю. Початок березня, та зима не здавала позицій: вночі трималися десятиградусні морози.

Після задушливого вагона свіже повітря сп'янило Соню, либонь, не менше, ніж Самійла самогон. Вони опустилися з залізничного насипу, далі від людей, і Самійло запитав:

— На вас у Гуляйполі хтось чекає?
— Ніхто.
— Як влаштуєтесь?
Соня легковажно знизала плечима.
— Якось... — не мала жодних планів і сподівалась на щасливий випадок. Глотов, щоправда, пропонував адресу однієї надійної людини, та Гапочка забракував цей варіант.
«Де гарантія, що той чоловік не впав у вічі махновській розвідці?» — тільки й запитав, і Глотов відмовився від своєї пропозиції.
— Якось у Гуляйполі не можна,— заперечив Самійло. — У нас там особливі обставини.
— Мені казали,— мовила Соня,— що у містечку усім заправляє отаман Махно. Так би мовити, цар і бог місцевого масштабу.
— Іронізуєте? — зсунув брови Самійло.
— Але ж так кажуть у Харкові...
— Нестор Іванович Махно,— зауважив Самійло,— очолив селянський рух. І ми йому довіряємо.
— Не сказала б, що ви схожі на селянина... — В Сониному тоні промайнули пустотливі нотки, певно, Самійло помітив їх, бо ствердив:
— Селянин з діда-прадіда. Але ж ми відхилилися від теми. Наскільки я зрозумів, у Гуляйполі на вас ніхто не чекає, то можете хоча б попервах жити в мене.
— Але ж ви вперше бачите мене, зовсім не знаєте...
— Бог закликає всіх людей простягати один одному руку допомоги.
— Однак Радянська влада відмінила Бога й позакривала церкви.
— Радянська влада у Харкові... А у нас в Гуляйполі командує селянський комітет.
— Зараз стільки партій та течій... Більшовики, есери, ви кажете — селянські комітети, а на Дону, чула, офіцерський заколот.
— Очолений генералом Денікіним,— ствердив Самійло.
Соня зміряла його з ніг до голови уважним поглядом.
— А ви самі випадково не офіцер?
— Офіцер,— аніскілечки не знітився Самійло,— проте найнижчого рангу. Прапорщик.
— Я так і гадала,— мовила Соня,— а то селянин з діда-прадіда... Казали б одразу...
— Однак це не виключає одне одного.
— Вислужились із солдатів?
Самійло зупинився, розстебнув шинелю, підставив груди свіжому вітерцю.
— Вислужився. Спочатку заробив два солдатських Георгія, одержав чин унтер-офіцера, а після Брусилівського прориву — школа прапорщиків і офіцерське звання.
— І все ж ви не схожі на селянина. От тільки руки... А решта... Мова, манери...
— Ну, це наживне. Я з дитинства Гоголем захопився. Спочатку «Вечори на хуторі», а потім «Страшна помста». Нема в світі кращого письменника. Гоголь і Достоєвський...
Соня почервоніла, бо Достоєвського майже не читала. Лише «Бідних людей», «Наточку Незванову», здається, все.
«Ось тобі й селянин з діда-прадіда»,— подумала й подивилася на Самійла з повагою. Виявляється, можна орати землю й знати Достоєвського. Ніколи б не подумала.
— Ви служите в армії Махна? — поспішила перевести розмову на інше. Бо справді це питання цікавило її. Якщо Самійло Миколайчук обіймає якусь посаду в Махна, і думати нема чого, треба погоджуватися на його пропозицію. Бо людина з Самійловою ерудицією, силою та хоробрістю (два солдатських Георгія задарма не дають) не може перебувати у затінку.
— У нас нема обов'язкової військової повинності,— пояснив Самій-

ло,— тобто служби в повному розумінні цього слова. Принаймні дотепер не було. Наші закони стихійно виникли за потреби й так само ліквідовуються.

— Не кажіть,— заперечила Соня,— я ніколи не служила в армії, та знаю: мають бути командири, зброя. Яка ж армія без зброї, без кулеметів та гармат? Куди ж вони діваються?

— Нестор Іванович Махно розробив цілу тактику партизанської війни.

«Чудово,— вирішила Соня,— ти сам дав мені привід поставити будь-яке запитання».

— Усе війна, війна... — закопилила губу, вдаючи, що все це мало цікавить її. — Проте, щоб воювати, потрібно мати хоча б гвинтівки...

Самійло роззирнувся навколо, наче гвинтівки самі виростали в степу, як чахлі низькорослі дерева біля залізничного насипу.

— Зброї тепер вистачає всюди,— сказав,— а почали ми з того, що домовились з Червоною Армією. Уклали з нею угоду. Ми більшовикам співчуваємо і, якби не їхня селянська політика та надзвичайки, зовсім не заперечували б проти них.

Соні хотілося пояснити, що в революції нема іншого виходу, та зрозуміла: не варто розпочинати суперечку, яка може видатись Самійлові підозрілою і недоречною. Хто вона? Дівчисько, яке лишилося без засобів до існування й вирішило пошукати кращої долі. Щоправда, тепер кожен розуміється на політиці і вважає свою думку єдино правильною, проте Спиридон Гнатович попереджав: не лізь поперед батька в пекло. Обережність і ще раз обережність...

Соня довірливо торкнулась пучками Самійлової руки.

— Знаєте,— сказала,— звичайно, якщо це нескладно і вас не обтяжить... Я б із вдячністю прийняла вашу пропозицію.

Самійло відверто зрадів.

— Ви нас не обтяжите,— запевнив. — Хату маю справну, на хуторі між Гуляйполем і Дорожнянкою. Дві версти — і в містечку. Хутір Волошки. І мати будуть раді,— додав, щоб остаточно поставити крапку над «і». — Мама в мене вже старенька, за шістдесят, а батько переставився позаторік. Так і не побачились перед смертю,— сказав сумно,— я тоді на фронті був, лише через два тижні дізнався.

Соня трохи засмутилась: гадала, що Самійло мешкає в самому Гуляйполі, а виявилось — на хуторі, можливо, це дещо ускладнить її завдання, та, вирішила, дві версти не відстань, поперва і такий дах над головою згодиться, а потім буде видно...

Вона взяла Самійла під руку, сказавши:

— Взагалі я збиралась учителювати. Люди за всіх умов хочуть учити своїх дітей.

— Школа від Волошок версти за три, мо, трохи більше. Я замовлю за вас слово.

Усе вирішується, як за помахом чарівної палички, зраділа Соня й подумала, що має на небі персонального святого заступника.

Вони відійшли від вагона кроків на двісті, й Соня почала турбуватися, чи не рушить поїзд без них, та Самійло заспокоїв: машиніст, коли підніметься світлофор, дасть гудок, і вони встигнуть добігти до вагона.

Соня тримала свою долоню під Самійловим ліктем, йому це явно подобалось, він потихеньку притискав її руку, і Соня вирішила розпитати його про нинішнє становище в Гуляйполі.

— Ви казали,— почала обережно,— що махновці домовились з Червоною Армією. Але ж вони проти більшовиків — як це узгоджується?

— Тепер наші частини увійшли до складу дивізії, якою командує товариш Дибенко,— пояснив Самійло. — Об'єдналися, зважаючи на загрозу білих армій. Червона бригада під командуванням батька Махна тримає фронт від Маріуполя до Волновахи.

— Ну й ну... — покрутила головою Соня.

— Вас це дивує?

— Якось воно все... незвичайно...

— Ніхто не хоче добровільно віддавати владу,— сказав Самійло. — Кожен вважає себе правим, свої ідеї єдино правильними, кожен за це горлянку іншому рве. А я, чесно, за порядок і народовладдя. Як народ вирішить, так і треба. От у нас селяни проти радгоспу, власну землю хочуть орати, самі хочуть бути господарями на землі. Яке гасло було в більшовиків? Землю — селянам... А тепер позадкували. Так,— вів далі упевнено,— якби не було радгоспів та надзвичайок, і з більшовиками, зрештою, можна було б змиритися. — Зненацька присів, зірвав пожухле полинове стебло, розтер долонями, понюхав, видно, терпкий запах смакував йому, бо підвів на Соню посвітлілі очі, сказавши: — Хіба ми не розуміємо, що всьому народові непереливки? Що міста пухнуть від голоду? Однак аби все було по справедливості. От ми захопили недавно у біляків кілька ешелонів хліба. Понад сто вагонів. Інший би собі полишив, а Нестор Іванович вирішив: московським і пітерським робітникам. Бо справді голодують. Ви б побачили, як вітали повстанці це рішення! Шапки в повітря кидали...

Соня присіла поруч Самійла, також зірвала полинову стеблину — різкий запах забив ніздрі, подумала: не так усе однозначно, як видавалося в Харкові. І ждуть тебе, Соню, важкі рішення.

А паровоз раптом подав гудок, помовчав і загудів ще раз, нагадуючи, що попереду довга дорога.

3.

Махно сидів за вкритим вишитою накрохмаленою скатертиною столом, заставленим мисками з наїдками, ліниво колупав виделкою печеню й казав Дибенкові, який прилаштувався навпроти й жадібно мегелив смаженого, з янтарною скоринкою коропа:

— Ти їж, Павле Юхимовичу, насичуйся, з харчем у нас у Гуляйполі добре. Бо селяни поки що на самих себе працюють, отже, й самі не голодують, і іншим лишається. Скажу тобі, начдиве, прорахувалися ви, більшовики, із своїми державними господарствами. Багато в очах селян втратили. Спочатку — землю селянам, а потім шкода стало, прямо кажіть, злякалися селян...

— Дрібнобуржуазна стихія — от що твоє селянство,— не припиняючи жувати, відповів Дибенко. — Пролетаріат підказує йому правильний шлях, а воно опирається. Що таке радгосп? Велике колективне господарство, тягло, реманент — тільки працюй з задоволенням. Ти сам, Несторе Івановичу, створював в окрузі комуни. Чим вони кращі за радгоспи?

Махно насупився.

— Комуни були, то правда. Але створювались вони добровільно: хочеш — іди, не хочеш — працюй на власних десятинах. І складалися комуни іноді мало не наполовину з робітників, у яких не було іншого виходу: у місті безробіття, голодуха, сам не знаю чому, та згасли наші комуни. Крім того, між комунами й радгоспами різниця. У комунах усе спільне: і земля, і реманент, і кухня. У радгоспі нічого твого — робітник на землі, і все. А селянинові своя хата потрібна, своє поле, своя конячина. Справжній господар своїй ниві гуляти не дасть, от що збагни, начдиве.

— Не сперечатимусь з тобою, Несторе Івановичу, але ситуація в Радянській республіці складна. Революція в небезпеці, сам знаєш, тут займатися дурницями не годиться, і Радянська влада вживатиме жорстких заходів. Прийнято рішення про створення продзагонів — місто від голоду рятувати треба.

— Продзагони?.. — не зрозумів Махно. — З чим це їдять?

— Озброєні загони робітників і червоноармійців, які вилучатимуть залишки продовольства.

— На селі?

— Хіба в місті є залишки?

— І хто ж визначатиме, що таке залишки?
— Комбіди.
— Біднота тобто? Нема у нас у районі комбідів, наше селянство проти них, отже, не буде й продзагонів.
— Це вже, Несторе Івановичу, від тебе не залежить. Радянська влада вирішила!
— Кажи вже прямо: більшовики.
— Не від того... — Дибенко відсунув тарілку, погладив долонею акуратно підстрижену чорну борідку. — Спасибі, давно не їв так смачно. Тепер про діла.
— Наче не про діло балакали?
— Наше найперше діло — не пустити в Приазов'я біляків. Шкуро рветься через Олександрівськ на Правобережжя, денікінці хочуть захопити Україну, відрізати її від північних губерній, голодом задушити Москву і Пітер.
— Не дамо,— зблиснув очима Махно. — Із Шкуро в мене своя власна розмова, можеш покластися на мене, Павле Юхимовичу, не пройде Шкуро до Дніпра, тут собі могилу знайде.
Дибенко підвівся, і Махно неохоче відсунувся від столу. Не любив стояти поруч начдива, ледь сягав йому до підборіддя, доводилось дивитися знизу вгору, а це коли й не принижувало, то принаймні не додавало впевненості.
Махно натягнув високу каракулеву папаху,— це хоч трохи робило його вищим,— вийшов на ганок. Кучер у короткому кожусі виструнчився перед ним, їв відданими очима, й Махно наказав коротко:
— Подавай!
Кучер метнувся за ріг, і мало не одразу перед ганком зупинились трійко мишачого кольору коней, запряжених у лакований екіпаж, оббитий яскравим, небесного кольору сукном. Вгодовані коні нетерпляче били копитами, мотали головами, Махно зачудовано дивився на цю неймовірну картину, поправив на грудях «угорку» з гусарськими галунами, посміхнувся переможно: хто ще за двісті верст довкруж має таку трійку? І їздить на ній червоний комбриг — лише на мить майнула думка, що, може, негоже так розкошувати народному вождеві, та одразу пригасив її: зрештою, це вияв пошани до нього, колишнього царського політкаторжанина. Так і має бути, недарма більшовики проголошують: хто був нічим, той стане всім, а він справжній народний отаман, усі кажуть це й слухаються свого батька, хоча, який він батько — пішов лише тридцятий рік, і коли б не кляті сухоти, здобуті в Бутирках, то життя видавалося б суцільним раєм.
На ганок вийшов Дибенко — у довгій кавалерійській шинелі, перетягнутій ременями, з шаблею при боці. Зиркнув на трійку, іронічна посмішка торкнулася вуст, але промовчав.
Махно помітив цю посмішку, однак відреагував на неї лише потім, коли вмостилися на м'якому задньому сидінні й кучер пустив коней.
— Дивуюсь я вам, Павле Юхимовичу,— сказав Махно,— ви ж моряк, Центробалтом командували, потім наркому з морських справ, а нині наче справдешній кавалерист.
— Партія накаже, авіатором стану,— цілком серйозно відповів Дибенко.
— Щоб літати, треба орлом бути.
— А ми що, не орли з тобою, Несторе Івановичу? Ось ти ще два роки тому в кандалах у Бутирках сидів, а тепер цілим військом командуєш.
— Народ за мною пішов.
— Народ порожніми гаслами не підманиш,— сказав Дибенко. — Бачу, поважають тебе. Але полки твої, Несторе Івановичу, далекі від регулярних, це я тобі прямо у вічі кажу. З дисципліною погано, вольниця, а це армії протипоказано.
Махно помовчав, вилиці в нього випнулись.
— Яка вже є, наша армія,— сказав. — Народна, так уже склалося.

Революція душі наші розкріпачила, це головне. Розумію тебе, комдиве, у твоєму становищі, звичайно, найкраще: наказав — виконуй... А мені народові довести треба правильність наказів. І командирів не ставлю — нехай самі обирають. Поки що люди не помилялись.

Дибенко хитро примружився.

— Полегшимо тобі життя, Несторе Івановичу. Сам кажеш: з людьми слід працювати, аби серцем накази усвідомлювали. Отже, призначимо у твої частини політичних комісарів. Для масової роз'яснювальної роботи.

Очі в Махна потемнішали.

— Під дих б'єш, товаришу Дибенко?

— Дивак ти, Несторе Івановичу, сам побачиш: з дисциплінованим військом воювати простіше.

— Це ти із своєї дзвіниці, комдиве. А в нас традиції.

— Анархістські?

— І це не можна скидати з рахівниці. Хоча,— Махно затнувся,— переконуюсь я все більше, що наші вчені мужі — великі базікали. Усе вони відміняють, і мене, коли б змогли, відмінили. Бо, зрештою, я — влада. Народна, проте — влада. Не призначай мені комісарів, Павле Юхимовичу, Богом заклинаю. Не зрозуміє їх народ.

— Ні,— вперся Дибенко. — Таке рішення Реввійськради, і я згоден з ним.

— Не приживуться. А на мої полки можеш покластися, начдиве. Поб'ємо ми Шкуро, закластися можу, і поженемо біляків на Ростов. А далі — що Бог дасть.

— І роздмухаємо ми, Несторе Івановичу, світову революцію. Бо недарма товариш Ленін у своїй газеті колись писав: «З іскри спалахне полум'я».

— Спалахне,— ствердив Махно. — Не може не спалахнути. — Він помовчав, дивлячись на ще засніжені, проте з великими проталинами ниви обабіч дороги. Попереду з'явилися перші будинки залізничної станції Пологи, і Махно мовив задоволено: — Швидко домчали, менш ніж за годину. А двадцять верст.

— Коні в тебе звірі.

— На конях виїжджаємо,— реготнув Махно. — Без коня ми ніщо. Кінь і оре, і кулемети мчить. Усе наше життя кінь вивіз, колись скіфи нашими степами гуляли, і теж на конях. Тепер революція мчить на тачанках.

— Мчить,— погодився Дибенко,— от тільки б Денікіна розбити.

— Розіб'ємо! Обов'язково!

— Отже,— посуворішав Дибенко,— комісарів я тобі дам, це наказ, а накази не обговорюються. І дам я тобі ще, комбригу, розумного начальника штабу. Товариша Озерова. Не пошкодуєш.

Кілька секунд Махно розмірковував: про Озерова чув — грамотний і досвідчений штабіст, але чи не приставляє Дибенко до нього штатного наглядача? Можливо — і це гостро штрикнуло в серце. Отже, до кінця не довіряє. А він не дав жодної підстави сумніватися в своїй вірності. Бо так само ненавидить поміщиків, офіцерів, жандармів — усіх, хто уособлював розтрощену царську Росію, хто кинув його у в'язницю і тримав у кайданах. Є в них і розходження, та однакова ненависть до клятої минувшини. Але, прикинув одразу, від призначення такого спеца, як Озеров, він тільки виграє. Бо зв'язок між полками та іншими частинами його справді не дуже організованої армії (тут Дибенко таки має рацію) ненадійний, командири сваволять, і декого треба взяти за барки. Та й сам він, чесно кажучи, не дуже сильний в картографії та інших військових хитромудрощах. Знає, як не очікувано налетіти, розтрощити, порубати шаблями, скосити кулеметами — що ж, нехай буде Озеров, нехай пише накази, хіба він проти? Бо слухатимуться все одно тільки його, хай Дибенко сподівається на комісарів, де сяде, там і злізе: його хлопці надихались вільним степовим вітром, і комісарська рука їх навряд чи загнуздає.

Подумавши таке, Нестор Іванович повеселішав і мовив примирливо:

— Гаразд, начдиве, давай мені начальника штабу, саджай свого Озерова, хоч мій Білаш не гірший за нього.

Дибенківський вагон стояв у тупику, далеко від вокзалу. Колясці туди не проїхати, довелося йти поміж ешелонами і навіть пролазити під вагонами. Нарешті вийшли до штабного поштового вагона з вартовим червоноармійцем у будьонівці. Він відступив, даючи дорогу, Дибенко підвівся перший, хотів подати Махнові руку, але той відмовився і підвівся сам. Чекав, що начдив займає салон-вагон, а виявилось, звичайний, і тільки два чи три останніх купе об'єднали під невелику кімнату. Дибенко присунув Махнові стілець, розклав карту.

— Давай розбиратися, комбригу.

— Давай,— погодився Махно. — Почнемо здалеку? Отже, ще двадцять третього січня мої загони вибили петлюрівців з Олександрівська і приблизно тоді ж підійшли до Бердянська та Маріуполя, зіткнувшись з авангардом Денікіна. Тепер полк під командуванням Калашникова займає станції Пришиби і Михайлівка. Тут,— тицьнув олівцем у карту,— за шістдесят верст на південь від Олександрівська, полк Куриленка контролює місцевість навколо Воскресенки та Кінських Роздорів, просувається по лінії Токмак — Царекостянтинівка. Усього в мене під рукою нині близько семи тисяч людей, але це не край. Підійму все селянство.

Дибенко дістав з папки клаптик паперу, списаного друкарським шрифтом.

— Читай, Несторе Івановичу. Наказ по групі військ Харківського напряму.

Махно, нахилившись, мало не торкаючись носом паперу, почав читати:

«Війська, що входять до ввіреної мені групи, наказано звести в дивізію, а тому й наказую: з частин, які перебувають під командою тт. Дибенка, Махна й Григор'єва, створити одну стрілецьку дивізію, якій надалі іменуватися Задніпровською українською радянською дивізією.

Начальником цієї дивізії призначити т. Дибенка.

З загонів отамана Григор'єва створити 1-шу бригаду, у складі якої повинні бути створені 1-й, 2-й і 3-й задніпровські піхотні стрілецькі полки.

З 13-го, 14-го, 17-го і 18-го полків створити 2-гу бригаду, в складі якої повинні бути створені 4-й, 5-й і 6-й задніпровські піхотні стрілецькі полки.

З 19-го і 20-го полків створити 3-ю бригаду під командуванням т. Махна, у складі якої мають бути створені 7-й, 8-й та 9-й задніпровські піхотні стрілецькі полки.

Крім вищевказаних частин, до складу цієї дивізії входять бронепоїзди № 8 та «Грізний», авіазагін, броньовий дивізіон та артилерія в кількості 15 гармат та 1-й Катеринославський кавалерійський дивізіон. Тимчасово виконуючий обов'язки командира групи Скачко».

Махно поклав папір.

— Все ясно. Заперечень нема.

— Прошу ознайомитись і з цим документом,— подав папір Дибенко.

«Доповідна записка командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка народному комісарові військових справ України М. І. Подвойському про необхідні формування для виконання завдання по закріпленню на Дніпрі.

23 лютого 1919 р.

Військам Харківської групи у складі Задніпровської дивізії, що складається з загонів Григор'єва та Махна, сформованих т. Дибенком та 9-ї дивізії, наказано міцно закріпитися на Дніпрі, висунувши авангарди на лінію Бобринськ — Знам'янка — Нікополь — Горіхове — Карлівка і звернути головну увагу на ліквідацію противника в Донецькому басейні».

Махно покрутив головою, допитливо глянув на Дибенка.

— Гаразд,— сказав,— я людина напівцивільна й можу дечого не розуміти, але поясни мені, темному, начдиве, у чому суть цього наказу. Для чого мені закріплятися на Дніпрі, тим паче на лінії Знам'янка —

Нікополь, коли збираюсь бити Шкуро в Приазов'ї? З виходом на Бердянськ та Маріуполь?

Дибенко погладив папірець долонею, заховав у шкіряну теку.

— І хочеться, і колеться,— пояснив. — Як кажуть, з одного боку і з другого... Тобто основне завдання — не пропустити біляків на правий берег Дніпра. Коли ж навіть Денікіну вдасться форсувати річку, не дозволити йому розвинути наступ далі — на Одесу, Вінницю й Київ.

— Штабні ігри,— сказав Махно похмуро. — Я тобі, Павле Юхимовичу, слово даю: не відійду за Дніпро. Всіх білих генералів тут битимемо й на захід до Таганрога просуватимемось.

Дибенко одразу збагнув, що саме має на увазі Махно.

— Своїм районом опікуватимешся?

— А що тут поганого?

— Та нема нічого. Але ж твої загони, отамане, стали регулярними полками Червоної Армії з усіма наслідками, які випливають з цього.

«Чорта з два,— подумки послав його подалі Махно,— я за твоїх улюблених більшовиків своїми хлопцями особливо не ризикуватиму. Виб'ємо біляків з Приазов'я, й годі».

— Давай, комдиве, далеко не зазирати,— запропонував. — Погомонимо про справи насущні. Збираються у нас люди проводити з'їзд фронтовиків-повстанців. Буквально днями.

— Що-що? — не збагнув Дибенко. — Який з'їзд?

— Фронтовиків-повстанців,— спокійно повторив Махно.

— Ви що, з глузду з'їхали?! — вибухнув Дибенко. — Денікін на шиї сидить, козачі загони у степу під носом швендяють, а ви мітингувати зібралися! Нема моєї згоди, товаришу Махно, більше того, категорично проти! — Трохи охоловши, вів далі м'якше: — Кинь, Несторе Івановичу, справді не до з'їздів. От розіб'ємо Денікіна, проводь з'їзд хоч щодня.

Махно звузив очі.

— Не розумієш моменту, Павле Юхимовичу. А ще комісарів до мене закидати хочеш... Нема кращого засобу підняти дух повстанців, ніж провести з'їзд. Люди мають знати, за що на смерть ідуть. Ти листівки генерала Шкуро читав? Денікінці також волю обіцяють і земельна політика в них нині інша. Роз'яснити людям треба, аби не вірили ані більшовикам, ані денікінським гаслам.

Дибенко спохмурнів.

— Я проти! — мовив твердо.

Махно посміхнувся визивно.

— Я тобі лише по військовій лінії підлягаю,— сказав. — І всі твої накази вважаю обов'язковими. Разом денікінців битимемо, комдиве. А у цивільні справи, товаришу Дибенко, не пхай носа. Не треба, раджу тобі, Павле Юхимовичу, самі впораємось.

— Багато береш на себе, товаришу Махно!

— Якось витримаю... — Махно пополотнів, очі засвітилися люттю. — Ну, чого, чого все по-вашому має бути? По-більшовицькому? Народ що, права голосу вже не має? Я ж тобі гарантію дав: Шкуро не пропустимо. То чого ж ти кожен наш день регламентувати хочеш? На горло наступаєш?

— Не можемо ми з анархією погодитись.

— А я, начдиве, анархіст за переконанням. За анархію на царській каторзі гибів. Невже тільки більшовицькі гасла правильні? Ви народ багнетами женете до комунізму, а треба було б його попитати — чи хоче? От ми на нашому з'їзді й попитаємо.

— Питайте,— втомлено махнув рукою Дибенко. — Робіть як знаєте. Але я своєї згоди не даю.

— Не потребуємо ми твоєї згоди,— підвівся Махно. — До речі,— примружився хитро,— я тут у наказі про бронепоїзди вичитав. То вважаю: бронепоїзд «Грізний» має підсилити нашу бригаду. Без бронепоїзда важче нам буде, Павле Юхимовичу. Я вже не кажу про наступальні дії.

— Нехай буде по-твоєму, бери бронепоїзд, Несторе Івановичу, тут наші позиції сходяться. Волноваху візьмеш?

— З бронепоїздом — обов'язково,— пообіцяв Махно. — І Маріуполь також. Вийдемо на Азовське море, Павле Юхимовичу, тоді з біляками поіншому розмовлятимемо.

4.

Поїзд довіз Соню з Самійлом і Петром до Олександрівська — далі не йшов, і хлопці, залишивши Соню на пероні, подались дізнаватися, коли буде транспорт на Пологи. Повернулись засмучені: поїзди взагалі не ходили, іноді траплялись військові ешелони, можна було просидіти на станції і цілий тиждень — жодної гарантії...

Самійло прийняв рішення:

— У мене в Олександрівську тітка, батькова сестра, переночуємо в неї, а далі все якось улаштується. Може, підвода трапиться, зрештою, тітка в мене така, що з будь-якого становища викрутиться.

Біля виходу з вокзалу їх зупинив червоноармійський патруль. Командував ним меткий хлопець у кубанці, він уважно вивчив документи, повернув Соні папери, махнувши рукою, аби проходила, а Самійла з Петром завернув до військового коменданта.

— Чому? — поцікавився Самійло.

Хлопець у кубанці зміряв його з ніг до голови уважним поглядом, порадив:

— Менше балакай... Там розберуться... — Він підважив гвинтівку, натякаючи, що не жартує. Самійло знизав плечима, проте підкорився. Він зробив знак Соні, щоб почекала на пероні, та дівчина пішла за ними.

У кімнаті поруч зали чекання стояв стіл, вкритий газетами. Попід стінами кілька стільців, а за столом сидів миршавий чоловічок у потертій чорній шкірянці й такому ж кашкеті з зіркою. Він зняв круглі, в металевій оправі окуляри, підсліпувато примружився, протер скло брудним носовичком, знову насунув окуляри на довгого носа, зиркнув на прибульців пронизливими, злими, свинячими очима.

— Ну? — тільки й запитав. — Знову контра?

— Підозрілі типи, товаришу Мосін,— якось навіть радісно доповів хлопець у кубанці. — Пробираються до Гуляйполя. Оцей,— тицьнув багнетом у Самійла,— явний охвіцер, а другий — махновський контрик.

Миршавець у шкірянці задоволено потер руки.

— Доќументи... — наказав. — Зараз ми перевіримо у них доќументи, а те, що вони фальшиві, я наперед знаю.

— Чого-чого? — запитав Самійло. — А ти хто такий, щоб мене підозрювати?

Чоловік у шкірянці повільно підвівся над столом. Був він справді невеличкий на зріст, якийсь незграбний, з жовтим, нездорового кольору обличчям і досить виразним черевцем. Він зняв кашкета, для чогось пригладив долонею кілька волосин, що стирчали на круглому, зовсім лисому черепі, мовив спокійно й навіть якось ласкаво:

— Я оперуповноважений Олександрівської надзвичайної комісії Веніамін Мосін. Пойняли? І жартувати з вами не збираємось. Бацили всяких, заворушилося офіцер'є, лізе до білих, а ми їх, як тарганів... — посміхнувся єхидно й човгнув ногою, демонструючи, як саме вчиняють з тарганами.

— Ваша правда,— раптом погодився Самійло. Витягнув документи, поклав на стіл. — Я командир роти червоної бригади товариша Махна. З Задніпровської дивізії.

— Ротою, кажеш, командуєш? — Мосін узяв папір, розгладив на долоні, посміхнувся переможно. — У Махна, кажеш? — Уважно вивчив документ, кинув на стіл. — А ти гад... — просичав люто. — Тоцно, контра, я одразу здогадався, тільки побацив вас. Махновська контра, й ми таких... — Насунув кашкета на чоло, поправив окуляри й наказав хлопцеві у кубанці: — Розстріляти!

Той радісно глипнув очима, переступив з ноги на ногу, підважив гвинтівку. Двоє інших червоноармійців також наставили багнети на Самійла і Петра, а хлопець у кубанці вигукнув:

— Проходьте... Я одразу збагнув — біла сволота!

Самійло присунувся до стола, зблизька зазирнув Мосіну у вічі.

— Хіба не знаєш? — запитав спокійно, та не витримав і грюкнув кулаком по столу. — Комбриг Махно тримає фронт проти Денікіна.

— Не вірю я твоєму Махну. Класова в мене до нього ненависть! — вигукнув Мосін люто. — І до всіх його посіпак. Сьогодні ти на нашому боці, а завтра де? Я тебе, гада, наскрізь бацу,— помахав пальцем перед Самійловим носом. — Пролетарське цуття в мене, а воно ніколи не підводить.

— Ти пролетар? — здивувався Самійло. — Воша ти смердюча, блощиця паршива, а не пролетар! І як у чеку проліз?

— Ну, годі... — Мосін тремтячими руками потягнувся до нагана, але, певно, вирішив, що стріляти на вокзалі не випадає. — Веди їх, Мишко, до підвалу, увецері кінциш.

— А може, зараз? — весело зблиснув очима хлопець у кубанці. — Навіщо до вечора тягнути?

— Народу багато, краще без галасу... — Мосін махнув рукою, показуючи, що рішення остаточне. — Нема в мене часу антимонії розводити.

— Сволота! — видихнув Самійло люто. Присунувся до столу, підвів руки, наче збирався перервати Мосіну горлянку. — Жид паршивий, запам'ятай, не я, то мої хлопці тебе дістануть.

— Тоцно, контра... — шмигнув носом Мосін. — А як придурювався... Цервоний командир...

Самійло повернувся до нього спиною. Швидко посунув до дверей, і хлопець у кубанці захистився від нього багнетом.

— Йди... і не жартуй: крок убік, стрілятиму!

— А ця? — вказав Мосін на Соню. — З ними?

Самійло сковзнув по дівчині очима.

— Уперше бачу.

— То цого?.. — нерозуміюче запитав Мосін у патрульного. — Цого привів її?

— Сама прийшла.

— Документ? — вимогливо простягнув Мосін руку. — Хто така?

— Учителька з Харкова... — Соня дочекалась, поки Самійла з Петром вивели, метнулася до столу, насварилася на Мосіна кулаком. — Що ви наробили?!

— Документ? — повторив той.

— Я тобі зараз дам документ! — ледь не заплакала Соня. — Таку операцію провалив!

— Ти хто? — зблиснув окулярами Мосін. — Яку операцію?

Соня дістала захований під ліфчиком папірець.

— Мандат ВУЧК,— подала Мосіну. — Хто тебе просив їх затримувати?

Мосін уважно вивчив документ, шморгнув носом, сказав:

— Ніцого не розумію... Мандат наце справжній, але при цому тут оті контрики?

— Дурень! — вигукнула Соня. — Дурень ти, а не чекіст, Веніамін Мосін! Останній паршивий дурень! Хто тобі дав право порушувати закон?

Мосін зняв кашкета, знову пригладив долонею волосини, сказав загрозливо:

— Заткнись! Не знаю, хто ти, наце справді з ВУЦК, але ми й не таких бацили. Я тут закон, пойняла? Суд і закон, революційний суд і пролетарська совість, згідно з цим і діємо. Не бацила — махновці, контра, знацить, і ми хоц тут, на підступах до махновського гнізда, цю сволоту виловлюємо. Нянциться з ними накажеш?

— От що, товаришу Мосін,— сказала Соня твердо,— ти перебільшив свої повноваження і підеш під суд революційного трибуналу.

Очі в Мосіна блудливо забігали. Нараз перехилився через стіл, просичав:

— Заткнись, суко! Бо й тебе шльопнемо. Документ у тебе тоцно фальшивий — з махновськими агентами злигалася, сама шпигунка.

— Зв'язок з Харковом є? — запитала Соня.

Мосін єхидно всміхнувся.

— Дурний я, щоб тебе до дроту підпускати? Шльопнемо, а вже потім розбиратимемось.

— Ну й падлюка ти, Мосін,— сказала Соня. — Не шльопнеш ти мене, бо сам знаєш, що з цього вийде. Моя людина тут на вокзалі обертається,— збрехала відчайдушно,— і завтра ж товариш Гапочка в Харкові знатиме, як ви тут представників центру зустрічаєте...

— Гапоцка!.. — Мосін тремтячими пальцями зняв окуляри. — Сам товариш Гапоцка... Це, звицайно, міняє справу. — Натягнув окуляри, випростався. — Що ж ти, товаришко,— зазирнув у папірець,— Федоровська, що ж ти одразу не сказала, що маєш відповідальне завдання? До реці, яке? — шморгнув носом. — Ци можу допомогти?

— Не твоє собаче діло! — вирвалося в Соні.

— Не моє, то й не моє,— покірно погодився Мосін. Обличчя в нього витягнулось і ще більше пожовтішало, нагадував пса, що нашкодив і зараз лизатиме господареві чоботи. — Але все ж, цим можу бути корисний?

Соня всілася на стілець біля вікна. Дивилася на Мосіна невидющим поглядом. «Точно, паршивий жид...» — згадала Самійлові слова, проте відразу засудила себе за такі негарні думки: скільки справді достойних євреїв робили революцію — товариш Троцький, Зінов'єв, Свердлов...

— Отже, так,— сказала,— напартачив ти, товаришу Мосін, і сама не знаю, як вчинити.

— А що,— сказав Мосін,— не все втрацене: не пустимо в розход тих контриків, випустимо.

— А я? — підвищила голос Соня. — Про мене подумав? Що я їм скажу? Що умовила славного чекіста Веніаміна Мосіна, розтопила його залізне серце й він одразу змінив своє рішення, зрадив своє класове чуття? Помилував ненависних махновців?

Мосін винувато шморгнув носом.

— Думати треба, товаришко Федоровська,— пояснив,— щоб усіх задовольнити: і тебе, і цю контру.

— Нема виходу.

— З кожної ситуації є вихід,— упевнено заперечив Мосін. — Я так гадаю — тобі охота, щоб ми цих жевжиків випустили? І щоб вони ніцого поганого про тебе не подумали? Так?

— Ну, так.

— То зробимо ось що: я тебе до них у підвал підсаджу. Як підозрілу і їхню співуцасницю. Мовляв, тебе разом з ними увечері шльопати будемо. Ти у підвалі нюні розпусти. То вони хлопці міцні, я їх одразу розкусив, просто залізні контрики, а ти дівка ще молода, гарна, тобі ще жити хочеться... Поплац трохи, а потім до вітру попросишся. А я тільки одного конвоїра лишу, Мишка у кубанці, він хлопець, хоч і вушлий, та до жінок охоций, я це тоцно знаю. Зроби так, аби він до камери зазирнув, без гвинта буде, лише з наганом, а для того грубезного махновця Мишко — як насінняцко. Лусь — і нема...

Соня важко глянула на Мосіна, похитала головою.

— Ну й свиня ти...

— Що ти, товаришко Федоровська! Мені заради світової революції нікого не жалко, от і Мишка. Сам себе не пошкодую. Та й Мишка не обов'язково кінцати, притиснути трохи, кляп до рота — мовци й відпоцивай.

— А потім ти його, товаришу Мосін, до трибуналу? За нехлюйство і злочинну халатність?

— Проноза він, Михайло Рогожин,— сказав Мосін,— і не шкода мені його. Та відправимо ми його на фронт, нехай з Денікіним повоює, кров'ю

вину свою змиє. До реці,— скривився злостиво,— якщо той махновець Мишкові шию скрутить, також невелика біда. Тоцно кажу: верткий і слизький Мишко, не нашого гарту хлоп, і заради вищої мети не шкода... От не шкода — і все. Якщо ж вони з Мишком не упораються,— зненацька підморгнув Соні Мосін,— тобто твої махновці, якщо він їх встигне постріляти, не засмуцуйся. Сволота вони, махновці, бандити й п'яниці, одним оком на нас дивляться, а друге на біляків косять. Непевний народ, селянство тобто, куркулі кляті, їм Радянська влада до шмиги, їм євоє черево напхати, не зважають, що ми, пролетарі, від голоду пухнемо.

Соня мимохіть зиркнула на вгодоване Мосінове обличчя, на мало не прозорі червоні відстовбурчені вуха, на рожеві хлопчачі щоки й подумала: він, либонь, не дуже-то й голодує, певно, обклав даниною вокзальних спекулянтів-мішочників, і несуть вони йому і хліб, і до хліба.

— Давай, веди до підвалу! — підвелась.

Мосін голосно, аби почули в камері, наказав відімкнути двері. Штовхнув Соню у спину, вилаявся.

— Цю також у розход! — зареготав гидко. — Того ж поля ягода! А ще придурюється... Бацили ми таких вцительок...

Соня спіткнулася на порозі, впала на підставлені дужі Самійлові руки. Він пригорнув її, і раптом Соні зробилося приємно й легко, зблизька зазирнула у Самійлові очі, побачила в них сум та безнадію, проте як ще може дивитися людина, котра знає, що минають її останні години? І Соня відчула прикрість за свою подвійну гру, притиснулась щокою до Самійлових грудей, почула, як гучно гупає його серце, й заплакала. Плакала щиро, а він, гадаючи, що її опанувала передсмертна туга, гладив її по голові, пестив шерехатою долонею мокрі від сліз щоки й мовчав, бо які ж слова можна знайти, аби втішити людину перед стратою?

Потім Соня затихла, витерла рукавом жакета сльози, примостилась у кутку. Простягнулась просто на підлозі, підмостивши під голову згорнутий жакет. Чула, як шепочуться Самійло з Петром, либонь, домовляються вчинити опір.

— Про що ви, хлопці? — запитала.

Самійло нахилився над нею, прошепотів:

— Коли поведуть стріляти, ми з Петром спробуємо їх обеззброїти. Як кинемось на них, тікайте, не озираючись. Якщо живі лишимось, побачимось. Пам'ятаєте, хутір Волошки?

— Це не те,— Соня торкнулася Самійлової долоні,— слід от що вчинити: я зараз покличу вартового, спробую заманити до камери, а ви з Петром...

Самійло міцно стиснув її руку.

— Давай, аби тільки зазирнув... — Він став біля дверей так, щоб несподівано кинутися на вартового, який зайде чи навіть просуне голову до камери, а Соня пошкреблася в двері й попросила жалібно:

— Послухайте, Михайле, мені треба... Виведіть мене, Михайле, прошу вас... Надвір...

— Обійдешся,— реготнув той. — Скоро вечір, терпи.

— Ви такий гарний, Михайле,— вела далі Соня й покривилася, згадавши нахабне обличчя меткого хлопця в кубанці. — Ви не можете допустити, щоб жінці було незручно... — Підвела очі на Самійла, який стояв зовсім поруч, підморгнула йому й додала: — Ви ж добрий, Михайле, і я поцілую вас...

За дверима пролунав короткий сміх, видно, Сонина пропозиція видалася хлопцеві не такою вже й безглуздою, почулося шарудіння ключа в замковому отворі, Самійло підвів руку, Михайло почав потихеньку відчиняти двері, просунув у отвір голову, і тоді Самійло вдарив його зі всієї сили — хлопець не зойкнув, осів на підлогу, Самійло втягнув його всередину камери, перш за все дістав наган з кобури, а вже потім визирнув у коридор.

— Нікого... — долинув його голосний шепіт.

Вони замкнули Михайла в камері й почали підводитись кам'яними круглими сходами — там було порожньо, Мосін таки додержав слова, за

темним вузьким коридором світився отвір дверей, вони кинулися туди, проминули двір, заставлений якимись ящиками, й вискочили на колії.

Самійло потягнув Соню під товарний вагон, Петро прикривав їхній відхід, потім вони пролізли ще під кількома вагонами, обминули депо й дісталися перших будинків олександрівського передмістя.

Тільки тут Самійло нарешті зупинився, широко перехрестився й запитав зачудовано:

— Невже врятувалися?

5.

Горпина Прокопівна сиділа у залі, як називалася найбільша світлиця в їхній хаті, тримала на колінах глечик з молоком і дивилася, як Соня з Самійлом снідають. Вона насмажила яєчні з салом, натовкла повну миску паруючої картоплі, приправивши її смаженою цибулею, дістала з погреба солоних огірків і квашеної капусти. Повагавшись трохи, все ж принесла пляшку самогону й чарки, і тепер з задоволенням спостерігала, як син з гостею мегелять усе підряд.

Коли мати принесла пляшку, Самійло запитально зиркнув на Соню, дівчина похитала головою, і він відсунув самогон на край столу. Горпині Прокопівні це сподобалось, вона дістала з печі горщик з топленим молоком і зараз стискала його натрудженими, вузлуватими пальцями. У кімнаті було тепло, велика, розмальована півнями та химерними райськими птахами грубка не вистигла з вечора, Соню розморила ситна їжа, вона розчервонілася від гарячої картоплі та допитливо-вивчаючих поглядів Горпини Прокопівни, почувалася під ними трохи ніяково й відсунула тарілку, хоча б могла ще їсти.

Либонь, Горпина Прокопівна зрозуміла її, бо мовила приязно:

— Ти, дитино, не стидайся. У нас усе своє, слава Богу, і картопля, і яєчка, корову тримаємо, два кабанчики, хліб у сусіці...

— Куркулі... — реготнув Самійло. — За нинішніми мірками Радянської влади та комбідів.

— Які ж ми куркулі! — сплеснула долонями Горпина Прокопівна. — У нас в окрузі той багатій, у кого двадцять чи більше десятин і хто наймитів тримає. А ми все власноруч. З чотирьох десятин прогодуватися можна, от тільки Самійло двійко коней до хліву поставив, а їм сіна та вівса не напасешся. Краще б волів завести: і гній від них, і м'ясо, зрештою. А від коней одне баловство,— додала несхвально.

— Справжній чоловік, мамо,— заперечив Самійло,— без коней нині мов хата без печі. Ані тепла, ані обіду — порожнеча.

— Справжній чоловік,— осудливо похитала головою Горпина Прокопівна,— тепер до сівби готується, зерно віє й плуга гострить. А не з тачанками бавиться.

— Землю свою мусимо захищати, мамо.

— Червона Армія для чого? Більшовики нахваляються: не пройдуть генерали.

— Увесь народ має проти білих піднятися. Інакше не буде в нас ані чотирьох десятин, ані коней. Кому хочеться, щоб поміщики знову у маєтках осіли?

Горпина Прокопівна промовчала: звичайно, хто сам собі ворог, і землю віддавати не хочеться, та в глибині душі вважала — навоювався вже Самійло, з чотирнадцятого року, скільки вже війна йде — все з гвинтівкою, нехай тепер інші повоюють, молодші, й не такі заслужені, а Самійлові й дома посидіти можна, відпочити, лад землі дати. Крім того, в офіцери вибився, начальство, можливо, й негоже йому тепер за плугом ходити, але хто ж оратиме? Зріла в Горпини Прокопівни потаємна думка: якщо розіб'ють червоні з Махном Денікіна й прийде нарешті мир, продати Самійлових жеребців — самі витрати на коней,— прикупити землі і, нехай їх називають куркулями, найняти чоловіка чи двох, а далі піде... Негоже Самійлові самому з гноєм вовтузитися — командир роти, начальство, хай по військовій лінії і йде, Нестор Іванович в окрузі повний

господар, буде в них вільний район, своя селянська держава, її боронити треба, а хто, як не Самійло, упорається з цим? Стане він правою отамановою рукою, їздитиме, як і Нестор Іванович, у лакованій бричці й люди зніматимуть перед ним кашкети.

Не останнє місце в цих потаємних планах Горпини Прокопівни займала і майбутня молода господиня, пригледіла навіть гарну дівку в Дорожнянці, вродливу й сильну, крім того, десятини дві, не менше, за нею дадуть, золото — не наречена. А Самійло привіз із собою, каже, вчителька, а їм тільки вчительки не вистачало, вчительки нині в Гуляйполі напівголодні бігають, що в них? Гола платня, а гроші стали, мов полова, от і батько Махно власні випустив. А хто їх бере? Що за них купиш? За цвяхи, залізо на ободи, коломазь давай сала чи борошна...

Горпина Прокопівна непомітно перехрестилась: дай Боже, аби все владналось. Учителька ця начебто вродлива, лицем свіжа й зуби мов перла, певно, краща за Одарку з Дорожнянки, але ж за тою дві десятини дадуть, про це їй дядько Омелян натякнув, навіть не натякнув, а сказав твердо: не менше двох і зовсім поруч їхніх Волошок, а з двох десятин можна й по чотириста пудів зібрати, якщо ж уродить, то й п'ятсот, а за п'ятсот пудів зерна, коли на базар вивезти...

Лише думка про базар й уявлені вози з наваленими на них мішками до того розтривожили Горпину Прокопівну, що подивилася на Соню мало не вороже — дівчина упіймала цей погляд, почервоніла, потермосила край скатертини й мовила нерішуче:

— Ви, Горпино Прокопівно, не сумнівайтеся, як тільки влаштуюсь, я платитиму. І за кімнату, і за харчування, за мною не пропаде.

— Порахуємось... — невизначено пообіцяла Горпина Прокопівна, та, перехопивши невдоволений Самійлів погляд, додала: — І не думай про це, ти наша гостя, на всіх вистачить.

Подумала: а може, так і треба? Може, тепер Самійлові саме така дівка потрібна? Міська, освічена, одне слово, вчителька. Що з тої Одарки візьмеш? Корову за цицьки тягатиме, ще й снопи в'язатиме, ну й до хатньої роботи змалку привчена, але ж ця красуня також, певно, не ледащиця, крім того, і гостей привітати може, і книжки читатиме, і в церкві на неї озиратимуться, як на пані, треба буде грамофон купити, кажуть Лазар Вольцман у Гуляйполі продає дешево, ото буде картина: красуня у шовковій сукні біля грамофона з книжкою. І низка червоних коралів на шиї. А шия у дівки довга й ніжна, мов у королеви...

Горпина Прокопівна зітхнула: якщо ця Софія ще й корову доїтиме, ціни їй не буде. То більше, Самійло он якими очима на дівку дивиться. Одразу видно — закоханий, а такий хлопець, як Самійло, свого доб'ється, та й яка дівка встоїть перед ним? Нема такої у світі, в цьому Горпина Прокопівна переконана. Навіть серед міських, а там красунь та гордівниць вистачає. І все ж Самійло офіцер, високий, красень, командир роти в самого батька Махна...

Горпина Прокопівна ще раз зітхнула й вирішила: судженої конем не об'їдеш. Настрій у неї поліпшився, налила з глечика Соні повний кухоль молока, вмостилася за столом навпроти неї — сиділа, спершись підборіддям на підставлені долоні, дивилась незмигно.

Соня засоромилась.

— Хочете щось попитати... — думала сказати «тітонько», та мовила увічливо,— Горпино Прокопівно?

— Авжеж... Батько, кажеш, був у тебе гуляйпільський?

— Я ж пояснював, мамо,— втрутився Самійло,— батько в Соні тут на заводі працював.

— Тобто простим робітником?

— Пролетарій... — всміхнувся Самійло.

— З простих, виходить,— задоволено мовила Горпина Прокопівна... — Барської крові нема.

— А вам яке діло до цього, мамо? — здивувався Самійло.

— Бо виглядаєте ви, Соню, панянкою,— пояснила.

— Я простої роботи не цураюсь... — почервоніла Соня.

— Гаразд,— підвелась Горпина Прокопівна. — Відпочивайте, діти, бо в мене справи.

— У вас завжди справи, мамо.

— Таке вже наше життя: круговерть. Он кабанчиків нагодувати треба, потім корову подоїти.

— Я вам можу помогти,— зголосилася Соня.

Проте Самійло, відсунувши миску, заперечив:

— Не сьогодні. Нині поїдемо ми з Софією Петрівною до Гуляйполя — справи влаштовувати.

— Справи й до завтра почекають. Відпочиньте з дороги.

Чесно кажучи, Соня б не дуже заперечувала проти перепочинку. Тоді, в Олександрівську, вони благополучно дісталися Самійлових родичів, і його якийсь двоюрідний чи троюрідний брат наступного дня довіз їх возом до Волошок. Їхали цілий день і дісталися хутора вночі, а після смачної яєчні у теплі нічого не хотілося — ані клопотів про вчителювання, ані знайомства з Махновим оточенням, все якось відсунулось на другий план, хотілося лише завалитися в теплу постіль, дістати книжку з етажерки, попросити Самійла поставити самовар, потім попити чаю з великого фаянсового кухля, що стояв у дубовому буфеті,— обстановка у Самійловій хаті дуже проста, селянська: довгий стіл, лавки, мисники, а от буфет наче витягнутий з міської квартири, різьблений, дубовий, і посуд у ньому непоганий, не лише глиняний, а й фаянсові, навіть фарфорові тарілки, чашки, мельхіорові ложки.

Але, дивлячись, як потягнувся Самійло по кожух, Соня також заклопоталася: геть лінощі, справи не ждуть...

Самійло запряг у бричку гнідого сильного жеребця з білою цяткою на лобі, критично оглянув Сонин жакет на риб'ячому хутрі, подався до комори й виніс звідти кожушок, може, трохи завеликий, але ще зовсім новий і неймовірно теплий.

— Ось,— сказав нерішуче,— вибачайте, не так елегантно, але ж тепло. А надворі хоч снігу й нема, а морозець.

Соня приміряла: у кожусі було приємно, вона закуталась у в'язану ще мамину хустку, зав'язала її на шиї по-селянськи, Самійло зміряв її уважним поглядом, та Соня не засоромилась, навпаки, почуття впевненості повернулося до неї. І все ж Самійло похитав головою й виніс з комори чорні валянки. Соня негайно влізла в них і зробилася зовсім схожою на сільську дівчину — подумала, що такою вона може не сподобатись Самійлові, чомусь це засмутило її, але Самійло дивився приязно, і Соня подумала: зрештою, вродлива жінка гарна в будь-якому одязі.

Вони домчали до Гуляйполя за кілька хвилин, справді було недалеко, з Волошок видніли дахи перших містечкових хат.

Самійло зупинив коня на бічній вулиці біля церкви, вони перетнули вичовганий кіньми двір і опинилися біля будинку під цинковою бляхою. До нього вів дерев'яний ганок, Самійло потягнув Соню за собою — за темнуватим передпокоєм, заставленим бочками, відкрилася довга кімната, мабуть, колись тут був шинок, та його зліквідували, замість шинквасу обладнали сцену, у залі розставили лави, утворивши клуб. До сцени поміж лав вів вузький прохід, Самійло швидко пройшов ним, але не піднявся сходами, а завернув до вузьких, ледь помітних дверей. Відчинив їх, не питаючись, зупинився, спершись на одвірок, чекаючи на Соню, вони зайшли до кімнати, де стояв коромислом цигарковий дим. Четверо чи п'ятеро чоловіків сиділи хто де міг, на краю письмового столу, на дерев'яних ящиках і лише один на самотньому віденському стільці. Розмова, певно, почалася давно і велася на високих тонах.

— Невже Самійло? — озирнувся хтось до дверей. — Точно. Миколайчук, де ти пропадав? Живий?

— І зовсім здоровий,— обізвався Самійло. — Де отаман?

— Подався на Пологи.

— Шкода, хотів його бачити.

— Завтра. А що за красуня з тобою?

Самійло висунув Соню наперед.

— Наша нова вчителька.

— Де відкопав таку? — потягнувся до Соні чоловік у свитці з повновидим обличчям і високим чолом. — Таку гарну... — додав.

— У Харкові. — Самійло фамільярно поклав Соні руку на плече, та вона не образилась: у цій чоловічій компанії Самійлів жест начеб символізував захист, принаймні свідчив, що Самійло нікому не віддасть її на поталу. Соня одразу оцінила це й підвела на Самійла вдячні очі.

— Отут мало не вся наша гвардія,— пояснив той. — Оце,— ляснув по плечу чоловіка у свитці,— Віктор Білаш, начальник нашого штабу.

— Колишній,— заперечив чоловік у свитці.

— Як так? — не зрозумів Самійло.

— Комдив Дибенко призначив начальником штабу свою людину — Озерова.

— Не має права,— заперечив Самійло. — Згідно з підписаною в Харкові угодою командири в нас лишаються виборними.

— Оце ти Дибенкові й поясни,— всміхнувся Білаш. — Та отаман з ним погодився.

— Ну, коли вже сам Махно,— позадкував Самійло. Озирнувся до Соні, вказав очима на хлопців, що примостилися на ящиках. — Знайомтеся, Федір Щусь та Семен Каретник. А це — Соня. Я казав: учителюватиме у нас.

— Добре діло,— сказав Білаш. — Ми не дуже освічені, та хоч дітей навчимо. Як там у Харкові? Що про нас гомонять?

— Різне.

— Лають?

— І це є,— ствердив Самійло. — А ви чого тут засідаєте?

— Він ще не знає... — підвівся з ящика Каретник. — Отаман вирішив з'їзд скликати. Фронтовиків-повстанців.

— Добра справа, то й що?

— Червоне командування заперечує.

— Плювати! — категорично сказав Щусь. — Ми свої обов'язки виконуємо, фронт тримаємо, Шкуро б'ємо і у наші справи нікому не дозволимо носа пхати.

— Точно,— підтримав його Каретник,— влада у нас обрана. Більшістю трудящих.

Чоловік у накинутій на плечі шинелі зістрибнув зі столу, на краю якого примостився, поклав руки Самійлові на плечі.

— Мене призначили командиром восьмого полку,— сказав. — Візьмеш роту?

— Ще питаєш!

— От і домовились, я радий.

— Ще б пак... — не без заздрості сказав дуже молодий, років двадцяти, хлопець. — Перехопив у мене Миколайчука.

— А ти не лови гав,— глипнув на нього очима чоловік у шинелі й пояснив Самійлові: — Калашникова призначено командиром сьомого полку.

— Вітаю,— подав хлопцеві руку Самійло, а Соня подумала: «Чи не ранувато юнакові довіряти цілий полк?» Лише потім дізналася, що Калашников одержав перший офіцерський чин ще в царській армії, встиг попартизанити у південних степах і вирізнявся легендарною хоробрістю та витримкою.

— Я скаржитимусь на тебе отаманові: Куриленко кращих людей перехоплює,— насварився юнак на чоловіка в шинелі.

— Чия відвага, того й перемога! — засміявся Куриленко.

— Вушлий ти, Василю.

— Який вже є... — Куриленко одягнув шинелю в рукави. — Пішов я, хлопці. Однаково без отамана нічого не вирішимо. Гайда, Самійле,— взяв Миколайчука за руку. — Коли роту прийматимеш?

— Де полк розташований?

— Наказ маємо: напрям на Маріуполь, а потім Таганрог. Є відомості:

французи висадились чи збираються висадитись у Маріуполі — треба перешкодити, кинути їх у море.

— Сил вистачить?

— Із снарядами погано.

— Я кулеметну тачанку прижену. Власну.

— Згодиться! — повеселішав Куриленко. — Коли б усі були такими свідомими, ми б Шкуро відразу до Ростова відкинули.

— Багато людей у полку?

— Менше тисячі.

— Роти вкомплектовані?

— Ні, зброя є, людей не вистачає. На з'їзді вирішуватимемо питання про мобілізацію.

— Чи зрозуміють люди? Червоні мобілізовували, тепер біляки всіх до армії женуть, ми також...

— З'їзд у нас народний,— ні на секунду не завагався Куриленко. — Як вирішить, так і буде. Але ж я на отаманів авторитет покладаюся. Крім того, люди не можуть не розуміти: прийде Денікін, приведе козаків, порядки царські повернуться, з людей шкуру спускатимуть. А кому це подобається? Народ сам за зброю візьметься — невже землю назад віддавати?

— Що ти... — всміхнувсь Самійло. — Коли так, навіть моя Горпина Прокопівна за гвинта візьметься.

— От бачиш... Ходімо, Самійле, нема часу базікати.

— Бувайте, хлопці,— помахав на прощання рукою Самійло й потягнув Соню з кімнати. — Ну, як? — запитав її. — Сподобались мої товариші?

Соня кивнула, бо й справді хлопці, які зібралися в прокуреній кімнаті, справили на неї гарне враження. Сподівалась побачити (як попереджали в Харкові) п'яний набрід, гуляк і бешкетників, а люди з найближчого отаманового оточення виявились, хоч і були переважно молодими, статечними й розсудливими.

На ганку Самійло затримав Куриленка:

— Так і не відповів мені, де полк зараз.

— У Новоукраїнці. Але завтра виступаємо на Комиш-Зорю та Володарське. Напрям — Маріуполь.

— З моїх Волошок до Новоукраїнки верст сорок. Увечері буду.

— Чому не зараз?

Самійло перевів погляд на Соню.

— Ще добродійку Федоровську влаштувати треба.

— У школу? — Куриленко збіг з ганку. — Зараз ми її з Андрієм Михайловичем познайомимо, в нього з вчительками сутужно. Особливо такими гарними.

Соня, спіймавши Куриленків погляд, зашарілась. Подумала: справді, коли б навіть не зустріла Самійла, певно, все одно влаштувалась би.

Школа стояла за два квартали — довга, двоповерхова, цегляна будівля, і хідник під нею був очищений від снігу й підметений.

— Війна війною,— не без гордощів пояснив Куриленко,— а про школу дбаємо. Для чого ж тоді й революція, коли дітей не вчити? Я от тільки початкову освіту маю, шкода, та де міг учитися? До гімназії сини багатих ходили, а ми волам хвости крутили. Тепер, слава Богу, надолужуємо.

Завідуючий школою Андрій Михайлович Таратута виявився довгошиїм худим чоловіком з живими очима. Він погодився прийняти Соню з завтрашнього дня, навіть з сьогоднішнього, прикладав руку до серця й посміхався щасливо, повідомивши, що при школі є навіть вільна кімната, та Соня, угледівши заперечливий Самійлів жест, пояснила: з квартирою немає проблем — справді, навіщо втрачати вже набуте, тим паче що не мала ні простирадла, ні подушки, не кажучи вже про ковдру.

Самійло хотів одразу відвезти її до Волошок, та Соня вирішила лишитися з Таратутою, хоч трохи увійти в курс справ, до того ж Самійлові

кортіло,— вона підсвідомо відчула це,— одразу податися з Куриленком до полку. Зрештою, Соня мала рацію, бо Самійло не дуже заперечував, тільки наполіг, аби не затримувалась допізна — мати хвилюватиметься, а втім, він заскочить додому й попередить Горпину Прокопівну — вона чекатиме Соню з обідом.

Куриленко запитав Самійла, коли вийшли із школи:

— Де підчепив таку?.. — Затнувся, багатозначно клацнув пальцями й додав: — Мамзелю?

Самійло спохмурнів.

— Добирай слова, Василю.

— Ображаєшся? З-за дівки?

— Чурбак ти неотесаний! — спалахнув Самійло.

— Те, що неотесаний, точно. І проти чурбака не заперечую. І все ж звідки вона?

— Тобі не все одно?

— Мені однаково, та правила знаєш? Кожною новою людиною у Гуляйполі Льова Задов цікавиться. Йому доповісти треба.

Самійло набурмосився: начальник контррозвідки Задов м'яким серцем не відзначався, почне допитуватись, хто й для чого, ще потягне Соню до своєї контори, а там хлопці не дуже ввічливі, навіть брутальні — можуть зламати дівчину.

— Я за Соню ручаюсь,— сказав твердо.

— Я тобі вірю,— відповів Куриленко,— однак це ти Задову доведи.

— Скотина він, твій Задов.

— Згоден, але є правило. Його встановив сам отаман, і ніхто не має права порушувати.

— Я з Сонею випадково познайомився,— сказав Самійло. — У поїзді в одному купе їхали. Втекла вона з Харкова від голодухи.

— Може, справді втекла, а може, хтось і послав її спеціально до Гуляйполя.

— Ти вже як Задов думаєш...

— Обережний я,— заявив Куриленко. — І не втрачаю голову від першого-ліпшого вродливого личка.

— Облиш! — спалахнув Самійло. — Соня справді подобається мені, та людина вона перевірена.

— З червоного Харкова вона — оце найгірше. Може, чекою підіслана.

— Скажеш... — покрутив головою Самійло. — Ми, брате, в Олександрівську разом з нею до тої чеки потрапили, слава Богу, викрутились, і саме Соня допомогла.

— Як так?

— А просто... Зупинив її, мене й Петра на вокзалі патруль, повели до коменданта, а там чекістський комісар, жид такий нахабний, вік не забуду. Тільки глипнув оком на наші папери і все: шльопнути.

— Не має права: у батька угода з червоними.

— А ти тому Мосіну доведи. Він нас нутром ненавидить — чекіст смердючий.

— Вони такі, жиди,— погодився Куриленко,— до чеки сотнями полізли. Відчувають, де смачно.

— Не кажи про всіх. У Гуляйполі скільки їх до нас прийшло! І правильно отаман вчинив, заборонивши погроми. У мене в чоті, коли ми в Галіції наступали, солдат був Арон Коган, то я руку за нього віддам. Ми з ним у розвідку ходили, мене куля дістала, а хто до своїх притягнув? Арон Коган. Вік пам'ятатиму.

— Далі як? — запитав Куриленко.

— Ти про що?

— Ну, потрапили ви до чеки і той Мосін наказав шльопнути. Як же викрутились?

— Посадили нас у підвал, усіх трьох. Ну, гадаю, кінець твоєму молодому життю, Самійле Миколайчук, хоч трохи погуляв, та мало, вмирати, чесно, не хочеться, та що вдієш? Сидимо під замком, вечора

чекаємо, на душі моторошно. А Соня каже: я конвоїра зараз покличу, мовляв, вийти мені треба, а там будь що буде — ваша з Петром справа. Все одно вмирати, то краще з музикою. Увечері їх кілька прийде, з гвинтами, може, тут, у підвалі, й кінчатимуть, а зараз один вартовий — раптом на гачок потрапить? Бачу, має дівка рацію — умовила вона таки вартового, двері відчинив, голову в отвір просунув, а я цього тільки й чекав. Ушкварив його — гаплик хлопцеві, а ми, бачиш, тут, у Гуляйполі.

— Радий? — тільки й запитав Куриленко.

— Одна справа — у бою загинути, а біля стінки якось невдобно. То збагнув — дівка що треба!

— Переконав,— кивнув Куриленко.

6.

З Новоукраїнки виступили в темряві: попереду кінний роз'їзд, далі Самійлова рота, потім увесь полк. В ар'єргарді батарея з трьох гаубиць, за нею, для прикриття, ескадрон кавалерії.

Близько п'ятої ранку кавалерійський дозір наскочив на передовий загін Шкуро, порубав біляків, захопивши двох — унтера з личками на погонах і зовсім ще молодого солдата. Полонених доставили до комполку.

Куриленко їхав на тачанці з третьою ротою. Побачивши захоплених біляків, звеселився:

— Ану, хлопці, розв'яжіть їм язики!

Унтер дивився спідлоба, злі вогники палахкотіли в його очах.

— Рубатимете чи стрілятимете? — запитав.

— Залежно від вашої поведінки,— пояснив Куриленко. — Захочемо, відпустимо.

— А не брешеш?

— Був би ти офіцером, і розмови б не було. Звідки ти?

— Хутір Стайки станиці Берегової.

— Козак?

— Іногородній.

— Чого ж до Шкуро пішов? Мало вас притискували?

— То правда: з козаками не домовишся.

— Але ж унтера заслужив.

— Так то ж іще в шістнадцятому.

— А ця сопля,— Куриленко кивнув на солдата,— під тобою?

— Справді, сопля,— скосив на молодика люте око унтер. — Попереду їхав, коли б не він, чорта б з два нас порубали.

— Не ми вас, то ви б нас...

— Така вже тактика.

— Гаразд, про тактику ми іншим разом погомонимо. А зараз відповідай: де Шкуро?

— Багато хочеш від мене! Я того Шкуро у вічі не бачив. Ми з ним,— кивнув на солдата,— і полковника нашого, їхнього превосходительства, може, раз і зустріли. А то ж сам генерал-лейтенант, командуючий! Як святий на небі!

— Не про те питаю: головні сили Шкуро де розташовані?

— Про свій полк скажу, а більшої дислокації не знаю.

— Давай про полк.

— Там він,— унтер махнув рукою на схід,— між Розівкою і Азовом, по лінії залізниці. Охороняємо її, щоб ви не прорвалися.

— Логічно,— погодився Куриленко. — Якщо Розівку візьмемо й залізницю переріжемо, капець вам. А нам шлях відкритий: хочеш — на Волноваху, хочеш — до Маріуполя. Хто полком командує? — запитав.

— Їх превосходительство полковник Єгоров.

— Чув про такого,— зауважив Куриленко. — І скільки вояків у нього під рукою?

— Як і належить, тисяча.

— Тисяча штиків... — протягнув Куриленко незадоволено. Підкли-

кав ординарця, наказав: — Миколайчука до мене. — Сів знову у тачанку, поманив пальцем унтера. — З артилерією як?

— Три польових гармати.

— Де?

— У самій Розівці. Перед станцією.

— Правду кажеш?

Унтер перехрестився.

— Як перед Богом. Та й чого мені брехати: їхні превосходительства у мене в печінках сидять.

— Чого ж пішов з ними?

— Спробуй не піти: мобілізація!

— Захотів би, відкрутився.

— У нас у Стайках тепер до сівби готуються,— тоскно мовив унтер. — Видно, не бачити мені хутора.

— Коли правду сказав, побачиш.

— Чесно?

— Може, слово тобі дати?

Унтер скосив око на солдата, замислився на мить, запитав:

— Ви червоні?

— Так.

— Чому ж зірок нема?

— Не хочемо, не носимо.

— А ви часом не під Махном ходите?

— Цікавий ти дуже.

— Бачу, під батьком... — унтер приступив до тачанки, сказав: — Начулися про вас. Народ гомонить: за селян. І я селянин, то скажу тобі таке. Коли Розівку братимете, стережіться бронепоїзда. В Азові на запасній колії стоїть. Його на Розівку раз плюнути перекинути.

— Це точно: раз плюнути... — погодився Куриленко. — Розв'яжіть їх,— наказав конвоєві. — Але стережіть. Розівку візьмемо, тоді вирішимо.

— Не хвилюйся, ваше... — унтер запнувся,— не знаю, як і називати тебе. Начебто свій, а люди балакають, полком, як і наш Єгоров, командуєш.

— Отак і називай мене, унтере: комполку. А за те, що про бронепоїзд повідомив, спасибі. — Куриленко виліз із тачанки й попрямував назустріч вершникам, що з'явилися біля шляху.

Самійло зіскочив з коня, віддав повід коноводові.

— Чого кликав, комполку?

— Думка в мене виникла,— всміхнувся Куриленко,— і на тобі хочу перевірити.

— Перевіряй.

— Каже той унтер,— вказав рукою Куриленко на полонених,— що у Розівці полковник Єгоров чекає не дочекається зустрічі з нами.

— То не розчаровуватимемо його.

— Три гармати в полковника,— розсудливо сказав Куриленко,— і підступи до станції, гадаю, укріплені. У лоб не візьмемо, тільки людей покладемо.

— Мені моїх людей шкода.

— Іди-но сюди, Самійле. — Куриленко вмостився на тачанці, розгорнув на колінах карту. — Дивись: між Азовом і Розівкою п'ять верст,може, менше, і бронепоїзд на Розівку можна перекинути одразу, за півгодини. Плюс три польових гармати, що у Єгорова, це, брате, не жарт. Як гадаєш, якщо вчинимо так? Ти зі своєю ротою ріжеш залізницю між Азовом і Розівкою, розбираєш рейки і стоїш там на смерть. Щоб вони колію не поновили. Годину-півтори тримаєшся, але кров з носа, аби бронепоїзд не пройшов. Я обходжу Розівку з півдня й атакую Єгорова з тилу. Поки він зі своєю батареєю розчухається, перекине її, станцію візьмемо. Головне, щоб бронепоїзд з Азова не прорвався. Інакше вони нас таким вогнем накриють, що й голову не підведеш.

— Так-так... — протягнув Самійло. — Через залізницю я, звичайно,

прорвусь і колію розберемо, але от бронепоїзд затримати... — шмигнув носом. — Гармати даси?

— А як я Розівку штурмувати буду?

— Теж резон... Однак, знаєш, що з нас той бронепоїзд зробить! Перемеле, вогнем плюне й розітре.

— Не бачу іншого виходу, брате. Біс з ним, бери гармати, нам з тилу Розівку брати, може, обійдемось.

— Гаразд,— повеселішав Самійло,— інша розмова в нас з тамтими біляками вийде, я ці місця як свої п'ять пальців знаю, за дві версти від Азова по той бік колії улоговинка, гармати туди засунемо, їх звідти бронепоїздові за годину не виколупати.

— Давай, брате,— обійняв його Куриленко. — Отже, так, я на штурм близько восьмої піду, а ти пів на восьму ріжеш колію. І триматимешся до дев'ятої.

— А якщо після дев'ятої той панцерник на Розівку посуне? За годину із станції цвинтар зробить.

— Отут міст під Розівкою. — Куриленко нігтем позначив місце на карті. — Ми цей міст зірвемо, хрін з ним, мостом, Денікіна розіб'ємо, полагодимо: щоб з Пологів на Волноваху поїзди ходили.

Самійло подумав і сказав:

— А якщо взагалі плюнути на Розівку? Через Комиш-Зорю і на Володарське? Навряд чи там Шкуро великі сили тримає..

— Привабливо,— кивнув Куриленко,— але полишимо за спиною Єгорова, він з нас котлету зробить. І залізницю в його руках зоставимо. Оточать вони нас і що захочуть, те й зроблять. Не маємо права позаду біляків лишати, про це подумай.

Самійло зітхнув.

— Не маємо,— погодився. — То з богом, брате.

Коні підтягнули гармати до залізниці, і Самійло вислав уперед розвідку. Хлопці повернулись і доповіли: залізниця охороняється слабко, вздовж неї іноді дефілюють кінні дозори — і все.

Самійло покликав начальника розвідки.

— Двісті сажнів туди,— показав ліворуч,— і двісті правіше, до Розівки. Затримай патрулі, можеш їх класти, все одно без стрілянини не обійдешся.

Головне було перетягнути через залізничний насип гармати. Підпрягли ще коней, бійці взялися за колеса — перекинули через колію буквально на руках.

— Тепер,— наказав Самійло,— розбирати рейки. Хоча б двадцять сажнів. Потім окопуватись. І швиденько, хлопці, якомога швидше, прошу я вас, бо зараз, знаєте, що тут буде! Божевільня, і це, скажу вам, тільки початок.

З боку Азова почулася стрілянина, розвідники доповіли, що знищено кінний роз'їзд. Постріли не могли не почути на станції й білі, вирішив Самійло, кинуть сюди більші сили. А від Розівки долинув гарматний гул — то білі почали відбивати наступ Куриленка.

Бронепоїзд з'явився за чверть години. Сунув повільно, немов роззираючись, і зупинився перед самою розібраною колією. Самійло, лежачи біля гармат, запросився, мов мала дитина:

— Мишко, благаю тебе, першим снарядом — у паровоз. Бий його, гада, по колесах, аби не зрушив. А ти, Сеню, бронебійним у перший вагон, там гармата, сам знаєш, два снаряди тобі даю, поки вони не оговталися, бо потім буде сутужно.

— Зробимо, командире,— запевнив Семен.

І правда, першими ж снарядами артилеристи вивели з ладу паровоз і ближчу гармату, але ж і на бронепоїзді не спали, полили кулеметною чергою Самійлові позиції, притиснули хлопців до землі, і в цей час відкрила вогонь гармата в кінці поїзда. Третім пострілом вона накрила Самійлову позицію, один із снарядів вибухнув зовсім близько, засипав

Миколайчука землею, але пронесло, й Самійло, забувши про небезпеку, підвівся на повен зріст і загорлав відчайдушно:

— Бий їх, Мишко, бий прямою наводкою по останньому вагону, бо вони нас тепер з землею змішають.

Мишко і без Самійла знав, що робити. Його гармата ще вела вогонь, друга лежала на боці, уткнувшись стволом у землю, і Самійло, оцінивши обстановку, поповз до насипу.

Паровоз осів на бік, тепер бронепоїзд не зрушить з місця, поки з Азова не подадуть другий паровоз і не відтягнуть вагони назад. Це займе не одну годину — вони виконали своє завдання, і Самійло віддав наказ:

— Відходити вздовж насипу на Розівку.

— А з гарматами як, командире?

Самійло махнув рукою.

— Давай, Мишко, швидше виходь, тут уже нічого не зробиш.

Але Мишко не встиг, у лафет його гармати влучив снаряд, у небо полетіли колеса і ще якісь металеві друзки, і Самійло, не озираючись, побіг вздовж насипу.

Від роти лишилося менше половини, ще дві кулеметні тачанки, які стояли в засідці, й не знадобились, і Самійло повів залишки роти на Розівку. Над станцією піднімалася хмара чорного диму, горіли пристанційні будинки, отже, Куриленко вже прорвався у Розівку, і удар по тилу полковника Єгорова навіть таких малих сил, як Самійлові, міг стати відчутним.

Тачанки помчали до станції, Самійло примостився з кулеметником на першій, вони перескочили невеличкий рівчак і тут, на околиці Розівки, побачили рідкий цеп солдатів. Самійло круто розвернув тачанку, полив біляків довгою чергою, але відчув удар у ліву руку, незручно повернувся і випав з тачанки. Лежав на боку, руку пекло вогнем, дивився, як строчать по ворожому цепу кулемети. А здалеку вже долинало «ура» його роти, потім стрілянина припинилась, і Самійло збагнув, що бій виграно.

— Що з тобою, командире? — схилився над ним кулеметник.

Самійло помацав мокрий від крові рукав шинелі, спробував зігнути руку, стиснув зуби від болю.

— Зачепило,— пояснив,— перев'яжи мене, Юрку.

7.

З паливом у Гуляйполі було кепсько, шибки в класах замерзали, й Соня бігала до школи в кожушку й валянках, подарованих Самійлом. Вона завела зошит, у якому почала записувати все, що могло цікавити Харків, застосувавши досить примітивну конспірацію. Почала з характеристик «махновської гвардії», як назвав своїх товаришів Самійло. Але прізвища, звичайно, не занотовувала. Замість них, щоб не переплутати, називала подібні прізвища своїх учнів. Наприклад: замість Марченка — Макляк; Сергій Макляк сидів у неї на першій парті, був здібний учень і хотів навчатися.

Соня записала, маючи на увазі Марченка:

«Сергій Макляк. З бідняків. Анархіст, один з перших у містечку. Останнім часом — командир, член ради».

Або замість Щуся:

«Іван Щупак. З селян, мріє стати матросом, один з найпопулярніших серед учнів, створив учнівські осередки. Член учнівського штабу».

І в такому ж дусі про інших. Усе, про що могла дізнатися в Горпини Прокопівни та з обережних розмов в учительській. Бо вчителі про школу говорили мало. Розмови точилися про махновців, про бої з корпусом Шкуро, який прорвався у приазовські степи, та про з'їзд повстанців, що мав скоро відбутись. Називали прізвища відомих анархістів, які прибули з Москви, Харкова й Пітера. Йосип Емігрант, Йосип Гутман, Волін-Ейхенбаум — в основному члени анархістської конфедерації «Набат».

Минуло вже три дні, як Самійло відбув на фронт. Після уроків,

прибігши додому, Соня, ловлячи схвальні погляди Горпини Прокопівни, крутилася по дому. Навчилася доїти корову, годувала курей, варила й товкла картоплю кабанчикам — намагалася не бути тягарем для старої, чесно відробляла щедрі сніданки й вечері, якими годувала її господиня.

Сьогодні трохи затрималась у школі: склала дитячі зошити, збираючись перевірити увечері, зазирнула до завідуючого — знала, що має невеличку бібліотеку, й хотіла розжитися книжками. Андрій Михайлович дав їй роман Гаріна-Михайловського та збірник віршів Блока, й Соня вернулася до вчительської, щоб захопити торбу з зошитами. Не втрималася, розгорнула Блока, примостившись за столом, забула про все, здається, ніколи не читала таких гарних віршів — відірвалася від книжки, лише почувши у коридорі важкі кроки. Гадала, Андрій Михайлович, та до вчительської зазирнув незнайомий чоловік у чорному пальті з сірим каракулевим коміром і таким же капелюхом-пиріжком. Зупинився у дверях, розглядаючи Соню, мов заморське диво, нарешті підійшов ближче, розташувався навпроти за столом — і все це спокійно, мовчки, але якась прихована загроза відчувалася в його неквапливих рухах.

— Хто така? — запитав.

— Вибачте,— Соня спробувала бути люб'язною,— але якось не прийнято... Ви прийшли сюди й маєте хоча б відрекомендуватися.

— Не вчи мене, любонько,— посміхнувся прибулець. — Я й сам знаю, хто ти, але маю упевнитись.

— Нова гуляйпільська вчителька,— пояснила Соня. — Софія Федоровська.

— Ти мені й потрібна... — Чоловік зняв каракулеву шапку, поклав її на стіл, пригладив долонею чорне кучеряве волосся. Був він червонолиций, носатий, з повними рожевими дитячими губами. Таких ще називають губошльопами. Проте губошльопи, як правило, мають характер м'який і відрізняються балакучістю, а цей сидів мовчки й тільки уважно розглядав Соню.

Дівчина знітилась і почервоніла під його пильним поглядом.

Нарешті запитала:

— Чим можу служити?

— Знаєш, хто я?

— Звідки ж? Не називалися. А я в Гуляйполі недавно.

— Три дні,— уточнив чоловік. — Про Льва Зинківського чула? Ще псевдо в мене — Задов.

— Ні,— похитала Соня головою.

— Даремно. Я тут начальник контррозвідки. У Повстанській армії Нестора Івановича Махна.

У Соні тенькнуло серце: невже щось не спрацювало чи вона сама припустилась помилки? Чому сам начальник контррозвідки розшукав її? Крім Волошок і школи, вона ніде не була, ще з Самійлом у клубі, коли він познайомив її з товаришами. Звідки ж небезпека?

Соня посміхнулася Задову приязно й запитала наївно:

— А що, в армії є контррозвідка? І чим вона займається?

— Виловлює таких, як ти,— серйозно пояснив Задов.

— Вважайте, уже спіймали,— Соня вирішила грати недосвідчене дівчисько.

Задов сперся підборіддям на кулаки.

— З тобою не жартують,— пояснив.

— А я серйозно. Куди ж можу втекти? Та й ви, певно, сильніший за мене. Одразу схопите.

— Звідки ти, дівчино? — запитав Задов. — І як сюди потрапила?

— З Харкова. Але ж ми гуляйпільські. Батько мій у Кернера працював, от і вирішила повернутися.

— Прізвище?

— Федоровська.

— А батько як називався?

— Петро Іванович Федоровський. Працював ковалем на заводі в Кернера.

— Перевіримо. Чого сюди припхалася?

— Голод у Харкові,— поскаржилась Соня,— їсти нема чого й безробіття. А тут слава Богу.

— З голоду не дохнемо,— погодився Задов. — Де мешкаєш?

— На хуторі Волошки.

— У кого?

— Самійло Миколайчук, у нього в хаті.

— Як його спізнала?

— А в поїзді познайомились. Він сам запропонував пожити, їй-бо...

— Миколайчук — то людина видна... — трохи відтанув Задов. — А це що в тебе? — вказав на полотняну торбу, що лежала на столі.

У Соні знову тенькнуло серце: серед учнівських зошитів і той, де почала занотовувати свої спостереження.

— Зошити. — Сама підсунула Задову торбу. — Учнівські. Увечері перевірити треба.

Задов витягнув зошити з торби, не полінувався погортати сторінки. Прочитав:

— «Сергій Макляк. З бідняків. Анархіст, один з перших у містечку. Останнім часом член ради». Що-що? — насторожився. — Який член ради? І чому анархіст? — Він подивився на Соню уважно.

«Дурепа,— подумала Соня,— остання дурепа, невже була потреба оце занотовувати? Уклепалась, і нема тобі виправдання».

— Так то ж Макляк, мій учень. Натура анархічна й хоче стати, як і батько Махно, анархістом. Член класної ради,— збрехала.

— Син Степана Макляка? То справді архаровець.

— Чий син, не знаю,— трохи заспокоїлась Соня. — Я тут третій день, ще з усіма учнями не познайомилась.

— А з Миколайчуком, кажеш, у поїзді спізналася?

— В одному купе їхали. Знаєте, як у поїзді сходяться...

— У Самійла губа не з лопуцька, хлопець що треба, маху не дасть. Охмурила, виходить?

— Як ви смієте! — спалахнула Соня.

— Не гарячкуй. Я тут усе смію. От посаджу у підвал, швидко охолонеш.

— Уже саджали! Так то — чекісти, а тут — свої...

— Які чекісти?

— В Олександрівську. На вокзалі чекісти затримали. Мене з Миколайчуком і його товаришем Петром, прізвища не знаю.

— Петро Гусак,— сказав Задов. — Вони з Миколайчуком до Харкова їздили. То чому вас забрали?

— Розстріляти хотіли! — округлила Соня очі. — Тільки нам вдалося втекти.

— Від надзвичайки рідко хто врятовується. Пофортунило вам. Розказуй! — втупився у Соню незмигно. — Як втекли?

— Самійло охоронця поклав, нагана в нього вихопив, а далі справді пофортунило. Через колію — і в місто.

— Добре, існуй,— трохи відтанув Задов. Підсунув Соні зошити. — Самійло хлоп порядний, і сам Нестор Іванович його поважає. Тільки поводься смирно, щось побачу, і Миколайчук не допоможе, у нас тут суворо.

— З дітьми я... — опустила очі Соня. — Школа й діти, ще Самійловій матері допомагаю. Стара вона й помочі потребує.

Задов підвівся, ще раз уважно зміряв Соню очима.

— Гаразд,— сказав і попрямував до дверей. — Існуй, сказано. Поки що,— поправився,— а там подивимось. — Біля дверей зупинився і додав: — Поранили твого Самійла. У бою під Азовом.

— Як? — стрепенулася Соня. — Що з ним?

Задов усміхнувся:

— Не хвилюйся, осколок у руку попав. Не подряпина, звичайно, та нічого страшного: кістка ціла.

Соня схопила сумку з зошитами, відсунула Задова з дороги, задріботіла сходами.

8.

Горпина Прокопівна сприйняла Сонине повідомлення напрочуд спокійно, принаймні зовні, накинула теплу хустку й пішла до клуні. Повернулась за півгодини, Соні здалося, що в неї з'явились мішки під очима, а може, й помилилася, бо стара, не поспішаючи, розтопила піч, розігріла обід, мовчки поставила перед Сонею миску борщу.

— Їж,— наказала. І вже після цього спитала: — У лазареті Самійло? Коли вийде?

— Не знаю, той Задов нічого не повідомив. Сказав тільки: кістка ціла.

— Ну й слава Богу,— перехрестилася Горпина Прокопівна, а Соня подумала, що вона на місці старої кинулася б на пошуки сина. Лазарет, певно, не так уже й далеко, в Пологах чи у тій же Розівці, яку брав Самійлів полк, а до Розівки, зрештою, і пішки дійти можна. А стара пішла доїти корову.

Увечері до них завітав брат Горпини Прокопівни Григорій. Був він на кілька років старший за сестру й видався Соні зовсім старезним: лисий, із зритим зморшками обличчям та довгими, що звисали до підборіддя, сивими вусами. Він умостився на чолі столу, сестра, либонь, знаючи всі його звички, без зайвих слів поставила пляшку горілки, миску з солоними огірками, дістала з печі ще теплу печеню й примостилася на лавці осторонь. А дід, дізнавшись, хто така Соня, посмикав вузлуватими пальцями кінчики вусів і запропонував їй взяти участь у трапезі. Соня відмовилась, бо щойно Горпина Прокопівна годувала її свіжим сиром із сметаною. Тоді Григорій Прокопович запросив її до чарки — вона тільки похитала головою, й лише після цього старий наповнив досить велику склянку і спорожнив її не без задоволення. Пояснив:

— Зміцнює тіло й душу. Гірка, клята, але й полезна. Мені вже восьмий десяток пішов, а не цураюся.

— Посоромився б хоч дитини,— пробуркотіла Горпина Прокопівна.

— Помовч, сестро... — Старий заплющив очі, либонь, відчував, як горілка розходиться по тілу, закусив огірком. Підморгнув Соні: — Певно, вважаєш мене пиятиком? Та сестра підтвердить: вживаю рідко, раз на місяць, не більше. За обставинами.

— І яка ж обставина сьогодні? — не без єхидства поцікавилась Горпина Прокопівна.

— Вагаюсь я, сестро, й на душі похмуро.

— А ти Богові помолись, полегшає.

— Революція Бога відмінила.

— Скоро й нас з тобою відмінять.

— Побояться.

— Це чому ж?

— З голоду помруть. Хто хліб сіятиме?

— Більшовики пролетаріят мобілізують. Поміщицькі маєтки робітникам віддадуть, вони самі себе годуватимуть.

Дід налив собі ще півсклянки. Роздивився горілку на світло й заперечив:

— Не вийде.

— Вийде, старий, у пролетаріяту все вийде.

— Дурниці верзеш.

— Правду кажу. Чека агрономів у село нажене, вони робітникам розкажуть, як на землі поратися, та й не така вже хитромудра ця справа — хліб вирощувати.

— А нас тоді ж куди?

— Кому ти, старий, потрібний? До стінки тебе — і землю угноюй.

— Не вийде це в більшовиків,— упевнено заперечив Григорій Прокопович. — Нема в них стільки агрономів, та й робітники на заводах знадобляться. Хто плуги й сівалки робитиме?

Горпина Прокопівна хитро примружилась.

— А ти вуха й розвісив: жартую я...

— Ні,— підвів угору пальця старий. — Більшовики точно проти селян, вони б нас усіх знищили, та надто багато нас. Не впораються. Крім того, ми, тобто селянство, коней і зброю маємо. Якщо схочемо, усе начальство постріляємо. Твій Самійло, мої Мишко з Антоном, то, сестро, сила! Чула, Шкуро вчора в Розівці за шкірку взяли?

— Самійла поранено.

— Сильно?

— Руку зачепило.

— Аби не відтяли,— спохмурнів дід,— без руки у нашому ділі неспособно.

— Кістка, кажуть, ціла.

— Заживе,— полегшено зітхнув Григорій Прокопович,— м'ясо швидко загоюється.

Він спорожнив пляшку, захмелів і почав мегелити печеню.

— Смачне все в тебе, сестро,— похвалив. — От і дівка смачна. Звідки взялася?

— Квартирантка.

— І це добре... — підморгнув. — Сьогодні квартирантка, завтра господиня...

— Помовч! — сердито обірвала його Горпина Прокопівна.

— І помовчати можна. Шкода, Самійла хотів побачити. Чула, сестро, отаман раду збирає, селянську раду під назвою з'їзд, то хотів у Самійла дізнатися — для чого?

— На це і я тобі можу відповісти.

— Ну, якщо вже така розумна...

— Хто ми з тобою, Григоре? І батьки наші хто? Батько ще кріпачив у пана Шестинського, панську землю обходжував, перед паном шапку скидав, а той його, мов вола, продати міг. А тепер мій Самійло сам пан, ну, може, не зовсім як Шестинський, але ж охвіцер, а ти перед ним шапку не скидаєш. Бо свобода нам усім вийшла і, Самійло казав, батько Махно про цю свободу балакати буде. Щоб захистити її і не віддати нікому. Бо отаман проти влади — і я проти неї: не хочу, щоб над нами з тобою, Григоре, наглядач був!

— Без влади аж ніяк не можна,— заперечив старий,— раніше цар був з панами, тепер комісари з більшовиками у Москві й Пітері, а в нас отаман батько Махно. Проте який він батько, тьху, у сини мені годиться, а батьком пишеться.

— Але ж ти своїх Антона з Мишком під нього благословив!..

— Дурна ти, Горпино. Як не благословиш, коли поля хочеться! Щоб нива твоя ген-ген, аж до обрію, як море, й пшениця хвилями гойдається.

— Боронити землю треба.

— Від кого? Влада, і наша українська, і радянська, нам землю віддала. Навічно.

— А потім Ленін, кажуть, схаменувся, позадкував, землі йому шкода стало, державною оголосив, певно, пролетаріяту віддати хоче.

— Зась! — вигукнув Григорій Прокопович. — Велику дулю пролетаріятові, а не землю! Як, дочко, вважаєш? — обернувся до Соні.

— Усі їсти хочуть. А земля — годувальниця.

— Ти нам її віддай, усіх нагодуємо. І хлібом, і салом. Бо вміємо.

— Справді, вміємо... — почувся чоловічий голос.

Соня озирнулася на двері й зойкнула од несподіванки: на порозі стояв Самійло. У кожусі, підперезаному широким армійським ременем, лівий рукав порожній і засунутий за пас.

— Синку! — Горпина Прокопівна кинулась до Самійла і припала щокою до холодного кожуха. — Що ж з тобою зробили!..

— Нічого, мамо, все гаразд, бачите, сам приїхав. Поможіть, дядьку, коней розпрягти.

Чоловіки подалися надвір, а Горпина Прокопівна опустилась на коліна перед образами, захрестилася часто, шепочучи вдячні молитви. Проте одразу підвелася, сказала владно:

— Принеси, Софіє, з комори окіст, і ковбаса там є. Празник у нас і маємо відсвяткувати гідно.

Ліва рука в Самійла була підвішена у хустці, але виглядав він зовсім здоровим, присів до столу, й Горпина Прокопівна виставила ще пляшку. Самійло налив чарку й Соні, вона зопалу випила до дна, задихнулась, очі налилися слізьми, та дід заспокоїв:

— Так воно від невміння, а потім призвичаїшся, бо горілка для нашої користі.

Соня закашлялась, Горпина Прокопівна подала їй чашку з узваром, це врятувало дівчину, бо повітря, здавалось, зупинилося в легенях. Горілка зразу вдарила Соні в голову, дівчина розчервонілася, відчула легкість у тілі й думках, хата наче роздалася увсібіч, поширшала, й півники на печі ожили, замахали крилами, загорлали задиристо. І Самійло чомусь зробився їй не чужим, не просто господарем хутора, через якого мала вивідувати махновські таємниці, а мало не рідним, Соня з гордістю подумала, який він великий і сильний, а головне, вона, либонь, має вплив на нього, може, навіть мички микати з Самійла. І щоб остаточно упевнитись у цьому своєму припущенні, мовила, дивлячись Самійлові просто у вічі:

— Дід Григорій каже, що днями відбудеться селянський з'їзд. Про який тоді в клубі балакали...

— Післязавтра,— уточнив Самійло.

— А мені можна туди?

— Чого захотіла!.. — покрутив головою старий. — Чула, це з'їзд, а на нього людей обирають.

— Але ж будуть і гості.

— Важко,— сказав Самійло.

— Але ж можливо? — Соня перегнулася до нього через стіл, зробила прохальні очі. — Мені дуже хочеться.

Самійло відсунув чарку, жадібно випив повний кухоль узвару, звів очі на Соню, певно, хотів відмовити, але не зміг.

— Гаразд,— сказав,— я спробую. Проте дуже важко. Клуб, самі бачили, у нас не розкішний, усіх бажаючих не вмістить. Я отамана попрошу.

— Самого Нестора Івановича! — вигукнув дід Григорій. — Заради... — зміряв нищівним поглядом Соню. — Ні-ні...

— Я буду дуже вдячна... — зненацька Соня потягнулася через стіл, попестила долонею Самійлову руку. Сама не знала, чому так сталося, але побачила, як одразу знітився Самійло, наче поменшав і пом'якшав, і ще раз переконалася у своїй владі над ним.

9.

Другий з'їзд фронтовиків-повстанців, як він іменувався офіційно, відкрився під головуванням відомого гуляйпільського анархіста Веретельникова. Соня сиділа в останньому ряду, їй було погано видно, крутила головою, намагаючись більше побачити, приготувала навіть зошит і олівець, щоб записати найважливіше, та по роздумі відмовилась від нотаток — не треба привертати до себе зайвої уваги.

Веретельников, високий, худий чоловік у піджаку й вишиванці, стояв, спершись руками на вкритий червоною китайкою стіл, перегнувся до зали, говорив неголосно, але в залі стояла тиша, й кожне його слово було чутно навіть в останніх рядах.

— На нашому з'їзді присутні двісті сорок п'ять делегатів від трьохсот п'ятдесяти повітів,— сказав він. — Дехто не зміг приїхати: самі знаєте,

які часи, лише на тому тижні відбили у денікінців залізницю на Волноваху. Є й прикрі факти: деяких наших делегатів заарештовано надзвичайками, особливо в районах Мелітополя та Олександрівська. — У залі загули, Веретельников підняв руку, закликаючи до порядку, й констатував: — Але більшість делегатів присутня, й можемо працювати. Почесним головою з'їзду пропоную обрати нашого відомого на всю Україну отамана Нестора Івановича Махна, а почесним членом з'їзду Федора Щуся.

Зааплодували, хтось у перших рядах закричав: «Слава нашому батькові!»

Махно, який сидів поруч Веретельникова, підвівся і вклонився залу, зааплодували гучніше, Махно енергійним рухом голови відкинув назад довге волосся, сказав:

— Давайте почнемо працювати, бо час не жде: тут,— обвів руками залу,— наші кращі люди, які так потрібні на фронті. Маємо сьогодні ж скінчити й роз'їхатись. А слово надається Самійлові Миколайчуку, він розповість про переговори в Харкові.

Соня дивилася, як на сцену підводиться Самійло,— приспішено закалаталося серце: все ж єдина знайома й близька людина у переповненій залі, чула й не чула, що казав він, зрештою, не було потреби запам'ятовувати, Самійло й раніше розповідав їй про харківські переговори, до того ж інформацію про них ВУЧК мала з перших джерел.

Самійло говорив непоспішливо, зважуючи кожне слово, й делегати слухали його уважно, лише раз загули, коли повідомив, що, згідно угоди, у повстанські полки призначатимуться комісари. Хтось не витримав й заперечив голосно: «Не дозволимо!» — та Веретельников підвівся, припиняючи дискусію, і зала вгамувалася.

Соня з задоволенням побачила, як піднявся ліс рук, коли затверджували Самійлову інформацію, фактично угоду про спільну боротьбу повстанців і регулярних частин Червоної Армії з денікінцями. Це спростовувало думку деяких керівників ВУЧК, зокрема Глотова, що переважна частина махновців настроєна контрреволюційно і пішли вони на співробітництво з Червоною Армією з суто тактичних міркувань.

А потім виступив Махно. Він тримався скромно, говорив тихо, іноді загикуючись і довго добираючи слова. Оратор з нього був кепський, та слухали уважно — тиша в залі свідчила про повагу, й Соня раптом збагнула, що цей низькорослий, миршавий і зовні зовсім не героїчний чоловік має незаперечний авторитет. Тобто він справжній народний провідник, а не анархістський бандит, як про нього писали в Харкові. Ця думка різонула, вона суперечила всьому Сониному настроєві, переконанням, зрештою, директивам, одержаним від чекістського начальства, і Соня раптом подумала, що з такими думками їй у принципі нема чого робити в Гуляйполі. Адже у Харкові чекають на інформацію цілком певного змісту, там переконані, що Махно та його так звана республіка тимчасове зло, через обставини, що склалися, треба терпіти, але, коли з'явиться найменша можливість, рішуче й негайно покінчити з отаманом.

А Махно, як на неї, проголошував слушні ідеї і думки, говорив про єднання селянства з робітниками, але на рівних умовах, про те, що найважливіше і найближче завдання — розбити Денікіна, що білий рух становить смертельну небезпеку для революції. Він запропонував з'їздові прийняти дві резолюції — з земельного питання і про загальну обов'язкову мобілізацію. І закінчив словами, які спочатку вразили Соню й викликали супротив, але по роздумові вона все ж вирішила, що в них є сенс.

А Махно сказав:

— Якщо товариші більшовики йдуть з Великоросії на Україну допомогти нам у важкій боротьбі з контрреволюцією, то ми повинні їм сказати: «Ласкаво просимо, дорогі брати!» Але якщо вони йдуть сюди з метою монополізувати Україну, скажемо їм: «Руки геть!» Ми самі зуміємо підняти на боротьбу трудове селянство, самі влаштуємо собі нове життя, де не буде панів, рабів, пригноблених і гнобителів.

Ці слова накрила буря оплесків, і тоді на сцену піднявся чоловік у суконній гімнастерці — високочолий, з видовженим сухорлявим обличчям, тонким носом і пронизливими очима.

— Я більшовик,— почав він,— я член партії, про яку тут, у Гуляйполі, кажуть стільки поганого й несправедливого, і я хочу сказати: це неправда. Бо тільки більшовики відкрили народові нові обрії, тільки ми, взявши владу в свої руки, проголосили найсправедливіші гасла: земля — селянам, фабрики — робітникам, ми поклали край війні, і не наша вина, що вона знову обпалила нашу землю, Громадянську війну розпочала біла контрреволюція, і ми не складемо зброї, поки не знищимо всіх, хто чинить нам супротив. Я виступаю тут від імені українського уряду й закликаю вас підтримати його, визнати всі його починання, а головне — докласти зусиль, аби найближчим часом розгромити контрреволюцію.

І тоді в залі підвівся чоловік у тілогрійці, мовив голосно й виразно — кожне його слово впало, як каміння у тиху воду:

— А хто обрав тимчасовий український уряд? Народ чи партія більшовиків?

— Точно! — загорлав хтось. — А хто встановив диктатуру більшовиків над лівими есерами та анархістами?

Зала загрозливо загула, і тоді втрутився Веретельников:

— У нас що, з'їзд чи базар на площі? Є пропозиція надіслати телеграму в Олександрівськ — учасникам селянського з'їзду, який саме зараз відбувається і там. — Узяв зі столу папірець і зачитав, короткозоро примружившись: — «Ми, селяни, що зібралися у Гуляйполі на другий з'їзд, підтримуємо вас і проголошуємо: якщо на ваші права і вашу свободу хто-небудь зазіхатиме, ми, селяни, повстанці, фронтовики, будемо голосно і активно протестувати».

Телеграму одноголосно затвердили, потім виступили ще кілька промовців, і нарешті з'їзд перейшов до затвердження резолюцій. Одну з них проголосив сам Веретельников.

— «На превеликий жаль,— він читав чітко, наголошуючи на вагоміших словах,— з'їзд змушений встановити, що робітничій та селянській російсько-українській революції, крім зовнішніх ворогів, загрожує, можливо, ще більша небезпека від свого власного внутрішнього безладу. Радянський уряд Росії та України своїми наказами й декретами намагається будь-що відібрати у місцевих рад робітничих та селянських депутатів їхню свободу та самодіяльність. Нами не обрані, але урядом призначені політичні та різні інші комісари стежать за кожним кроком місцевих Рад і нещадно упосліджують тих товаришів з робітників та селян, які виступають на захист народної свободи проти представників центральної влади. Називаючи себе робітничо-селянським урядом, уряд Росії та України йде осліп за партією комуністів-більшовиків, які на користь вузьким інтересам своєї партії провадять паскудне несприйнятне цькування інших революційних організацій. Прикриваючись гаслом «диктатура пролетаріату», комуністи-більшовики оголосили монополію на революцію своєї партії, вважаючи усіх інакомислячих контрреволюціонерами...»

Соня поморщилась, вважаючи окремі вислови надто прямолінійними та різкими.

А промовець вів далі:

— «Другий районний з'їзд фронтовиків наполегливо закликає гуляйпільських селян та робітників тісніше об'єднатися навколо своїх місцевих вільних Рад селян і робітників, щоб самим на місцях без насильницьких указів та наказів, всупереч начальникам і пригноблювачам усього світу, будувати нове вільне суспільство без володарів-панів, без підвладних рабів, без багатіїв та бідняків».

І закінчувалась резолюція категорично: «Геть комісародержавність і призначенство!», «Геть надзвичайки, сучасні охранки!»

З'їзд протестував проти рішень уряду України про закріплення за

державою для організації радгоспів усіх великих і культурних господарств, які раніше належали поміщикам.

Один з промовців сказав прямо:

— Все одно ми вже поділили ці землі між селянами чесно й порівну. Не віддамо!

Після цього з'їзд одноголосно підтримав резолюцію:

«Земельне питання має бути вирішене у всеукраїнському масштабі на всеукраїнському з'їзді селян на таких підставах: уся земля в інтересах соціалізму та боротьби проти буржуазії повинна перейти до рук трудового селянства. Виходячи з принципу, що «земля нічийна» й користуватися нею можуть тільки ті, хто працює на ній, хто обробляє її, земля має перейти у власність трудящого селянства України безкоштовно за нормою зрівняльно-трудовою, тобто повинна забезпечувати споживацьку норму на основі прикладання власної праці. Надалі ж до корінного вирішення земельного питання з'їзд висловлює своє побажання, аби земельні комітети на місцях негайно взяли на облік усі поміщицькі, удільні та інші землі і розподіляли їх між безземельними та малоземельними селянами, забезпечуючи їх та й взагалі усіх громадян посівними матеріалами».

Соня одна з перших опинилася у дворі, чекала Самійла. Той вийшов збуджений, розчервонілий, нахилився до Соні, запитав:

— Як?

— Ви виступили добре,— цілком щиро одповіла Соня.

— Не про себе, взагалі?

Соня сказала, що думала:

— Я за.

— Ну чому?.. — раптом вигукнув Самійло. — Чому все так обернулося? Мене, прапорщика, у сімнадцятому членом солдатського комітету обрали, а там більшовики були й ми в ногу крокували. За владу разом билися. І я радів, коли більшовики Зимовий взяли. Всі гадали: тепер свобода! А вони вирішили, що є пупом землі, усіх розігнали, навіть есерів і меншовиків, а ті ж свої, ну, трохи позиції інші, розходження, та свої ж, усі за революцію, за владу трудящих. Більшовики повернули на всі сто вісімдесят. Я вам, Соню, таке скажу: більшовицька влада чомусь боїться гласності й світла, вона, якщо хочете, антидемократична, переслідує тих же робітників, карає селян.

— А не перебільшуєте? — вирвалося в Соні.

— А-а... — безнадійно махнув рукою Самійло. — Чого можна чекати від влади, яка створила надзвичайки?

— Можливо, щоб захиститися?

— Від кого? Придивіться, надзвичайки не з контрреволюцією борються, а з інакодуманням. Хіба я ворог Радянській владі? А Мосін би нас розстріляв. Воша смердюча, а в чекісти проліз і законом став. Він, Мосін, закон — уявляєте?

— Такі всюди пролізуть,— сумно погодилась Соня.

10.

Весна видалась ранньою, і Самійло, незважаючи на те, що рука повністю не загоїлась, зорав поле. Весь час рвався на фронт — полк Куриленка наступав на Таганрог,— але Махно залишив Миколайчука в Гуляйполі. Самійло розповів Соні, що на всі його прохання отаман лише посміхався й наказав: «Устигнеш навоюватися. Ти мені тут потрібний. Тил нині, як і фронт, все в русі, і невідомо, що важливіше».

Навесні у Єлисаветграді відбувся з'їзд конфедерації анархістських організацій України «Набат». До Гуляйполя надходили різні чутки про з'їзд, але ніхто не знав нічого конкретного. Нарешті у квітні приїхала ціла група делегатів з'їзду, потім активісти анархістського руху з Іваново-Вознесенська й Харкова. Дехто з них завітав до школи, й Соні випало розмовляти з гостями. Розташувались в учительській — так називався закапелок між коридором і кімнатою завідуючого, тут стояли два столи

й кілька стільців — їх запропонували прибульцям. Про одного з них Соня чула — Аршинов. Самійло казав, що Аршинов має вплив на самого отамана й дозволяє собі іноді виступати проти нього.

Аршинов сидів у кутку, мовчав, прислухаючись до розмови. Двоє інших,— завідуючий сказав, що вони представляють харківську групу, Мрачний і Абрам,— повідомили, що заплановано провести з'їзд анархістів у Гуляйполі й вони хочуть знати ставлення до цього заходу інтелігенції. А місцева інтелігенція дивилася на заїжджих знаменитостей широко розкритими очима й не поспішала висловлювати свою думку. Тільки Андрій Михайлович поспитав обережно:

— А що каже Нестор Іванович?

— Нема отамана,— пояснив Аршинов,— він на фронті під Маріуполем.

А два інших анархісти перезирнулись, і Мрачний — чорнявий, повновидий, усміхнений, протилежність своєму прізвиську — заявив:

— У позиції Махна ми не сумніваємось. Він за розвиток анархістського руху, та й хто, крім нього, може тут, у Гуляйполі, очолити його?

А Абрам — худий, чимось схожий на оселедця чоловік — підвівся і мовив урочисто:

— Ви знаєте, що сказав про Махна сам великий Кропоткін? Ні, ви, звичайно, не знаєте, що сказав Кропоткін. То слухайте уважно. Кропоткін сказав: «Передайте від мене товаришеві Махну, щоб він беріг себе, бо таких людей, як він, у Росії всього декілька». Розумієте, коли це мовлене? Коли про нашого славетного отамана вигадують дурниці, коли більшовики насмілились охрестити його бандитом і куркульським ватажком. Нашого справжнього народного поводиря, я заявляю про це прямо й без жодної задньої думки. І честь та хвала товаришеві Кропоткіну, який чи не єдиний там, у Московії, зумів справедливо оцінити особистість Нестора Івановича Махна.

— Честь і хвала,— упевнено повторив хтось за Сониною спиною, вона озирнулася і зраділа — з коридора до учительської зазирав Самійло. Певно, Миколайчуковий прихід був приємний не лише для неї — Аршинов замахав руками, розплився в усмішці, запросив:

— Заходь до нас, товаришу Миколайчук, нам є що обговорити. Групі товаришів, що прибули з центру, доручено вести у вашому районі культурно-освітню роботу, треба порадитись, у якій саме формі.

— Школи! — заявив Мрачний. — Насамперед школи, тому ми й прийшли сюди. Культура завжди починається зі школи, і про освіту дітей маємо дбати насамперед. Маємо жити не одним днем, а зазирати в майбутнє.

— І бібліотеки,— додав Аршинов. — Книжок, правда, мало, у деяких селах взагалі нема — треба збирати й віддати народові у безплатне користування. Дяка Богові, у нашому районі неписьменних не так уже й багато. От розіб'ємо білих і почнемо вчити людей. Конфедерація «Набат» повинна докласти до цього руку.

— Точно,— схвалив Мрачний,— ми з товаришем Абрамом цілком поділяємо цю думку.

Самійло відкликав Соню в коридор, повідомив:

— Отаман у Гуляйполі і призначив бенкет. На честь отих,— зневажливо вказав очима на учительську,— та інших балакунів. Набатівців тобто. Кличе й мене з вами.

— При чому тут я? — здивувалася Соня.

— Начутий він про вас,— пояснив Самійло без особливого задоволення. — Знає, що в мене живете, то й наказав запросити.

— Наказав? А якщо я не згоджусь?

— Ну, супроти отамана не попреш, та й чого пручатися? Хіба не цікаво?

— Цікаво,— погодилась Соня,— я отамана зблизька ще не бачила. Але ж бенкет... — засумнівалася. — Самі ж знаєте, там, звісно, чоловіча компанія...

— Отаман не дозволяє бешкетувати.

Соня подумала: коли ще випаде нагода побути в найближчому отамановому оточенні. Тим паче що під час бенкету розв'яжуться язики й матиме інформацію, як кажуть, з перших вуст. Та не могла до кінця подолати якийсь внутрішній опір, сказала:

— Проте не маю парадної сукні. А на бенкет...

Самійло зареготав голосно й щиро.

— Ми ж не на дворянське збіговисько запрошені. І не панночка ви, хоча,— зміряв Соню поглядом,— цілком схожі. Це тільки в Англії, читав я десь, на обід перевдягаються, а в нас по-простому, в чому з'явився, в тому й добре. Вам, Соню, тільки б кофтинку... — замислився на мить. — Хочете вишиту, нашу, українську?

— Ще б пак! Але ж, либонь, дорого коштує, а я ще платню не одержала.

— Не сушіть собі голову.

— Ні,— заперечила Соня, та не дуже впевнено, бо про вишиванку давно мріяла. — От матиму гроші...

— Пішли,— потягнув її Самійло,— бо ці дядьки як розбалакаються, не зупиниш.

— Незручно.

— Усе в наші часи зручно,— пояснив Самійло. — Маємо до бенкету ще у Волошки заскочити, матір попередити. Повернемось нескоро.

— Нескоро... — повторила Соня, уявивши залу з великим столом посередині й компанією захмелілих чоловіків. І себе, самотню й беззахисну, поміж них. На душі стало тривожно, наче опинилася в дрімучому лісі й з-за кожного дерева визирають лісовики й мавки.

По дорозі у Волошки Самійло завернув до якогось завулка і заскочив до хати під крислатою шовковицею. Повернувся із згортком, переможно усміхнувся, поклав його Соні на коліна й мовчки рушив коня. Соня одразу здогадалася що до чого, розгорнула згорток, побачила вишиту тонкого полотна сорочку й ледь утрималась від захопленого вигуку. Червоне й чорне шитво, химерні квіти, здавалося, вони зненацька ожили, затремтіли під вітерцем, запахли пряно.

— Яке чудо!.. — тільки й мовила.

— Сподобалась? — усміхнувся Самійло. — Це мій дарунок.

— З якого приводу?

— А так... — зблиснув очима. — Просто так, мені приємно. — Він підігнав коня, засвистів зовсім по-розбійницькому, й раптом Соні зробилося легко й сонячно на душі, відчула себе поруч Самійла затишно й упевнено, либонь, як дружина за надійним чоловіком, і ця думка видалась їй чомусь не зовсім безглуздою. Тепер знала точно, що Самійло закоханий в неї і тільки жде, щоб вона подивилась на нього іншими очима, але ж тоді мала розкритися перед ним до кінця, не уявляла собі стосунків з коханим чоловіком без повної відвертості, проте не мала права на відвертість, бо не належала собі. Подумала: і цей сьогоднішній бенкет в отамана для неї робота — сиди й запам'ятовуй кожне слово.

Цікаво, коли нарешті приїде хтось із Харкова й назве пароль. Глотов попереджав: будь-якого дня чи ночі, й може статися, що він сам з'явиться в Гуляйполі. Щоправда, це ризиковано, та, зрештою, не виключено...

Соня вдягла нову кофтину й довго стояла перед люстерком, милуючись.

Самійло також вдягнув вишиванку, вона, щоправда, трохи тиснула йому шию — зав'язав, не до кінця стягнувши комір, і бронзова шия виглядала з проміжку. Соня, стоячи поруч, подумала: з них вийшла б чудова пара, либонь, у Горпини Прокопівни майнула така ж думка, бо розпливлася у щасливій усмішці, ступила до них, певно, могла б сказати, що думає, висловити найсокровенніше, та Самійло, все зрозумівши, випередив матір:

— Пізно повернемось, ви нас, мамо, не чекайте.

Вони доїхали до Гуляйполя завидна, біля церкви у великому

попівському домі, де було призначено бенкет, стояли запряжені брички, тачанки з кулеметами, біля конов'язі — нерозсідлані коні.

Між великими суміжними кімнатами відчинили двері, утворилася зала з довгим столом від стіни до стіни, його застелили білими вишитими скатертинами, заставили суліями з самогоном, тарелями зі всякими наїдками. Їжі не шкодували. Ковбаси — копчені й залиті салом, холодець, шинка, порізана великими шматками, двійко (у кожній кімнаті) смажених поросят, риба заливна й смажена, не кажучи вже про паруючу картоплю, солоні огірки й миски з квашеною капустою.

Махно стояв на чолі столу — у своїй звичній угорці зі шнурами на грудях, сутулий і неусміхнений, якийсь стомлений, мало не закам'янілий. Тиснув гостям руки, посміхався їм якось завчено, а очі дивилися холодно й пронизливо, мов збирав не найближчих соратників та однодумців, а людей випадкових, з обов'язку. Лише побачивши Щуся, пожвавішав, розкинув руки й поклав йому долоні на плечі, але не обійняв, тільки поплескав по плечах. Зрадів і Миколайчукові, принаймні живий блиск з'явився в його очах, на Соню дивився довго й вивчаюче, нарешті мовив тоном, що виключав заперечення:

— Сядеш поруч мене.

Соня безпомічно озирнулась на Самійла, шукаючи підтримки, але той розвів руки.

— Це велика честь сидіти поруч отамана. Не хвилюйтесь, усе буде гаразд.

Соня глипнула на Самійла гнівно: відчула, наче хтось торкнувся її брудною рукою чи затиснув у темному кутку. Хотіла кинути Самійлові щось зневажливе, та утрималась: зрештою, хто вона йому? Ані наречена, ані жінка, просто квартирантка, підібрана в поїзді.

Почали сідати. Махно зайняв місце на чолі столу, посадивши Соню праворуч од себе, ліворуч сів Аршинов, далі — анархісти, яких Соня бачила в школі, ще якісь знайомі й незнайомі люди.

Махно сидів, не звертаючи уваги на Соню, навіть сидячи, він був трохи нижчий за неї, довге волосся лягло на плечі, він крутив у пальцях склянку, хтось наповнив її до краю, Махно сіпнувся нервово, певно, хотів щось сказати, але підвівся Аршинов: високий, статуристий, з глибоко поставленими розумними очима. Сказав:

— Сьогодні ми вітаємо учасників першого історичного з'їзду нашої конфедерації, з'їзду, який усе-таки відбувся, хоч більшовики й ставили йому перепони. Але ми бачимо, що наші ідеї, проголошені великими теоретиками Бакуніним і Кропоткіним, набирають силу й практично реалізуються тут, на півдні України, завдяки величезним зусиллям Нестора Івановича Махна. Він віддав анархістській ідеї найкращі свої роки, постраждав від проклятого царату, прийняв неймовірні муки й тортури, але витримав усе, щоб реалізувати програму анархізму у своєму вільному районі. Ми проголошуємо сьогодні гасло: «Вільний радянський лад». Так, вільний лад, без партійного насильства, без диктатури, якою б вона не була, пролетарською або чекістською. Я хочу, щоб присутні випили за секретаріат, обраний нашим з'їздом, за товаришів Алого, Барона, Воліна та Иосифа. Але найперший тост піднімемо за найпершу людину в нашому товаристві, за керівника вільного Гуляйпільського району, за людину сильної волі, народного ватажка Нестора Івановича Махна!

У залі почулися вигуки «слава», всі підвелися й випили за отамана стоячи. Соня також пригубила, Махно скосив на неї невдоволене око, пробуркотів:

— Чого не п'єш?

— Непитуща.

— Тут непитущих нема... — Отаман озирнувся до когось, наказав: — Подай їй червоного.

— Перед Сонею поставили карафку з вишнівкою, Махно налив їй повну склянку, він явно хотів підпоїти її, та Соня витримала характер:

зробила лише ковток чи два, добре, що отаманову увагу привернув хтось з чергових промовців.

Бенкет набирав, певно, звичних форм: їли й пили, балакали, не дуже слухаючи один одного, майже кожен тост закінчувався здравицею на честь Махна, і отаман сприймав це як належне. Він пив нарівні з усіма, велика сулія, що стояла перед ним, спорожніла наполовину, очі в Махна потьмянішали, але не чорвонів, навпаки, зробився блідішим і, Соні чомусь здалося, лютішим. Горілка, як правило, розм'якшує людей, робить балакучими, а Махно сидів з прямою спиною, мало їв і, здається, зовсім не п'янів.

Хтось запропонував голосно, так, що почули всі у залі:

— Послухаємо батька!

Отаман повільно підвівся й мовив напрочуд чітко, наче й зовсім не пив:

— За нашу перемогу! За нашу швидку перемогу над денікінцями, за взяття Таганрога, а потім і Ростова. Бо успіхи наші незаперечні й свідчать про ентузіазм і силу людей, які відстоюють свою землю.— Махто зробив паузу і повторив: — Так, свою землю, нашу вільну територію.

— Махновську республіку! — вигукнув хтось у залі.

— Нашу республіку! — уточнив отаман.— До якої ми нікого не пустимо. Більшовики видали декрет про створення продзагонів. Ми не пустимо в наші села жодного з цих загонів, не дозволимо, щоб у селян забирали плоди їхньої праці.— Соня побачила, яким несамовитим вогнем заблищали отаманові очі.— Не дозволимо! — вигукнув, і зала повторила слідом за ним: «Не дозволимо!»

— Бо ми — вільне трудове селянство!— сказав Махно.— Ми самі робили революцію, завоювали собі волю й не віддамо цю волю нікому, жодній партії, як би вона не іменувалася.

«Слава нашому батькові! — загорлали в залі.— Навіки слава!»

— Махно відкинув назад волосся, переможно посміхнувся і сів. Спорожнив склянку, присунувся до Соні, поклав їй руку на плече, запитав:

— Ну, як?

— Ви сильний чоловік... — не покривила душею Соня. Вона спробувала вивільнитися, та отаман ще сильніше стиснув їй плече.

— Ти мені подобаєшся,— сказав.

— Не лише вам...

— Знаю. Але яке це має значення?

— А ви самовпевнені!

— Без цього в революції нема чого робити. Перемагають сильні.

— Так,— згодилася Соня,— в революції, а не у жінок.

Махно подивився на неї здивовано, й лише тепер Соня побачила, що він таки добре напідпитку.

— Ти славна дівка, і я візьму тебе з собою. На фронт.

— Я вчу дітей у школі.

— Знаю.

Соня пошукала очима Самійла. Побачила: сидить зовсім близько, розмовляє з Задовим.

«Ну, глянь на мене,— попросила подумки,— невже я тобі байдужа? Невже зрікся мене?»

Либонь, Самійло почув її, побачив отаманову руку на Сониному плечі, спохмурнів, почав підводитись, та Задов затримав його.

— Твоя вчителька має успіх,— сказав не без єхидства.— Самому батькові до душі припала. Це правда, що вас з нею олександрівська надзвичайка брала?

— Правда.

— А звідки ти цю дівку знаєш?

— У поїзді надибав.

— Так, вона казала про це. А згадай-но, Самійле,— пожвавішав Задов,— вона до тебе перша підійшла чи ти до неї?

— Я на неї око поклав. Але для чого тобі?

— Усе має значення... — невизначено пояснив Задов.

— Нема чого робити вам у контррозвідці...

— І-і, не кажи. А потім вас на олександрівському вокзалі затримали? Хто?

— Як хто — патруль.

— І до чеки повели?

— Як водиться.

— Потім до підвалу?

— А куди ж іще? Мене з Петром, а потім і Соню.

— Як-як? — насторожився Задов.— Кажеш, до підвалу вас з Петром посадили. А ця дівка з чекою лишилася?

— Так, її через кілька хвилин до нас заштовхнули.

Задов хотів випити, та відставив склянку.

— Отже,— перепитав,— вона хвилин п'ять чи більше наодинці з чекістом лишалася? Так?

— Казав уже. А що такого?

— Нічого, думаю...

— Ну, думай, думай,— поблажливо дозволив Самійло. Подивився на Соню, перехопив її прохальний погляд, підвівся.

— Ти куди? — спробував затримати його Задов, та Самійло рішуче відштовхнув його. Протиснувся попід стіною до торця столу, нахилився до Соні.

— Підемо!

— Куди?— глипнув очима Махно.— Нехай сидить!

— Ні, отамане,— сказав Самійло твердо,— вона зі мною прийшла, зі мною й піде.

Отаманові очі налилися люттю.

— Зухвалий ти став, Самійле! Багато собі дозволяєш!

— От що, отамане,— підвищив голос Самійло,— чув мене? Соня зараз зі мною піде!

Певно, Махно усвідомив, що назріває скандал, перехопив цікаві погляди присутніх,— зрештою, це його не дуже лякало, знав, що всі будуть на його боці, однак сварка з Самійлом Миколайчуком також не входила в його плани. Мабуть, вирішив, що навіть заради найвродливішої жінки не варто псувати стосунки з друзями, скреготнув зубами, але позадкував:

— Ідіть з Богом. Жартів не розумієш, Самійле...

Самійло узяв Соню за лікоть, потягнув до виходу. Мовчки відв'язав коня, вивів бричку з площі, тільки тоді мовив:

— Вибач... Вибач, Соню, але так уже сталося... Я люблю тебе, Соню!

Вони сиділи на задньому сидінні, раптом Соня схлипнула, притиснулась до Самійла, а він кинув віжки, міцно обійняв її і припав до вуст.

11.

Антон Іванович Денікін вийшов з вагона й попрямував до семафора. Офіцер охорони відкозиряв йому, хотів іти слідом, та Денікін зупинив його рішучим жестом. Поручик слухняно зупинився: знав, що район генеральського поїзда охороняється так, що й миша не проскочить: далі, за вагонами, офіцерська охорона, а територію за семафором контролюють козачі роз'їзди.

Антон Іванович проминув стрілку, зупинився, знявши кашкет і підставивши голову свіжому степовому вітерцеві. Генералові нещодавно виповнилося п'ятдесят чотири роки. Кремезний, вище середнього зросту, шатен з густою шевелюрою й карими очима, він стояв за семафором і дивився в степ, куди бігли сталеві рейки залізниці, зникали десь далеко, на півночі, і Антон Іванович уявив, як ця ж колія вповзає у Москву, розбігається багатьма під'їзними шляхами, кінчається вокзалом, певно, Київським, а від нього до Кремля рукою подати, до Кремля і Красної площі. І, може, він скоро вступить у Москву, так само, знявши кашкета,

перехреститься на бані Василя Блаженного і пройде через широко розчахнуті ворота Спаської вежі.

Антон Іванович зримо уявив таку сто разів уже вимріяну картину: він у Кремлі, й дзвони Івана Великого урочисто вітають його. А навколо вся Росія, врятована військом,— Росія, спустошена й розбещена революцією і більшовиками, і тепер від нього залежить, чи настане нарешті порядок у багатостраждальній країні.

Звичайно, він не покличе на трон когось із Романових, як мріє багато хто з генералів. Романови довели Росію до ручки, мабуть, без монархії не обійтись, однак конституційної, обмеженої законом і парламентом.

Антон Іванович широко перехрестився. Слава тобі, господи! Здається, справи Добровольчої армії непогані, наступ, хоч і повільно, але триває, частини більш-менш боєздатні, Антанта обіцяє допомогу, і в південні чорноморські порти почали прибувати кораблі із зброєю та продовольством. І північний вітер, сповнений гірких степових запахів, вселяє надію. Тепер тільки вперед — Москва зачекалася його. Розбурхана Москва, древня столиця, де гору взяло бидло, пролетарі, які горлають про всесвітню революцію, неосвічена чернь, голота. Правда, Антон Іванович, як людина гуманна і з широкими обріями, не заперечує проти деяких поступок цій черні, всі люди, зрештою, мають право на існування, а без голоти не буде й панства, хтось же має орати землю, стояти за верстатом чи виплавляти метал... Так, проти цього важко заперечити, слід видати гуманні закони, проте все в межах дозволеного, в межах розумного, кожен повинен знати своє місце й не стрибати вище голови.

Антон Іванович пройшовся ще трохи степом, не помічаючи, як з протилежного боку залізничного насипу скрадається штабс-капітан з його особистої охорони. Сонце пригрівало, захотілося отак просто простягнутися на свіжій траві, розкинути руки, відчути сонячні зайчики на чолі і щоках — зовсім як у дитинстві. Та генерал учасно згадав про справи, натягнув кашкета і на велике полегшення штабс-капітана попрямував до свого вагона.

Поручик з охорони догідливо подав командувачеві руку, допомагаючи підвестися крутими сходинками, але Антон Іванович відсторонив його і скочив на першу сходинку сам, хизуючись своїми ще міцними м'язами.

— Спасибі, голубчику,— посміхнувся поручикові.— Хто в мене?

— Генерал Романовський.

— Гаразд... — Денікін вважав Романовського чудовим штабістом.— Приємна звістка.

Вагон командувача Добровольчої армії було поділено на дві половини. Одна з них, що правила за кабінет і одночасно спальню, була вмебльована м'якими шкіряними кріслами, такий же диван, на якому відпочивав генерал, на підлозі дорогий перський килим, на стінах карти й кілька картин відомих художників. У другій половині вагона стояли два невеличких столи, вкритих білосніжними скатертинами, м'які стільці навколо них, буфет, на полицях якого тішили зір кришталеві графини з горілкою, настояною на цитринових скоринках, пляшки з коньяком і вином. Тут же сервізи — столові, чайні й кавові — з коштовної порцеляни: Антон Іванович не відмовляв собі у цих маленьких радощах.

Денікін зупинився в тамбурі перед дзеркалом, поправив довгі вуса, розгладив борідку, зітхнувши: все-таки роки беруть своє, борода посивіла і у шевелюрі де-не-де проступають срібні нитки. Рішуче розчинив двері до кабінету, посміхнувся якомога приязніше.

— Радий вас бачити, генерале. Давно чекаєте? Прошу вибачити, справи...

— Що ви, Антоне Івановичу...

— Щось термінове?

— Хотів обговорити з вами перспективи нашого наступу на південний захід.

— У районі дій корпусу Шкуро?

— Так точно.

Денікін зручно влаштувався у кріслі.

— А як ви, ваше превосходительство, ставитесь до Андрія Григоровича? — запитав.

Романовський помовчав. Та й що відповідати? Шкуро не генерал, а вискочень. Хоча рахуватися з ним треба. Ще зовсім недавно був простим осавулом, але шляхом багатоходових інтриг добився, що Центральна рада зробила його полковником, а невдовзі й генералом. Звичайно, генерал він липовий, до того ж не визнає авторитетів, може запросто поводитись по-хамському. Справжнє прізвище — Шкура, поміняв для милозвучності на Шкуро, настирливий, хоробрий і, головне, ненавидить, як бугай, усе червоне. Там, де проходять його полки та ескадрони, лишається ліс шибениць — фактично не командир корпусу, а бандит.

— Генерал Шкуро,— сказав Романовський по роздумі,— людина, так би мовити, вельми оригінальна. З химерами та дивацтвами.

Денікін хитро зиркнув на нього.

— Гаразд,— сказав,— не заглиблюватимемось... — Розклав на столі великомасштабну карту, покалатав дзвіночком, викликаючи ад'ютанта. Запитав його: — Можете, Іване Харитоновичу, просвітити нас — які сили у Шкуро?

Моложавий полковник мовчки нахилив голову, почав дещо монотонно:

— Корпус генерала Шкуро веде операції на лінії Маріуполь — Волноваха. Останнім часом червоні частини дещо потіснили його. У складі корпусу одна кінна козачого війська дивізія і чотири полки загальною кількістю дві тисячі шабель, перша черкеська кінна дивізія, що належала раніше черкеському корпусу Султан-Гірея, у складі чотирьох полків загальною кількістю тисяча сімсот шабель, перша піхотна дивізія (колишня кубанська стрілецька дивізія) — тисяча чотириста багнетів, вовча сотня — триста шабель, артилерія у складі однієї легкої батареї у чотири гармати, однієї кінно-гірської у чотири гармати та однієї гірської батареї також у чотири гармати. Один бронепоїзд.

— Спасибі, голубчику,— відпустив його Денікін. Подумав і мовив: — Малувато, малувато сил для наступальних дій.— Провів пальцем по карті вздовж Азовського моря.— Тут проти нас діє армія отамана Махна, і,чесно кажучи, я віддав би перевагу боям з регулярними червоними частинами, ніж з цією партизанщиною. Бо є в ній якась,— замислився і клацнув пальцями, шукаючи слова,— якась незбагненність. Цікаво, дисципліна вельми умовна, переважно виборні командири, не завжди компетентні, як свідчать самі червоні комісари, є непоодинокі випадки пиятик, а Шкуро не справляється, відступив навіть і здав Маріуполь. У боях з регулярними червоними частинами є своя логіка, я приблизно знаю, чого чекати від Антонова-Овсієнка чи, скажімо, Гіттіса, а от від Махна... До речі, я пообіцяв п'ятсот тисяч карбованців за голову цього отамана. Півмільйона тому, хто знищить партизанського ватажка.

— Логіка тут проста, Антоне Івановичу,— сказав Романовський.— Махно захищає свою територію, його частини б'ються за свої села й містечка, і тут опір вдесятеро сильніший.

Денікін уважно подивився на Романовського. Звичайно, генерал має рацію, як майже завжди: нічого не скажеш, розумна людина, однак Антон Іванович відчував якусь неприязнь до нього, і почалась вона ще з давніх часів, коли Денікін командував залізною дивізією у Карпатах, а Романовський обіймав високу посаду у генштабі, був близький до генерала Алексєєва й навіть до самого імператора.

«І все ж обличчя в нього неприємне,— подумав Денікін,— дуже неприємне, а очі лукаві й брехливі. Інтриган, звичайнісінький інтриган, тому й досяг високих чинів і штабних посад. Так, інтриган, проте розумний, має добру пам'ять, блискучий тактик».

Денікін потарабанив випещеними пальцями з акуратно підстриженими нігтями по карті. Сказав:

— І все ж ми повинні зім'яти Махна. Іншого виходу просто не маємо. Два основних напрями: на Москву через Воронеж і на Україну через Катеринослав або Олександрівськ. Відрізати червоних від житниці. Прорвати їхні Український та Південний фронти, форсувати Дніпро, а далі — Вінниця, Київ. Можливо, Україна для нас важливіша, ніж Москва.

— Москва — символ,— заперечив Романовський.— Якщо візьмемо більшовицьку столицю, війні кінець.

— Дай-то Бог! — перехрестився Денікін.— Досить уже лити християнську кров.

— Не шкодуйте її, ваше превосходительство, бо не голуба, а червона. А все червоне викликає особисто в мене відразу.

— Можливо, можливо... — пробуркотів Денікін, ще раз подумавши, яке неприємне й хитре обличчя в Романовського.— Вирішіть, генерале, чим можемо підсилити війська Май-Маєвського і Шкуро, аби здійснити прорив на захід.

Романовський підійшов до вікна, відсунув штору.

— Про вовка помовка,— сказав,— генерал Андрій Григорович Шкуро власною персоною.

— З-за вікон долинув галас, і Денікін поморщився: Шкуро завжди створює якийсь безлад у його більш-менш регламентованому житті, та слід миритися — Антон Іванович повернувся до дверей і зустрів Шкуро сонячною посмішкою.

Шкуро зупинився на порозі, огледів кімнату швидкими очима. Одягнутий у чорну черкеску з газирями й тонким кавказьким ремінцем, на якому теліпався великий кинджал у срібних піхвах, середній на зріст, білявий, з голубими хитрими очима, кирпатий.

«Хлопчисько,— майнула в Денікіна роздратована думка,— нахабний хлопчисько й свого часу треба буде поставити його на місце».

Антон Іванович знав, що Шкуро тягає за собою цілий поїзд, де один салон-вагон займає сам, другий — генерал Май-Маєвський. Генерали оточили себе молодими офіцерами, зрештою, самому Шкуро пішов лише тридцять перший рік, у вагонах розкошували дами напівсвіту й шансонетки, і, щоб згаяти час між боями, генерали влаштовували концерти з напівроздягнутими дівчатами, які закінчувалися оргіями.

Денікіну не раз доповідали про неподобства Шкуро, але командуючий тільки відмахувався. Генерал Шкуро натомість має цілу галерею чеснот: хоробрий, енергійний, вміє виконувати накази, а головне, нещадний до червоних. Антонові Івановичу доповідали, що Шкуро полюбляє сам спостерігати екзекуції. З ним їздив кінооператор, який фіксував сцени розстрілів більшовицьких комісарів, страти полонених. Шкуро, кажуть, у своєму вагоні після пляшки шампанського, тримаючи на колінах гарну дівчину, полюбляв дивитися такі фільми, й шансонетки аплодували йому за непримиренність до ворогів Росії.

— Сідайте, генерале,— запропонував Денікін, вказуючи Шкуро на стілець біля столу з картою.— Ми з генералом Романовським якраз обговорюємо план вашого прориву на Правобережну Україну.

Шкуро розвалився на стільці, поклав ногу на ногу, виклично подивився на Романовського. Сказав:

— Не планувати треба, я й без штабістів обійдуся, а підсилити війська. Мені з Май-Маєвським не подолати опору червоних. Щоб наступати, потрібна артилерія і кіннота, яку можна пускати в прорив, а в мене лише три батареї, тьху, плюнути й розтерти — дванадцять гармат від Маріуполя до Волновахи, спробуй наступати без вогню...

Романовський роздратовано подумав: «Дуб несосвітенний, плебей клятий, вискочень, а вдає англійського лорда. Стратег вошивий, і треба поставити його на місце». Сказав:

— Раджу вам, Андрію Григоровичу, змінити спосіб життя. Принаймні, поки не візьмемо Москву, ми збройні сили Півдня Росії, а не набрід, збіговисько садистів і пияків. Переможемо, робіть що хочете, а поки маємо виконувати накази і дбати лише про наступ.

— Так, Андрюшо,— підтримав Романовського Денікін,— час кінчати з безладдям, треба подбати про дисципліну.

Шкуро погойдав носком гарно начищеного чобота й мовив раптом таке, що в Денікіна від гніву запалали щоки:

— Я знаю, що роблю, панове. Хочете, завтра не буде генерала Денікіна, а лишаться тільки батько Махно і батько Шкуро? — Очі в нього потьмяніішали, стукнув кулаком по столу.— Так, батько Шкуро,— повторив,— і це не найгірший варіант. Ми з Махном за місяць візьмемо всю Україну й подивимось, хто перед ким скидатиме кашкета!

— Андрюшо... — повторив Денікін якомога лагідніше. Знав скажений характер Шкуро й хотів уникнути конфлікту.— Ви ж генерал, а не народний ватажок, босяцький отаман, думайте, що кажете.

— А я думаю, ваше превосходительство.— Шкуро обм'як, і Денікін лише тепер відчув, що від нього тхне коньяком.— От читайте... — дістав з кишені й поклав на стіл не дуже чистий клапоть паперу.

Антон Іванович бридливо взяв його, пробіг очима:

«Ми проти жидів — ви проти жидів. Ми проти комісарів й ви проти комісарів. Ви проти надзвичайок і ми проти надзвичайок, тому давайте об'єднаємось і поведемо боротьбу за «єдину, неподільну».

— Що це? — запитав Денікін.

— Моє звернення до Махна,— виклично пояснив Шкуро.— Днями передав отаманові через полоненого.

— Оце так генерал, який листується з червоним отаманом! — вигукнув Денікін.

Але Романовський остудив його:

— А знаєте, ваше превосходительство, щось у цьому є. З'їсть Махно — чудово, не з'їсть — не біда. Гірше не буде. А раптом це звертання вплине на Махна, уявляєте, що буде? Відкритий фронт — наші війська займають південь України й Одесу, повертають на північ: Єлисаветград, Умань, а там і Київ.

— І що ж вам, Андрюшо, відповів Махно? — запитав Денікін.

— Відповіді ще не маю.

— Не будемо плекати ілюзії,— сказав Антон Іванович.— Наше завдання — розбити Махна. Розбити й знищити.

— Май-Маєвський,— пояснив Романовський,— виділив для боротьби з українськими партизанами спеціальні частини на чолі з генералом Ревішиним.

— Гадаєте, це допоможе?

Шкуро зненацька зареготав.

— Цей Ревішин йолоп,— сказав,— він щотижня обіцяє Май-Маєвському спіймати Махна живцем і доставити у штаб.— Посерйознішав і додав: — Найголовніше: ніяк не вдається визначити, де вкусить той отаман. У Махна повна відсутність тактичного мислення...

— А може, це і є вершина, як ви зволили висловитись, тактичного мислення,— заперечив Романовський.

— Усе одно поб'ємо Махна, не можемо не побити,— сказав Шкуро сердито.— Не сьогодні, то завтра.

12.

Соня взяла кошик і пішки подалася з Волошок до Гуляйполя. По неділях базарна площа у містечку заповнювалась вщерть. Приїжджали возами з Пологів, Розівки, Успенівки, Терноватого, мало не з усіх навколишніх сіл: продати, купити, на людей подивитись, дізнатися про новини, посидіти в шинку.

Сонце пригрівало, Соня не поспішала, та й куди поспішати? Самійло подався до війська під Маріуполь, у хаті без нього порожньо, і Соня іноді думала: як вона раніше обходилася без Самійла? Тепер він заполонив усе її життя, тоді, після отаманового бенкету, після першого поцілунку в бричці вони вирішили побратися й того ж вечора повідомили про це

Ганну Прокопівну. Стара лише схлипнула, тричі поцілувала Соню й перехрестила.

— Ну от і сталося,— сказала тільки наступного ранку: дивилася серйозно, хоча очі й сміялися.

Весілля відклали на кінець травня або на червень — Махно пообіцяв саме в червні остаточно розбити Шкуро, тоді видалася б перерва між боями і можна було б зібрати народ, бо гуляйпільські весілля відзначалися багатолюддям та пишністю, столи накривали надворі, і хто б не прийшов, вважався бажаним гостем.

Соня запротестувала проти бучного весілля, та Горпина Прокопівна не погодилась:

— Хай буде, як у людей,— тільки й мовила, і Самійло розвів руки: материне слово — закон.

Соня зупинилася у так званому «глиняному ряду», помилувалась розписними мисками й зовсім уже пригледіла собі велику таріль, як її ліктя торкнувся невеличкий на зріст лисий чоловік з виряченими очима й довгими вусами, чимось схожий на вареного рака. Цю схожість підкреслювало налите кров'ю обличчя, наче чоловіка з хвилини на хвилину мав спіткати апоплексичний удар. Він дихнув на Соню різким часниковим духом, від якого в неї ледь не запаморочилась голова, і запитав:

— Чи не знайдеться у вас нитки жовтих коралів?

Це запитання виявилось для Соні настільки несподіваним, що чоловік, побачивши її розгубленість, поблажливо посміхнувся й повторив тихо, мало не пошепки:

— Саме жовтих...

Соня зітхнула, зміряла чоловіка уважним поглядом, знизала плечима (ніколи б не подумала, що такий «рак» може бути чекістом) й відповіла:

— Мала мамині жовті коралі, та довелося продати.

— Ви точно така, як описав товариш Глотов,— сказав чоловік.— Дуже вродлива.

Соня ще раз зітхнула й запитала чоловіка:

— Ви звідти?

— Звідки ж'іще? — певно, він здивувався з безглуздості Сониного запитання й мовив голосно, аби почули оточуючі: — Бачите, яка миска! — тицьнув пальцем у справді гарну, велику миску. — Купуйте, не пошкодуєте.

Продавець подав Соні це глиняне диво, вона погладила миску пучками, заплатила гроші й пішла з «глиняного ряду» за чоловіком з довгими вусами.

Край базару стояли ларки, переважно дерев'яні чи диктові, на одному з них був намальований величезний циферблат, а над ним реклама: майстер славив свою точність та вміння — відремонтовані ним годинники повинні були йти краще, ніж нові. Соня не мала годинника, однак зупинилась за кілька кроків від ларка, спостерігаючи, як «рак» відмикає замок, югнула слідом за ним у темряву, відчула запах пилюги й машинного масла. «Рак» трохи відсунув віконницю, в ларку посвітлішало. Соня побачила невеличкий стіл, заставлений різним причандаллям, на стінах висіли найрізноманітніші годинники, починаючи з простеньких ходиків і кінчаючи солідним, червоного дерева з позолоченими цифрами годинником швейцарської фірми.

«Рак» підсунув Соні табуретку, всівся навпроти на стілець з високою спинкою, яка сягала йому голови, мовив:

— Як почуваєтесь, товаришко Федоровська? Сподіваємось, у вас усе гаразд, час влаштування минув, треба починати роботу.

— Треба,— кинула Соня.— Ви будете зв'язковим?

«Рак» невдоволено поморщився.

— Я з катеринославської ЧК,— пояснив. — Товариш Глотов попросив,— він зробив наголос на цьому слові, аби Соня збагнула усю недоречність свого припущення,— щоб я зробив інспекцію в Олександрівську та навколишньому районі, попутно встановивши контакт

з вами. Знаю: ви працюєте у школі й мешкаєте на хуторі Волошки у відомого махновця Миколайчука. Влаштувалися пристойно, проте яка ж віддача?

Соня знизала плечима.

— Ходжу коло та навколо...

— Не годиться,— докорив «рак». — Через вашого господаря, тобто Миколайчука, слід встановити контакт з махновським штабом.

— Ви переоцінюєте мої можливості. Крім того, начальник штабу в Махна — ставленик комдива Дибенка, комуніст, там інформацію можна одержувати з перших рук.

«Рак» покрутив кінчик вуса, зауважив:

— Не треба вказувати нам, дорогенька, самі знаємо, що до чого. Інформацію треба не тільки одержувати, але й перевіряти, аби була достовірна. Ясно?

— Куди вже ясніше.

— Але, товаришко Федоровська, маю для вас зовсім конкретне і особливої ваги завдання.

— Чи зможу?

— Треба! — «рак» підвів вказівного пальця, чомусь схожого на моркву. — Слухайте мене уважно. Отаман Григор'єв підняв повстання проти Радянської влади. ВУЧК має відомості, що Махно встановлює контакти з Григор'євим. Існує загроза, що і Махно зрадить. Уявляєте, що станеться, коли ці два отамана об'єднаються? За даними Катеринославського комітету партії, Махно послав свого делегата до Григор'єва. Цього гінця затримано. Ми повідомили про це командуючого фронтом Антонова-Овсієнка. У розмові з ним Махно підтвердив, що посилав свою довірену особу до Григор'єва, але пояснив, що вчинив так з метою розвідки. Наша людина, укорінена в анархістському середовищі, інформує, що за даними, одержаними від відомого «набатівця» Тепера, недавно до Гуляйполя прибув анархіст, який повідомив Махна та його довірених осіб про заколот Григор'єва. Коротше, треба докласти всіх зусиль, аби дізнатися про заколот Григор'єва. Коротше, треба докласти всіх зусиль, аби дізнатися про справжні плани Махна.

— Миколайчук обіцяв повернутися завтра-післязавтра... — сказавши це, Соня мимоволі поморщилась, подумавши, що не слід втягувати Самійла в цю не зовсім чисту гру. Однак слова були мовлені, й вона закінчила: — Я спробую відверто побалакати з ним.

— Ні в якому разі,— жахнувся «рак».— Яка може бути відвертість між співробітником ЧК і махновцем? Маєте бути обережною і хитрою. До речі,— скосував на Соню,— цей Миколайчук не залицяється до вас? Якщо так, цю ситуацію можна використати. Як гадаєте?

Соня мало не вибухнула: цей тип не заперечував би, аби вона лягла у ліжко з будь-ким, якщо це піде на користь харківським чекістам. Не сказав прямо, але натякнув досить прозоро. Якби ж він знав про її стосунки з Самійлом... Проте вона й сама до кінця не відає цього, подумала, й про це свідчить нинішня ситуація. Знає тільки, що кохає його, але чи можна кохати й не бути гранично відвертою? І як би сприйняв Самійло її визнання? Либонь, пішов би геть, відрікся, зневажив...

Соні зробилося гірко й моторошно, вона мало не заплакала, та втрималась, давши собі клятву трохи згодом признатися Самійлові, а там будь що буде.

— Гаразд,— сказала,— я спробую дізнатися про справжні наміри Махна. Але здається мені, чутки про отаманову зраду недостовірні. Миколайчук хоч щось би знав, а відтак і я.

«Рак» якось недобре подивився на Соню, а вона зрозуміла, що мимоволі виказала себе. Проте, біс з ним, з цим катеринославським чекістом.

Соня запитала:

— Як вас називати? Прізвище чи хоча б ім'я?

— Називайте товаришем Юхимом.

— Юхим, то й Юхим,— погодилась Соня.

— Отже,— сказав товариш Юхим,— ситуація з Григор'євим зрозуміла. Повинні мати достовірні дані. Ти, товаришко Федоровська, запам'ятай, ніякого слюнтяйства, і крапка. Ти перебуваєш у ворожому середовищі й маєш виважувати кожен крок. Бо хоча Махно й воює нині на нашому боці, все одно ворог і бандит. Бандит і ворог,— переставив слова,— це я тобі кажу точно. І ми не можемо допустити, щоб якісь анархісти робили погоду, розгойдували наш соціалістичний човен. Тут крапка. Тепер ще одне питання. Маємо відомості про змову Махна з генералом Шкуро. Про листування генерала з отаманом.

Соня усміхнулась.

— Дурниці,— заперечила впевнено, бо знала, звідки ростуть ноги.— Махно навіть надрукував генералового листа у своїй газеті «Путь к свободе», висміявши Шкуро.

— Невже? — покривився Юхим, і Соня збагнула, що цей факт йому відомий.— Цікаво... Але ми можемо повернути все це на сто вісімдесят градусів.— Потер руки й сказав:— Треба передрукувати лист Шкуро в радянських газетах. З коментарем: мовляв, цей лист перехоплено нашими агентами, і між Шкуро та отаманом Махно ведуться переговори. Тобто Махно зраджує...

— Однак це нечесно! — обурилась Соня. — Більше того, провокація.

— Ти, дівчино, помовч,— зло глипнув на неї Юхим,— не розумієшся на політиці, не висовуйся. І чого тебе в Харкові вчили? У самій ВУЧК? А там же розумні люди... Сам товариш Глотов!

— Такі методи лише компрометують ЧК.

— Дурна ти! — розсердився Юхим.— Тут усі методи гарні. Шльопнути Махна не можемо, то хоч пляму полишимо. А народ нас правильно зрозуміє. Хай Махно репетує, що захищає селян, а бандитом був, бандитом і залишиться. Усі вони бандити, хто не визнає нашу партію більшовиків, керовану товаришем Леніним.

— Які ще завдання? — запитала.

— Основне на сьогоднішній день — контакти Махна з Григор'євим. Якщо дізнаєшся, що отамани знаходять спільну мову, прийдеш до цього ларка. Тут годинникар сидить, Григорій Миколайович, йому й передаси інформацію. А він уже знає, як далі.

«А вони спритні,— подумала Соня,— під носом у Задова, у центрі Гуляйполя сидить агент ЧК і лагодить махновцям, можливо, самому отаманові зіпсовані годинники. Що ж, тим краще».

Соня хотіла вже йти, але Юхим затримав її. Запитав:

— Ти чула про повстання в Горіхові?

— Миколайчук казав: якась військова частина збунтувалася.

— Нічого собі — якась частина... Загін до двох тисяч штиків з двома гарматами й вісьмома кулеметами! З розформованих Дибенком махновських частин. Командири, запам'ятай ці прізвища,— Правда, Щербина й колишній офіцер Чернов. Є відомості, що Махно розстріляв їх, то слід перевірити. Повстанці рушили на Олександрівськ, а загін чисельністю в триста шабель, висланий їм назустріч, приєднався до заколотників. Для придушення повстання довелося знімати з фронту полк інтернаціоналістів. За нашими відомостями, нестійких частин у Махна доста. Спробуй підготувати доповідну про моральний стан повстанців. І от що... — потер долоні.— Бажано акцентувати на негативних фактах. Бо так воно і є, ми в цьому впевнені.

— Ні, товаришу Юхиме,— заперечила Соня,— мене товариш Гапочка орієнтував на об'єктивну інформацію.

— Махновщина — гнилизна на нашому здоровому тілі, невже не розумієш? Живеш тут, у самому Гуляйполі, невже ще не розібралася? Дивно чути такі слова від свідомої чекістки. Гнійник слід ліквідувати, від цього й танцювати маємо. На це нас харківське керівництво спрямовує. Гадаю, не лише харківське, чув я, сам товариш Троцький має намір поновити тут більшовицький порядок. От і думай...

— Думаю,— сказала Соня.— Добре думаю.

— От і гаразд,— реготнув Юхим,— у нашій роботі це ніколи не завадить. Іди, товаришко Федоровська, я й так затримав тебе. Запам'ятала, Григорій Миколайович, сивий такий? Пароля до нього не буде, він тебе знає.

— І стежить за кожним моїм кроком? — обурилась Соня.

— Ну, це ти перебільшуєш... Але контроль потрібний, не мені тебе вчити. Контроль і ще раз контроль — найперша чекістська заповідь.— Юхим посміхнувся й відчинив Соні двері.

13.

Махно прибув до Гуляйполя пізно ввечері і одразу скликав членів штабу. Прийшов також голова культурно-освітнього відділу Аршинов. Посідали за довгим столом, Махно на чільному місці — сидів, спершись підборіддям на підставлені кулаки, ні на кого не дивився, заплющив очі, здається, заснув, стомлений довгою дорогою з фронту. Члени штабу розмовляли неголосно, мало не пошепки, намагаючись не потривожити його.

— Гадаєте, задрімав? — нарешті подав голос Махно. Підвів очі, подивився на присутніх, вів далі: — Не одне, то інше. Не життя, а суцільні неприємності. Скажіть, товариство, коли це скінчиться?

— От розіб'ємо Денікіна,— мовив Озеров,— передихнемо.

— Оптиміст ти, товаришу Озеров. Денікіна проженемо, тоді все й почнеться — головні наші неприємності.

— Більших, ніж маємо від Шкуро, не буде.

— Ти, товаришу Озеров, ортодоксальний більшовик. Щоправда, усі більшовики ортодокси, ну, може, крім Леніна, та для нас це лише утруднює обстановку. Зараз твоя партія, товаришу Озеров, війною зайнята, а розв'яже руки — на нас посуне. Твоїй партії селянська вольниця як кістка в горлі, чи не так?

— Соціалізм будуватимемо, Несторе Івановичу, а це вимагає дисципліни та організованості.

— Соціалізм?.. — гмикнув Махно.— Кожен уявляє його по-своєму, проте ми не нав'язуємо більшовикам власну думку.

— Але ж існують основні положення Маркса...

— Плювати,— зненацька не дуже ввічливо сказав Махно,— плювати я хотів на всі положення і вчення. Мені аби селяни добре жили, аби хліб вирощували, а більшовики, навчені Марксом, його не забирали. Але не для того зібралися ми, щоб з товаришем Озеровим про Маркса балакати. Є телеграма з Харкова від товариша Каменєва.— Махно дістав з шухляди клаптик паперу.— Ось вона: «Гуляйполе, батькові Махну по знаходженню. Зрадник Григор'єв відкрив фронт, не виконавши бойовий наказ. Настав вирішальний момент — або ви підете за бідняками й селянами усієї Росії, або на ділі відкриєте фронт ворогам. Ваганням нема місця. Негайно повідомте розташування ваших військ і випустіть відозву проти Григор'єва, надіславши мені копію у Харків. Неодержання відповіді вважатимуть оголошенням війни. Вірю в честь революціонерів — вашу, Аршинова, Веретельникова та ін. Каменєв». Що скажете, товариство?

— А що сказати, отамане,— подав голос Щусь.— Усе ясно. Григор'єв — гад, що у нас з ним спільного?

— Ніж у спину Григор'єв нам увіткнув,— мовив Озеров.

— Скажу от що,— почав Махно.— Колись Григор'єв надсилав до мене своїх людей, промацати наші позиції. Я тоді послав до Григор'єва Козельського та Колесниченка. Повернувшись, вони доповіли, що Григор'єв розраховує на нашу підтримку. Проте ми зайняли зовсім іншу позицію. Антигригор'євську. І твердо стоятимемо на ній. Однак послухаємо товариша Озерова, в нього є відомості, що робиться у Григор'єва.

— Григор'єв почав наступ на Харків та Київ,— сказав Озеров,— проте, наштовхнувшись на сильний опір червоних частин, бою не прийняв

і повернув на Кам'янець-Подільський. Начальник григор'євського штабу Юрій Тютюнник приєднався там до Петлюри. Основні сили отамана загрузли у боях під Єлисаветградом, а потім під Катеринославом. Щоправда, Григор'єву вдалося взяти Катеринослав, але протримався він у місті лише три дні — Пархоменко вибив його з Катеринослава, і Григор'єв відступив на Черкаси. Тепер його війська розташовані між Кам'янцем-Подільським і Знам'янкою. Мушу доповісти, що деякі червоні військові частини, кинуті проти Григор'єва, відмовились битися з ним. Так, один з полків, знятий з петлюрівсько-польського фронту і кинутий проти Григор'єва, по дорозі розгромив ЧК в Бердичеві, Козятині та Фастові. Й тільки завдяки активним діям харківського уряду, зокрема товариша Затонського, вдалося умовити червоноармійців не йти на Київ, де вони також збиралися поквитатися з чекістами.

— Ну, це вже деталі,— зупинив його Махно.

— Однак цікаві.

Махно постукав пучками по столу, вимагаючи уваги. Сказав:

— Григор'єв своєю зрадою значно ускладнив наше становище. Але триматимемось з усіх сил. Як вважає товариство?

— Звичайно,— відповів за всіх Аршинов.

— А якщо так, то пропоную надіслати таку телеграму.— Махно взяв густо списаний аркуш паперу, прочитав: — «Польовий штаб 3-ї бригади. Копія всім начальникам бойових ділянок, усім командирам полків, батальйонів, рот і чот. Пропоную прочитати у всіх частинах імені батька Махна.

Копія Харків. Каменєву і нарвоєнкому Маклауку.

Вжито найенергійніших заходів до збереження фронту. Ні в якому разі неприпустима зрада революції та її зовнішнього фронту. Честь і гідність революції вимагають від нас залишатися вірними революції та народу, і розходження Григор'єва з більшовиками з-за влади не можуть примусити нас відкрити фронт для кадетів-білогвардійців, які намагаються уярмити народ, що довірив нам себе і своє життя у боротьбі за торжество революції. І доти, доки ми не переможемо спільного ворога в особі білого Дону, доки не відчуємо виразно й твердо свободу, яку ми несемо власними руками й багнетами, ми залишимось вірними революції і боротьбі проти спільного ворога, але в жодному разі не боротьбі за владу, за підлість політичних шарлатанів. Комбриг батько Махно».

Аршинов сказав:

— Слід надіслати відповідь безпосередньо Каменєву. Товариші зі штабу підготували текст.

Аршинов узяв папірець і прочитав:

— «Поза всякою чергою. Харків. Надзвичайному уповноваженому Ради Оборони Республіки Каменєву. Копія Маріуполь. Польовий штаб. Після одержання від вас і від Рощина телеграфного повідомлення про Григор'єва, я негайно дав розпорядження по фронту тримати фронт непохитно, не поступаючись ані на крок Денікіну та іншій контрреволюційній зграї і виконуючи свій революційний обов'язок перед робітниками й селянами Росії і всього світу. У свою чергу, заявляю вам, що я і мій фронт залишаться завжди вірними робітничо-селянській революції, але не інститутам насильства в особі комісарів та надзвичайок, які чинять свавілля над трудящим населенням. Якщо Григор'єв відкрив фронт і рушив війська для захоплення влади, то це злочинна авантюра й зрада робітничої революції, і я широко опублікую свою думку з цього приводу, але в мене нема точних даних про Григор'єва і руху, з ним пов'язаного, я не знаю, що він робить, з якою метою, тому випускати проти нього заклик утримаюсь до одержання про нього достовірних даних. Як революційний анархіст заявляю, що аж ніяк не можу підтримати захоплення влади Григор'євим чи будь-ким, буду, як і раніше, з товаришами повстанцями нищити денікінські банди, намагаючись у той же час, аби тил, який ми звільнимо, контролювався вільними робітничо-селянськими з'єднаннями, які б мали усю повноту влади. У цьому відношенні такі органи гноблення

та насильства, як надзвичайки та комісаріати, що провадять партійну диктатуру навіть щодо анархістських об'єднань та анархістської преси, зустрінуть у нашій особі енергійних противників. Комбриг батько Махно. Члени штабу. Голова культурно-освітнього відділу Аршинов».

Поки Аршинов читав текст телеграми, Махно сидів, напівзаплющивши очі, й згадував недавній візит до Гуляйполя Каменєва. Перед цим у кінці квітня для інспекції штабу приїздив командувач Українського фронту Антонов-Овсієнко, а потім сам Каменєв з членами харківського уряду. Зустріли їх добре — скликали мітинг, на якому Каменєв виступив з промовою. Махно мимоволі посміхнувся, згадавши її. Каменєв вітав селян і повстанців як героїв, що звільнили район від гетьманців, відстояли від петлюрівців та білогвардійців. Щоправда, потім, у вузькому колі, почалися суперечки й незгоди. Каменєв хотів, щоби він розпустив районну військово-революційну раду, вважаючи, що така рада неприпустима за умови існування Радянської влади, а також Військово-Революційної Ради Республіки. Тоді йому влучно заперечив Аршинов: Раду Республіки створено урядовою більшовицькою партією і її можна ліквідувати простим рішенням більшовицького ЦК. А їхня районна рада створена трудящими масами й розпустити її — компетенція тільки цих мас.

Каменєв не сприйняв цього пояснення, почалися суперечки, але, зрештою, все закінчилося мирно: Каменєв тепло попрощався з ним, навіть розцілував, запевняючи, що з махновцями, як зі справжніми революціонерами, більшовики завжди знайдуть спільну мову.

Махно поворушився, розплющив очі, запитав:

— З Григор'євим усе ясно?

Озеров сказав:

— Навіть більше, ніж ясно. Коли надійшли перші повідомлення про заколот, штаб поставив питання перед командуванням про дозвіл нашій делегації встановити прямі контакти з Григор'євим, аби, не покладаючись на офіційні повідомлення, з'ясувати факти. Начдив товариш Дибенко не заперечував, навіть надав делегації автомобіль. Але товариші повернулись, не доїхавши до Григор'єва: у районі П'ятихаток особисто побачили наслідки заколоту — десятки трупів місцевих жителів-євреїв. Крім того, тамтешні селяни показали їм відозви заколотників, розповіли про отаманову політику. Чиста контрреволюція.

— Отже,— резюмував Махно,— тепер і я переконаний, що треба випустити проти Григор'єва листівку.

— Доручити написати її Аршинову,— запропонував хтось.

— Звичайно, Аршинову. Кому ж іще?

— Назвати листівку: «Хто такий Григор'єв?» — запропонував Щусь.

— Аршинову видніше,— сказав Махно,— але я не заперечую. Справді, хто такий Григор'єв? Зрадник, ворог трудового народу. Звичайно, й більшовики не менші вороги трудящих, проте Григор'єва маємо засудити негайно й рішуче.

— Я протестую,— мовив Озеров тихо, але твердо. — Як член більшовицької партії. Вважаю ваші висловлювання, Несторе Івановичу, недоречними.

— Це вже як хочеш. У кожного з нас своя думка, більшість за мене. Мій штаб — мої однодумці. А тобі, товаришу Озеров, дозволяю скаржитись. Хочеш — Дибенкові, а хочеш — прямо Українському урядові. Але гадаю, вони й без тебе відають, хто такий Махно і за що воює.

— Отже,— усміхнувся Аршинов,— і вони з задоволенням перегризли б нам горлянку, та не можуть.

— Отамане,— запитав Білаш,— чув я — хочеш скликати з'їзд. Чи правда?

Махно задумливо потер чоло.

— Давайте радитись,— запропонував. — У червні треба скликати з'їзд наших селянських, робітничих і повстанських делегатів. З огляду на смертельну денікінську небезпеку. Червоні війська відступають на північ, уявляєте, що станеться, якщо контрреволюція переможе. Смерть нам усім!

— Вважаєш, батьку, з'їзд допоможе? — запитав Щусь.

— Маємо порадитись з народом,— переконано сказав Махно. — Оголосити загальну мобілізацію. Добровільну. Якщо весь народ підніметься проти Денікіна, генерал не пройде. — Отаман підвівся, очі його запалали, кров кинулася в обличчя. — Смерть контрреволюції! — проголосив, наче на мітингу.

Але це нікого не здивувало: звикли до дивовижних перепадів у батьковому настрої — щойно був умиротворений, навіть напівсонний, а через мить спалахував, мов розряд блискавки.

І тоді підвівся Самійло Миколайчук. Сказав, уклавши в слова усю свою пристрасть:

— Отамане, можеш цілком розраховувати на нас. Битимемось до кінця!

14.

Задов полюбляв базар. Розхристана базарна стихія вабила його, він знав, що тут отирається різний люд: спекулянти й мішочники мало цікавили його, а от краще місце, щоб заховатися від всюдисущих очей контррозвідки, для різного роду вивідувачів, шпигунів та чекістських підглядувачів важко знайти.

Задов постояв у овочевому ряду, подивився, як люди купують картоплю, буряки, моркву й цибулю, зненацька око його зачепилося за квітчасту хустку, накинуту на плечі жінки. Вона стояла до нього спиною, та Задов одразу впізнав її — міг закластися, що то Софія Федоровська.

Вона повернулася до нього боком, і Задов задоволено посміхнувся: так, Софія Федоровська власною персоною, тепер, здається, вже не Федоровська, а Миколайчучка, бо хтось казав йому, що Самійло з Сонею побралися.

Задов провів Софію поглядом, побачив, як підійшла до ларка годинникового майстра, постояла, роззирнулася і шмигонула всередину.

«Дивно,— подумав Задов,— люди, яким треба лагодити годинники, підходять до віконечка, домовляються з майстром, лишають годинник — ось і всі діла».

Зненацька згадалося, як Миколайчук відкрився, що цю красуню Соню олександрівський чекіст чомусь затримав у себе, підсвідома підозра ворухнулася у душі, і Задов попрямував до ларка. Зазирнув збоку, побачив квітчасту хустку, підвівся навшпиньки, щоб краще бачити,— Соня сиділа в кутку на табуреті, а годинникар щось доводив їй.

«До речі, хто цей годинникар? — подумав Задов. Напружив пам'ять, пригадав: — Григорій Тронько, сидить у Гуляйполі вже два роки, нічого поганого за ним не водиться». Але ж, подумав також, коли б за ним щось водилося, давно б потрапив у поле зору його, Льва Задова, парафії.

Задов обігнув ларьок і став за дверима, сподіваючись хоч щось підслухати, але долинав лише бас годинникаря, слів Задов не міг розібрати, це дратувало його, вирішив уже просто зазирнути досередини, вигадавши, що його цибулина «Пауль Буре» почала відставати. Але цей клятий годинникар одразу збагне, що його водять за ніс: кращої фірми, ніж «Пауль Буре», либонь, нема у світі — неозброєним оком видно, що годинник справний.

Раптом Задов почув слово, яке змусило його нашорошити вуха. Він міг би закластися, що годинникар сказав «Григор'єв», і те, що він назвав прізвище отамана, який щойно підняв повстання проти влади, могло багато про що свідчити.

Але ж, подумав Задов,— сам годинникар зветься Григорієм, можливо, він просто назвав своє ім'я, і всі підозри не мають ніяких підстав. Проте для чого йому називати Софії своє ім'я? І все ж дев'яносто шансів із сотні, що він сказав «Григор'єв», а це Соня таки викликала в Задова підозру — все в'язалося у якийсь клубок, і Задов затамував дихання, аби краще чути.

Але розмова вщухла, Задов відскочив од дверей, сховався у натовпі — і вчасно, бо красуня у квітчастій хустці вийшла з ларка й попрямувала між рядами.

Задов прилаштувався мало не впритул за нею, йшов і розмірковував: ну, чому така вродлива жінка приїхала до них з Харкова? На перший погляд, начебто все зрозуміло: тут її батьківщина, тут народ не голодує, тут, зрештою, є для неї робота, тут вона зустріла коханого чоловіка. Проте чи не занадто просто все виходить? Схоже на добре розроблену легенду.

Задов зітхнув. Особисто він вважав, що всі вродливі жінки мають належати йому, якщо навіть не в прямому значенні цього слова, то його відомству — служити контррозвідці. Десь підсвідомо він розумів, що Софія розбурхує його думки та примушує підозрювати себе саме через це, не будь вона такою вродливою, він не звернув би на неї уваги, не тримав би в полі зору.

А Соня непоспішно йшла вздовж рядів. Нарешті Задов прийняв рішення, випередив її, озирнувся й, удавши радість від несподіваної зустрічі, запитав:

— Скуповуєтесь?

— Мати просили цибулі, своя скінчилася, а яка ж їжа без цибулі?

— Справді,— погодився Задов,— цибуля всьому голова. Тільки по цибулю прийшла? А я бачив вас у годинникаря...

Йому здалося, що в Сониних очах майнув переляк. Проте вона невимушено всміхнулася й мовила:

— Негарно за чужими жінками ходити.

Задов зрозумів натяк, але не відступив:

— Свого годинника маєте чи Самійлів зіпсувався?

Соня подивилась на Задова зневажливо й пояснила:

— Стінний... Гарний годинник, з боєм...

— А я не помітив.

Соня підняла кошик.

— Якраз уліз.

— То що з годинником?

— Дуже поспішає.

— Час такий, що непоспішливі й вайлуваті на мілизні сидітимуть. Чи не так?

— Маєте рацію.

— А ви того годинникаря знаєте? Гарний майстер?

— Мати казали: лагодить сумлінно. А його вперше бачу. Та, здається, людина своє діло знає.

— Чому так вважаєте?

— Ну так... просто... Кілька слів, а про людину складається думка.

«Як у мене про тебе»,— захотілося сказати Задову, та прикусив язика. Він махнув Соні на прощання рукою, упевнився, що вона пішла з базару, й зазирнув до годинникаря. Той розглядав якийсь механізм у лупу, побачивши Задова, відклав її, дивився спокійно й очікувально.

— Багато замовлень? — поцікавився Задов.

— Без роботи не сиджу.

Чомусь саме спокій, з яким дивився на нього годинникар, не сподобався Задову. Певно ж, знає, хто саме завітав до нього,— й не такі тремтіли перед ним, а цей не відводить очей, дивиться незмигно.

— Знаєш, хто я? — запитав Задов.

— Знаю, Льова Задов, начальник контррозвідки.

— Ну, якщо знаєш, то й розмову починати легше. Звешся Григорієм Троньком?

— Григорієм Миколайовичем.

— Кажеш, отже, що роботи вистачає. І звідки ж у людей тепер годинники беруться?

— Купити нині годинник важко,— почав пояснювати господар. — Бо ніхто не виробляє. Добувають по-різному. Ви у розстрілюваних, денікінці у ваших... Круговерть.

— А ти що, не наш?

— Я майстер і в політику не лізу. Годинникам політика тільки шкодить.

Задов обвів очима стіни, на яких висіли кілька годинників.

— Чий це? — вказав пальцем на перший-ліпший, у футлярі червоного дерева з інкрустацією, недешевий.

— З хутора Чудного. Михайла Васильовича Лопатова годинник. Фірми «Мозер». Він його у поміщика Гайового потягнув.

— А ти навіть біографію годинника знаєш?

— Цікавлюсь.

— А той?

Цього разу Задов влучив у десятку.

— Щойно принесли. З Волошок, Самійла Миколайчука. Може, чули?

— Хто ж Самійла не знає! Але ж він на фронті, денікінців колошматить.

— Жінка принесла.

— А-а, знаю, красуня, повезло Миколайчукові. Такі жінки на дорозі не валяються.

— Вродлива, це точно.

— Що з годинником?

Майстер подивився на Задова уважно, й Льові здалося, що в його очах майнуло збентеження. Але відповів, не приховуючи іронії:

— Здається, догляд за годинниками не входить в обов'язки контррозвідки.

— Ну й дурень,— грубо пояснив Задов,— у наші обов'язки все входить. То що з Миколайчуковим годинником?

— Почистимо, змажемо, сто год ходитиме.

— Відстає?

І знову якісь вогники майнули в очах годинникаря.

— Навпаки, поспішає.

Усе сходилось, Соня не збрехала, та якийсь осадок лишився у Задова на душі. Повернувшись до себе, покликав одного з кращих агентів, свого давнього одеського приятеля, довгоносого, хитроокого Мойсея Фріза.

— Мося,— сказав,— знаєш, хто на базарі годинники лагодить?

— Сивий такий, Григорій Тронько. А що?

— Постеж за ним.

— Навіщо? Якщо гад, давайте візьмемо, у нас і мертвий заговорить.

— Не маю я проти нього нічого,— зізнався Задов,— сама інтуїція.

— Вона у вас знаменита. Наскрізь усіх бачите. А що,— раптом загорівся Фріз,— місце в нього чудове: базар, і кожен може зазирнути. Свій і чужий. ЧК такі місця поважає.

— А я тобі про що кажу?

— Постежимо,— пообіцяв Фріз. — Тронько від нас нікуди не дінеться.

15.

Поїзд Троцького стояв на під'їзних коліях станції Харків, а сам Лев Давидович приймав у своєму салон-вагоні місцевих журналістів. Розташувався у глибокому шкіряному кріслі, буквально тонув у ньому, йому було зручно й приємно, як завжди, коли спілкувався з обізнаними й освіченими людьми, які розуміли його з півслова і яким не доводилося розтлумачувати, що саме він має на увазі.

Журналісти повсідалися на стільцях, що стояли попід стінами вагона. Щоправда, двоє виявились невихованими: переставили стільці, розташувавшись навпроти господаря, дістали блокноти, писали швидко, намагаючись занотувати кожне слово Троцького. Лев Давидович перед цим потиснув кожному руку, дізнавшись, хто з якої газети, і тепер із-під приплющених повік уважно стежив за газетярами.

Зрештою, люди як люди. Не дуже гарно одягнені, хоча, збираючись на цю зустріч, мабуть, вибрали з гардеробу найкраще вбрання. Обличчя втомлені, очі виголоджені, та й кому сито живеться у цьому задимленому робітничому Харкові?

Лев Давидович подумав, чи не варто пригостити журналістів чаєм, справжнім чаєм з цукром і навіть бутербродами, однак по роздумі відмовився од цього наміру: якісь паршиві бутерброди можуть розвіяти міф про спартанський спосіб його життя, про те, що він нічим не відрізняється від мас і стійко зносить спільні для всіх злигодні.

Троцький поправив пенсне, яке почало тиснути перенісся, ковзнув поглядом по журналістові у парусиновій толстовці, сказав:

— На Донецькій ділянці Південного фронту останнім часом траплялись елементи явної й очевидної нестійкості військ. Це пояснюється, з одного боку, тим, що тут були зосереджені щойно сформовані частини (а навіть найкращі полки знають у минулому один-два випадки паніки та безглуздих відступів), з другого боку, надто шкідливим сусідством та впливом ще не викоріненого українського партизанства. На правому фланзі Донецького фронту тупцюється бригада, або дивізія, або армія — не можу точно визначити — якогось Махна. Ця «бойова» одиниця притягує нині до себе всі елементи розкладу, розпаду, гнилизни. Це цілком зрозуміло. Район багатий, прогодуватися можна, дисципліни й порядку нема, наступають по лінії найменшого опору, відступають коли хочуть і куди хочуть. Сусідство такої «армії», звичайно, послаблює правий фланг сусідніх армій, і ця невпевненість позначається на всій лінії Донецького фронту. Ось чому оздоровлення повинно початися саме з правого флангу.

— У чому ж полягатиме це оздоровлення? — висунувся вперед один із журналістів, і Лев Давидович подумав: молодець, бо він сам збирався відповісти на це запитання.

— Мені здається, це зовсім ясно,— сказав. — У ліквідації Гуляйпільської незалежної анархореспубліки, встановленні єдності Радянської влади, єдності армії, її методів управління. Якраз тепер махновці намагаються скликати з'їзд представників п'яти повітів. Звичайно, командування цього не допустить. Ми покажемо гуляйпільським заколотникам, що в боротьбі з денікінцями ми не потерпимо у ближньому тилу, тим паче на самій лінії фронту, жодних елементів дезорганізації та розпаду.

Журналіст зненацька шморгнув носом, дістав пожмакану хусточку, висякався і запитав:

— Які методи впливу можна застосувати проти махновців?

— Оголосимо їхній з'їзд незаконним.

— Гадаєте, цього досить? — втрутився ще хтось.

Троцький владно підвів руку.

— Спокійно,— мовив,— Радянська влада має досить війська, щоб упоратися з будь-якою партизанщиною.

— Ви впевнені в цьому?

— Абсолютно.

— Чому ж тоді наші червоні доблесні частини,— не без єхидства запитав хтось,— відступають перед денікінцями?

Троцький гнівно зиркнув на журналіста: зінов'євський демагог, і звідки вони беруться?

— Ви недооцінюєте силу Червоної Армії,— сказав твердо,— як тільки ми покінчимо з партизанщиною, наш Південний фронт завдасть денікінським військам удару в напрямку, вказаному командуванням. Нищівного удару,— наголосив і підвівся, подаючи знак, що прес-конференцію закінчено.

Журналісти, ховаючи блокноти, посунули до виходу, а Лев Давидович вимкнув горішнє світло, залишивши настільну лампу, і попросив в ад'ютанта чаю. Той приніс на таці склянку в срібному підсклянку, два бутерброди — з шинкою і сиром, Троцький поставив тацю на коліна, відсьорбнув пахучого крутого чаю й задумався. Пригадав свій недавній виступ на засіданні Всеукраїнського ЦВК. І там він домагався одного: дисципліни, жорсткої армійської дисципліни та порядку, без чого Радянська республіка, на його глибоке переконання, не існуватиме. Така величезна країна — тисячі верст увсебіч,— розкладена, розбурхана,

голодна, безладна. І єдиний вихід — залізна рука, яка наведе порядок.

Лев Давидович втомлено посміхнувся. Ленін для цього не годиться, надто м'який, хоч останні події і свідчать на його користь. Створені ним надзвичайні комісії хоч подекуди приборкують контрреволюцію, але слід жорстокіше затиснути усе без винятку. Терор проти білогвардійщини, проти всієї контрреволюції, справжній червоний терор, і тут нема нічого ганебного. Революція вимагає репресій, терору, якобінці он скільки голів зрубали, й правильно вчинили. Народ має бути слухняним, а вже керівники знають, куди його вести. І скоро, дуже скоро — от тільки треба розгромити денікінщину — знадобиться залізна рука.

Лев Давидович уявив, що можна й треба зробити в країні. Геть безпутство й партизанщину. Робітники й селяни мають бути зведені в частини, схожі на армійські, величезні трудзагони, загальна трудармія — лише вона зможе відбудувати зруйновані заводи й фабрики, вирощувати хліб. Так, залізна дисципліна без жодного натяку на демократію: народ має виконувати накази, а такі накази підуть тільки від сильної особи, найсильнішого. Від нього. Визнаного, а не дутого лідера революції.

Лев Давидович машинально допив чай і з'їв бутерброди. Ще раз згадав свій виступ на засіданні Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Що він сказав? Незаперечні істини: вороги мусять знати, що російська й українська армії — частки однієї спільної армії із спільними ресурсами й спільним командуванням. Треба, щоб на випадок загрози Петроградові можна було кинути туди дивізії з півдня, а на випадок загрози на півдні скористатися з допомоги півночі. Звичайно, радянський режим надає кожному народові право на самовизначення, проте це не означає відмови від централізації. Для того, щоб українці мали можливість розвивати свою мову, культуру, мати свої школи та свої видання, зовсім не потрібно розмежування дій російських та українських дивізій і полків. Коли небезпека загрожує радянському режимові, коли в деяких гарнізонах України піднято жовтий і п'яний бунт, радянські Росія, Україна, Латвія мають бути у воєнному відношенні єдині, мусять збудувати спільну фортецю світової революції.

У світову революцію Лев Давидович досі вірив, хоч останнім часом віра ця дещо й похитнулася. А похитнулася, коли побачив: кожен тягне ковдру на себе. Скажімо, що потрібно цим клятим хохлам? Відомо: лише Радянська влада дасть вам землю, адже більшість хохлів хлібороби й це питання їх цікавить найперше. Гаразд, нині їх тривожать продзагони, та що вдієш? Альтернативи нема — у куркулів треба забрати хліб. Цікаво тільки, подумав раптом Лев Давидович, чому проти продзагонів виступило й незаможне селянство? Либонь, тому, що продзагони вимітають хліб у всіх без винятку, і, певно, слід внести в це питання ясність, спустити в низи нову директиву. Однак, зітхнув, директиви директивами, а дійсність дійсністю, все й так усюди порушується і йде самопливом.

Так, залізна рука — єдиний вихід.

Лев Давидович потер чоло долонею, зосереджуючись. Підвівся з крісла, сів за стіл. Ручка з улюбленим тонким пером швидко забігала по паперу. «Махновщина» — вивів угорі аркуша, писав, майже не зупиняючись, думки снувалися швидко. Нарешті, закінчуючи, уїдливо всміхнувся і написав: «Пошкреби махновця, знайдеш григор'євця. А часто й шкребти не треба: оскаженілий куркуль або дрібний спекулянт, який гарчить на комуністів, відверто визирає з них».

Натиснув на кнопку дзвінка, і ад'ютант з'явився одразу: Лев Давидович любив, щоб його накази та розпорядження виконувались негайно й точно.

Троцький подав ад'ютантові списані аркуші.

— До наступного номера газети,— наказав.

В одному з вагонів поїзда було обладнано друкарню, тут же містилася редакція газети «В пути», і голова РВР часто користувався цією трибуною для проголошення своїх ідей.

Ад'ютант затримався на порозі.

— Що у вас? — не підводячи голови, запитав Троцький.

— Телеграма з фронту.

Троцький лише простягнув руку, і ад'ютант подав йому папірець.

«Противник, зібравши великі сили проти правого флангу 9-ої дивізії, прорвався у стик між 9-ою дивізією й частинами Махна і своєю кіннотою зайняв села Максиміліанівку, Мар'ївку, Олександрівку. Проти центру та лівого флангу за підтримки танків перейшов у наступ по всьому фронту й примусив наші частини відійти від західної лінії...»

Троцький невдоволено гмикнув: а він щойно обіцяв журналістам розгромити денікінців... Підвів очі на ад'ютанта.

— Що ще?

— Є записка товариша Леніна, передана по прямому зв'язку. Голові Раднаркому України. Зараз приймається по телефону. Принести?

— Не треба, я сам...

Лев Давидович статечно підвівся, проминув тамбур і пройшов до другого вагона, де сиділи шифрувальники, працювали телеграфісти й телефоністи. Побачивши його, люди замовкли, почали підводитись. Троцький махнув рукою, дозволяючи працювати, схилився над списаним нерівним почерком папірцем.

«За повідомленням Південфронту з усього того, що повинен був дати Антонов за наказом Головкома, надійшло фактично два полки, й ті небоєздатні. Обіцяні Подвойським мобілізовані робітники не прибувають. Тимчасом Махно відкочується на захід і оголює фланг і тил XIII армії, відкриваючи вільний шлях денікінцям; у напрямку Мілерового противник збирає сили, аби піти на з'єднання з повсталими козаками. Нам доводиться вдаватися до героїчних заходів, аж до відправлення на південь масами командних курсів, що найближчим часом може позбавити Червону Армію червоних командирів, тимчасом Антонов і Подвойський відбуваються порожніми й хвалькуватими телеграмами, котрі лишаються без наслідків. Ленін».

Лев Давидович присів на табуретку тут-таки, поруч телефоніста. Стиснув скроні долонями.

Знову Махно. Клята народна стихія, анархо-куркульська розпуста, некерована партизанщина. Доки можна миритися з нею? Так, доки? Невже не зрозуміло: тільки виконуючи накази з центру, можна досягти певних успіхів. Махно — це гнійник, пошесть, болячка, якими б гаслами не прикривався. Більшовики не для того брали владу, щоб існували анархія, загальна розбещеність. Свободи, якої хочеться Махну та іншим отаманам, нема й не буде. Ніколи не буде. Це вам не хибно зрозуміла демократія, а Радянська влада, й ця влада має тверду й важку руку. Усе має бути регламентоване й виконуватися точно й негайно — ото вам й соціалізм. На відміну від буржуазної демократії.

Лев Давидович простягнув руку й нетерпляче клацнув пальцями.

— Олівець...

Ад'ютант поклав йому на долоню перший-ліпший, червоний. Троцький незадоволено зсунув брови, але одразу заспокоївся, вирішивши: можливо, цей недбалець ад'ютант вчасно прислужився йому. Такі накази справді пишуться кольором революції. Сперся ліктем на кут столу, писав непоспішно, обмірковуючи кожне речення:

«Наказ № 1824 Революційної Військової Ради Республіки. 4 червня 1919 року, м. Харків.

Усім військовим комісарам та виконкомам Олександрівського, Маріупольського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського і Херсонського повітів.

На 15 червня виконком Гуляйполя разом із штабом бригади Махна намагається скликати радянський і повстанський з'їзд від повітів — Олександрівського, Бердянського, Мелітопольського, Бахмутського і Павлоградського. Цей з'їзд цілком спрямований проти Радянської влади на Україні та проти організації Південного фронту, до складу якого входить бригада Махна. Результатом з'їзду може бути тільки новий бридкий

заколот у дусі григор'євського та відкриття фронту білогвардійцям, перед якими бригада Махна невпинно відступає в силу нездатності, злочинності та зрадництва своїх командирів.

1. Означений з'їзд забороняється і ні в якому разі не може бути допущений.

2. Усе робітничо-селянське населення має бути попереджене усно й негайно про те, що участь у з'їзді розглядатиметься як державна зрада по відношенню до Радянської республіки і радянського фронту.

3. Усі делегати на цей з'їзд мають бути негайно заарештовані і доставлені у військово-революційний трибунал 14-ої, колишньої 2-ої укрармії.

4. Поширювачів відозв Махна та гуляйпільського виконкому заарештовувати.

5. Цей наказ входить у силу по телеграфу і має бути широко розповсюджений на місцях, вивішений у всіх громадських місцях і вручений представникам повітових і сільських виконкомів, усім взагалі представникам Радянської влади, а також командирам і комісарам частин. Голова РВР республіки Троцький».

— Ну от, з цим покінчено,— втомлено мовив Лев Давидович і наказав: — Негайно передати телеграфом.

16.

Соня подоїла корову й принесла повний кухоль парного молока Самійлові, який дрімав під вишнею. Прискочив уночі на тачанці, змарнілий і втомлений, не мав сил навіть впоратися з кіньми, їх розпрягли Соня з Горпиною Прокопівною, напоїли й насипали вівса, а Самійло, стягнувши лише чоботи, впав на тверду лавку й одразу заснув. Уранці підвівся чорний і похмурий, на Сонині запитання відповідав неохоче, пояснив тільки, що вийшов якийсь зрадницький наказ червоного керівництва й Махно складає з себе командування. Потім постелив рядно під вишнею, кинув на нього кожуха й ліг досипати.

Соня, тримаючи в руках кухоль з парним молоком, кахикнула, Самійло повернувся горілиць, посвітлішав обличчям, сів і жадібно випив молоко.

— Ну, що робитимемо, дружинонько? — запитав.

Соня знизала плечима. Та й що могла відповісти? Час такий, що не знаєш, як вчинити не тільки завтра, а й через годину. Присіла поруч Самійла на кожух, запитала:

— Що з отаманом? Чому здає командування?

— Є наказ з Харкова: усі ми поза законом.

— Дурниці,— сказала Соня впевнено. — Не може цього бути.

Самійло похмуро всміхнувся:

— І все ж факт лишається фактом.

Соня замислилась, нарешті мовила нерішуче:

— Якщо поза законом?..

— До стінки,— уточнив Самійло. — Ну, тебе це не стосується, а мене, якщо затримають, без суду й слідства...

— Жах. А що на фронті?

— Батько йде зі своєї посади, але наші тримаються. Куриленків та інші полки.

— А ти? Що з тобою? Чому тут?

— Отаман прислав довірену людину й наказав повернутися у Волошки. Чекати його на хуторі.

— Якось воно... — почала Соня.

— Сам знаю, негарно. Але отаманові видніше. Ми з ним міцним мотузком пов'язані.

— На що він розраховує? — вирвалося в Соні. — Сила солому ломить.

— Ні,— заперечив Самійло,— народ — сила, а люди йдуть за отаманом.

На ганок вийшла Горпина Прокопівна. Постояла, спостерігаючи ідилічну сцену під вишнею, сказала:

— Обідати час. Я борщу наварила, є вареники з сиром.

— Смакота,— захоплено вигукнув Самійло,— нема смачнішої їжі, ніж вареники, а в мами до них завжди сметана густа, хоч ножем ріж! — Він підвівся, погладив долонею вишневий шерехатий стовбур, зненацька витягнув шию, прислухався. — Хтось їде... — позорив очима по дорозі, що огинала їхню садибу.

Тепер і Соня почула тупотіння копит і форкання коней. «Либонь, до Самійла,— подумала,— до кого ж іще у Волошках?» Зробилося шкода: настроїлась побути з чоловіком наодинці, пообідати, погомоніти, прийняти рішення непоспішливо, розважливо.

Під ворітьми зупинилася коляска, запряжена трійкою мишачої масті коней.

«Невже сам Махно?» — подумала Соня, хоч уже знала, що це він, точно — отаман, бо в кого ще така сіра трійка й коляска, оббита небесним сукном? А навколо коляски з десяток вершників: коні крутяться, здіймаючи куряву, хлопцям весело, регочуть, перемовляються голосно.

Махно легко зістрибнув з коляски, не торкнувшись сходинки, приязно посміхнувся господареві й Соні, наче й не існувало того неприємного випадку на бенкеті. Був одягнений у шовкову червону сорочку й офіцерське галіфе, взутий у чоботи м'якої шкіри. Без кашкета — довге волосся куйовдить вітер, розсипає по плечах, й весь він усміхнений, навіть веселий.

«Чого б це? — подумала Соня. — Здається, особливих підстав для веселощів не так уже й багато, якщо, звичайно, Самійло нічого не перебрехав...»

Отаман обійняв Самійла, поплескав його по плечу, ковзнув поглядом по Соні — їй здалося, з жалем, принаймні на мить відчула себе незатишно, та, може, це їй лише видалося, бо Махно запитав безжурно:

— Гостей прийматимете?

— Раді,— сказала Соня цілком щиро, бо справді була задоволена: так чи інакше, але зараз усе вирішиться — у цьому була впевнена.

— А якщо раді, то врахуйте: ми ще не снідали.

Самійло перезирнувся з матір'ю. Горпина Прокопівна метнулася до погреба, а Соня поспішила до кухні — треба розтопити піч, насмажити картоплі, слава Богу, вони з Горпиною Прокопівною зварили вчора холодцю, а в погребі є залита салом ковбаса, копчений окіст, на дні бочки ще збереглися солоні огірки — на все це юрмовисько вистачить.

Махно підвівся на ганок, хлопці лишилися в садочку. Горпина Прокопівна накрила їм стіл під вишнями, а отамана запросила до хати, посадила, як дорогого гостя, на чолі столу, поставила перед ним срібну, ще покійного чоловіка, чару, налила повну, й він як спорожнив усю, не поморщившись, тільки очі потемнішали й, здалося, запали в очницях. Налив, не закушуючи, ще півчари, випив і тільки потому захрумкотів солоним огірком.

Дивлячись, як п'є горілку отаман, Соня подумала, що розповіді про його хворобу перебільшені, а може, вирішила зненацька, горілкою він заганяє її вглиб?

Самійло випив лише півсклянки, Махно зиркнув на нього несхвально, та нічого не сказав. Їв жадібно, все підряд: ковбасу, холодець, шинку, сало й смажену картоплю. Особливо картоплю, видно, вона смакувала йому, бо посміхнувся Соні приязно й схвалив:

— Добре підсмажила, аж хрумкотить.

— Соня все вміє,— сказав Самійло, підвівши на неї потеплілий погляд. — Я за нею, як за кам'яною стіною.

Соня вдячно зиркнула на чоловіка: розумник, одразу поставив усі крапки над «і» — і її похвалив, і дав зрозуміти, що отаманова симпатія до Соні зовсім недоречна.

Махнові не треба було розжовувати підтекст мовленого. Налив собі ще чарку, потримав трохи в сухих довгих пальцях, сказав:

— За твою, Самійле, чарівну дружину.

Він також поставив крапку над «і», тепер останні хмари розвіялись над їхніми головами, принаймні Соні стало веселіше на душі, і вона з чистим серцем підсунула отаманові таріль з прозорим холодцем і блюдечко з червоним, заправленим буряками хроном.

— Отже, так,— сказав Махно,— гадаю, нині нам тут не втриматися. Більшовики оголосили нас поза законом, воювати на два фронти ми не в змозі, у білих нова зброя з'явилася, танки. Антанта їм через море підкинула. Проти одного Денікіна, хоч і важко, а може, й вистояли б, особливо якби народ підняли. Але ж Троцький заборонив наш з'їзд, і розмови з народом не вийшло. От, читай... — витягнув з кишені галіфе пожмаканий папірець, роздратовано кинув Самійлові. — З постанови Всеукраїнського з'їзду повітових виконкомів. Виходить так: більшовикам можна з'їзди скликати, нам — зась...

Самійло розгладив на столі папірець, Соня перехилилась через його плече, прочитала:

«У переможному русі української Червоної Армії до неї приєднався цілий ряд отаманчиків, що прикрилися радянськими прапорами. Ці отамани всіма силами протидіють правильній організації Радянської влади, правильній організації Червоної Армії. Вони не тільки протидіють роботі політичних працівників в армії, вони намагаються також зміцнити свою владу в районах своїх дій. Вони прикриваються радянськими гаслами лише до слушного часу. Повстання отамана Григор'єва, що виродилося в звичайний бандитизм, є суворим попередженням. У лавах нашої армії і нині є такі отамани, котрі й тепер лише умовно визнають владу Рад. До них насамперед належить Махно. Він давно веде свою дезорганізаторську роботу, не виконує наказів центральної влади. Спираючись на військову силу, він встановив у районі свого поширення свою владу. Він у Гуляйполі організував з куркульських елементів села свій районний виконавчий комітет. У цей час за одержаними відомостями Махно скликає у Гуляйполі окружний з'їзд кількох повітів, опріч губернського та повітових виконкомів. Скликання цього з'їзду під час надзвичайно складного становища на Донецькому фронті, опріч органів Радянської влади, може призвести до надзвичайно важких наслідків. З'їзд повітових виконавчих комітетів висловлює свій рішучий осуд дезорганізаторській роботі усіляких отаманів, усілякій махновщині і пропонує Раді Народних Комісарів закликати всіх до порядку й застосувати найрішучіших заходів проти всіляких дезорганізаторів».

— Ну й ну,— покрутив головою Самійло,— виходить, це ми — дезорганізатори... А хто Бердянськ і Маріуполь у біляків відбивав? Може, вельмишановні делегати харківського з'їзду?

Соня спалахнула.

— Протестувати! Висловити свій рішучий протест!

— А що він дасть? — підвів на неї очі Самійло. — Наказ Троцького переданий телеграфом, і ми можемо тільки кукурікати.

— Дійшли до мене чутки,— сказав Махно якось безжурно,— що в Харкові засідала рада робітничо-селянської оборони. Спеціально про ліквідацію нашого району. Вирішили сформувати чекістський полк і кинути проти нас. Виловлювати й розстрілювати всіх підозрілих. До речі, Задов спіймав у Гуляйполі чекістського шпигуна. — Отаман обвів поглядом кімнату, й Соні здалося, що затримав погляд саме на ній. — Сидів цей шпигун на базарі у самісінькому центрі міста — якийсь годинникар...

Соня не відвела очей.

— Годинникар, кажете,— мовила напрочуд спокійно. — А я була в нього днями,— кивнула на стінний годинник,— от, зіпсувався. Гарний майстер і швидко полагодив. Невже справді чекістський шпигун?

— Задов розстріляв його.

Соня згадала тривожно-запитальні очі Задова на базарі, його несподівані запитання, на душі зробилося моторошно. От нема вже

й Григорія Миколайовича — він подобався Соні розважливістю і спокоєм. Раптом подумала: а може, це вона привернула увагу Задова до годинникаря? Але ж тоді контррозвідка повинна встановити нагляд і за нею.

Стоп, вирішила, годі, не треба більше спілкуватися з чекістами. Тим паче що їх цікавить лише однобічна інформація, про це прямо сказав отой «рак», який звів її з годинникарем. А вона не згодна бути на боці лише одної команди, це нечесно й суперечить її переконанням.

«А які твої переконання, Софіє? — запитала раптом у самої себе. — Були б вони чіткі й непохитні, побралася б ти з махновським командиром, товаришем самого отамана?»

Соня подумала: в Харкові лише б посміялися, якби хтось висловив таке припущення. І от минуло всього кілька місяців, а вона сидить у Волошках за столом із самим Махном, співчуває йому, цілком на його боці. На боці бандита, куркульського ватажка, як називають його у Харкові. А вона, співробітник ВУЧК, вважає, що це не відповідає дійсності, більше того, брехня. Так і треба передати Глотову чи Гапочці, якщо до неї з'явиться черговий кур'єр. Що Махно не куркульський провідник, що за ним іде все селянство, біднота переважно. Що це селянство суціль проти Радянської влади з її останніми безглуздими декретами.

Соня згадала, як Самійло розповідав, що в район Гуляйполя прийшов з півночі продзагін — підмітали хліб у всіх, не лишаючи ані зернини,— і як Махно обеззброїв продзагонівців. Командира й комісара розстріляв, решту відпустив з богом. І як галасувала тоді червона преса, якими тільки словами не обзивала Махна. А тому як з гуски вода, передав: якщо з'являться ще раз, також розстріляє, не вагаючись, бо цього вимагають селяни, не куркулі, як волають газети, а всі селяни, навіть найбідніші.

Двері зарипіли, в отвір просунулася голова із скуйовдженим волоссям і джигунськими очима.

— Що? — коротко запитав Махно.

— Важливе діло, отамане.

— Заходь, Гавриле.

— Значить так, батьку, примчав хлопець з Пологів, туди надійшло повідомлення: за наказом червоного командування чека розстріляло Озерова, Михальова-Павленка, Бурбигу та ще когось.

— Що-що? — не зрозумів Махно. — Озерова? Розстріляли?

— Я ж кажу: у Пологах на телеграфі повідомлення. У бронепоїзді, де знаходився спільний штаб — наш і чотирнадцятої армії, розстріляні начальник і члени штабу.

— Озерова!.. — схопився отаман за голову. — Чудасія: якщо вже більшовики своїх почали стріляти! Кінець світові!

— Озеров був начальником штабу Повстанської армії,— пояснив Соні Самійло. — Більшовик, призначений самим Дибенком.

— Починається... — сумно сказав Махно. — Це справа рук Ворошилова. Так, саме його. Ворошилов командує чотирнадцятою... — Раптом гнівно стукнув кулаком по столу, вигукнув: — Починається червоний терор, тепер проти нас тільки!

— Помиляєтесь, Несторе Івановичу,— сказала Соня,— він почався раніше. — Згадала розмову у ВУЧК, коли її інструктували перед від'їздом у Гуляйполе, настрій Гапочки й Глотова, слова, сказані ними, й повторила впевнено: — Точно, раніше, бо кому потрібна ваша вольниця? Харків хоче, аби Махно стояв струнко, а ви ще й свою думку маєте...

— Маю й матиму,— мовив Махно твердо. Примружився, подумав трохи й наказав: — Бери, жінко, ручку або олівець. Зараз ми з тобою один документ зварганимо. Папір знайдеться?

— Учителька ж вона,— нагадав Самійло.

Махно став біля вікна, схрестив руки на грудях, зовсім як полководець перед прийняттям рішення. Соня дістала звичайнісінький учнівський зошит, Самійло дістав чорнильницю й перо, Соня звільнила від тарілок край столу, приготувалася.

— Пиши,— наказав Махно. — «Штаб 14-ої армії. Ворошилову. Харків. Голові Реввійськради Троцькому. Раднарком Раковському. Москва. Леніну, Каменєву. Петроград Зінов'єву». Написала?

Соня лише кивнула, й Махно диктував далі:

— «У зв'язку з наказом РВР Республіки за № 1824 мною було надіслано до штабу 2-ої армії і голові Реввійськради Троцькому телеграму, де я просив звільнити мене від посади, яку займаю. Зараз я вдруге заявляю про це, причому вважаю себе зобов'язаним дати такі пояснення цій заяві».

Отаман зробив паузу, ковтнув холодного квасу, принесеного Горпиною Прокопівною.

— Пиши далі,— сказав. — «Незважаючи на те, що я з повстанцями вів невпинну боротьбу виключно з білогвардійськими бандами Денікіна, проповідуючи народові лише любов до свободи, до самодіяльності; незважаючи на глибоко товариську зустріч і прощання зі мною спочатку товариша Антонова, а потім товариша Каменєва, уся офіційна радянська преса, а також партійна преса комуністів-більшовиків розповсюджувала про мене хибні відомості, недостойні революціонера, важкі та образливі для мене. Мене виставляли і бандитом, і спільником Григор'єва, і заколотником проти Радянської республіки, за відновлення капіталістичних порядків».

Нестор Іванович зупинився, відкинув назад волосся, зблиснув очима.

— Ну, як? — озирнувся до Самійла.

— Усе вірно,— схвалив той. — Видай, отамане, про Троцького.

— Про Троцького, то й про Троцького,— погодився Махно. — Пиши далі. «Так, у № 51 газети «В пути» Троцький у статті під назвою «Махновщина» запитує: «Проти кого ж повстають махновські повстанці?» — і протягом всієї своєї статті доводить, що махновщина є, по суті, фронт проти Радянської влади, жодного слова не кажучи про важкий білогвардійський фронт, завдовжки понад 100 верст, на якому протягом шести місяців повстанство мало й має величезні втрати».

Соня вмочила перо в чорнило, Махно запитав її:

— Встигаєш? Тоді пиши далі. «У наказі Реввійськради № 1824 мене оголошено заколотником проти Радянської республіки, організатором бунту на зразок григор'євського, організатором антирадянського з'їзду в Гуляйпільському районі. Я вважаю невід'ємним, революцією завойованим правом робітників і селян самим влаштовувати як приватні, так і загальні справи свої. Тому заборона таких з'їздів центральною владою, оголошення їх незаконними є пряме порушення прав трудящих. І все ж таки є фактичною неправдою твердження Троцького, що я організатор вищеназваного з'їзду. Я знаю про ставлення до мене центральної державної влади. Я абсолютно впевнений, що центральна державна влада вважає все повстанство у цілому невідповідним державному будівництву в тому аспекті, як це будівництво провадиться сучасною державною владою. Одночасно з цим центральна влада вважає повстанство пов'язаним зі мною. І вся недружелюбність, а часто-густо й ворожнеча центральної влади до повстанства переноситься на мене. Прикладом цього може бути вказана стаття Троцького, де він висловлює багато особистого, ворожого мені».

— Правильно,— сказав Самійло,— чиста правда, і я на твоєму боці.

Махно підняв руку, зупиняючи його.

— Далі,— сказав. — «Відзначена мною ворожнеча, а останнім часом наступальна поведінка центральної влади до повстанства, на моє глибоке переконання, веде з фатальною неминучістю до створення особливого внутрішнього фронту, з обох боків якого будуть лише трудівники й революціонери. Я вважаю це найбільшим злочином перед трудовим народом і вважаю себе зобов'язаним зробити все для попередження цього зла. Як анархіст-революціонер, я протягом 13 років боровся за ідеали соціальної революції, і за ці ідеали я непохитно борюсь і нині».

Соня подумала, що для телеграми ці отаманові звіряння дещо задовгі, але нічого не сказала, продовжувала писати далі.

— «Найправильнішим заходом,— диктував Нестор Іванович,— для запобігання злочину державної влади проти народу я вважаю мою відставку. Гадаю, що після цього центральна державна влада не підозрюватиме мене, а також усе революційне селянство у протирадянському заколоті і серйозно, по-революційному ставитиметься до повстанства на Україні, як до живого активного дітища масової селянської революції, а не як до ворожого табору, з яким дотепер підтримували двозначні підозріливі стосунки, торгуючись за кожен патрон, а то й просто не даючи потрібного спорядження і зброї, завдяки чому повстанство часто зазнавало величезних втрат в людях і у революційній території, які однак були б легко усунуті за іншого ставлення до нього центральної влади. Знову прошу звільнити мене від командування дивізією й прислати спеціальну особу, яка прийме від мене справи й звіти». — Отаман обтер піт з обличчя, скінчив: — Тепер підпис. Батько Махно.

— Що робитимемо, отамане? — запитав Самійло.

— Треба здати дивізію. Їдемо до Олександрівська. Полки лишаються під старими командирами: Куриленком, Калашниковим, Дерменджі та Клейном. Аби ніхто не сказав, що Махно відкрив фронт Денікіну.

Соня згадала хитросплетіння думок «товариша Юхима» й подумала, що все одно скажуть саме так. І писатимуть про зраду Махна в усіх газетах.

Отаман помовчав, сказав похмуро:

— За нинішніх умов фронт проти Денікіна тут не втримати. Нерівні сили, а з'їзд нам заборонили, отже, народ не піднімемо. Спробуємо організувати супротив на Дніпрі. Триматимемо кічкаський міст, а там що Бог дасть. На тебе, Самійле, розраховую, на вірних людей, де б ми не були, народ за нами піде. Так?

— Піде,— ствердив Самійло,— бо дуже вже нашому селянству більшовики допекли. — Озирнувся до Соні, упіймав її тривожно-очікувальний погляд, сказав твердо: — Збирайся, жінко, поїдеш зі мною.

— А як же ми,— розгубилась Горпина Прокопівна,— хліб засіяний, хто збиратиме?

— Не до хліба, мамо, про життя йдеться. Це мені тут не можна, а вас не чіпатимуть. Що з дядьком Грицьком зберете, те й буде. А ми повернемось, куди ж дінемось! От тільки Денікіна притиснемо.

17.

Соня сиділа біля вогнища й смажила м'ясо. Розгребла жар, поставила на нього пательню, телячі відбивні шкварчали, й навколо пахло неймовірно смачно.

Самійло й Махно лежали за кілька кроків біля куреня на рядні, Самійло боком до отамана, а Нестор Іванович горілиць, відкинув ліву руку, а у правиці тримав якусь стеблину, машинально покусував її і спльовував на траву гіркоту.

Вони стояли табором у Чорному лісі близько місяця, Соні подобалось вільне партизанське життя — Самійло спорудив з гілок просторий курінь, у кутку поклали кожухи — розкішне ложе, певно, краще за міське ліжко, бо чути, як шелестить листям нічний вітерець, як пугикає десь поруч сич, а вдень теленькають синиці й кує зозуля.

За сто сажнів від куреня пробивався крізь вишар лісовий потічок, вода тут була чиста, холодна й смачна, значно смачніша за волошкову криничну.

— Скоро там у тебе, Сонечко? — занетерпеливився Самійло, і Соня, яка розцвітала від такого Самійлового звертання, пояснила:

— А зараз. Зголодніли?

— Овва, ще питаєш!

— Яйця підсмажити?

— Угу.

Соня розбила півдесятка яєць, зняла сковорідку, вмостила на саморобний стіл, і чоловіки посідали навколо. Їли жадібно, Самійло,

правда, кинув на Соню запитливий погляд, та вона удала, що не зрозуміла — чарка була й чарки не шкода, але ж чи варто, коли спека й навіть під густим крислатим дубом важко дихати?

Нарешті Самійло не витримав.

— Може, для апетиту? — запитав прямо.

— Не треба,— похитав головою Махно,— набридло.

— Не треба, то й не треба,— обізвалась Соня весело.

— Кінчається? — поцікавився отаман. — А з продуктами як?

— Слава Богу, солонина ще є, а вчора Самійло в село їздив, свіжини привіз.

— Переб'ємось,— кивнув Махно. — Народ прибуває, вже більше полку. На Єлисаветград днями посунемо.

— Там червоні, а навколо григор'євці.

— Червоних виб'ємо й місто візьмемо.

— Незручно якось, ми ж самі наче червоні.

— Червоні — більшовики, а ми — повстанці,— туманно пояснив отаман. — І от що: треба з Григор'євим угоду складати.

Соня отетеріла.

— Та ви ж самі, Несторе Івановичу, від нього відмежувались, листівку навіть випустили.

Махно скосив на неї веселе око.

— Правду кажуть: жінки для політики негодящі.

— Це чого ж?

— Хитрощів не вистачає. У жінок усі хитромудрощі в домашньому бедламі, а тут на багато кроків розраховувати треба.

— Однак Григор'єв зрадив революцію, самі казали. А ви ж, Несторе Івановичу, революціонер за духом і за діями.

Махно примружився, підчепив виделкою шмат м'яса, подивився на нього чомусь з жалем, відкусив і задоволено почав жувати.

— Григор'єв мені до шмиги,— сказав,— справді контрик, і шляхи в нас різні.

— Проте ж угоду вкладатимете...

— Невже не розумієш, не Григор'єв, а григор'євці мені потрібні. Люди, що в Григор'єва, що в мене,— однакові, наші, українські селяни, Григор'єв тільки їм голову заморочив. Об'єднаємось, потім Григор'єва пустимо в розход, а армія наша.

— Але ж це нечесно! — вирвалося в Соні.

— А чесно було Григор'єву бунт підіймати? З Миколаєва аж сюди дістався через гори трупів. Самих жидів постріляв тисячі. Тобі чого, красунчику? — обернувся до хлопця, що вийшов з кущів.

Хлопець був справді колоритний: у червоному гусарському доломані без шнурів і гудзиків, козачих шароварах, одна нога взута у чорний чобіт зі шпорою, друга у високий жовтий зашнурований черевик, на голові — адміральський кашкет.

«Де він дістав такий? — майнула в Соні думка. — Це ж треба — адміральський!»

— Батьку,— широко всміхнувся хлопець,— добра новина: наші підходять.

— Які наші?

— Прискакав гонець зі сходу, червоні частини переходять до нас. Під командуванням Калашникова, Дерменджі та Буданова. Здається, ще Куриленко з ними. Тобто були червоні — стали наші.

Махно підвівся. Обвів щасливим поглядом Самійла з Сонею, сказав розчулено:

— Ну, от і сталося. Посунув народний рух, тепер знову армію матимемо!

Соні чомусь здалося, що отаман зараз перехреститься, але він тільки гойднув головою, відкидаючи назад волосся, махнув рукою хлопцеві, аби зник, мовив зовсім по-діловому:

— Тепер і з Григор'євим впоратися простіше.

Зранку періщив дощ, та опівдні розвиднилось. Махно розташувався у просторій попівській хаті. Сидів біля вікна й гриз нігті. Усі знали: батько нервує, а в такі хвилини до нього краще не підступати.

На світанку кілька сотень повстанців пішли на Єлисаветград, і Махно у Компаніївці чекав повідомлення про взяття міста. Це дало б йому великі козирі у переговорах з Григор'євим, тому й гриз нігті отаман, нервуючись.

Нарешті прискакав кур'єр з Єлисаветграда. Махно сам вискочив на ганок, сперся руками на бильця.

— Ну? — тільки й запитав.

Кур'єр, мордатий хлопець з веселими очима, похитав головою.

— Не вдалося, батьку...

У Махна витягнулося обличчя.

— Вояки називаються! — гнівно стукнув кулаком по бильцях. — Паршиве місто взяти не змогли.

— Так воно ж спочатку добре було,— пояснив хлопець,— увірвалися ми на вулиці, побили червоних, до базару дісталися і навіть далі. Гадали, порядок, наше місто — хлопці, звичайно, почали обивателів шарпати, по домівках розбіглися, те та се, бо міщани там багаті, й одразу видно, де можна взяти...

— Грабіжники кляті! — визвірився отаман. — Вам би тільки барахла нахапати.

— Та багаті ж обивателі, а Бог заповідав ділитися... А тут червоні оговталися, у наступ пішли, як утриматись? От і довелося відступити.

— І ти з ними? — зловісно зсунув брови Махно.

— А я що? Я — як усі...

— А якщо я тебе зараз розстріляю? — вибухнув отаман. — Як сволоту й грабіжника!

Хлопець пополотнів, упав на коліна.

— Змилуйся, батьку!

Але Махно вже відтанув.

— Живи... — махнув рукою.

— Спасибі, батьку... — хлопець підхопився, позадкував незграбно, мало не наштовхнувшись на вершників, що наскочили з вулиці. Махно, побачивши їх, сперся спиною на одвірок, дивився пихато й суворо. Вершники зіскочили з коней, допомогли злізти огрядному, в офіцерському френчі й кашкеті чоловікові. Той, хоч і був гладкий, легко підвівся сходинками, подав Махнові руку.

— Ну, Несторе Івановичу,— сказав весело,— нарешті спіткалися. — Роззирнувся довкруж. — У нас тут жидів нема?

— А коли є? — примружився Махно.

— Будемо бити!

— Багато береш на себе, отамане!

— Такий вже є...

— Гаразд,— сказав Махно,— сперечатися поки що не будемо. Але свої закони й звички полиш у себе.

— Розумний ти, Несторе Івановичу,— сказав раптом Григор'єв,— але врахуй: тут моя перевага. Ти щойно прийшов, а я в цих краях давно хазяйную. І війська в мене хвата.

— Знаю,— кивнув Махно і вказав на двері. — Заходь, отамане, балакати будемо. Може, й домовимось.

— Шляхи наші однакові,— пробуркотів Григор'єв,— проте зробив ти помилку, батьку. Втратили ми з тобою час, Несторе Івановичу. Коли б одразу приєднався до мене, за місяць усю б Україну звільнили, Харків, а потім і Київ узяли, більшовиків вигнали, а чого тобі ще потрібно?

— Балакати будемо,— повторив Махно. Подумав: а може, цей Григор'єв має рацію? Справді, отаман узяв тоді Катеринослав і йшов на Харків — варто було приєднатися до нього... Точно, вигнали б більшовиків з України. Але ж якою ціною! Махно неприязно ковзнув поглядом по масивній потилиці Григор'єва, що нависала жировими складками над коміром френча. Точно, якою ціною! Адже він, Махно, революціонер

і народний вождь, отаман так і подумав про себе без удаваної скромності, народний вождь, бо село суціль піде за ним, а Україна — це селянство, робітники лише по великих містах, ще у районах Юзівки та Луганська, а так селянська стихія — від Одеси до Чернігова. І він би заплямував себе, виступивши разом з Григор'євим.

Але ж тепер?..

Нині — хід конем, як кажуть хитромудрі шахісти, тимчасова угода з наперед відомим результатом.

Але ж і тоді можна було схитрувати, укласти тимчасову угоду, підтримати Григор'єва, а досягнувши мети, повернути на сто вісімдесят градусів.

«Упустив ти свій шанс, отамане»,— подумав розпачливо, та не дуже засмутився: зрештою, ще не все втрачене. Центр України буде тепер в його руках — Вінниччина, Черкащина й на південь аж до Одеси. А потім можна піти й на Житомир та Київ чи повернути назад на Катеринослав і миле його серцю Гуляйполе.

Однак це потім. А зараз — порозумітися з Григор'євим...

Попадя накрила на стіл, поставила сулію самогу. Посідали — з одного боку столу Махно з Чубенком, Каретниковим, Щусем, навпроти — Григор'єв зі своїм оточенням. Наповнили чарки, і Махно запропонував тост за єдність усіх українських повстанських сил.

— Без такої єдності,— сказав,— загине наша Україна, пошматують її петлюрівці та денікінці, не кажучи вже про червоних, бо надто ласий шматок, кожен зазіхає на нашу неньку, були гетьманці з німцями, тепер сунуть з півдня біляки. Тож зупинимо їх, станемо грудьми напереп'ят, бо не маємо просто іншого виходу!

Кажучи це, уважно стежив за виразом обличчя Григор'єва, вловив тінь, коли казав про денікінців,— та й чого чекати від нього: колишній офіцер, це у нього в крові — панство й пихатість, а він ненавидить усе панське й нещадно викорінюватиме усе, пов'язане з ним.

Нараз Махно згадав одну з перших своїх сутичок з ненависними офіцерами. Сталося те десь у вересні вісімнадцятого, приблизно рік тому, а здавалося, давно-давно, і отаман подумав, як швидко лине час. Він разом із Самійлом Миколайчуком та ще кількома вірними хлопцями перевдягнулися у гетьманську форму і баражували в районі Гуляйполя. Одного разу наскочили на кавалерійський роз'їзд поручика Мурковського. Той, побачивши «своїх», запропонував податися разом до батькового маєтку — «пополювати на дичину та на крамольників», так він, здається, висловився. Вони розстріляли тоді поручика та його поплічників з кулеметної тачанки, і Махно ніколи не шкодував за вчинене: золоті погони викликали в нього мало не напад ненависті. І от тепер перед ним колишній золотопогонник, ситий, огрядний і чомусь дивно схожий на поручика Мурковського.

«Що ж,— зітхнув Махно полегшено,— такого не шкода...»

Утамувавши голод, почали переговори. Григор'єв у принципі не заперечував проти об'єднання, та перша сутичка виникла, коли вирішувалося питання — проти кого виступлять повстанці.

— Кого битимемо, отамане? — запитав його прямо Махно.

— Комуністів і петлюрівців,— одповів Григор'єв, не вагаючись.

— А як з біляками?

— Воювати з денікінцями не згоден.

— Золоті погони ще плечі тиснуть? — люто всміхнувся Махно. Відкликав своїх до сусідньої кімнати, пояснивши, що ця григор'євська вимога потребує обговорення. Радились пошепки, намагаючись, щоб жодне слово не було почуте в сусідній кімнаті.

— Я так вважаю,— сказав Семен Каретник,— вони хоч і озброєні, та ми кинемось на них зненацька, я сам застрелю Григор'єва.

— Точно,— схвалив Чубенко,— знищити його, гада і контру, нехай здихає.

Махно похитав головою.

— Діла не зробимо. Григор'євці проти нас піднімуться, ми проти них, кому це вигідно? Ми цього вреднющого отамана завжди порішимо, але тепер не час. Покладіться на мене, товариство.

Григор'єв, побачивши, що махновці вертаються, переможно посміхнувся й зауважив:

— Слухай мене, батьку. Хіба не ти відкрив фронт Денікіну? То чого нині воюватимемо проти нього?

У Махна спалахнули в очах скажені вогники. Але взяв себе в руки, пояснив напрочуд спокійно:

— Помовчав би ти краще, отамане. Ми захищали свої села й міста і трималися б, певно, до кінця. Ми не відступили, коли побігла сусідня червона дев'ята дивізія, а потім і вся тринадцята армія, чув про таке? Спитай у штабістів Південного фронту — хто винен. У самого Антонова-Овсієнка спитай...

— Давай його сюди, Антонова,— нахабно всміхнувсь Григор'єв,— погомонимо по-дружньому.

— А ще,— не почув його Махно,— може, ти не знаєш, отамане, ми тримали денікінський фронт, а кілька більшовицьких полків з півночі увірвалися в мій район, почали трощити наші ряди і наші комуни. — Обвів поглядом своїх людей, немов чекав підтримки. — Так, наші комуни. У нас, в селі Покровському, селяни жили в комуні, іменем Рози Люксембург назвали її. То більшовики розгромили цю комуну, товариша Кир'якова, голову, оголосили поза законом.

— То й помстись їм,— вставив Григор'єв.

— Чекай,— підвів руку Махно,— чекай, отамане. Ти от проти білих не хочеш битися, а вони в те ж Покровське увірвалися і товариша Кир'якова повісили. Що скажеш?

— Скажу: обміркувати все це треба. Денікінці, звичайно, не янголи, але ж червоні значно гірші. Коротше, отамане, давай об'єднуватися, а тактику ще встигнемо виробити.

Махно полегшено зітхнув: саме цього він і прагнув.

А Григор'єв вів далі:

— Пропоную призначити головою Реввійськради нашої об'єднаної Повстанської армії Нестора Івановича Махна. А командування військами, якщо не заперечуєте, візьму на себе.

— Що-що? — почав Чубенко, та Махно поклав йому руку на коліно, міцно стиснув.

— Згода,— сказав Махно,— згода, отамане, тут, у Компаніївці, бути нашому об'єднаному штабові, сюди стягуй свої війська, завтра чи післязавтра проведемо мітинг. Народ хоче послухати тебе... — Знав, що Григор'єв полюбляє публічні виступи, і підлестив йому: — Та й ми всі послухаємо з задоволенням.

Мітинг відбувся на майдані коло церкви. Махно надав слово Григор'єву, і той, зсунувши кашкета на потилицю, мовив:

— Скажу я вам таке, шановне товариство. Піднялися ми з вами за правду й справедливість, бо більшовики, захопивши владу, позбавили нас цього. На кого спираються більшовики? На жидів та козаків. Скажу відверто: не встиг я зайняти Одесу, як там уже організувався ревком. У цьому ревкомі було дев'яносто дев'ять чоловік, і, уявіть собі, з них дев'яносто сім жидів і два російських дурні.

Хтось на майдані зареготав, і Григор'єв, сприйнявши це як схвалення, вигукнув:

— Тому я бив і битиму жидів, нехай не лізуть, ми й без них улаштуємо життя на нашій Україні.

«На нашій Україні? — не без сарказму подумав Махно. — Ти б цю Україну з задоволенням розшматував і частинами розпродував тим, хто більше заплатить...»

Григор'єв говорив щось про непереможність повстанського руху, а Махно дивився на натовп, що юрмився на майдані, й думав:

«От він, мій народ, мій вічно уярмлений народ, який лише у сивій

давнині мав державність. Тоді стояв золотоглавий Київ і люди тільки почали усвідомлювати свою значущість. Ходили під князями, били половців і печенігів, ставили міста, підкоряли дикий степ. І Гуляйполе було тоді диким степом, росла там лише полин-трава, а потім прийшли мої пращури, розорали степ і засіяли його пшеницею. Але вже не мали вони своєї держави, бо монголи знесли все. Ходили під поляками, потім — Московією. Царі правили залізною рукою, проте нема вже царів, народ скинув їх, прийшла революція і нарешті з'явився шанс для України стати вільною. Але дивний цей народ — один тягне за Петлюру, інші за більшовиків, які пригнали з півночі війська, всіяли Київ трупами, поставили у Харкові свій уряд. Хіба не розуміють ці люди, які юрмляться на компаніївському майдані, що тільки вони самі можуть вибороти собі державу. Ідіть за мною,— захотілося гукнути,— ми зробимо Україну вільною, ми самі порядкуватимемо на своїй землі, ми самі встановлюватимемо закони — для себе, для громади, для тих, хто справді працює. Ми не дозволимо командувати собою, бо ми нація людей великих і гордих! І вайлуватих,— вирішив зненацька,— але ж варто розбурхати цей народ... Що ж, зрештою, ми створимо свою незалежну територію — Гуляйполе, Бердянськ, навколишні степи й шматок Азовського узбережжя, щоб люди могли вільно працювати й радіти з плодів своєї праці».

Мітинг закінчився, Махно так і не виступив, хоч народ хотів почути його слово,— отаман похмуро зійшов з трибуни й пішов обідати до попівського дому.

Через два тижні було намічено провести велику селянську сходку в селі Сентовому. Напередодні в Сентове увійшли махновці та григор'євці — усього близько двох тисяч бійців. Самійло Миколайчук, який відповідав за розміщення, влаштував так, що в самому центрі, біля церкви й виконкому, розташувалася його рота, далі — григор'євці, а на околицях села знову махновці. Фактично взяли григор'євців у лещата.

Увечері провели мітинг, а на ранок призначили селянську сходку. Перед нею зібралися у виконкомі. Григор'єв прийшов у супроводі ад'ютанта та охоронців, був озброєний двома пістолетами «парабелум», один у кобурі, другий прив'язаний ремінцем до паса і застромлений у халяву. Отаман зупинився біля столу, сперся на нього руками, подивився на Чубенка й запитав грізно:

— Ну, добродію, поясніть, на якій підставі ви ганьбили мене перед селянами?

Річ у тому, що на вчорашньому мітингу Чубенко закинув Григор'єву, що той заграє з денікінцями, і обізвав його контрреволюціонером та царським попихачем.

Чубенко обвів присутніх уважним поглядом: праворуч від Григор'єва Семен Каретник, позаду Махно, ліворуч Чалий, Троян, Лепетечко й кремезні хлопці — охоронці Григор'єва.

— Підстав багато,— відповів Чубенко,— був попихачем, таким і лишився.

Григор'єв потягнувся до зброї.

— Думай, що кажеш!

— А ти писав у своїх універсалах: «Бий жидів, рятуй Росію»? — люто запитав Махно.

— Не писав і ніхто цього не доведе.

— Доведемо! — вигукнув Махно, вихопив наган і першим же пострілом влучив Григор'єву в плече.

Отаман пригнувся, розштовхав усіх і вискочив у двір. Ставши на одне коліно, почав відстрілюватися. Семен Каретник кількома пострілами з кольта збив його з ніг, а Махно, загорлавши: «Смерть отаману»,— дострелив Григор'єва. Зупинився над ним, повільно заховав зброю, глянув на присутніх важкими очима.

— Так буде зі всіма контриками... — пробуркотів і повернув до хати.

18

Вона стояла на вулиці біля хвіртки, висока, чорнява, у білій сукні з широким чорним пасом і чорних чобітках, і усмішка сяяла на її обличчі. З-за високого зеленого паркану визирав цинковий дах хати, отже, жили тут люди заможні: цинковий дах не кожен може собі дозволити.

Побачивши це чудо у білій сукні, Махно звелів кучерові:

— Стій...

Трійко сірих у яблуках коней зупинились неохоче, вигинали шиї, били копитами й невдоволено форкали. Тепер дівчину в білому й отамана розділяли лише півтора-два сажні, він сидів у своєму розкішному, оббитому блакитним сукном епіпажі й уважно дивився на неї, але не спантеличив дівчину, вона підвела на нього темні сяйливі очі, не посміхнулась, не пустила бісиків з очей, дивилась запитливо, і Махно раптом усвідомив, що ніколи в житті не бачив кращої за неї: висока, струнка, з величезними карими очима, чорноброва, з рожевими чутливими губами, які кривилися чи то в ледь помітну зневажливу, чи то погордливу усмішку, точений носик і ямочки на обох щоках. Ці ямочки робили її якоюсь беззахисною, ніжною та недоторканою, і отаман, який не звик особливо церемонитись з жінками, зненацька сторопів, перегнувся через край екіпажа, зняв кашкета й запитав:

— Як тебе звати, дівчино?

Вона посміхнулась йому відкрито, не стала маніжитись, назвалась, не вагаючись:

— Галиною.

— Це твоя оселя?

— Батькова.

— А хто твій батько?

— Як хто? Селянин.

— Багато живете... — зміряв Махно ворота, збиті з міцних дубових дощок.

— Не скаржимось.

— А ти смілива.

— Чого ж боятися?

Махно подумав, що на таку красуню може накинути оком хтось з його розбишак, і добре, що саме він в'їхав до Піщаного Броду одним з перших. Бували випадки, коли хлопці, увірвавшись до села та ще й розгарячені боєм, не зважали ні на що, грабували, гвалтували дівчат та жінок, і, звичайно, не обійшли б цю чорняву красуню. Лише думка про це викликала роздратування та гнів, і Махно вирішив, що варто видати ще один наказ про грабіжників та гвалтівників, наказ суворий, з загрозою розстрілу, але вирішив також, що зупинить він, може, лише найсмирніших і за умов, коли армія змушена сама постачати себе, усі ці заходи неефективні. Справді, люди мають бути ситі, одягнуті, коні нагодовані, а де все це взяти? Тільки в населення і шляхом фактично реквізицій, бо і царські, і радянські гроші втратили свою цінність, не кажучи вже про його власні з грайливим попередженням: «Гоп, куме, не журися, в Махна гроші завелися». Ці гроші отаман наказав виготовити у гуляйпільській друкарні, оберталися вони лише в його «вільному районі», та, незважаючи на суворі накази й попередження, не мали успіху.

Отаман вийшов з екіпажа, зупинився перед дівчиною й подумав: добре, що сьогодні він у кашкеті з високим наголовком — програвав у зрості дівчині, а це завжди було неприємно.

— Знаєш, хто я? — запитав не без пихи.

— Ні,— похитала головою. — Певно, з цих, махновців, бо мама казали: військо отамана Махна наближається.

— Що знаєш про отамана?

— Люди подейкують: за селян.

— А як ще балакають?

— Усяке... Тривожаться люди: кожен, хто владу бере, обтяжливий для народу.

— А ти хоробра.

— Хіба не правду кажу?

— Певно, правду,— згодився Махно. — А батьки твої вдома?

— Мати до тітки у Доброеличківку подались, а батько тут.

— Поклич.

Дівчина позадкувала до хвіртки, обпалила на прощання отамана світлом чорних очей, і Махно здивувався: чорні, а світяться — дивно...

Вийшов чоловік у полотняній вишиванці, розстебнутій на волохатих грудях. Зміряв поглядом епіпаж і коней, вершників, що крутилися навколо, либонь, був кмітливий, бо одразу все збагнув і запитав:

— Хочете відпочити, отамане?

— Бажано... — Махно побачив, як визирає з хвіртки дівчина в білій сукні, серце тенькнуло, але приховав миттєве збентеження, мовив гордовито: — Приймай гостей, господарю!

Чоловік у вишиванці взявся відчиняти ворота, видно, дівчина збагнула, чим викликаний цей візит, бо посміхнулась отаманові лукаво, проте батько зиркнув на неї суворо й наказав:

— Чого стовбичиш, недотепо, не бачиш, сам отаман Махно до нас пожалував, приймай гостей!

Очі в дівчини округлилися, чи то з цікавості, чи то з переляку, вона витягнула шию і подивилася на Махна через батькове плече, і отаман ще раз переконався: нема на всенькому світі вродливішої. Він ступив до неї й хотів щось сказати, та в очах Галини майнув жах, крутнулася на високих підборах і побігла до хати — тільки чорна коса з червоною стрічкою звивалася між плечей.

Господар сам узявся розпрягати сірих коней-красенів, власноручно відвів їх до хліва, насипав вівса й повернувся до отамана, дивлячись насторожено.

— Жінки нема вдома,— попередив,— то звиняйте, коли що не так. Але обід є, нагодуємо.

Махно присунувся до господаря мало не впритул — той був на голову вищий за отамана, огрядний, повновидий, з хитрими, жвавими очима.

— Звешся як? — запитав Махно.

— А Кузьменком... Мене тут в окрузі всі знають: Андрій Кузьменко.

Отаман відступив, з цікавістю розглядаючи його.

— Гаразд,— сказав,— ми вас не дуже обтяжимо. Хлопці на сіннику полягають, звелиш дочці картоплі наварити, а решту маємо.

— Та й ми не бідні,— посміхнувся Кузьменко,— і таким гостям завжди раді.

Махно ще раз зміряв його вивчаючим поглядом.

— Добре,— сказав,— добре, що не прибіднюєтесь. Інші канючать — нічого нема і, мовляв, бідують, а пошурують хлопці, роту нагодувати можна.

— Роту важкувато,— визнав Кузьменко,— але вас голодними не лишимо.

— Родина велика? — поцікавився Махно.

— Ну, дочку, вже бачили... Галиною зветься. Ще двоє синів — Степан та Микола.

— Гарна дочка у вас.

Господар напружився.

— На Бога не скаржусь. Хазяйновита й розумна. В учительській семінарії вчиться.

— Семінарії?

— Тут поруч, у доброеличківській.

— Добре,— схвалив Махно,— вчителькою буде. І схожа на вчительку. Чимось схожа... — додав, знизавши плечима. — Не знаю вже чим, може, очі розумні...

Видно, ця розмова не сподобалася господареві, бо мовив прямо, не дуже зважаючи на високе отаманове становище:

— Галя в мене розумниця і чиста. Я за неї,— попередив недвозначно,— голову покладу. Ходять тут всякі,— зблиснув очима недобре,— підсипаються, а я не для того вчив її, все віддам, а в люди виведу.

— Не схожі ви на селянина,— раптом сказав Махно,— точно, не схожі.

— Це чому ж?

Отаман вказав очима на ошатну хату.

— Щоб таку звести, горба треба гнути добряче, а у вас руки не мозолясті, от я і гадаю...

— Що ж вам гадати, отамане? Не я скажу, то сусіди. У жандармерії служив.

— Що-що?

— Кажу: у жандармах ходив. Хіба не можна? Хіба не було таких?

Отаман згадав жандармів, які брали його колись в Олександрівську — як заковували у кайдани й везли до катеринославської в'язниці. В очах потемніло від ненависті, хотів кинути цьому огрядному чоловікові щось образливе, принизити його, побачити хоча б ляк на самовпевненій червоній пиці, та на ганку майнула біла сукня з чорним широким пасом, отаман згадав дивовижні ямочки на ніжних дівочих щоках, променисті очі, і гнів його вщух так само раптово, як і з'явився. Отаманів спалах не пройшов непоміченим для господаря.

— Не любиш нас? — запитав, не криючись.

— А за що вас любити? І в тебе карателі є. У білих рукавичках тільки гвардійці у Пітері швендяли.

Зрештою, він мав рацію, і Махно подумав, що навіть його палкі виступи за свободу і безвладдя мають демагогічний характер: і у нього є Льова Задов, і в його зоні існує влада, щоправда, народна, не така, як у більшовиків, нав'язана згори, та все ж влада, хоч анархісти з Воліним на чолі волають про безвладдя.

«До речі,— вирішив,— слід поновити вихід «Набату», як не кажи, а пропаганда серед населення потрібна, навіть у таких екстремальних умовах, як нині».

Ця думка остаточно заспокоїла його, а на ганку вже стояла дівчина в білому, Галина Кузьменко, і Махно вирішив, що цей вечір не втрачений даремно, що все налагодиться, що зараз у нього під рукою понад двадцять тисяч кавалерії та піхоти, є артилерія, і денікінці, які наступають з південного сходу, не дуже страшні. Якщо спритно маневрувати, завжди можна відірватися від них, а за слушної нагоди й розбити.

Отаман згадав, як нещодавно дізнався, що на станцію Помічна прибули з Одеси десять чи одинадцять ешелонів червоного війська. Він, не вагаючись, кинувся туди, скликав мітинг і виступив на ньому. Червоні командири не слухали його, підбурювали бійців, аби виступили проти махновців, та йому, зрештою, вдалося переконати червоноармійців перейти на бік повстанців. Звичайно, довелося розстріляти кількох комісарів, які не хотіли змиритися з поразкою, та що вдієш, таке життя, і комісари, якби взяли гору, також, не сумніваючись, розстріляли б його.

«Треба буде перекинути штаб до Новоукраїнки,— вирішив Махно,— а відступати через Добровеличківку на Тишківку та Новоархангельськ. Там є ліс, і в ньому слід дати бій денікінцям — в лісі легко маневрувати й можна, зберігши сили, завжди відступити».

Махно спохмурнів: особливо дошкуляли йому офецерські полки — Перший Сімферопольський та Другий Лабінський: чорти, б'ються як скажені. І все ж йому кілька разів вдавалося відкинути їх на п'ятдесят-вісімдесят верст, навіть захопити чотири бронепоїзди, один — краса й гордість біляків панцерник «Непереможний».

Якщо відходити на Тишківку, панцерники доведеться зірвати. «Біс з ними,— легко подумав Махно,— зрештою, бронепоїзди утруднюють маневр, з тачанками легше: продеруться навіть лісовими путівцями».

— Прошу до столу,— запросила дівчина в білому.

Отаман підвівся на ганок, зупинився біля неї, узяв за руку. Не відняла, дивилась просто у вічі, не бентежачись, і Махно, зазирнувши у її навдивовиж глибокі, глибші за степові бездонні криниці, очі, запитав нараз несподівано навіть для самого себе:

—Підеш за мене?

Галина не відвела очей, не знітилась, не удала хвилювання, дивилася так само лагідно.

— Піду,— тільки й сказала. — Сама доля привела тебе до мене.

— Завтра весілля? — чи то запитав, чи то ствердив Махно.

— Так швидко?

— Не маємо часу, тиснуть денікінці й невідомо, де будемо післязавтра.

— Гаразд, завтра, то й завтра.

Махно поклав їй руки на плечі, притягнув до себе, припав до таких бажаних і хотілося вірити, ще не цілованих уст.

Галина не пручалася, так вони стояли, либонь, цілу хвилину на виду у всіх, коли почулося сердите кахикання, й старий Кузьменко мовив гнівно:

— Дуже швидкий ти, отамане, негоже так з дівчатами поводитись.

— У нас завтра весілля, батьку,— озирнулася до нього Галина.

Старий остовпів, повновида пика його витягнулась, щоки запали.

— Як так? А в мене попитали?

— Хіба знайдеш кращу пару для неї? — виступив уперед отаман.

— Але ж... — пробелькотів Кузьменко розгублено,— але ж ви тільки щойно спізналися...

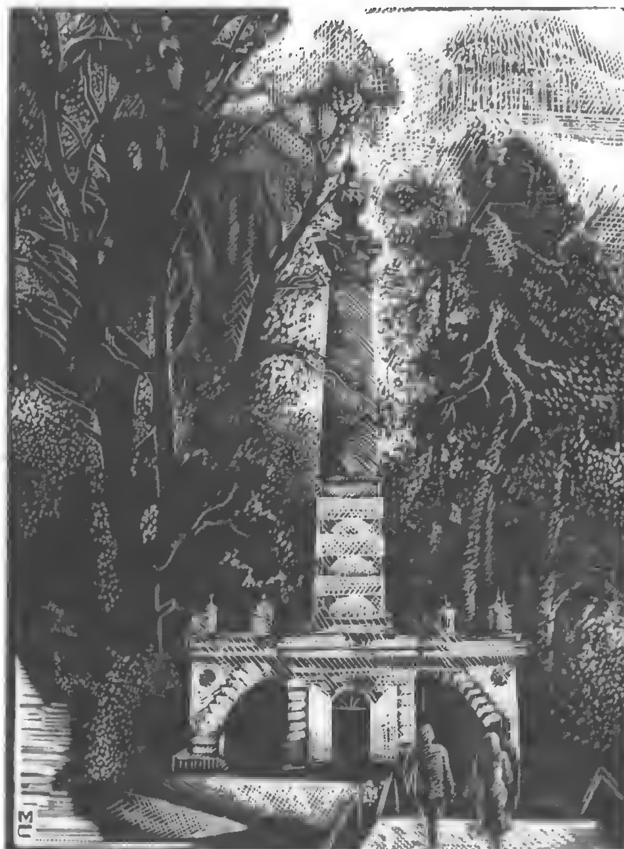

М. Стратілат. Київ. Нижній пам'ятник хрещення Києво-Русі

— Завтра весілля,— повторив Махно упевнено й весело,— завтра у всіх нас свято й ніщо не повинно затьмарити його.

— Але ж у Піщаному Броді нині й попа нема,— все ще бідкався старий. — Зник кудись довгогривий. Може, вас злякався?

— До шмиги піп,— заперечив Махно. — Революціонери в церквах не вінчаються. Не визнаємо ми релігію, хіба не відаєш?

— Але ж якось не по-божому...

— По-людськи.

— Не сперечайтеся, тату,— сказала Галина твердо. — Хіба не знаєте мене?

— Надто добре... Але що скаже мати?

— А мама скажуть те, що й ви.

— Воно-то й так,— пом'якшав старий,— і все ж...

Махно побачив у воротах Миколайчукову тачанку, скористався з цього, щоб перевести розмову на інше.

— Ідіть-но сюди! — погукав Соню й Самійла. Висунув наперед Галину. — Це моя наречена й завтра весілля. Будеш, Самійле, моїм дружком?

Соня зміряла дівчину в білому уважним поглядом. Махно побачив це, й Соні здалося, що отаман на мить знітився. «Либонь, відчув ніяковість»,— подумала Соня, згадавши гуляйпільський бенкет та отаманові залицяння. Але все це було далеким і нереальним, а дівчина, яка стояла поруч отамана, була такою вродливою і свіжою, що Соня ступила до неї, обійняла за талію й сказала зовсім щиро:

— Вітаю й віншую... — Ще раз ковзнула поглядом по дівчині. — Ти така гарна й кращого вибору Нестор Іванович просто не міг зробити.

Дівчина зашарілась, та, вловивши щирість у Сониних словах, мимохіть притиснулась до неї, і Соня збагнула, що вони, певно, знайдуть спільну мову.

— Прошу до хати,— запросила Галина.

Отаман узяв її за руку й повів поперед себе. Почувався справді щасливим: не минуло й години, як побачив біле чудо на вулиці цього нікому не відомого Піщаного Броду, а все вже владналося, й найкраща дівчина на Україні — його наречена, а завтра стане дружиною.

Махна з Галиною посадили на чолі столу й проголошували здравиці на їхню честь, фактично це було весілля, і отаман подумав, що завтра відбудуться тільки урочистості. Треба попередити голову виконкому, аби був на місці й зареєстрував їхній шлюб, потім дістати гарні попони або килими, щоб накрити коней шлюбного кортежу, про бенкет уже потурбуються кому належить...

Отаман подивився на Галину з ніжністю, вона відповіла щасливим блиском очей, і раптом хтось з не дуже тверезої компанії вигукнув, правда, нерішуче, але повторив уже цілком упевнено:

— Гірко!..

Але Галина не знітилась, сприйняла це як цілком закономірне, підвелася, й присутні загомоніли вже одностайно:

— Гірко!..

Махно також підвівся і вдруге за сьогоднішній день, припавши до солодких дівочих вуст, відчув себе щасливим.

Закінчення в наступному номері

ВІД АВТОРА

Роман «Через терни до зірок» з'явився на світ після XX з'їзду КПРС, у так званий період хрущовської відлиги, коли було розвінчано культ особи Сталіна, реабілітовано чимало безвинно загублених видатних партійних діячів і їхні імена знову зайняли належне місце в нашій славній, але нелегкій історії.

Серед тих розстріляних був і Юрій Коцюбинський, син славетного українського письменника Михайла Коцюбинського. Юрій зростав у роки революційних потрясінь, які охопили тодішню Росію. Великий вплив на формування його світогляду мали батько і мати, революційно настроєні представники тогочасної української прогресивної інтелігенції. Ще будучи юним гімназистом, в 1913 році, Юрій вступає до партії більшовиків з благословення свого батька. Згодом доля закидає його до Петрограда, де молодий прапорщик стає комісаром 180-го полку і членом Військового революційного комітету, головою якого був його земляк, видатний більшовик Микола Подвойський. На чолі збільшовиченого полку Юрій Коцюбинський бере участь у штурмі Зимового палацу, стає учасником II з'їзду Рад, на якому Ленін урочисто проголосив перемогу пролетарської революції.

Після перемоги Жовтня за рекомендацією Леніна і Свердлова Юрій Коцюбинський їде на Україну, бере участь на Першому з'їзді Рад у Харкові, який проголосив Україну Республікою Рад, входить до першого робітничо-селянського уряду України як секретар з військових справ, а згодом стає головнокомандуючим збройними силами України.

На чолі революційного війська, і зокрема славетного полку новоствореного Червоного козацтва, командиром якого став побратим Юрія Віталій Примаков, Коцюбинський вступає в Київ у січні 1918 року. Про це в своїй історичній телеграмі весь світ повідомив Ленін — червоними військами, які визволили Київ, командував Юрій Коцюбинський.

Героїчне і водночас трагічне життя Юрія Коцюбинського лягло в основу невигаданого, достовірного життєпису «Через терни до зірок». Журнал «Вітчизна» вперше обнародував його в 1966 році (№№ 5 — 6). Згодом твір був виданий у видавництві «Молодь», відкриваючи серію «Життя славетних». Роман виходив також двома виданнями у видавництві «Дніпро» (в 1976 та 1987 рр.), а також у перекладі на російську мову в Москві в 1973 році.

На жаль, у всіх тих виданнях не була опублікована остання, четверта, частина роману «Коли зацвітають тернові вінки». Зроблено це з цензурних міркувань, аби не повідати всю гірку правду трагічного життя Юрія Коцюбинського.

У багатьох листах читачі зверталися до автора: чому твір якось раптово обірвано, як і саме життя головного героя роману в розквіті молодих сил? Адже тоді Юрію Михайловичу було лише сорок два роки, і до свого арешту він працював заступником голови Раднаркому України. В числі перших він був репресований як «ворог народу», зазнав поневірянь по тюрмах і таборах і був, зрештою, розстріляний.

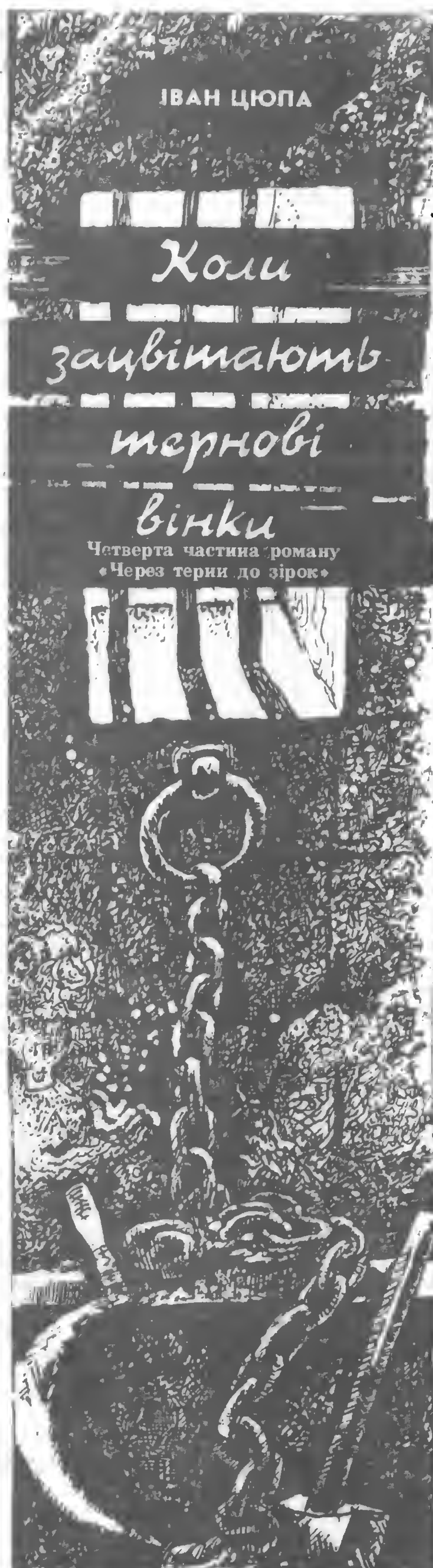

Четверта частина роману «Коли зацвітають тернові вінки» лежала в шухляді автора, чекаючи свого часу, коли можна буде сказати гірку правду до кінця. І ось нині, в час гласності, така нагода настала. Авторові здається цілком закономірним опублікувати закінчення твору «Через терни до зірок» саме в тому журналі, де роман був надрукований, але без закінчення.

Думаю, що в цьому є своя логічна справедливість. Читачі журналу сприймуть це як стертя ще одної плями на сторінках нашої складної історії. Тим більше що про Юрія Коцюбинського ходять нині всякі пересуди, аж до безпідставного паплюження мертвого.

Відомо, що роман «Через терни до зірок» починається з подій 1917 року, коли молодого прапорщика революції посіпаки з уряду Керенського тримають у тюрмі за непокору. Саме там, у камері, він, герой мого твору, згадує своє життя, починаючи з дитинства і до буремного 1917 року. Зрештою, він виривається на волю, потрапляє у революційний вир, незабаром прибуває на Україну, стає командиром, визначним партійним і державним діячем.

І от трагічна доля Коцюбинського склалася так, що він потрапляє знов до тюрми, але вже за інших умов, стає жертвою сваволі і беззаконня, зазнає жорстоких знущань з боку слідчих відомства Єжова.

І знову перед героєм роману оживають сторінки його трагічного минулого, він ніби перегортає книгу свого власного життя, коли працював дипломатом у Відні, Варшаві, в Держплані УРСР заступником Миколи Скрипника, а згодом доля розпорядилася так, що після самогубства Скрипника він зайняв його пост, став заступником голови Раднаркому України.

Про все, що сталося з головним героєм мого роману, читач дізнається з четвертої частини його «Коли зацвітають тернові вінки», яка є своєрідним епілогом з героїчного життєпису Юрія Коцюбинського.

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої...
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої.

Тарас Шевченко

1.

І знову він один між чотирьох стін.

Над головою чорна стеля, під ногами цементна підлога, праворуч ковані двері, ліворуч вузький квадрат вікна, заплетений гратами.

Що це? Поганий сон? Хворобливе марення? Зла іронія долі? Чи божевілля?

Мовчать стіни. Мовчать далекі зорі, які ледь видно у щілину дощатого козирка, що запинає більмом тюремне вікно. А може, йому приверзлося те, що було колись давно, встало напівзабуте страхіття, крижаним холодом війнуло в душу.

Коли ж і де він переживав щось подібне?

В розгарячілій голові все змішалось, переплуталося. Змістився час... Важко було логічно мислити. Душа протестувала. Тільки неспокійне серце гнало кров, нагнітало переповнені судини, і від того, здавалося, тріснуть скроні.

Стривай, стривай! Це було, здається, в Петрограді, шепоче йому хтось збоку. Так, так, це було в Петрограді, тоді, коли дужими громами озвався світ і революція розпанахала чорні хмари небес.

Так, так, тоді закинули його до тюрми прислужники Керенського. Хоч тоді він не довго знемагав у казематі... Він пізнав щастя бою. О, він багато бачив, звідав високого лету, знав торжество і радість перемоги...

Але як тоді пояснити, що зараз навколо нього тюремні стіни і залізний квадрат загратованого неба навис над головою, як прокляття.

А може, ніякої революції не було? Може, все, що сталося з ним у революцію, було сном, дивним видінням тривожних ночей. І він не йшов на чолі червоних полків на бій за волю. Інакше як збагнути, що він, поборник свободи, солдат правди, носій добра, міг опинитися в тюрмі?

Чия ж тоді це тюрма? Де він?

Де я? Скажіть мені хоч ви, холодні зорі? Де?

Шелеснув вітер за тюремним муром, заскрипів серед ночі старезний осокір, і долетіло через грати: «Ти дома, серед своїх... В тій тюрмі, де колись знемагав твій друг юності Віталій Примаков».

То це Лук'янівка, а не Петропавловка і не Бутирка. То це не Петроград розкинувся за тюремними мурами, а Київ... Мій Київ! О, злая доле!

Від гіркого усвідомлення трагічного буття в'язень обома руками обіймає гарячу голову.

Ні, це не сон, не марення і не божевілля... Що ж сталося?

Мовчить тюрма, мовчать недосяжні небеса, мовчать зорі.

Все мовчить.

Тільки в скроні гупає кров та ще чути одноманітний, як приглушене каркання, голос: «Признайся, говори, зізнавайся, що ти, Юрій Коцюбинський, ворог народу, терорист, націоналіст, агент іноземних розвідок... Зізнайся, кажи...»

Юрій Коцюбинський відскакує од вікна, і обличчя багатьох слідчих пропливають перед ним, мов у кривавому тумані.

Кривавий туман! Звідки він упав на нашу землю, затьмарив сонце, посіяв зневіру і страх? Звідки? І коли він розвіється? І коли там, де пройшли чорні тіні, знову блисне золото сонця?

Він гарячково ходить по камері з кутка в куток, туди й назад, він в стотисячний раз міряє коротку каторжну путь і говорить сам із собою, і ніхто не чує його. Одні лише стіни безмовні почорніли від часу і людського горя.

Життя лишалось поза цими мурами, а тут, серед сірих холодних стін, чигає на мене хижа смерть. Я не боюсь її. Що ж, дивись на мене з чорних кутків кривавим оком. Жди свого часу.

Але я живий. Навколо нависла сіра і вогка ворожа тиша. Та я не хочу бачити такого жахіття, не хочу. Заплющу очі. Вогняні кола танцюють, і сиплються іскри... А вже пливе річка життя. Бо що з того, що мене замкнули у цей холодний льох, коли увесь збавний світ, всі барви, весь рух життя ось тут у мені, в голові, в серці. Ах, як мені хочеться повними пригорщами черпати ту золоту рідину... Як мені хочеться взяти перо, вмочити його в блакить неба, в шумливі води, в кров власного серця і все описати, востаннє описати, що бачив і що чув. Клапоть паперу, тільки клапоть паперу. Гей ви, тюремники! Не можна? Що людині, що має вмерти! Ха-ха! Ну що ж, може, це й краще. Буду лежати і буду нанизувати, мов намисто, разки моїх думок, без слів, без чорнила і без паперу. Це буде мій твір, це буде нитка, що єднає смерть із життям, а поки вона снується, я ще живий...

Слова муки рвалися з його серця.

Але де і коли він уже чув ці слова? Хто той невідомий, що сказав їх в останню передсмертну годину? Хто?

Стривай, стривай! Хвилину! — пекло в голові. Невідомий! Невідомий! Так називався твір його батька — «Невідомий»... Боже мій! То невже батько відчував гірку долю свого сина і написав оце про нього? Він і зараз з ним, в тяжку годину.

Батьку, батьку мій! А я не написав про тебе нічого. Все збирався, не було часу. Вже в тюрмі просив, благав тюремників дати паперу, клапоть паперу... Відмовили... Тепер я тут, серед цих стін, як звір у пастці... Як? Гинути у цьому кам'яному мішку, коли там воля, робота, товариші!..

Ні, ні! Це жахлива помилка! Адже не винний я ні в чому, не винний!

Той світ, безмежний і сонячний світ, що розкинувся за вікном, належить і мені. Я бився за нього. Я віддав себе всього сонцю, вітрам, революції, торжеству правди! Чому ж зі мною життя вчинило так жорстоко? Що, так треба? Для кого? Для чого?

Ніхто не бажає мене слухати. То невже всьому кінець? І все ж я буду, буду говорити...

То слухайте хоч ви мене, далекі зорі.

Літа мої, вітри мої, буйні мої коні!
Де ви? Куди залетіли? За які сховалися гори?

Невже ви ніколи не повернетесь до мене? Пружним вітром не вдарите мені в обличчя, не дихнете тривожною весною? Невже ніколи біля моїх воріт не застугонять копита, де заіржуть воронії гриваcті коні, викликаючи мене ще раз промчатись дорогами, осяяними блискавицями великої грози?

У мене ще досить нерозгублених сил і снаги, ще не зігнулися мої плечі, не дрижить рука... Я ще зміг би триматись міцно в сідлі, летіти стрімголов у шалені атаки у бойових лавах червоних полків...

Я промчався б знову крізь ночі, крізь спалахи пожеж, як колись бувало, не знаючи страху, зневажаючи смерть. Я волів би краще впасти десь у кривавій січі, не стоптаному бойовищі, аніж зносити зараз страшну ганьбу і наругу, яка звалилася на мою голову.

Друзі мої, полеглі в боях побратими! Я заздрю вам, бо знаю: той не загинув, хто загинув за революцію! Це було нашим девізом, це було не тільки на наших прапорах, а й у нашому серці. А що судилося мені?

О, злая доле! Чому ти пощадила мене? Чому я не знайшов смерті в бою, тоді, коли падали з коней мої товариші-червонці Петро Коропець, Дмитро Ганжа, Данило Самусь, чому я не вмер, як козак Рамазан, на закривавленім галичанськім полі, кинувши наостанку ворогові: «Червоні не здаються, а вмираючи вбивають!» Червоні не здаються! Я був ним і залишусь червонцем навіть після своєї смерті.

Можна розірвати на шматки правдиву сповідь людини, розірвати і кинути під ноги, як це зробив слідчий з моїм протестом до прокурора, але те, що я пережив, того не можна розірвати, розтоптати, знищити. Воно живе в мені і житиме навіть тоді, коли перестане битися моє серце.

Літа мої, вітри мої, буйні мої коні!

Із глухого, темного закутка я простягаю до вас свої руки, я кличу вас, молю і благаю...

Верніться!

Верніться, якщо не тихим вітром, не цокотом кованих копит, то вдарте бурею-грозою, вдарте громом, розколіть муровані стіни тюрми, і нехай у вогні ваших блискавиць спопеліє все підле, облудне і брехливе, щоб залишилась на землі тільки правда. Правда, яка не вмирає, а гартується у вогні.

Я готовий згоріти в тому вогні на виду у всіх, згоріти, як вогнескип, та щоб народ мій знав усю правду, що ми не вороги, не відступники, а вірні сини, які не зрадили свій народ навіть у люту смертну годину.

І нехай нам не буде ні вінків, ні обелісків, нехай, зате на могилах наших встане нетлінним пам'ятником ПРАВДА!

...Одинокий в'язень з палаючими очима говорить сам з собою, тужить за минулим, викликає на побачення свої далекі літа.

І сталося диво... Захитались похмурі стіни, мов від землетрусу, і провалився каземат. Все відпливло в шаленім оберті, ніби земля крутилася назад. Двадцять обертів, двадцять повернутих літ.

І там, де ще недавно стояла темна тюремна стіна, заколихався величезний екран, зітканий із білого туману, і на ньому ожило видіння...

2.

Рідний Київ розкинувся на предковічних, святих горах, звівши в небо золоті хрести своїх церков і соборів. А неподалік над зраненою снарядами арсенальською стіною лопотить на вітрах червоне знамено — символ здобутої в боях волі.

Чому ж такою дорогою ціною дісталася нам ота гірка свобода? Та й чи надовго? Чи не обдурить нас примхлива доля? Вся Україна палає в огні. І кидає його, прапорщика революції, суворе життя з одного бою в інший шалений вир, де можна накласти головою.

...Того дня вирвав він у життя якусь годину, вибрався на зелені схили

Дніпра на побачення зі своєю нареченою Ольгою Бош. Недавно вона виписалася із шпиталю, здолавши підступний тиф...

Та перед тим, як стрітися з Ольгою, судилася йому несподівана ще одна зустріч. На зелених кручах негадано здибалися на тернистих стежках два сини України.

У тіняві розлогого клена забачив Юрій високого, трохи згорбленого чоловіка у чорному крислатому капелюсі.

«Де я бачив це симпатичне обличчя з невеличкою клинцюватою борідкою?» — подумалось зненацька. Вони майже розминулися на крутій доріжці, як Коцюбинський згадав, хто цей незнайомий чоловік. І тоді Юрій Михайлович кинувся назад.

— Я перепрошую. Ви, здається, Володимир Кирилович?

Чоловік у чорному капелюсі зупинився, окинув гострим поглядом незнайомця і спокійно мовив:

— Так, я Володимир Кирилович Винниченко. А ви ж, пробачте, хто будете?

— Я Коцюбинський, син Михайла Михайловича.

— О, радий з вами познайомитися особисто. Скільки наслухався про вас, а й досі не мав честі зустрічати.

Вони стояли один проти одного, обидва високі, ставні і бородаті, сини одного народу, розведені долею на різні сторони барикад. Відчуваючи незручність становища, Винниченко запропонував:

— Присядемо, чи що, під цим кленом. Я вдячний долі, що вона звела нас на цих предковічних дніпровських схилах, де відчувається подих історії,— продовжував Винниченко. — Від перших князів наших Аскольда і Діра і до тих юнаків, які загинули під Крутами й поховані на цих кручах серед колючих тернів.

Коцюбинський відчув у тих словах неприхований докір на свою адресу. «Адже тими військами, які викосили юних вояків, формально командував нібито я. Отже, смерть молодиків на моїй совісті».

— Я глибоко шкодую, що так сталося,— сказав він глухо. — Ці безвинні жертви ятрять і мою душу. Хоч скажу вам, є в тому і ваша вина. Навіщо було кидати підлітків у бій? За які інтереси?

— Ваша правда. Але, крім мене, в Центральній раді був ще головний отаман Петлюра, як у вас був Муравйов. Ми обидва з вами були своєрідними заложниками, коли хочете, прикриттям тих злочинів. Я як письменник, ви як син письменника. Я під прапором жовто-блакитним, а ви — під червоним. І в цьому наша спільна біда.

— Жаль, що сувора судьба розвела нас, кинула в обійми ворожих таборів. Хоч я знаю, не дуже-то солодко вам жилося в Центральній раді, а потім у Директорії. Ви дійсно були своєрідною хоругвою.

— То є гірка правда, прикро, але в Центральній раді вирішили долю українського народу не ми з паном Грушевським, а інші діячі, виражаючи волю українських поміщиків і капіталістів. Серед них був і Петлюра. Цей танцівник, просто кажучи, блазень, вертихвіст. Шкодую, що я своєчасно не розпізнав його, інтригана. А коли розкусив цього крутія, то порвав з ним, вийшов з політичної боротьби.

— Що ж ви робите зараз, Володимире Кириловичу?

— Повернувся до свого улюбленого діла. Пишу книги, а заодно і занотовую все, що бачив, що знаю з нашої гіркої історії.

— Мабуть, саме це ваше покликання. Бо, як подумати, який з вас політик? — прохопилося у Коцюбинського.

— А ви думаєте, що ви політик? Не будьте наївним, Юрію Михайловичу. Нас винесла на гребінь хвиля революції. Декому було вигідно використати наші імена.

— Можливо, й так,— погодився Коцюбинський. — Хоч Сергій Єфремов назвав мене «виродним сином, слугою москалів», а царський полковник Муравйов — сепаратистом і націоналістом.

— Отак і живемо ми між двох вогнів, поміж молотом і ковадлом.

— А може б, ви прийшли з покутою. Знайшли спільну мову з більшовиками. Микола Скрипник високої думки про вас.

— Боюся, що я і серед комуністів буду чужий. Хоч у душі я комуніст, нехай трохи покручений, як те дерево на свавільних вітрах. Ми з вами стоїмо по різні боки барикад. Але доля у нас однакова. Певно, і вашу душу шматують сумніви. А мою душу то напевно. Хочу служити чесно Україні, своєму народові, але в цій сатанинській круговерті відчуваю, що роблю не те, що треба. Бо ж довкола мене виступають поплічниками різні люди з потаємними душами. Все життя я ненавидів гордовитих панів, облудних попів з їхнім релігійним дурманом, а мені, бач, доводилося з ними пліч-о-пліч співпрацювати в Центральній раді. Разом з ними я мітингував, виходив на площі, калатав у дзвони, надривав горло і думав, що я чиню добре заради України. А ці мітинги та молебні нічого путнього не дали. І не свяченою живою водою скроплювали ми воскреслу Україну, а власною кров'ю. Бо серед нас знаходилося чимало Петлюр, які заради свого честолюбства ладні були заарканити Україну в яку завгодно петлю. Я мордував сам себе за те, що кинувся в політику.

Коцюбинський мовчки слухав, як картає себе Винниченко, і в душі співчував йому. Такий талант переживає трагедію. Така світла голова, а й він, бач, на бездоріжжі.

— Може б, вам давно треба було порвати з тим чужим для вас оточенням, вирватися з трясовини?

— Може. Але в час соціальних випробувань і потрясінь не міг я стояти осторонь. Адже творилася нова історія. Кому ж виходити на прю, як не нам? Кому? От і ви, Юрію Михайловичу, потрапили у той вир. Це ж не жарти в двадцять два роки стати головнокомандуючим збройними силами України. А де ті сили? Де наші полки? Чи не думаєте, що ви для всесильних можновладців просто розмінна фігура в шаховій грі?

При цих словах Коцюбинському згадалися подібні слова Муравйова. І не тільки його, а й лукаві посмішки Антонова-Овсієнка. І деяких високопоставлених московських «побратимів».

— Ми з вами стали дійовими особами на широкому історичному кону. І згодом зійдемо зі сцени, і не відаємо, який залишимо слід. І чи скаже хтось про нас колись добре слово а чи клястимуть нас за наші вчинки. Бо ж історія дуже примхлива пані, а щодо нашої української, то вона ніколи панею і не була, а швидше безталанною служницею, покоївкою, бранкою, а то й покриткою,— говорив Винниченко, ніби сам до себе. Гірко гортати сторінки історії нашої, бо виглядає вона такою нещасною, безглуздою і безпорадною, що боляче, сумно читати ті сторінки. Боже мій, до чого ж вона гірка, безпорадна, а то й безглузда. Яка ж ми зашарпана, зацькована нація! Все життя те й робила, що поривалася до волі, відбивалася від задирливих сусідів, від татаро-монголів, поляків, шведів, московитів. Хотіла утвердити себе як державу — і не могла. Вся наша історія — суцільний ряд повстань, пожарищ, військових набігів і чвар, трагічних переворотів, інтриг і сварок. Нападав на нас один завойовник, замість нього приходив другий, сильніший, відпихав його і вже сам брав нас за горлянку, вичавлював з нас не тільки багатства, а кров нашу і нашу душу. Та невже ж це триватиме довічно? Невже так і не побачить наша Україна світлого дня?

Останні слова він сказав як закляття і раптом замовк. Сидів згорблений і спустошений.

— Я вас розумію, Володимире Кириловичу, і поділяю ваш біль за долю нашого народу. Важко вам усвідомлювати, що півжиття ви поклали на олтар вітчизни і не досягли того, що хотіли. Може, тому, що вам судилося бути письменником, а не політиком.

— Може. Справді, коли б не література, я давно б покінчив із собою, засудивши сам себе до розстрілу, як невдаху.

— Навіщо ж так суворо?

— Знаєте, бувають такі хвилини, що жити немає сили. Дай Боже, щоб ви ніколи не відчули цього, щоб вам життя не послало лихої долі.

Сонце вигулювало над дніпровськими косогорами, заливало промінням Аскольдову могилу і безіменні могили юнаків, які загинули під Крутами. Тихо шумів розлогий клен у них над головою. Ніби прислухався до їхньої розмови. Клен трепетав зеленим листом, ніби радів з їхньої зустрічі, і сподівався, що вони скоро зустрінуться на дорогах примиреними.

Але клен помилився. Зустрілися вони тільки через багато літ далеко від України на чужій землі.

Теж доля.

3.

Високі вежі кам'яниць звелися в небо. Золотяться бані соборів проти сонця. Гудуть над містом вечірні дзвони.

Відень випливає з синьої мли. Відень озивається музикою Йоганна Штрауса, таємничим шепотом зеленого лісу.

А ось і Дунай блиснув голубим сувоєм шовку, що розгорнувся через гори і доли і тече своїми оксамитами аж до Чорного моря.

Відень. Там десь серед його дзвінких площ і вузеньких вулиць загубився будинок їхнього радянського посольства.

Цей розкішний особняк за гратчастим парканом, з тінистим садом став на якийсь час і його рідним домом.

До радянського повпреда в українське посольство приходить багато людей. Все це переважно емігранти, яких після війни доля закинула в різні країни Європи. Були серед них і вороги, з якими на смерть бився нинішній повпред Юрій Коцюбинський, було й чимало обдурених земляків, які згарячу залишили рідний край і тільки тепер зрозуміли своє лихо й облуду і не знали, як спокутувати такий гріх перед Батьківщиною.

Вони приходили до посольства й слізно просили:

«Пане консуле, вельмишановний добродію Юрію Михайловичу, зробіть, будьте ласкаві, милість, допоможіть нам вернутися до рідного краю, до батьківської землі... Коли б ви знали, як гірко на чужині жити безбатченком. Щоб тому Петлюрі добра не було, попутав нас, мов лихий-нечистий, тиняємося тепер по чужих світах безправні...»

Він вислуховував їх терпляче, намагаючись відгадати, хто з них справді став жертвою націоналістичного чаду і нині з того потерпає, а хто не розкаявся в своїх помислах і силкується повернутися на Україну, як блудний син з каменем за пазухою.

Були й такі, що при зустрічах з ненавистю дивились на повпреда, впізнавши в ньому колишнього головнокомандуючого збройними військами України.

— От, то ми з вами зустрічались, Юрію Михайловичу. Пам'ятаєте Київ зимою 1918 року? Тоді на вас була шинеля, а не дипломатичний фрак. Ой, міняються часи. Міняються й люди... Я вам щиро признаюся, був сотником у отамана Симона Петлюри, а зараз от двірником став... Сміття мету... А може, мене самого вітер мете по білому світу. Хоч би на старість прибив до рідного берега...

Одним прохачам Юрій Михайлович обіцяв допомогти, іншим відмовляв, третім радив спокутувати вину тут, щоб з чистою совістю вернутися на святий поріг Вітчизни.

Та одна зустріч назавжди вкарбувалася в пам'ять. Чи ж думалося колись, що вередлива доля зведе їх у Відні... Востаннє бачилися вони в рідному Києві на дніпровських зелених схилах і не знали, що поміж них проляже розлука впродовж цілого десятиріччя і що прийде в консульство до нього, Коцюбинського, як вигнанець несподіваним гостем Володимир Кирилович Винниченко.

Юрій Коцюбинський впізнав його, хоч на скронях і в бороді поважного письменника заплелася сивина і високе чоло прорізали борозни літ. Високий гість гречно привітався, попросив вибачення за турботи.

— Та що ви, Володимире Кириловичу, я радий бачити вас, хоч від того мені трохи й сумно.

— Дякую за відвертість.

— Сумно, зустрічаємося ми з вами на чужині. Вам би належало бути в Києві, серед чільних діячів нашої української культури.

— На жаль, життя зробило з мене відступника, хоч не з моєї вини. Ви, певно, знаєте, що вже після закінчення громадянської війни я повертався до Києва, знайшов ніби спільну мову з тодішнім керівництвом. Хоча й не зовсім. Бо ж головою Раднаркому України був Раковський. Людина, може, й непогана, але далека від інтересів української нації. Він навіть не знав нашої мови, та й російською говорив абияк. Зате був до пори до часу угодний на високих верхах. А потім прибрали і його. Так от, я не хотів бути пішаком у великій грі. І якщо вже повертатися на Батьківщину, то посісти належне місце. Не заради кар'єри, а во ім'я справедливості. Бо я ж таки мужицького роду. Ну, пропонували мені високий пост в уряді, але не згодилися увести в Політбюро ЦК партії. Бачите, я не такий комуніст за своїми поглядами. Мабуть, мою вимогу сприйняли деякі вожді як ультиматум з мого боку і не захотіли мати справу з норовистим Винниченком. І в такий спосіб вказали мені на двері.

— Я знаю про це. І щиро вам співчуваю. Одначе думаю, що лихо не без добра, зате Україна має у вашій особі великого майстра слова.

Винниченко болісно усміхнувся.

— Ви майже повторюєте ті слова, які сказав ваш батько, коли я тільки починав писати. Це він благословив мене на славну, хоча й тернисту дорогу.

— Знаю, життя у вас нелегке, звідали ви і важкої праці, і робітничого гарту, й арештів та царських тюрем. Але здолали всі ці круті щаблі життя, стали знаним письменником. Україна вас читає, як і раніше, твори ваші видаються великими тиражами.

— От про це я й хотів з вами поговорити. Я вдячний Батьківщині, яка не забула свого блудного сина. Книги, які вийшли у світ на Україні, надходять до мене. І, звісно, деякі, хоч і скупі гонорари. Тільки останнім часом мене, немов того грішника, відлучають від церкви. Починають поволі забувати. І мені на схилі віку доведеться кінчати життя жебраком.

— Та що ви, Володимире Кириловичу. Я зважу на ваше прохання і поставлю це питання перед радянським урядом. Не можна допустити, щоб Винниченко як письменник жив на чужині в забутті і нестатках. Де ж ви зараз працюєте? Що пишете? — поцікавився Коцюбинський.

— Роботи вистачає. Були б сили. Скажу вам по щирості, я не тільки пишу романи і п'єси, а й написав публіцистичну книгу: «Відродження нації». Про нашу славну і трагічну історію в роки революції й опісля. Може, колись вона й дійде до українського читача. Може, як писав колись Пушкін, «Не пропадет наш скорбный труд и дум высокое стремленье».

В очах Винниченка зажура і водночас якийсь нестямний блиск, жагучий вияв нездоланної волі до життя.

— Живу я у Франції, придбав клаптик землі поблизу містечка Мужен в департаменті Приморських Альп, маю свою хатку, в якій ми і проживаємо з дружиною Розалією. Крім того, що пишу, копаюся в городі, клопочуся у своєму садочку і журюся за Україною. Чує моя душа, що не побачу її більше, ані рідних степів поблизу Херсона, ані Києва нашого на святих дніпровських горах.

— Ну що ви, Володимире Кириловичу. У нас нині починається процес національного відродження, розвивається українізація, народжується українське кіно, буйного зросту набув український театр, в якому ставляться і ваші п'єси.

— Дай Боже, щоб усе було гоже. Як кажуть мої земляки. А що, коли насуне чорна хмара на Україну з півночі, і повіє страшним холодом, і поб'є мороз рясний первоцвіт? Не вірю я, що Україна матиме справжній суверенітет, хай у межах Радянського Союзу. Поманять нас обіцянками, присплять і окрадених розбудять, як писав наш Тарас Григорович. Прошу·

вибачити, що я кажу радянському консулу такі речі. Повірте мені, я дорого заплатив за примарну легенду нашої державності, заради неї я жертвував не лише літературою, а й своєю честю і гордістю. В гіркі роки революції я, можна сказати, сам принижував себе, топтав власну гідність, проклинав себе, що увірував у нашу українську державність. І гірко розчарувався від того, що замість Української республіки ми принесли горе нашому народові, привели німців, а потім і гетьмана, а зрештою «єдіную неділімую», в якій Україна виглядає провінцією.

— Не треба так судити строго,— перебив його Коцюбинський. — Адже ви не можете заперечити того, що після багатьох віків пригноблення Україна стала вільною республікою.

— Блажен, хто вірує. Думаєте, я не вірував, але заодно і сумнівався. Бо важко уявити, куди поверне та лукава історія. Чи не одвернеться вона од нас. Допоки на Україні за головних проводирів виступають кагановичі та іже з ними, не буде добра.

— Ви залишились таким гострим на язик, як і були, Володимире Кириловичу.

— Ваша правда. Мабуть, я не повинен цього говорити радянському консулу. Це недипломатично. Але, пробачте, такий уже вдався. Горбатого хіба що могила виправить. Наостанку прошу вас передати від мене щирий привіт Україні, її горам, степам і долам. Бо чує моя душа — не побачити мені більше найдорожчої землі в світі.

— Ну що ви, справді, Володимире Кириловичу. Вам же немає ще й п'ятдесяти літ... Будемо сподіватися на краще.

— На чужині, як на засланні, один прожитий рік вважається за три,— пожартував гірко Володимир Кирилович,— передчасно старію...

І в тих словах Коцюбинський відчув гіркоту.

Попрощалися вони тепло, ніби поміж ними й не було ніяких протиріч, бо ж були вони синами одного народу і обом судилося на віку випити гірку чашу до дна.

Тільки не знали вони тоді, чия дорога обірветься раніше і кому доля першою сплете терновий вінок.

І чому цей Винниченко пригадався йому? Прийшов з далекого краю, навідав одинокого в'язня в тюрмі. Може, знає він про його лиху долю? Мабуть, що так і, певно, в душі пожалів безталанного сина Михайла Коцюбинського, який виявився занадто довірливим, поганим політиком.

Але краще не думати про це. О, жорстокий, невмолимий Боже! Якщо ти є, допоможи мені здолати цю наругу. Дай мені сили вистояти, не впасти у відчай, перебуваючи в жорстоких лабетах сваволі...

Він зривається з нар і знову ходить з кутка в куток, намагаючись хоч в думках вирватися з чорних тенет, думати про щось світле.

І озвався знову Відень недільними дзвонами, коли надходили вихідні дні. Вони з дружиною вирушали за місто, робили прогулянку по Дунаю чи підіймалися в гори. Одного разу, пам'ятає, знайшов серед каміння на гірській крутизні едельвейс і, зірвавши диво-квітку, подарував дружині. Вона була зворушена до сліз і тулила ту квіточку до розпашілих щік.

Той едельвейс Ольга весь час зберігала в альбомі як світлу пам'ять про австрійські Альпи.

Він поринув з головою в нову для нього роботу. Знав, що стоїть на передньому краї, де сходяться два протилежних світи. І тут триває двобій. Але тут шаблею не візьмеш. Треба бути обачним, обережним, ворог здатний на всяку підлість і провокації. Так у щоденній нелегкій праці він опановував нелегку професію дипломата.

Часом його облягала нудьга. Невже це ностальгія, про яку не раз говорили йому ті безталанні земляки? Хотілося додому. Туди, до Дніпра широкого, до голубої Десни. Може, Відень і красиве місто, але кращого за Київ, за рідний Чернігів, мабуть, для нього у цілому світі немає.

Він радів, як хлопчисько, коли до Відня приїхав з України добрий, хороший давній друг Микола Олексійович Скрипник. Для нього і для дружини Ольги то було справжнє свято. Дорогий гість розповідав про все,

що діється на Україні, про могутній розмах будівництва, про буйний розквіт національної культури, і від того ще більше тягло його на тихі води, на ясні зорі, на Вкраїну далеку.

На згадку про ті відвідини вони сфотографувалися удвох з Миколою Олексійовичем на околиці Відня. Пам'ятає він, як замислився Микола Олексійович, сперся на придорожній стовпчик, а сам він присів на узбіччі гірської дороги. Була провесінь. Внизу розкинулось затуманене синявою місто.

Чи ж думалося тоді, що це аматорське фото стане колись речовим доказом у справі звинуваченого Юрія Коцюбинського, так би мовити, незаперечним документом тісних зв'язків двох «ворогів народу».

Недавно це фото показував йому слідчий. І, глянувши на карточку, у Юрія Михайловича затуманилися сльозами очі...

Але краще не думати про це. Краще не думати.

І вже відпливла в далечінь гірська дорога, що круто спадала на Відень, де були вони колись із Скрипником давно-давно, зникало в тумані місто на Дунаї, і голубі хвилі далекої ріки легкими сплесками хлюпали в берег, ніби гортав хтось сторінки з книги загубленого життя.

Він стояв серед рідних Карпатських гір. Внизу клекотів, пінився Черемош. Зелені смереки, мов трембіти, журно посилали дивні звуки під високе склепіння небесної бані.

Колись давно він був тут разом зі своїм батьком. Підіймався на Чорногору, слухав від чабанів біля палаючого багаття бувальщини і легенди, збирав по взгір'ях співаночки й квіти.

І ось тепер через багато літ дорога знову привела його сюди, але вже не як зеленого юнака, що тримався за полу свого батька, а як радника радянського повпредства у Варшаві.

Він приїхав цього разу до своїх земляків-українців, які з гіркої іронії долі вважалися громадянами Речі Посполитої. За багато віків де їх тільки не було: і в державі Австро-Угорській, і в Турецькій, Румунській і Польській, і за синім морем.

Гей-гей! Не доскакали червонокозачі коні Примакова до Сяну, не перебрели Черемошу і Пруту. Не судилося і цього разу об'єднатися всім українським землям в єдиній радянській державі. От чому він, Юрій Коцюбинський, просто гість серед рідних українських гір, дипломатична особа, та й годі. В службових справах він приїхав сюди, щоб побачити на власні очі, як живуть його єдинокровні брати, «громадяни держави польської».

Настане колись час, і буде так, як писав пророче Іван Франко, засяє вся Україна у народів вільнім колі, опережеться Бескидом. А поки що тече, піниться Черемош, закипає в гніві, і над горами ридають трембіти.

Він був у Львові, коли прийшла страшна вість. У Варшаві білоемігрант Каверда вчинив замах на радянського посла, на його друга Войкова.

Він так поспішав, хотів застати Войкова живим. Але невблаганна смерть забрала у нього найближчого побратима і друга. Важкий тягар ліг на плечі радника Коцюбинського.

Смерть чигала і на нього...

Пам'ятає той день, коли він надвечір повернувся з роботи,— на квартиру прибіг стурбований Януш, двірник радянського посольства. Поспішаючи, розповідав, що виявив якийсь підозрілий провід, що тягнувся в темінь підвалу, чи не заміноване все приміщення посольства.

Ольга запитливо глянула на чоловіка, а потім перевела очі на малого Олежика. А він подумав у ту мить про багатьох дітей, таких, як і його Олежик, і про матерів їхніх, що нічого не відають про небезпеку.

Удвох з Янушем вони подалися до підвалу. Кишеньковим ліхтариком двірник підсвічував Коцюбинському. Нарешті вони знайшли те, що шукали. Поміж старих ящиків лежала замаскована величезна міна, до

якої тягнувся провід. Не роздумуючи ні хвилини, він кинувся до чорної потвори. Обставини змусили його стати мінером.

Тільки тоді, коли важка міна була знешкоджена, він відчув, що його чоло заливає рясний піт. Польський комуніст Януш стояв поруч з ним і шепотів щось блідими губами. Коцюбинському здалося, що старий молився.

Вони вийшли з будинку. На подвір'ї мирно гралися діти. Вечоріло. Будинок радянського повпредства вже загорався світлими вогнями люстр і торшерів.

Чи не краще було б підірватися йому на тій проклятій міні, щоб не зносити зараз страшної наруги, щоб нині не говорили йому, нібито він сам замінував тоді будинок радянського повпредства.

Це справді смішно, коли б не було трагічно.

Дивно, але деякі слідчі НКВС більше вірять таким, як Каверда. Не зборовши у відкритому бою своїх противників, вороги з-за кордону фабрикують проти чесних комуністів доноси і страхітливі звинувачення.

До всіх чортів тих слідчих. Кожного разу, про що б не думав, вони лізуть в голову, мов павуки. Не хочу думати про них. Не хочу,— протестувала душа.

Нехай до мене прийдуть добрі спогади, нехай мене огорнуть і зігріють душу.

То був незабутній день, коли він востаннє бачив Ілліча.

Ленін запам'ятався йому назавжди з високо піднятою рукою на залитій світлом трибуні, стоїть він у червоних сполохах, натхненний. Таким і стояти йому у віках.

Уже ніколи Володимир Ілліч з трибуни палко і клично не звернеться до своїх однодумців, солдатів великої партії. Не хочеться вірити, що перестало битися гаряче ленінське серце, не хочеться вірити!

Коли б він, Юрій Коцюбинський, не був на похороні, не повірив би в його смерть. Та ба, стояв і він у великій жалобі над труною Леніна в останнім печальнім караулі... До болю, до найменших подробиць пам'ятає він холодні зимові дні січня 1924 року, коли люті морози скували землю, коли пекучі сльози замерзали на віях у людей, які, здавалось, не вміли плакати.

Ті сльози ще й зараз опікають йому щоки...

Пам'ятає, повернувся він з похорону додому. Назустріч йому з ліжка звелася тяжко хвора Євгенія Богданівна Бош. В її очах стільки скорботи!

— Осиротіли ми, Юрію, вся наша партія, вся країна. — І не могла далі говорити.

— Заспокойтесь, мамо. Вам не можна хвилюватися,— хоч у самого перехопило горло.

— Як же мені не хвилюватися, сину. Краще б я померла,— сказала вона глухо, струшуючи з вій пекучі сльози. — Мені-то не багато залишилося страждати на білім світі. А як ви житимете? Боюсь, що настане розбрат у нашій партії. Ленін передбачав це і саме тому залишив свій заповіт. Та ба, приховали його від делегатів з'їзду. Постарався генсек, щоб не дійшло до комуністів те, що писав про нього Ілліч. Про грубість, нетерпимість Сталіна, який дедалі більше зосереджував у своїх руках владу.

Вона говорила хрипко, розповідаючи про те, що знала від Надії Костянтинівни Крупської... Та й з ленінським заповітом обізнана. Хоч, правда, тоді їх попередили — не розводити з приводу цього ніяких дискусій, навіть не згадувати. Чого, мовляв, не напише хвора людина.

— Слухай, Юрію! — озвалася вона після довгої мовчанки. — Ти будь обережним. Я знаю, ти запальний. Вже вступав у суперечку з наркомом у справах національностей, відстоюючи права України. А Сталін такого не прощає.

— Але ж я відстоював правду і суверенність Української республіки.

— Ой, Юрію, дорогий! Хіба ти не знаєш, що у нас є такі політикани,

що можуть все те обернути як вияв націоналізму, звинуватять будь-кого в сепаратизмі.

— Не думаю, щоб дійшло до такого.

Євгенія Богданівна злегка похитала головою. І нічого не сказала. Видно, важко їй було говорити. Вона змарніла, майже висохла за довгі дні недуги. Голова зовсім посивіла, руки аж воскові. І вже не було ніякої надії, що зведеться вона на ноги... Безстрашна жінка, революціонерка, яку глибоко поважав Ленін, любовно називаючи її «японкою». Давно колись, тікаючи із сибірського заслання, вона подалася не на захід, а на схід і через Японію, а далі морем дісталася Європи і там зустрілася з Леніним.

Скільки було відваги і мужності в цій білявій жінці, комісарові, народному секретареві першого робітничо-селянського уряду молодої Української Радянської республіки. Здавалося, вона завжди буде такою. Відгоріла вона чистим вогнем і тепер поволі згасає.

Після смерті Володимира Ілліча Євгенія Бош недовго й промучилась, розпрощалася з білим світом. І поховали її найближчі друзі і рідні на Новодівичому кладовищі. Насипали могилу серед вузлуватих берестів і кленів. То було гірке прощання з бойовим товаришем і матір'ю.

Юрій стояв над її могилою під насупленими деревами, не підозрюючи, що через багато літ він прийде сюди незримою тінню, аби залишитися поруч з нею в граніті.

Але ніхто із смертних людей не знає, яка випаде йому доля і де спочине він навіки... Та й не думається тоді про те, коли тобі немає й тридцяти літ... Коли перед тобою увсебіч пролягають широкі шляхи і звабно кличе життя у манливу будущину...

4.

Після багаторічного перебування за кордоном Москва здавалась ще милішою йріднішою. Він бував тут не раз, ще, пам'ятає, в 1917 році, коли приїздив за наказом першого Радянського уряду на ліквідацію старших вищих військових закладів і створення нових училищ і курсів червоних командирів. Потім у 1918 році бував на Першому і Другому з'їздах Комуністичної партії України. А потім ще багато-багато разів. Москва зустріла його передзвоном кремлівських курантів, терпким запахом сріблястих ялин.

— Здрастуй, столице нової держави! Здрастуй!

І тепер, після того як він побував головнокомандуючим збройними силами України, наркомом, секретарем губкому, дипломатом, він, Юрій Коцюбинський, став студентом Комуністичної академії.

З жадібністю накинувся на книжки. Читав, працював, висиджував ночами, пізнаючи премудрість усяких наук. То був час, коли уславлені полководці і червоні маршали вчилися в академіях, коли студентами були і його бойові друзі — Примаков, Якір, Федько і Єгоров...

По закінченні аграрного факультету академії його послали на Україну заступником наркома земельних справ.

От коли нарешті він заходиться коло роботи, яку любив змалку. Давно колись друзі напівжартома називали його «аграрієм» за любов до землі, за глибоке знання проблем сільського господарства.

Хоч зараз не ті часи, не ті й проблеми висуває нове життя. Країна стояла на великому рубежі. Над просторами Вітчизни вже дзвеніла перша п'ятирічка.

На Україні відбувалося національне відродження. Все більшого розвою набирала культура соціалістична за змістом і національна за формою. А як багатоголосо зазвучало рідне українське слово! Виходили нові книжки, журнали, газети. Спалахували вогні нових театрів. Широким фронтом провадилася українізація на основі історичних рішень партійного з'їзду. На чолі тих перетворень стояла Комуністична партія більшовиків України. І від цього сповнювалося гордістю серце сина

великого сонцепоклонника, який колись мріяв, вірив, пророче передбачав, що в сузір'ї братніх народів оживе, засяє буйним цвітом Україна.

Щоправда, останнім часом виникли небажані вияви великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму. Загорялися гарячі суперечки. Серед тих, хто рішуче стояв за українізацію, був нарком освіти УРСР Шумський. Вбачаючи в ньому небезпечного суперника, Генеральний секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович домігся того, що усунув Шумського з роботи. І той, ображений з такої несправедливості, подався до Москви, достукався до самого Сталіна.

Внаслідок тої зустрічі в квітні 1926 року з'явився лист Сталіна: «Тов. Кагановичу та іншим членам П. Б., ЦК КП(б)У».

В ньому Сталін писав, що мав досить тривалу розмову з Шумським, який незадоволений становищем на Україні. Мотиви його незадоволення можна звести до двох основних пунктів.

Він вважає, що українізація іде туго, на українізацію дивляться як на повинність, яку виконують нехотя, з великим зволіканням. Він вважає, що зростання української культури іде швидким темпом, що коли ми не візьмемо у свої руки цього руху, він може піти мимо нас...

І далі Сталін вказував на те, що є такі люди, які не знають і не хочуть вірити в українську культуру. Він (Шумський) особливо незадоволений поводженням партійної і профспілкової верхівки на Україні, що це гальмує, на його думку, українізацію...

Відзначаючи важливість другого пункту, висунутого Шумським, Сталін писав про те, що Шумський «думає, що для виправлення цих вад у справі українізації її необхідно насамперед змінити склад партійної і радянської верхівки під кутом зору українізації, що тільки при цій умові можна буде створити перелом у кадрах наших працівників на Україні в бік українізації. Він (Шумський) пропонує висунути на пост голови Раднаркому Гринька, на пост політсекретаря ЦК КП(б)У — Чубаря, поліпшити склад секретаріату і Політбюро і т. д.»

Що ж, мабуть, Шумський мав рацію, пригадує Юрій Коцюбинський той лист Сталіна до Кагановича. Та й сам Сталін у листі засвідчував: «В думках Шумського щодо пункту першого є деякі слушні думки. Слушно, що широкий рух за українізацію культури і українську громадськість почався і росте на Україні і його треба продовжувати». Хоч Сталін тут же наголошував на хибності деяких тверджень Шумського. Зокрема, не поділяє його думки з приводу заміни голови Раднаркому і Генерального секретаря ЦК партії. «Що значить висунути Гринька на пост голови Раднаркому? Як можуть розцінити цю справу партія в цілому і партійні кадри особливо? Чи не зрозуміють вони це так, що ми тримаємо курс на зниження питомої ваги Раднаркому? Бо не можна ж приховати від партії, що партійний і революційний стаж Гринька набагато менший від партійного і революційного стажу Чубаря...» І далі Сталін додавав: «Чи не в інтересах справи Гринька відмовитись поки що від таких планів». І хоч Сталін був далі змушений визнати, що він за те, щоб склад Секретаріату і Політбюро ЦК КП(б)У, а також всю радянську верхівку посилити українськими елементами, однак щодо заміни Кагановича не сказано ні слова. А Лазар Мойсейович був же Генеральним секретарем ЦК КП(б)У і мав менший партійний стаж від Чубаря. Щоб якось уникнути прямого, поставленого Шумським запитання, Сталін зманеврував, пославшись на те, що, мовляв, в керівних органах партії і Рад є чимало й українців — Скрипник, Затонський, Чубар, Петровський, Гринько і Шумський».

При згадці цих імен занило серце Коцюбинського від болю. Де вони зараз, ці чільні керівники Радянської України? Шумського проковтнула невідома чорнота, Гринька навмисне вирвали з України, зробили наркомфіном СРСР. А пізніше так само вирвуть з українського грунту Чубаря і Петровського. А Скрипник, не витримавши цькування, пошле собі кулю в лоб...

Зате Каганович випливе на московські верхи і стане найближчим соратником самого Сталіна. А на Україну пришлють Косіора.

Ну, а за «українізацію», яка проводилася за рішенням вищого партійного з'їзду, не один комуніст заплатить не тільки своїм постом, а й життям.

От і йому, Коцюбинському, пригадали зараз на слідстві, що він писав свої накази українською мовою, коли був головнокомандуючим збройними силами України і стояв біля народження Червоного козацтва на Україні. Он як воно все обернулося.

Снуються і снуються у важкій голові сумні думки. І вона стає ніби олив'яна. А серце в грудях гупає, наче навісне. Важко йому все це пережити. Болить воно, обливається кров'ю... Думки снуються, переплітаються, часом обриваються, як тонка пряжа, і він сточує їх, щоб якось збагнути той хаос, намотує на клубок спогадів.

Згадалися тридцяті роки, коли по всій Україні розгорнулася колективізація. Дехто надміру поспішав. Дайош суцільну колективізацію! А чи не рано, думав він тоді. І одного разу під час вільної дискусії висловив свої сумніви і думки.

«Ленін говорив, коли ми дамо 100 тисяч тракторів селу, тоді хлібороб скаже: я за комунію! На жаль, ми поки що не дали йому цих тракторів. Ми не створили матеріальної бази, а на конячках далеко не поїдеш. Як не поїдеш далеко на одному ентузіазмі. Можна загітувати дядьків записатися до колгоспу, але, крім того доброго діла, ми, більшовики, люди, які стоять при владі, повинні думати і про завтрашній день. У всякому наступі треба думати про тили, про закріплення завойованого...»

Хтось заперечив йому. «Це невіра в свої сили. Це опортунізм. Зрештою, це навіть троцькізм. Пригадуєте, Лев Давидович теж говорив, що як з поодиноких маленьких човнів не можна створити могутні колгоспи... В промові Коцюбинського звучать троцькістські нотки. Я вас попереджаю...»

Тоді він рішуче заперечив надто пильному товаришеві: «Люди не човни, у кожного хлібороба є своя душа. Селянин хоче жити краще, і він за своєю натурою колективіст. Люди не човни без вітрил. Вони ідуть не тільки за течією, а й проти течії. Але біда тим стерничним, які заведуть ті «човни» на мілину. Річище, по якому ми повинні вирушати в далеку путь, повинне бути глибоким, це по-перше, і, по-друге, рухатись нам треба не на веслах, а на моторах. От що я хотів сказати. І прошу не плутати мене з Троцьким, який у сільському господарстві розуміється не більше, як ви... Ленінізм вчить вас, комуністів, рахуватися з економічними факторами».

«Красиві слова! Ширма! Опортуністичний туман!»

Ті голоси і досі вчуваються йому. Їх вдесяте повторюють слідчі, з усіх сил натужачись, щоб пришити йому, Коцюбинському, ще одне звинувачення — опортунізм.

Непримиренні опоненти посилалися на вчення Сталіна. Хіба не він проголосив рік 1929 роком великого перелому? Хіба не він на конференції аграрників-марксистів в кінці того ж переломного року сказав, що за непотрібністю неп ми «відкинемо к чорту», здійснивши крутий поворот, рішучий перелом у справі колективізації і на цій основі ліквідацію куркульства як класу?

І почалося по всій Україні. Хлинула «лавина», про яку говорив генсек, плавом пішло селянство до колгоспів. Тільки ж не з доброї волі, а з примусу. Згодом та «лавина» хлинула назад. І тоді Сталін, щоб якось викрутитися, писав знамениту статтю «Запаморочення від успіхів», звинувачуючи на низах місцевих головотяпів і унтер Пришибєєвих усіх мастей. А про себе і своїх соратників ні слова. Перепало на Україні Чубарю, і Косіору, і Скрипнику, перепало і йому, заступникові голови Держплану УРСР.

А що вийшло насправді? На початок літа на Україні колективізовано лише понад тридцять відсотків селянських господарств. А решта животіли одноосібно, яких Сталін охрестив «мертвими душами». Виходить, ліквідували куркульство не на основі суцільної колективізації, а менше

одної третини. Свідомо підірвали хліборобство, зруйнували село, привели до злиднів.

Він бачив те на власні очі, бо їздив уповноваженим ЦК КП(Б)У на рідне Поділля, побував на Вінниччині, навідав і рідну батьківську хату у Вінниці, побіля якої росли розкішні липи. Поруч був дитячий інтернат, куди зібрали всіх голодних дітей, щоб врятувати їх від страшного безхліб'я.

5.

«Рідний, медовий запах батьківської липи! Як легкий повів далекого дитинства, ти війнув мені в душу духмяним настоєм медоцвіту. От і зустрілися ми з тобою, старенька моя липо, через багато літ. Я й досі бережу в своєму серці твої мрійні казки, твої роїсті бджолині гудіння-передзвони!»

Він стояв перед рясним деревом свого дитинства, на батьківському подвір'ї в тихій Вінниці. Незвичайна дорога привела його сюди. Не заради зустрічі з старенькою липою прибув він до Вінниці. Хоч був радий з тої зустрічі.

У його мандаті зазначено, що він, Юрій Михайлович Коцюбинський, особливо уповноважений ЦК КП(б)У, командирується на Вінниччину для організації проведення жнив і хлібозаготівель.

Не раз і до того він виїздив у різні області України з таким мандатом. У зимовий час зодягав, бувало, звичайного кожуха, взувався в юхтові чоботи, натягав шапку-вушанку, знав — їде до дядьків і на багато днів. Їде, щоб допомогти порадою, словом добрим, їде, щоб разом із хліборобами долати труднощі в становленні нового життя. Найважливішим з усіх завдань була проблема боротьби за хліб. Він завжди підходив до цього по-господарському, дбаючи, щоб і державі було, щоб і на насіння залишити і щоб одержав колгоспник вдосталь хліба на трудодні. Хоч часом йому й дорікали за виступи проти додаткових зустрічних планів, звинувачували в ліберальному ставленні до селянства.

А от на його рідній Вінниччині побували такі уповноважені, що підмели той хліб так, що зараз сіяти нічим і в людей немає чого покласти на стіл. З боєм дістав він кілька ешелонів хліба на посів і для того, щоб видати хоч по пудові тим людям, які відчували крайню нужду.

Важка була на Поділлі весна 1933 року. Ой, важка! І, на жаль, не тільки на Поділлі! Голод косив людей по всій Україні.

«Чи не пожинаємо ми нині плоди власної гарячковості?» — часто думав уповноважений ЦК. Але кому поскаржитися? Боліла душа і за партійну справу, якій він віддавав усього себе, і за землю, до пуття не оброблену, не засіяну, і за хлібороба, що відірвався від своєї вузенької нивки, але ще не осягнув отого широкого колгоспного поля...

Уповноважений ЦК гасав по селах Поділля, дні і ночі не маючи спокою. І лише на часинку завітав на подвір'я свого батька.

Старенька липа зустріла його запашним медоцвітом, золотим дзвоном бджіл. На мить війнуло дитинством з тої рясної крони. Здавалось, от-от вийде з хати усміхнений батько й окликне його з порога: «Агов, Юрку!» Але батько не виходить. Замість нього на порозі з'являється огрядний, заклопотаний чолов'яга, мружить очі на гостя, чимсь невдоволений. В будинку, де жив колись батько, тепер убогий музей, власне, меморіальна кімната.

Син оглядав жалюгідні експонати і дедалі більше хмурнів. Експозиції по-справжньому не відбивали життя і творчості письменника Михайла Коцюбинського, повсюди занедбання.

А неподалік з'явився інтернат, куди звезли голодних дітей, таких, як Харитя і Федько, у яких уже не було матерів, і над сиротами встала чорна примара голоду.

Було страшно слухати, коли чорні радіорепродуктори розносили

повсюди крилаті слова: «Жити стало краще, жити стало веселіше». Не хотілося вірити, що вони належать людині, яку вже охрестили вождем і дбайливим батьком народів.

Повернувшись до Харкова, уповноважений ЦК написав Генеральному секретареві ЦК КП(б)У Косіору листа, в якому розповідав про все те, що бачив на Поділлі, про жахливі події голодного тридцять третього року. Дорогою ж ціною платимо ми за оте «запаморочення від успіхів» та головотяпство.

Станіслав Косіор при ньому перебіг того листа, поморщився, мов від зубного болю, а потім гостро глянув на заступника голови Держплану УРСР, сказав роздратовано: «Ви панікуєте, товаришу Коцюбинський! Наші труднощі, якщо вони і є, це труднощі росту. І ми зробимо все, щоб зробити наші колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними».

Ось так і відбувся Станіслав Вікентійович крилатою фразою генсека, а під кінець порадив не здіймати галасу.

Ніхто не вжив тоді ніяких заходів на той крик душі, ніхто не зреагував на того правдивого листа. Думалось, поклали під сукно і забули.

Ой, ні! Тепер слідчі вибивають йому тим листом очі, звинувачуючи в опортунізмі, в незгоді з лінією партії.

Виходить, звинувачують його за правду...

Ті докори і викрики вірнопідданих лейтенантів з відомства Єжова і досі вчуваються йому. Їх удесяте повторюють на допитах різні голоси, силкуючись звинуватити його, Коцюбинського, в неіснуючих гріхах.

Але краще не думати про це. Бо так недалеко і до божевілля.

Зусиллям волі він виривається з цупких спогадів, переноситься на волю під голубе небо.

6.

З вікна десятого поверху Держпрому видно увесь Харків. Широчезний майдан Дзержинського прослався аж до будинку ЦК. Ліворуч здійняли свої корпуси «Тракторoцентр», готель «Інтернаціонал», збудовані зовсім недавно в стилі доби з бетону, каміння і скла. Праворуч, поряд з Сумською, зеленим островом серед кам'яних будинків виступає парк. А поміж дерев височить пам'ятник великому Кобзареві, нова окраса і гордість столиці Радянської України.

Від площі Дзержинського в усі кінці розбіглись вулиці. Одні з них ведуть на Москалівку, другі на Холодну гору, треті — в бік Чугуєва, до гордості індустріального Харкова — тракторного заводу.

На якусь хвилю Юрій Михайлович застигає біля вікна, милується Харковом, з гордістю думає про те, що в новому індустріальному злеті міста є і його невеличка частка.

Нині він заступник голови Держплану, працює пліч-о-пліч з Миколою Олексійовичем Скрипником. Тільки вчора повернувся Микола Олексійович з Дніпрельстану, захоплено розповідав про велетня індустріальної України. Удвох вони довго, до пізньої ночі, просиділи над перспективним планом другої п'ятирічки. Миколі Олексійовичу дуже сподобалася ідея Коцюбинського збудувати в Києві на Шулявці верстатобудівний завод. Адже Київ як промислове місто розвинуте слабко. Треба, щоб там були могутні заводи. Треба, щоб зростав український пролетаріат...

Коли між ними зайшла мова про передачу багатьох найбільших підприємств України в союзне підпорядкування, Микола Олексійович спохмурнів. «Це що ж виходить, нарком союзного уряду буде наказувати урядові Української РСР де, що і як треба робити? Та коли б же тільки нарком! А то згодом перший-ліпший чиновник буде давати нам директиви. Ні, це негоже. Це іде всупереч суверенним правам України, порушує ленінське положення про рівноправність республік. Я розумію, потрібна координація в розвитку економіки всієї країни. Що ж, хай і займається цим союзний Держплан чи ВРНГ, але розумно, так, щоб не позбавляти

можливості уряд кожної республіки керувати народним господарством на своїй території».

Гарячий цей Микола Олексійович. Відвертий, чесний, прямий. Що думає, те й каже. А дехто не любить такої прямоти. Не раз уже дорікали Скрипникові за хибне розуміння національного питання, мабуть, саме через те й увільнили його від обов'язків наркома освіти. Мовляв, вистачить нам Шумського, подалі такого йоржистого від культури, нехай клопочеться господарчими справами. Та, мабуть, і очолюючи Держплан, не дасть Микола Олексійович декому спокою. Висловлює, бач, своє тверде переконання написати листа в ЦК ВКП(б) про порушення суверенного права України в галузі економіки і культури.

«От буде наступний з'їзд партії, я обов'язково на ньому виступлю,— гаряче каже Микола Олексійович. — Я переконаний, що у нас порушуються ленінські принципи в національній політиці, в галузі культурній і економічній. А щодо сільського господарства, то тут маємо серйозні вади і прорахунки. Колективізацію провели суцільну, але селянина не пересадили з коня на трактора, як обіцяли, а подекуди, на жаль, втратили і коня. Сільське господарство підупало, врожаї зменшились. Не личить нам, ленінцям-комуністам, скочуватись до рівня 1913 року, а часом ще нижче... Треба сміливо викривати наші хиби і помилки, як навчав нас Володимир Ілліч, а не заганяти їх в глибину. Сила партії в її колективному розумі, а не в командуванні з боку вождів, навіть коли б вони були справді геніальні...»

Але не судилося Миколі Олексійовичу виступити на партійному з'їзді. Сталося страшне, непоправне.

4 липня 1933 року він трагічно закінчив своє життя, пустивши кулю у високе чоло... Не витримала горда душа злісного цькування...

Коцюбинський добре пам'ятає той сумний день, коли увесь Харків був приголомшений, ніби громом. Розповідають, що перед тим, як покінчити життя самогубством, Микола Олексійович подзвонив по телефону своїй дружині, сказавши, що він прощається з нею і зараз пустить кулю в лоба. «Ти не поспішай додому, все одно мене не врятуєш, буде пізно. Я все зважив. Це мій останній протест».

Дружина кинулась додому. Вона застала Миколу Олексійовича ще живим, постріл виявився не дуже влучним, і смерть прийшла не відразу.

Про причину самогубства говорили різне. Офіційне повідомлення твердило, що, заплутавшись у своїх зв'язках з ворогами народу, відчуваючи свою провину перед партією, М. О. Скрипник покінчив життя самогубством.

Але чимало комуністів розуміло, що це був вияв протесту за безконечні звинувачення в буржуазному націоналізмі, злісне цькування недругів, заздрісників і ворогів. Коцюбинський до кінця не міг збагнути, що змусило таку залізну людину, як Скрипник, накласти на себе тавро самогубця... Чи не є той постріл сигналом тривоги?

Та розуміння цього прийшло до нього лише згодом...

А поки що постановою ЦК КП(б)У і ЦВК України його, Юрія Михайловича Коцюбинського, призначено головою Держплану УРСР і заступником голови Раднаркому України.

Так доля поставила його на місце Скрипника.

Скільки ж тоді йому було років? — намагається пригадати Юрій Михайлович. Це було в 1933 році. Значить, йому йшло тоді тридцять сьоме літо...

7.

...Кінострічка з напівзабутого фільму розмотується перед ним, на екрані з'являється Київ.

Не той Київ, який уперше побачив малюком,— повитий серпанком давнини, розколиханий дзвонами... Не той Київ, який брав з бою на чолі червоних полків...

Власне, це був той і не той Київ. Дніпро, і Лавра, й мости, і бронзовий Володимир на височезному взгір'ї, і стрілчасті бані Андріївської церкви, зведені в блакить, і Софіївська площа, на якій, вискочивши на скелю, гарцює на коні Богдан... Все начебто як було. Але до всього цього прилучилося щось нове, яке можна було відчути тільки душею.

Віднині Київ став столицею Радянської України. Київ заквітчався червоним маєвом прапорів, озвався золотим віщим гомоном, злетів, здається, ще вище до сонця, разом з кручами, мостами, пам'ятниками і соборами, з урочисто строгими стінами «Арсеналу», на яких історія залишила свої сліди.

Здрастуй, рідний Києве мій! Невмируща дума і пісне моя... Я люблю тебе гарячою синівською любов'ю. Люблю тебе, як пращура великого роду мого, як витязя в древнім слов'янськім шоломі, що стоїть на овіяних славою дніпровських горах, де поставила тебе сама історія. Стоїть вічно, і роки, і десятиріччя, і віки спливають перед ним на хвилях Славути, залишаючи нащадкам легенди.

Я люблю тебе, сивобородий дідугане, хоробрий, нестаріючий лицарю, за твою вічність, за твою нев'янучу молодість, за те, що ти, палений вогнем чорних лихоліть, щоразу збирався на незборимій силі і, скроплений живою водою, воскресав ще більш могутнім і нездоланним велетнем.

Ти для мене і сива легенда минулих віків, і буремних нового віку, прапороносець червоних повстань, і колиска нашої радянської державності. Ти для мене все. І славне минуле народу мого, велич його сучасності, ясний берег майбутнього.

Києве, золотострунний бояне мій! Я приходив до тебе хлопчиком, гімназистом і солдатом. Я приходив до тебе командармом і з болем прощався з тобою в скрутну годину, щоб прийти до тебе знову і знову підпільником, визволителем, вірним твоїм сином.

Ти багато звідав, виборюючи в боях свою велику долю. І ось нарешті ти став тим, що призначила тобі здавна судьба. Ти став стольним градом нової Радянської України! Я бачу велике майбутнє твоє, коли під широкі поли твоєї червоної киреї пригорнуться землі і ті, що на Дністрі, і ті, що на Пруті, і ті, що на Дунаї!

Чий же то голос здіймається з імлистих київських круч? Його власний чи бойових побратимів і тих, що полягли на берегах Дніпра і на стінах «Арсеналу» далекого і грізного січня 1918 року?

Голос наростає, бринить, зливаючись з урочистими звуками кобзи... А кінострічка розмотується все далі й далі. Й оживає перед ним святковий Хрещатик, і бачить він, Юрій Коцюбинський, самого себе і друзів своїх, нескінченний людський потік, що тече й тече в червоному маєві знамен...

Стоїть він на урядовій трибуні, схвильований видовищем радісного свята, зворушений урочистістю знаменного дня.

Він стоїть на урядовій трибуні не як віце-прем'єр уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, а як солдат, приймаючи присягу на вірність своїй партії, народові, Вітчизні.

Поруч стоїть Григорій Іванович Петровський і помахом руки весело вітає демонстрантів... Поруч Станіслав Вікентійович Косіор, Павло Петрович Постишев, Володимир Петрович Затонський, Панас Петрович Любченко, Йона Еммануїлович Якір — його товариші, соратники, друзі.

Над Києвом безхмарний, блакитний червневий день, повний яснодзвонного блиску і сонця...

І раптом стрічка уявного фільму обривається. Гасне світло, навалюється чорна пітьма... Тільки чути, як десь за стіною ще стрекоче кіноапарат.

Ні, то не кіноапарат, а гуде приглушено мотор «чорного ворона», що приїхав забирати в своє нутро чергову здобич.

Десь за глухими мурами чути брязкіт заліза, хряпають ворота, і поволі затихає гурчання мотора. Знать, полетів ворон...

Минає одна хвилина, друга, третя. Світло не спалахує, кінострічка з напівзабутого фільму не оживає на чорній тюремній стіні.

Світло згасло, мабуть, назавжди...

Та в пітьмі він бачить, як проходять, рухаються силуети. В небі десь далеко палахкотять відблиски пожеж, і рухливі тіні ідуть на вогонь.

Серед мовчазних тих силуетів він впізнає себе... А може, то просто його двійник?

Двійник іде спустілим Хрещатиком, повертає на іншу вулицю, заходить у високий сірий будинок, підіймається на шостий поверх. На якусь хвилину зупиняється перед дверима з табличкою: «Голова Держплану УРСР» і, повернувши у дверях ключ, заходить до кабінету.

Хитаючись, іде до столу, важко опускається на стілець. На стіні дзвінко озвався годинник.

Двійник зводить тужні очі, дивиться навколо. Він не добере — ніч чи день надворі?

Двері рвучко відчиняються, і на порозі з'являється якась жінка.

— Юрку! Юрку, що з тобою? — кидається вона, мов підстрелена птаха.

І тоді до його свідомості доходить, що то не його двійник сидить за столом, а він сам, а жінка, яка впала йому на груди,— його дружина Ольга.

— Що з тобою, Юрку? Невже це правда? — запитує вона в муці.

— На жаль. На жаль, гірка правда. Обмовили! Звели чорний поговір. І тепер я вже не я. Тільки що зняли з роботи голови Держплану і заступника голови Раднаркому... Тільки що розп'яли мою душу.

— Але за віщо? За віщо? — тамує ридання дружина.

І справді — за віщо? На це йому не зміг відповісти ніхто. Навіть сам Петровський, голова ВУЦВКу розвів руками.

— Але я комуніст і так легко не здамся. Партійний квиток у мене. Я поїду в Москву. Я повинен довести свою невинність. Совість у мене чиста. Я напишу листа Сталіну... Він розбереться. Злісний наклеп.

Перед очима в нього оте похмуре засідання, коли чорна біда впала на його голову. Йому, власне, нічого не сказали, прочитали ухвалу про зняття, і все... і при цьому самі товариші з Політбюро ніяково опускали очі.

Після закінчення засідання Політбюро приголомшений Коцюбинський зайшов до голови Раднаркому України Панаса Любченка, у якого працював заступником. Той зустрів його холодно. Нервово посмикував клинцювату борідку, таку, як у Кагановича. Після від'їзду Чубаря до Москви Любченко посів його місце. На цьому посту він був надто обережний, навіть боязкуватий. Напевно, пам'ятав, що ходив колись у боротьбистах.

Він вислухав схвильованого заступника мовчки і після довгої паузи заговорив.

— Що я тобі скажу, Юрію. Зрозумій, ти не безгрішний. Мав зв'язки з націоналістами, певно, заплямував себе, коли працював за кордоном. До того ж підписував платформу 93, заперечуючи аграрну політику нашої партії. Не забудь і того, що сперечався з товаришем Сталіним, коли працював разом з ним у Наркоматі в справах національностей як представник України.

— Напевне, що так,— похнюпившись, мовив Коцюбинський.

— І потім ще одне,— продовжував Любченко. — Хіба не ти, Юрію, захищав Сергія Єфремова, свого політичного недруга, коли його арештували чекісти у справі «СВУ»? Сам процес ти розглядав як фікцію, як політичний спектакль.

— А ви, Панасе Петровичу, були громадським обвинувачем на тому процесі,— дозвольте мені про це нагадати.

— Був! Був! — запалившись, вигукнув Любченко. — Я виконував волю своєї партії.

— Сподіваюсь, не партії боротьбистів,— не без іронії нагадав про минуле Любченка Коцюбинський.

Любченко аж скривився, а Коцюбинський вів далі:

— Багато ж ви мені приписуєте гріхів, Панасе Петровичу. Відразу й не одмиєшся... А я думав, хто-хто, а ви мене зрозумієте, подасте руку, щоб не засмоктала мене чорна трясовина...

— Вибачай. Не звик іти проти рішень партії.

— Ну, то бувайте. І глядіть, щоб вас не спіткало таке ж лихо, яке зараз впало на мою голову.

Коцюбинський навіть не підозрював, що був якоюсь мірою пророком. Незабаром впаде гроза на голову Любченка. І він, звинувачений у багатьох гріхах, пошле собі кулю в лоб, як і Скрипник. Любченко здогадався, що таке тюрма.

— Тільки я стрілятися не буду. І не полізу в петлю! Я вистою до кінця.

«Заспокойся, Юрку»,— хтось втішає його. І не збагнеш, хто ж то нашіптує тихі слова — мати, батько чи дружина Ольга.

Пекучі спогади мучать, не відпускають його. І він перегортає сторінки свого життя, лихоманно і болісно часом рве їх на шмаття.

Бувало, що й раніше увільняли його від тої чи іншої роботи і посилали на іншу. Він ніколи не ремствував. З головнокомандуючого ставав звичайним солдатом партії, після секретаря губкому працював звичайним пропагандистом, після повпреда ставав студентом. І все це сприймав як належне. Бо знав, цим не принижується його гідність, гідність комуніста. А зараз це не просто якесь переміщення. Це політичне недовір'я, його знеславили, звинуватили в страшних неіснуючих гріхах, плюнули в душу. І хто? І за віщо?

«Ні, я буду битись за честь свою, за право називатися бійцем партії комуністів, за правду. Я не здамся! Я поїду до Москви!» — вихопилося у нього, як стогін.

— Я поїду з тобою,— втішала його Ольга. — Зупинимось на квартирі моєї сестри Марії. Ти ж знаєш, вона пустіє відтоді, як Марія поїхала працювати культпропом Хабаровського крайкому партії? І Олежика з собою заберемо. Що нам тут робити? Коли тобі немає місця на Україні. Шукати правди поїдемо. — І він пригорнув до себе вірну дружину.

8.

З важким серцем він прибув до Москви. В ЦК ВКП(б) говорили з ним люб'язно, але з усього видно — не всі були щирі. Обіцяли розібратись, хто це там «наламав дров на Україні», а поки що радили поїхати в Казахстан на відповідальну партійну роботу.

— Я не поїду нікуди, доки мене не реабілітують повністю,— рішуче наполягав він. — Розумієте, це справа моєї честі.

— Ну що ж, справа ваша. Тільки краще б вам поїхати, а не оббивати пороги, сидіти без діла, нидіти в Москві...

Він оселився в сестри дружини — Марії Бош. Квартира була пуста, бо ж Марія Петрівна виїхала в Хабаровськ на роботу в крайком партії. Незабаром з Києва до нього приїхали дружина і син Олежик. Сподівалися всі, надіялись, ще день-два, ще тиждень, і все буде гаразд, справа буде розглянута в ЦК, і тоді, коли його буде повністю реабілітовано, він поїде куди завгодно.

Важко, неймовірно важко жити людині, яка себе відчула раптом нікому непотрібною, зайвою, навіть приреченою. Що ж робити? Де шукати захисту, підтримки? До кого йти? Згадав, що в ЦК ВКП(б) працює зараз агітпропом Стецький, давній друг юності, з яким разом навчалися в чернігівській гімназії. Давно це було... Та коли домігся зустрічі, Стецький навіть не впізнав його. Хоча вислухав, але, на жаль, нічим не міг допомогти. «Не в моїй це компетенції, Юрію Михайловичу». Мабуть, побоявся. Та згодом і сам потрапив у єжовські тенета.

Після болючих роздумів подався Коцюбинський до Сергія Бубнова,

який тоді працював наркомом освіти замість Луначарського. Донедавна він був начальником Головного політичного управління Червоної Армії. А в роки громадянської війни вони разом з Бубновим боролись за Радянську Україну.

Коцюбинський з хвилюванням переступив поріг наркомівського кабінету. Бубнов зустрів його привітно, міцно потис руку. Слухаючи поневіряння Коцюбинського, ставав дедалі похмурішим. А під кінець сказав:

— Я співчуваю тобі, Юрію. Вірю, що за тобою ніякої вини немає. Тільки навряд чи хтось тобі допоможе після такого рішення Політбюро ЦК КП(б)У. А що, коли тобі сходити до Криленка? Адже ви з ним давно знайомі. Обидва легендарні прапорщики революції, обидва були головнокомандуючими військами — він у Росії, ти на Україні. Ну, а зараз Криленко знаменитий прокурор країни. Можна сказати, верховна влада юриспруденції. Хочеш, я йому зараз зателефоную, попрошу тебе прийняти.

Але телефон Криленка мовчав. Зрештою Бубнов таки додзвонився до Криленка, і той прийняв Коцюбинського.

І от через багато літ зустрілися два легендарних прапорщики революції, один з них був нині прокурором могутньої держави, а другий безправний, затаврований кандидат на ув'язнення.

То був час дивовижних метаморфоз, коли наркоми і маршали ставали раптом «ворогами народу», не гадаючи про таку долю. Як не підозрював цього і Криленко, що незабаром опиниться за гратами на судовому процесі.

Але тоді ніхто не відав про це. Криленко, вислухавши Коцюбинського, пообіцяв з'ясувати обставини у певних органах, поговорити з самим наркомом Єжовим. «Запевняю тебе, ніщо тобі не загрожує. Без санкції прокурора вони не посміють тебе чіпати».

Юрій Коцюбинський полегшено зітхнув. Від серця відлягла крижана холоднеча, і він повертався додому з надією на краще.

О, наївність людська! О, сліпа віра в справедливість, у закон, який над усім владарює! Юрій Коцюбинський навіть не підозрював, що опричники Єжова можуть заарканити його і без ордера прокурора. Більше того, згодом вони заарештують і Головного прокурора країни Криленка і його місце посяде Андрій Януарович Вишинський..

Але ніхто не знає, що станеться потім.

1 грудня 1934 року в Ленінграді підло, злочинно був убитий Сергій Миронович Кіров. Трагічний постріл! Скільки він приніс горя! Над головою Коцюбинського згустилися ще чорніші хмари.

Тепер, коли він приходив до ЦК, на нього дивились невдоволено і підозріливо. А згодом опустилася глуха стіна. В бюро перепусток черговий буркнув через вікно: «На ваше ім'я не було команди виписувати перепустку». Дверцята сухо хряпнули перед самим обличчям, і йому здалося, що хтось боляче вдарив його в лице.

Малий Олежик просив дістати новорічну ялинку, щоб була вона такою, як минулого року, коли вони жили в Києві. «Не буде ялинки, хлопчику»,— говорив він синові з сумом. «А чому? — слізно допитувався хлопчик. — Що, в Москві ялинок немає? Он я бачив — біля Кремля ростуть. Ну, роздобудь мені, татку, ялинку»,— благав Олежик, не підозрюючи про велике батькове горе.

Новий рік минув без ялинки, без діда-мороза. Не завітав старий у гості до малого з подарунками. Чомусь обійшов їхню домівку.

У батька боліло серце за сина. А тут іще надходить день його народження, треба хоч якось відзначити це сімейне свято, та й самому розважитись трохи. Домовившись з дружиною, приготували якийсь святковий стіл, запросили давніх друзів. Шкодували, що в Москві немає Примакова, той би прийшов і хоч би розрадив трохи.

Він добре пам'ятає той вечір. Святковий стіл не дуже й розкішний, але

за нього не сідали гості. Довго чекали на них, до пізньої ночі, а вони так і не прийшли.

Тільки спасибі Віталієві, подзвонив з Ленінграда, привітав малого з днем народження, обіцяв, що скоро буде в Москві і зайде до них. Радив своєму другові не вдаватися у відчай, вірити, надіятись, що скоро розвіються в нього над головою хмари. Адже не винний він ні в чому. «Я вже написав в ЦК листа про тебе... Та й інші твої товариші напишуть»,— підбадьорював по телефону Віталій.

Спасибі тобі, друже, що не забув мене в тяжку хвилину. А гості московські не прийшли. Невже побоялися?

Десь о дванадцятій, коли вони вже збиралися лягати спати, раптом коло дверей задзеленчав розкотисто дзвінок. «Он ба, хтось з гостей!» — зраділа Ольга і кинулася відчиняти двері.

Гості були непрохані. Троє з відомства наркома Єжова і четвертий двірник. Він зустрів їх спокійно, ніби ждав на цей прихід давно.

«Що, пирушка? — скосивши очі на стіл, сказав один в малинових петлицях. — Тайна вечеря, га? А де ж дружки? Не прийшли, знаться? Жаль, жаль. Ну, годі бенкетувати. Збирайтесь!»

«Гості» обнишпорили всю квартиру, перекидали книжки, білизну в шафах, посуд у буфеті, перевернули матраци, вистукували навіть стіни і підлогу. Все шукали якихось «компрометуючих документів».

Все це було схоже на страшний сон. Він дивився і не вірив, що прийшли арештовувати саме його, що він, а не хтось інший, збирається йти з дому, туди, в невідоме.

Один з «гостей» доскіпливо глянув на нього і, помітивши, що на ньому біла сорочка із запонками, сказав строго: «Так не пойдет. Запонок у нас не положено».

Довелося скинути сорочку і вдягти іншу. Сам не знає чому він одяг українську вишиту сорочку. Може, тому, що на ній ніяких запонок, ні мідних, ні залізних, саме розмаїття кольорів та червоний шнурочок...

Старший опергрупи глянув на майбутнього арештанта і криво посміхнувся. «Он ба, як вирядився, як на свято! Відразу видно, що націоналіст! Ну що ж, тим краще для слідства»,— не сказав, а подумав і наказав Коцюбинському рушати до дверей.

Ольга кинулась вслід за чоловіком. Тільки зараз до неї вернулась свідомість.

— Куди ж вони ведуть тебе, Юрку? За віщо? Де мені шукати тебе?

— Не плач, Ольго! Це непорозуміння. Це ненадовго. Я вернусь. Чуєш? Я там швидше доведу їм, що я не винний.

— Ну, годі,— попхнув його хтось іззаду, і він відчув, як опекла плече чиясь рука. Блиснув очима на своїх супутників, обернувся назад, ступив крок від дверей, сказав дружині:

— Бережи Олежика, чуєш, Ольго, Лелика бережи!

— Юрію, як же я житиму без тебе? — кинулась Ольга до конвоїрів. — Беріть і мене з ним. Чуєте?

— Коли буде треба, то возьмемо,— буркнув якийсь опричник у відповідь.

Пішли, затупотіли по східцях вниз. Тільки двірник стоїть на площадці. Рахує щось на пальцях... Тихо про себе шепоче: «Це вже п'ятий за цю ніч. Через них нема коли й поспати... Ну, товариші більшовички, прийшла і до вас черга. Чи не ви мене розкуркулили в тридцятому році? Знать, є Бог, коли послав на вас кару»,— хрестився двірник, йдучи сходами.

Похмура Бутирка поглинула Коцюбинського, де вже страждали тисячі таких, як він, з колишньої більшовицької когорти. Так от де замкнено страшне коло!

Бутирка! Високі стіни з єжовськими козирками на вікнах. У тісній камері-одиночці ходить з кутка в куток бородатий в'язень. Чотири кроки в один кінець, чотири — в другий. Який просторий світ і як тут тісно! Юрій Коцюбинський підходить до вікна і крізь щілини дощатого козирка і грати помічає в небі яскраву зірку.

— Пер аспера ад астра! — говорить він по-латині і відразу перекладає на рідну мову: — Через терни до зірок.

Колись, будучи гімназистом, вивчав він у чернігівській гімназії латинь. Згодом ці крилаті слова стали бойовим девізом їхньої молодечої підпільної організації...

«Через терни я все життя поривався до зірок. Неможливо прихилити небо до землі, щоб краще жилося людям. І ось тепер лиха доля впала на мою голову. Як же мені довести свою правоту? Як відстояти правду перед чорною кривдою?»

Він не знав, як через багато днів дружина пробилась до наркома Єжова. Скільки це коштувало Ользі Петрівні зусиль, нервів, крові.

Нарком таки прийняв її в своєму дубовому кабінеті. Сидів за масивним столом з мореного дуба, маленький, сіроокий, меткий і справді чимсь схожий на свого лісового співбрата. Говорив неквапно, заспокійливо, сказав, що глибоко співчуває їй, як комуніст комуністу, але що вдієш, на те вони й ЧК, щоб розбиратись у найскладніших справах, часом доситьтаки неприємних.

— Та й дійсно, можливо, вашого чоловіка і обмовили, можливо. Розумієте, навкруг гостра класова боротьба. Важко дібрати, свої чи чужі завдають удару. Що ж, розберемось. Великої вини його немає. Думаю, що все обійдеться. А ви не переживайте.

— Коли ж його випустять? — гарячково запитала Ольга Петрівна.

— Ну, щодо того, щоб випустили,— це справа складна. Зрозумійте, яка зараз ситуація. У нас якщо вже беруть, то спроста не випускають... Думаю, що вашому чоловікові дадуть п'ять років. Це пустяк. П'ять років таборів — це, моя дорога, мінімум... П'ять років пролетять скоро.

— То як же мені бути? Я його дружина. Я комуністка. Я хотіла б знати, в чому його вина! — домагалась свого Ольга Петрівна.

— Ну, що я вам можу порадити. Терпіння і ще раз терпіння. Ваша сестра, здається, працює в Хабаровську. Їдьте і ви туди. Ближче будете до чоловіка, чим ви гірша за декабристок. — Він скосив сіруваті очі і ніби між іншим кинув: — Якщо ви самі ні в чому не винні...

— Але ж це не так просто, хто мене там прийме? Сестра сестрою...

— Не турбуйтеся, я дам команду... Ви ж зважте, що я не тільки нарком, а й секретар ЦК і голова партколегії,— нагадав Єжов.

Ольга Петрівна добивалась до Єжова три місяці, а розмова тривала не більше п'яти хвилин. Вона вийшла від наркома зовсім розбита. Добре, що якийсь черговий встиг її підхопити і вона не впала на червоний килим, що вогнисто горів у приймальні наркома.

9.

Скільки спливло часу від тієї пам'ятної ночі? А може, вона й не кінчалася? Тягнеться безконечно...

Допити, допити, допити...

Питати слідчим є про що. А що йому відповідати?

Колись давно в тюрмі Керенського він знав, як поводитись, що відповідати тюремщикам і жандармам. А тут? А тут свої. А він ніби «чужий», прихований «ворог народу», що вперто не зізнається в своїх гріхах.

А гріхів йому навалили багато. Український націоналіст — це раз. Посилаються на те, що ще в революцію і громадянську війну говорив він до солдатів навіть в Петрограді українською мовою. Що був організатором українського якогось там червоного козацтва. Що, будучи головнокомандуючим збройними силами України, писав наказа до солдатів українською мовою... І ще безліч малих і великих звинувачень, навіть те, що в тюрму й то прийшов в українській вишиваній сорочці. Це пильні слідчі розцінюють як відвертий виклик.

Серед багатьох вигаданих звинувачень, виявляється, є і та горезвісна «платформа 93-х», яку колись він мав необачність підписати. Довгий час

він жив за межами Батьківщини і, ясна річ, не міг зрозуміти всю ту підступну боротьбу, яку вела троцькістська опозиція проти партії.

Про це він писав у своїй заяві до ЦК партії ще в 1928 році, засудивши антипартійну діяльність опозиції. Відомо, що ЦК розглянув ту заяву і виніс рішення: вважати партійне становище Коцюбинського вичерпаним його заявою, в якій він заявляє, що фракційної роботи не вів і що лінію партії вважає правильною.

Хіба не довів він своєю подальшою роботою, що завжди був і залишається вірним сином партії?

Чому ж сьогодні допікають йому в тій необачності, роздуваючи до страхітливих розмірів? Чому про це говорять у відомстві Єжова через багато літ після того, коли справа була вирішена в найвищій партійній інстанції — в ЦК ВКП(б)?

У слідства немає нічого, що б компрометувало його як комуніста і людину, і тому доводиться хапатися за ту горезвісну «платформу».

Що б він не говорив на свій захист, аби відвести тяжкі звинувачення в антирадянській ворожій діяльності, на те не зважає ніхто. «Знаємо вас! Викручуєтесь! Бачили і не таких! Так що краще зізнавайся, Коцюбинський! Підписуй протокол, для тебе краще буде. П'ять років — строк невеликий».

Вони навіть визначають строк покарання. П'ять років! Значить, там, наверху, все вирішено. І під ті роки підганяють звинувачення. Але він не здасться на ту провокацію. Він не підпише на себе чорний наклеп! Не схвалить сам собі вирок. Що б там не було — він буде боротись!

Він не знав, якої ночі засудили його на тому ОСО. Догадався лише тоді, коли черговий по тюремному коридору наказав: «Коцюбинський, виходь з речами!» І погнали його затемненими московськими вулицями на вокзал, а потім через всю Росію на край світу, на горезвісну Колиму...

Далека, проклята дорога на Сибір! Кого тільки й не гнала сувора доля цим страдницьким шляхом! По цій дорозі гнали колись царські жандарми його побратима Віталія Примакова. По цій дорозі ішла на заслання мати його дружини, бойовий товариш по партії Євгенія Богданівна Бош. По цій дорозі ходили тисячі комуністів — Бубнов, Свердлов, Петровський...

Володимир Ілліч Ленін звідав цю прокляту Богом і людьми дорогу, гнаний царатом у Сибірський край. Важко їм було — поборникам свободи. Дуже важко! Але нам ще важче. Нам встократ трудніше. Бо женуть нас без вини винуватих. Гонять на каторгу свої, вважаючи нас за ворогів народу.

І в нещасті, кажуть, є своє щастя. Нехай скупе, як блиск північного сонця крізь хмари на якусь мить. І все ж мигне ясний промінь сонця серед темної ночі.

Так блиснуло сонце і йому, Юрій Коцюбинському, коли прибув він у Сибір несходимий.

Шаленіють хуртовини над світом. Сумна валка бреде снігами по дорозі на Сибір. Серед каторжників і він, Юрій, зарослий чорною бородою. Він бреде по етапу на заслання. І поривні вітри замітають дорогу за приреченими.

На мить Юрій Коцюбинський зупиняється. І, обернувшись назад, тихо озвався до вітру словами свого земляка-поета:

Нічого я так не люблю,
як вітру вітровіння.
Чортів вітер! Проклятий вітер...
Ах, нічого так я не люблю,
як вітру вітровіння,
його шляхи, його боріння,
і землю,
землю свою...

— Чому став? Негайно в строй! А то стрілятиму! — кричить конвоїр Коцюбинському.

І колишній командарм наздоганяє валку «ворогів народу». А вслід йому:

Регоче вітер з України.
Чортів вітер!
Проклятий вітер!

І в нещасті, кажуть, є своє щастя. Нехай скупе, як блиск північного сонця крізь темні хмари. Так зблиснуло сонце і йому, Юрію Коцюбинському, коли він добрався до Хабаровська.

Гожого дня у кабінеті секретаря Хабаровського крайкому Лаврентія Картвелішвілі з'явилася Ольга Петрівна, дружина Юрія.

— Юркові дали на ОСО п'ять років заслання. Він іде у валці каторжників на Колиму. Благаю вас, врятуйте його! Ви ж давні друзі! Разом працювали на Україні в роки революції і громадянської війни.

— Це чорт знає що! — обурився Лаврентій. — Своїх арештовуємо, своїх судимо! Якась напасть! Дивовижа! Що ж, спробуймо його вирвати з каторжної валки. Зараз я подзвоню своєму товаришеві, чесному чекісту. Як тільки заарештовані прибудуть у наш край, вирвемо його з гурту і влаштуємо йому вільне поселення у якомусь глухому селі. Ну, хоча б у такому, як був колись Ленін у Шушенському.

Ольга зраділо кинулась дякувати Лаврентію Картвелішвілі.

— Ну, заспокойтесь, генацвале. Бачу, ще не перевелись на землі руській одержимі декабристки.

І от в годину розпуки прийшла скупа радість. Коцюбинський відчисляється з групи арештантів і залишається в глухій тайзі з вільним режимом на звичайне поселення.

Зітхав полегшено. І то добре. Хоч не будуть над головою покрикувати наглядачі, хоч не знатиме він каторжної роботи в рудниках та на золотоносних копальнях, не сидітиме в таборі за колючим дротом, а вільно житиме серед суворих снігів Півночі. П'ять років минуть так скоро! Це, можна сказати, пустяк! Спливали на думку слова Єжова, про які він довідався з листів дружини Ольги. Треба лише набратися терпцю. А там, дивись, партія в усьому розбереться. Не може ж бути, щоб безвинні люди з чорним тавром ворогів страждали. Він комуніст, він боєць і все стерпить! Може, то сама доля вирішила в такий спосіб перевірити його вогнем і холодом, чи вистачить у нього мужності вистояти, не відректися, не проклясти своїх. Пронести через страшне чистилище і пекло віру в торжество правди.

Я вистою! Я все знесу. Я буду каратись, мучитись, але не відступлю від тих ідей, які стали часткою мене самого. Моїм «я», моїм сумлінням.

Серед цих білих, мертвих, холодних снігів мене зігріватиме тепла надія. До мене приходитимуть мої товариші, друзі, давно полеглі у боях, і я вестиму з ними тиху розмову. Та ще, може, вітер донесе з далекої України духмяний запах трав, гіркого полину, нашого євшан-зілля... Та ще гуси перелітні принесуть мені на крилах звістку з України, бо пролітатимуть ранніми веснами над мрійними білими хатами, над тихими плесами Десни і Дніпра...

Звідки йому було знати, що сувора доля пошле йому нові, ще тяжчі випробування. Що доведеться йому вдруге пройти безконечну сибірську дорогу від Колими аж до Києва...

А сталося так. У Москві тільки-но закінчився процес над правотроцькістським центром. Серед так званих «ворогів народу» був і Юрій П'ятаков, колишній секретар ЦК КП(б)У, з яким Коцюбинському доводилося не один рік працювати в роки громадянської війни на Україні.

Може, заплутавшись у страшних тенетах єжовщини, П'ятаков наговорив щось і на себе, і на Юрія. Та, мабуть, єжовці, захопившись процесами, не могли вже всидіти без «роботи» і вирішили затіяти нову справу. За наказом Єжова Коцюбинського заарештовують вдруге на засланні.

Сніги метуть на тисячу верст від Камчатки, через Якутію, замітають білими саванами Сибір несходимий.

Село в снігах. В хатині лісника Юрій Коцюбинський. Вже ось рік, як

він живе тут засланцем... І майже нічого не відає, що твориться на білому світі. Може, краще і не знати.

А в цей час у Москві відбувся суд над Бухаріним, Риковим та їхніми сподвижниками. Всіх засудили до розстрілу, відбувся процес над «ворогами народу» воєначальниками Тухачевським, Уборевичем, Якіром, Примаковим... Дев'ять полководців віддано смерті.

Жорна, про які говорив Сталін на партійному XIII з'їзді, працюють і далі невтомно.

Коцюбинський не здогадувався, що і над його головою зависло нове лихо. Опричники Єжова затіяли на Україні провести бучний процес над «ворогами народу». Тільки кого ж поставити на чолі? Скрипник пустив собі кулю в лоба, така ж доля спіткала Любченка.

І випала карта на нього, Коцюбинського.

Через сніги пробиваються сани до лісникової хатини. В санях опричники Єжова.

Несподівано вони заходять до хати. Вражений Коцюбинський зводиться їм назустріч.

— То це ти, Коцюбинський, від нас у нас і заховався. Ну, хитрий же хохол. Збирайся!

— Куди?

— На Україну далеку. Судить будемо. Ти думав, що вже викрутився? Е, ні, чорта лисого.

І пролягла назад дорога із Сибіру на Україну.

Метуть над країною сніги. Та не замести їм скорботних доріг, якими пройшли комуністи, сталінські жертви. Ще недавно вони були делегатами партійних з'їздів, стоячи вітали Сталіна оваціями, а тепер безправними в'язнями падали від сокири Єжова і Берії.

Впали вожді революції Бухарін, Риков, Томський. Впали полководці Тухачевський, Уборевич, Якір, Примаков...

Хто там далі? Хто на черзі відійти в пітьму, а може, у безсмертя?

10.

Снігові заметілі і бураниища гнались за ним, ніби не хотіли розставатися з бунтівливим сином сонцепоклонника, намагаючись втримати його в краю вічної зими.

А назустріч вже летіли вітровіння пружні, полиневі вітри з України і бентежили душу засланця, що, гнаний гіркою судьбою, повертався до батьківської землі. Ой, той чортів вітер! Проклятий вітер!

Вагон, у якому везли таємничого в'язня із Сибіру на Україну, невеличкі вікна, взяті в покруч заліза. До них жадібно припадає Юрій Коцюбинський. Бачить, як кружляють ліси і поля, принишклі села і відпливають у безвість. П'янке повітря рідної України збуджувало і зворушувало. Він знову побачить рідну землю, Дніпро і Лавру, і мости, і рідний Київ..

Вночі під'їжджали до Києва. Важкий товарняк прогуркотів від хутора Михайловського через всю Чернігівщину, і крізь вузьку щілину теплушки-телятника Коцюбинський ще раз побачив дорогі серцю краї, де піднімав колись земляків своїх на червоне повстання. Десь там, за березневими каламутними снігами, Чернігів, Городня, Новгород-Сіверський. Проминули Конотоп, Бахмач... Позаду залишився й Ніжин, батьківщина Дибенка, Кропив'янського. Де то вони тепер?

Звідси колись наступали на Київ полки і дивізії, якими він командував. Ось і пам'ятні Крути, де жертвою впали безвинні київські гімназисти. І занило біля серця.

На станції Бобрик перечекали, доки згасне день і настане ніч, щоб прибути в Київ, коли на місто впаде пітьма. У вагонах такі пасажири, що краще не показуватися з ними на вулицях Києва ясної днини.

Прогуркотіли через залізничний міст, що повис над Дніпром. Він побачив освітлені місяцем бані Печерської лаври. З дніпровських круч війнуло гіркотою споминів. Ось уже й товарна станція, де він бився проти петлюрівців, мигнули на мить стрілчасті вежі костьолу. Рвонув повітря гудок. Вдарили, задзвеніли буфери, і нарешті поїзд зупинився.

Ну, здрастуй, Києве мій! Прийми цього разу не визволителя, а в'язня свого під свій дах. Якщо в силі твоїй, то полегши мої страждання, не нагадуй мені про минуле.

Він жадібно хапав губами прохолоду київської ночі, впиваючись нею до німого ридання. Вокзал перегукувався неспокійними, тривожними криками паровозів. Кудись поспішали, гриміли поїзди, і було якось дивно, що навколо іде життя, що люди, як і раніше, поспішають до невідомих станцій і полустанків.

В чорному гурті приречених він стояв в дальньому кінці перону в оточенні конвоїрів. Наказано не говорити, навіть не кашляти. Мовчазний, печальний гурт. А колись же на цьому вокзалі у вагоні Затонського він справляв своє весілля з Ольгою.

Нарешті під'їхала одна машина, друга... В душі він радів, що не «ворон» приїхав за ними. Адже з кузова вантажівки він побачить Київ. Конвоїри наказали лягти долілиць. От тобі й побачив!

Він намагався вгадувати, де вони проїжджають. Машини ревли сонними вулицями, переїжджали трамвайні колії, долали підйоми і знову спускалися з гори. А він бачив у думках Печерськ, подовбані снарядами стіни «Арсеналу», Маріїнський палац, який брав з бою, Аскольдову могилу, де сидів колись весняної ночі з Ольгою і слухав до світанку солов'їв.

Нарешті вантажівки зупинились. Чутливе вухо Коцюбинського вловлює знайомий скрип залізних тюремних воріт. Де ж це вони, мабуть, на Лук'янівці? Так і є. В місячному сяйві виступають похмурі стіни Лук'янівської тюрми. На вікнах, мов величезні шпаківниці, дерев'яні козирки, знаменитий винахід Єжова, щоб в'язні бачили менше землі і неба.

Лук'янівка! Та сама, за яку він бився з Примаковим, про взяття якої доповідав самому Леніну далекої зими 1918 року. І ось тепер дорога привела його сюди. Чи можна придумати ще жорстокіший удар?

Колись біля цих залізних воріт він зеленим юнаком прощався з другом своїм Примаковим. Це було перед тим, як Віталія мали відправити в Сибір... А він, Юрко, тільки-но повернувся звідти. Примаков знав, за що його закували в кайдани,— за те, що боровся проти царату. За правду боровся. А за що ув'язнили його? За віщо? І хто?

О, як би було добре, коли б він, Юрій Коцюбинський, був на місці друга свого Віталія. Щоб було все це в минулому. І враз згадалося з пісні, яку співав батько з Лисенком: «За волю народа, за його права не страшні кайдани, солодка тюрма»... А йому випала, на жаль, гірка! Ой, гірка!

— А цього в спецкорпус! — наказав чийсь голос, і послушний мовчазний конвоїр кинув у спину Коцюбинському: «Трогай!»

Довге плетиво коридорів. Тьмяні електролампочки, що жевріють під стелею, теж закуті в дроти. Нарешті позаду чути: «Стій!» Тюремний наглядач брязкає великою в'язкою ключів, риплять двері камери, і він, в котрий уже раз, переступає поріг арештантського житла. Позаду хряпає засув, дзвенять ключі, і віддаляються коридором важкі кроки.

А він один стоїть посеред камери, в якій ні нар, ні табуретки, нічогісінько. Тільки невиразний отвір вікна виступає на стіні, прикритий знадвору єжовським козирком. Він кидається до вікна, задирає голову і тільки в такий спосіб, мов крізь димар, бачить краєчок неба, на ньому світиться одна маленька, крихітна зірочка. Одна-однісінька! То це, виходить, його зоря. Ну, що ж, добре, що хоч одну тебе послало мені милостиве небо.

І почалися безконечні допити.

Як тільки заходила ніч, його брали з камери, везли «вороном» до сірого будинку, і він потрапляв до сліпучого кабінету слідчого.

Найчастіше допитував його майор — похмурий, бровастий, чоловік років тридцяти п'яти, з чорним, аж смолянистим чубом на голові. Говорив він хрипко, багато курив і часто закашлювався.

— Ви думали легко нас спекатися, Коцюбинський. Витягли білетик на п'ять років і гайда на Колиму... Та ще на вільне поселення. Непогано! Видать, не обійшлося без дружків. А ми, бачите, вас і там знайшли. А знаєте, хитрувато вийшло, заховатися від нас у нашому ж таки таборі... Та ви дипломат, Коцюбинський. Але нас не так-то легко провести. Ми, як кажуть, з ниточки розмотували той клубочок, і ось та ниточка привела до вас. Основа клубочка, виявляється, ви?!

— А по-моєму, ви самі ту пряжу пряли, самі намотували на клубок, самі плутали пасма і тепер хизуєтесь, що розплутали, виявили якусь там змову.

— Ви що ж, відкидаєте, що проводили антирадянську ворожу діяльність? Заперечуєте, що ви були серед прихованих ворогів, главарем, принаймні одним з тих, хто грав першу скрипку? Особливо після того, коли ведуча скрипка сама лопнула,— радів із своєї дотепності майор, натякаючи на Скрипника. — Що скажете — не так? У нас є точні відомості, що ви хотіли відторгнути Україну від Росії і передатися під зверхність Німеччини.

— Ви не могли вигадати більшої дурниці? — похитав головою Коцюбинський. — Яке безглуздя! Я один з тих, хто боровся проти німців у 1918 році... Адже тоді було б легше віддати її окупантам, коли б хтось мав подібні наміри. Де ж логіка?

— А ви нам своєю логікою баків не забивайте. Які вчені! — наливається кров'ю майор і сердито жує цигарку. — Що, може, скажеш, з емігрантами не водився у Відні чи Варшаві? Вони тебе й завербували. В нас є точні відомості...

— Ви самі це придумали чи піймалися на гачок якихось іноземних провокаторів? — кресонув очима Коцюбинський.

— На гачок попалися ви, Коцюбинський, і будьте певні, не зірветесь,— пихкав димом слідчий. — Думаєте, ми не знаємо, що ви до того ж ще й троцькіст. Ну, а Троцький відомо що за птиця. Чимало його поплічників уже впали від нашого чекістського меча.

— Я з Троцьким не знався,— заперечив Коцюбинський. — У мене були інші друзі, і вони можуть свідчити про мої погляди і мою діяльність.

— Ну, ну, хто ж вони? — вхопився за це майор, хитро розставляючи пастку.

— Ще в сімнадцятому році в Петрограді я працював з такими відомими більшовиками, як Подвойський, Дибенко, Криленко...

— Так, так,— хитрувато посміхався слідчий. — Ну, а далі?

— На Україні я працював з такими визначними політичними діячами, як Затонський, Бубнов, Гамарник...

— І Примаков,— прищуливши око, додав майор.

— І Примаков, звичайно, і Євгенія Бош, і Кропив'янський...

— А про Скрипника й забули.

— Ні, не забув,— глухо сказав Коцюбинський.

— Нічого собі компанія,— відкинувшись на спинку крісла, засміявся майор. — Всі вони не кращі за вас. Доберемося й до них! Будьте певні! А дехто вже в наших рукавицях. Всіх скрутимо в баранячий ріг!

Коцюбинському від тих слів стало моторошно. Хто він, цей бровастий майор? Чи не замаскований ворог, що проліз, мов змія, в саме серце? Так не може говорити справжній чекіст про героїв революції! Як він сміє підозрювати чесних комуністів, які там, на волі, живуть і працюють, не відаючи, що над ними нависла страшна небезпека?

Що ж це робиться? Невже Єжов має таку всесильну владу?

На мить згадалось, як в одній з пересильних камер він зустрів добре знайомого ще по Харкову чекіста, який працював в Україні спільно з Лацісом, особисто був знайомий з Дзержинським... Що з ним зробила тюрма? Постарів, згорбився, голова стала білою. Тільки в очах жахтів

вогонь. Розповідав з болем, що його кинули до тюрми за те, що намагався протестувати проти сваволі і безчинства, які насаджував у органах безпеки Єжов... І скільки їх отаких — чесних, безстрашних чекістів, доживали віку у таборах, на засланнях?

Пам'ятає, в розмові з ним той чекіст з сумом пригадав слова Дзержинського, який колись говорив про те, що ЧК повинна бути часткою партійного апарату, працювати під контролем ЦК, а коли цього не буде, то в цей орган можуть пролізти переродженці і вороги радянського ладу...

Чи не сталося на наше безголів'я оте лихо, від якого застерігав всіх нас залізний Фелікс, кришталевий лицар революції?

Юрій Коцюбинський сидів пригнічений. І, може, в цю хвилину розпуки відчув, що всі його намагання довести свою правоту даремні. Що навколо нього чорна стіна і він ніколи не вибереться з цієї пастки.

І нараз ожило в пам'яті — колись він уже пережив щось подібне.

За столом слідчого Шликов. Перед ним папка: «Дело о государственном преступнике, враге народа Коцюбинском Григорие Михайловиче».

— Зараз ми поквитаємося з тобою, прапорщику... — каже він злорадо.

І знову заграв у руках брелок з ланцюжком крупної в'язі.

Ланцюжок гойдається, схожий на разок намиста. Якась рука нанизує на нього ще одну намистину, схожу на свинцеву кулю...

Тюрма. Гойдається разок намиста просто над головою у в'язня — Юрія Коцюбинського.

За дверима камери чути брязкіт ключів...

— Коцюбинський, виходь на допит!

За столом слідчого в темних окулярах сутулиться похмурий чоловік.

Перед ним стоїть, склавши руки назад, Юрій Коцюбинський.

— Ну то як, прапорщику, командарме, наркоме, що скажете? — глузливо каже слідчий.

По цих словах Коцюбинський здригається.

— Впізнаєте? — одним порухом руки слідчий здіймає з очей чорні окуляри.

— Шликов! — вигукує Коцюбинський.

— Не сподівались? Ге, брат. Класова боротьба — складна штука...

— Щезни геть, сатано! — здійняв кулаки Коцюбинський.

— Ні, цього разу я не щезну. Не сподівайтеся. Щезнеш ти, комісаре.

— Я протестую! — наливається гнівом Коцюбинський.

— Кричи не кричи, ніхто не почує. У нас товсті стіни, ще царські. Краще давай будемо писати протокол допиту,— говорить слідчий глузливо.

— Я наклепу на себе зводити не буду. Не жди!

— О, я знаю, ти міцний горішок. Але твої зв'язки з «ворогами народу» доведені.

— Брехня! Я бився з ворогами,— звівши в гніві руки, наступає на слідчого Коцюбинський.

— Ну-ну, ти полегше,— вихоплює наган слідчий. — «Все методы борьбы хороши. Главное последствие». Ти не пам'ятаєш, комісаре, хто це сказав? То підкажу — генсек, вождь народів. Але доволі. Ми протокол напишемо й без тебе. І підведемо тебе під вишку. Я тобі це гарантую. Ти ж розумієш, що я тебе не можу випустити з своїх рук. Інакше мені хана...

— А ти що, збираєшся вижити? Не сподівайся.

— Подивимось хто кого.

Натиснув на дзвінок. Гукнув конвоїрам. Забрати...

— Руки назад,— звелів конвоїр. — Ходім...

11.

Тієї ночі він довго не міг заснути. Ходив по камері, то зупинявся коло вікна, осліпленого більмом козирка, то тужно тягся до одинокої зірочки,

Тепер ось не такі, як ми, зізнаються в контрреволюції, шпигунстві і змовах. Члени Політбюро, маршали, командарми. Всіх підтинає страшна коса. Так що мужайся, командарме...

І враз привид Єфремова зникає.

— Але ж я не винний,— хрипко говорить він до глухого кута. — Де взяти силу, щоб вистояти? Чи не краще махнути на все рукою і зробити так, як Скрипник або Гамарник...

Але він не мав ні зброї, ні навіть шматка якогось залізяччя. Тюремщики завбачливо відбирають все, навіть запонки на сорочці і гудзики на штанях.

А на допиті слідчий наполягав:

— Ну так що, підпишете зізнання, і поставимо на цьому крапку?

— Ні! Не діждетесь! Я комуніст і вмру, не заплямувавши свого імені. В мене нічого не залишилося, крім власного життя, але я не запродам його ціною підлоти. І відберете ви його в мене тільки силою. Запам'ятайте це, майоре. Колись народові стануть відомі ваші інсинуації і провокації, і наш народ, історія розсудять нас. Чуєте? І тому я плюю на ваш вирок, на сфабриковані вами «мої зізнання». Не сподівайтесь, я не підпишу цю вигадану вами підлоту!

Він рвучко схопив зі столу сторінки, дрібно списані майором, і рвонув навпіл. Слідчий кинувся до арештованого і натренованим прийомом збив Коцюбинського з ніг.

— Гей, вартові,— крикнув майор,— забрати арештованого!

Вже опинившись у камері, Юрій не міг заспокоїтись. Ходив із кутка в куток, зціпивши кулаки. Яка підлота! Де ж правда?

І ще більше нила, боліла душа від страшної звістки, що поруч з ним десь в іншій камері мучиться найменший брат, оббріханий ні за що.

Бідний брате мій Романку! За віщо на тебе впала така зла доля? Юнаком ти кинувся у червоний вир. В шістнадцять літ став червоним козаком у Примакова. У багатьох січах і битвах побував ти, дорогий мій брате, і виходив цілим з бойовища. Чи не краще б було тобі впасти десь на Случі чи на Горині?

І згадувалася чорнокоса Оксана. Добре, що ти, сестро, не дожила до такого лиха. Може б, і тобі випало сидіти, як оце мені, за потаємні зв'язки з Центральною радою, при якій ти була розвідницею ЦК партії.

«Що ж сталося? Хто засліпив очі тим, хто нагорі, що стоять біля керма держави? Невже всесильний Єжов? Ні, справа не в одному Єжові.

Чи не є автором трагедії хтось інший, той, хто сказав: «Чим ближче ми до перемоги комунізму, тим більше класова боротьба загострюється!» Проти кого ж воюємо ми? Кого тримаємо в тюрмах? Що це — бий свій свого, щоб чужий духу боявся? Ой, навряд чи побояться! Навпаки, переб'ють нас, обдурених, нашими ж руками...»

Пекучі думки жалили, мов оси, розгарячілі скроні. Від них можна було збожеволіти.

І згадалися слова Дзержинського, який колись сказав про ЧК, що воно повинне бути часткою партійного апарату, а коли цього не буде, то цей орган може переродитись і стати загрозою для всього радянського ладу. Чи не настала ота лиха година, про яку пророче говорив залізний Фелікс, справжній лицар революції і кришталевий чекіст?

Куди ж ми йдемо? До чого дійдемо? Невже не розуміють там, на волі, що трагедія вже надто затяглася, що давно закінчилась п'ята дія, а кінця й краю не видно?

А може, там, на найвищих щаблях, ще й спохватяться. Не може бути, щоб це не дійшло до Сталіна...

Ночами він снився йому. Ніби викликав до себе на допит і умовляв щиро зізнатися в своїх гріхах. Не забувши при цьому нагадати про незгоду в наркоматі... Від того моторошного сну прокидався Коцюбинський в холодному поту, і його ще довго била пропасниця.

12.

Ніч тяглася безконечно. Ніхто не викликав його на допит. І по цьому Коцюбинський здогадався, що справа його закінчена, що сповідь від нього прийнято на найвищому рівні, отже, пора ладнатися в далеку дорогу...

Часом до нього з'являвся в снах чи мареннях батько, він стояв, як чорна туга, коло холодних дверей і мовчки щось шепотів губами... Приходила й мати, молода, зовсім юна, такою, як вона була, коли сиділа у варшавській цитаделі. Вона теж нічого не говорила, тільки гірко плакала...

І тоді він говорив до неї:

«Мамо, не плач. Твій син піде на смерть з піднятим чолом і чистим серцем. Бо в його серці скипілась кров, невинно пролита, бо в його зіллялись всі людські сльози і полум'ям знявся народний гнів. Вбивай мене, кате! Ти забиваєш народ...»

Сам не помічав, що читав по пам'яті написані колись батьком слова з новели «Невідомий».

Що ж, батьку, тим НЕВІДОМИМ став твій син!

Бентежний подих весни доноситься й сюди, за тюремні мури. Десь в гущавині Сирецького яру, в бузкових кущах Лук'янівського кладовища зоряними ночами тьохкають, сміються, плачуть київські солов'ї.

Коцюбинський вслухається в солов'їні пісні і говорить з далекими зорями. Високе зоряне небо тече над тюрмою. Коцюбинський не бачить всієї тієї краси, він тільки здогадується. Крізь дерев'яну клітку козирка і залізне плетиво грат він бачить лише клапоть неба, і на ньому мерехтить одинока зірочка.

Зоре моя вечірняя, золота моя небесно втіхо! Що ж, давай ще раз поговоримо з тобою в неволі. Наше побачення відбувається тільки через грати і на безконечно далекій відстані...

М. Стратілат. Дожилася Україна...

Стривожений, він б'ється грудьми об товсту стіну і довго і тужно дивиться в заплетений шмат неба... Невже й справді його зірка згасла?

В солов'їний щебет, що долинає з кладовища, вривається раптом брязкіт заліза з коридора. Хтось шкребеться у двері. Чується зойк іржавих петель і вслід за цим: «Коцюбинський, виходь!»

Він відривається від вікна, і переповнена стражданнями душа його знову заговорила голосом батька...

Що? Уже ідуть? І ти, смерте, встаєш з ними з чорних закутів? Треба бути спокійним... треба бути спокійним... Таким спокійним, щоб серце стало як криця, щоб гордість скувала чоло, щоб здригнувся сам сірий ранок і зотліло от жаху серце катів.

Я йду без жалю — так було треба. Яка прекрасна моя дорога... остання коротка путь... прекрасний ранок, білий, імлистий, немов могильний саван...

Брязь... скрегочуть рушниці ззаду на плечах, і толочать ногами свій сірий погляд люди, що їх несуть... Уже? Так близько... Сталося. Не треба, я сам... щоб бачили очі... І свій останній віддих...

...Мамо! Це ти у заметах, пливеш у заметах, як сіра тінь муки, щоб перейняти у теплі долоні останній віддих... зітхання, призначене другим, а не тобі? Не слухай, мамо, і не дивись...

— Плі!

Десь ніби з-під землі озвалися постріли.

В небі зірвалася зірка і впала над Почайною. Зорям ні з ким було більше говорити.

Здалеку чулися важкі і глухі удари годинника, немов похоронні дзвони собору.

В камеру він не повернувся... Сумно дивилися закляклі зорі з високого неба в чорний колодязь камери... Зорям ні з ким було говорити...

На Лук'янівському кладовищі тужма плакали солов'ї й осипалися білі пелюстки з колючих тернів...

Невблаганна доля доплітала до кінця терновий вінок.

Гравюра М. Стратілата

Ніхто не знає, де поховано його. Ніхто не відає, де Юрія Михайловича могила.

І все ж печальний пагорб звівся на землі через багато літ, встала, ніби з глибин, гранітна брила.

У Москві на Новодівичому кладовищі, поміж старих, вузлуватих дерев і скорботних пам'ятників, поруч з могилою Євгенії Бош, височить сірий безмовний камінь. На ньому виступає чорний барельєф. Мужнє лице застигло в суворій мовчазності. Під ним лаконічний напис: «Член КПСС с 1931 года.» А трохи нижче під скульптурним портретом: «Юрий Михайлович Коцюбинский. 1895—1938». Це символічна могила безвинно загиблого борця в страшних завіях трагічних тридцятих років. Здавалося, каміння говорило: «Одні люди за життя мертві, інші живуть і після смерті».

З-під сірого каменю рвуться до сонця зеленим спалахом квіти, кучерявиться блакитом хрещатий барвінок, привезений з рідної української землі...

І серед цвинтарної тиші озивається спокійний голос колишнього командарма, повторюючи слова свого батька:

«Пісня життя живе у моєму серці. І той, хто чує в серці ту пісню, ніколи, якої б муки не переживав, не прокляне життя свого, не замінить його на інше, спокійне... Бо пісня ця все, вона одна залишається, це пісня любові до життя».

А за тисячу кілометрів звідси, в рідному Чернігові, на батьківському подвір'ї, стоїть він на високому постаменті, і плакуча верба розпустила над ним свої зелені коси... Вона, мов рідна мати, оплакує свого сина.

«Не плачте, мамо!»

Пружний вітер налітає з Десни, розповідає гранітному Юркові далекі, сиві легенди. Вітер доносить подих далеких гроз, пісні безстрашних червонців, подвиги яких не вмирають у гарячому людському серці.

Такі, як Коцюбинський, не вмирають!

Бачу його — високого, ясночолого, з блакитними, як небо, очима.

Бачу його весняно-пружним, жадібним до життя, до правди, до сонця...

Бачу його в сірій шинелі, юного прапорщика Революції, на берегах Неви, серед тих, хто творив Легенду...

Бачу його на вороному коні серед засніжених степів України далекого і грізного 1918 року, двадцятиоднорічного командарма, першого військового наркома збройних сил молодої республіки...

Бачу його, молодого дипломата, повпреда Радянської держави у Відні й Варшаві, загартованого в битвах комуніста, достойного сина великого сонцепоклонника...

Бачу його на державному посту віце-прем'єра Радянської України...

І ще бачу його — героя мого твору — окраденим, безправним в'язнем за гратами в трагічний 1937 рік...

Бачу його у великій тузі в скрутну годину з чорним тавром на високім праведнім чолі...

Стоїть він незламний, непохитний, руками тамуючи рану на скроні, чорнобородий, ясночолий, з блакитними, як небо, очима...

Нехай і залишається він таким у своєму безсмерті...

Валентина ДРАЧ,
політолог,
кандидат історичних наук

НАРОД І ПАРТІЯ/Ї ЄДИНІ?

КОВТОК СВОБОДИ

Кажуть, що історія повторюється. Коли не по колу, то по спіралі.

Відомо, що наша сучасна політична палітра, принаймні за кількістю своїх «фарб», дуже нагадує ту, що вже була на Україні в перші десятиліття нинішнього століття. Тоді нараховувалось десь двадцять політичних партій, зараз не менше, коли не більше. Саме факт багатопартійності, хоч, може, це комусь і не подобається, є прикладом розвитку демократичних процесів на Україні. Тобто різноманітні інтереси людей, попри мертвонароджену ідею «однорідності соціалістичного суспільства», зрештою набули легальних організаційних форм. Думаю, що цей, безумовно, позитивний процес обірваний наприкінці двадцятих років, сьогоднішнім розмаїттям партій не обмежиться. За умов, звичайно, що замість демократії не прийде охлократія, а за нею й новий тоталітаризм.

Нинішня багатопартійність не так зародилась знизу, як була дозволена зверху. Це був перший ковток свободи для тих, хто сприймав навколишній світ і мислив не так, як було заведено в офіційних структурах.

Події розвивались бурхливо. Спочатку був темпераментний політичний розбіг Українського культурологічного клубу, Української Гельсінської спілки, Української демократичної спілки, товариства «Меморіал», цілої низки громадсько-політичних клубів та культурно-просвітницьких громад. Врешті-решт виник Народний Рух України за перебудову, який, як наголошували спочатку його засновники, прагне допомогти Компартії України в здійсненні справжніх соціалістичних перетворень на українській землі, підтримати знизу зусилля М. Горбачова у здійсненні перебудови. Потім Рух почав народжувати одна за одною політичні партії.

Нові партії виникали й не прямо з Руху, та однаково цей процес він стимулював. Навколо майже кожної партії чи об'єднання з декількох партій утворювались різного роду комітети громадськості, спектр котрих досить широкий: від комітету з відродження ОУН—УПА до комітету захисту пам'яті В. І. Леніна.

Діють кілька десятків національно-культурних товариств: російське, єврейське, кримсько-татарське, ассирійське, білоруське, німецьке та інші. А вже добровільних об'єднань, які виникли за інтересами, навіть і перерахувати важко. Досить сказати, що робітниче середовище постійно виплескує нові осередки типу альтернативних профспілок. Діють асоціації ділових жінок, народної дипломатії та безліч інших. І хоч цей «блок» громадських об'єднань не поспішає зі своєю політичною визначеністю, раніше чи пізніше це відбудеться.

Процес формування багатопартійності був досить складний. Відбувались помітні і не зовсім помітні події, що вели до встановлення певних меж між одними партіями і до згуртування інших. Показовими в цьому плані стали другі всеукраїнські збори Руху. І хоч ці збори проходили в атмосфері гласності,— що вони відбуваються, про це знали всі,— але одночасно вони були закриті, що дивно для демократів: прямої трансляції вирішили не давати. Все ж таки деякі виступи, як і доповідь І. Драча, завдяки періодичній пресі стали відомі. А з ними й те, що Рух прийняв ряд рішень, які кардинально змінювали напрямки його діяльності. Мається на увазі його відмова від понять «перебудова», «соціалізм» та інше.

Виходячи з аналізу програмних документів існуючих сьогодні на Україні політичних партій, можна зробити висновок, що багатопартійність зовсім не означає, що кожна партія має лише свою «вузькопартійну» стратегічну мету. Принаймні їх можна згрупувати по трьох основних течіях: а) національно-демократична (у ній переважають партії, що входять в Рух); б) ліберально-соціальна; в) комуністична.

Чи можна стисло визначити ознаку кожної течії? Національно-демократична — за вихід України із складу СРСР. Політика є політика, і кінцеві цілі тут сформульовано чітко: створення самостійної, незалежної Української держави на ідейній базі антикомунізму. Ліберально-соціальна — за суверенну Україну в дусі західноєвропейських соціал-демократій. Комуністична течія — за суверенітет України у складі оновленого Союзу, пріоритет колективних форм власності над приватними, за соціалістичний вибір. Партії перших двох течій офіційно вважають себе опозицією щодо Компартії України.

УЖЕ Є ГОЛОВНОКОМАНДУЮЧИЙ...

Нині перший етап формування багатопартійності вже завершився. Починається другий, трохи інший. Він відрізняється від попереднього тим, що на зміну продекларованому зверху праву на політичний плюралізм на повну силу заявляють про себе реальні суспільні інтереси. Зокрема, це виявляється в прагненні осмислити своє минуле поза рецептами «Короткого курсу». Об'єктами уваги української громадськості стали діячі давнього і недавнього минулого, такі як Мазепа, Винниченко, Петлюра, Бандера та інші. З одного боку, мають місце спроби відтворити їхнє справжнє історичне обличчя, з другого (особливо щодо Бандери, Шухевича та й усього, що пов'язане з діяльністю ОУН—УПА) — зробити з них національних героїв у ситуації, коли не сказали ще свого слова дослідники.

Якими б не були ці відомі постаті — то наша українська історія. А історію треба знати саме такою, якою вона була. Адже поява «старих-нових» імен є свідченням того, як мало ми знаємо або й зовсім не знаємо свого минулого. Хвилі імен сьогодні накочуються одна за одною на розколоту навпіл громадську свідомість. Ідейна боротьба навколо цих імен набула форми протистояння. Не дискусії фахівців з фактами і документами в руках, а взаємні політичні обвинувачення, які явно стали самоціллю, на жаль, лежать в основі сучасного «пізнання» історії.

Слід сподіватися, що поляризація громадських сил надалі стане ще глибшою, зачіпаючи не лише «чисту» політику, а й сферу економіки, де сфокусовано інтереси всіх без винятку людей. Тобто економіка впливає ще більше на політику, а політика, в свою чергу, на економічний розвиток України. Не варто, мабуть, гадати, як саме це відбуватиметься. Але варто спробувати хоч якось визначити, що у діяльності політичних сил потенційно загрожує нормальній життєдіяльності українського суспільства, а що, навпаки, спричиняє його соціальний прогрес.

Тож пильніше придивімося до тих процесів, які відбуваються на наших очах і мають виразно окреслені тенденції.

Отже, національно-демократична течія організаційно представлена Рухом, до складу якого входить переважна більшість політичних партій. Можливість реалізації ідей, що об'єднують ці партії, він вбачає у зосередженні парламентським шляхом влади в своїх руках. Політичного іміджу Рухові додає й те, що його лідери, як правило, є союзними і республіканськими парламентаріями; у трьох західноукраїнських областях Рух фактично вже при владі; чимало своїх спільників він має у Радах різних рівнів інших регіонів. Сьогодні це політичне утворення має багато можливостей для того, щоб втілювати свої ідеї у життя саме через парламентські і державні установи. Проте це покладає на його керівників чималу відповідальність. Невміння використати свій вплив не у вузькополітичних, а загальних інтересах, що часто виявляється, і є одним із дестабілізуючих чинників як у розвитку самого Руху, так і в поширенні його впливу на різні верстви населення. Що відбивається і на розподілі сил всередині самого Руху.

Програмні документи та й офіційна поведінка лідерів партій та їхніх активістів дають підставу думати, що Рух всередині досить неоднорідний. Його складові, умовно, звичайно, можна було б визначити як: 1) власне національно-демократичне спрямування (найяскравіші його представники Д. Павличко, В. Яворівський), що тяжіє до більш поміркованих поглядів, характеризується схильністю до компромісів, з окремих питань — «навіть» з комуністами; 2) національно-центристське, виразником якого у Русі можна вважати Українську республіканську партію (УРП), але центризм цей, так би мовити, не зовнішній, а внутрішній і полягає у вмінні її лідерів консолідувати різні рухівські угруповання завдяки набутому ними авторитету. Не останню роль тут відіграє те, що лідери ці відомі як правозахисники, з «багатим» політв'язнівським минулим; 3) національно-радикальне, що політично об'єднане в Українську міжпартійну асамблею (УМА), яка офіційно назвала себе опозицією і щодо Руху. Найвпливовішою силою, мабуть, все ж таки є УРП. Але її схильність до впровадження дисципліни, дуже схожої на принцип демократичного централізму у Компартії, заважає стати провідною серед інших партій. На заваді стоїть і амбіційність деяких нових функціонерів з числа молодшого за віком покоління. Проте найвразливішим місцем цієї партії, мабуть, все ж таки є відсутність власної економічної концепції. Дотримуючись принципу: «Говорити народу тільки те, до чого він вже готовий»,— республіканці сьогодні висувають нову ідеологічну тезу, або «демократичний націоналізм». Щоб у такий спосіб зробити привабливішим саме поняття націоналізму, котре сприймається неоднозначно. До речі, термін «демократичний націоналізм» не є теоретичним здобутком цієї партії, а запозичений у російських теоретиків XIX століття (В. Врублевський, М. Михайловський). Ним користувались також західноєвропейські вчені XX століття немарксистської орієнтації (Л. Ребет, У. Фетшер та інші). Тобто нова політична організація, по суті, запозичує чужу, а не творить свою теорію. Але це внутрішні проблеми республіканців, і вирішувати їх їм самим.

Цілком можливо, що перешкоди, про які йшлося трохи вище, будуть тимчасовими і переможе тенденція створення єдиної партії «Рух» на умовах двочленства. Так, прагнення до об'єднання взагалі — одна з характерних рис внутрішнього розвитку Руху. Проте об'єднання буває різним, у тому числі й таким, що веде до роз'єднання. Що мається на увазі? Оскільки політика — це періодична зміна комбінацій різних сил, то ймовірне в майбутньому зближення УРП й УМА, з одного боку, і об'єднання Демократичної партії з нерухівською партією Демократичного відродження України, про що вже лунали офіційні заяви. Цей процес, безумовно, набуватиме прискорення у тому разі, якщо Рух розпадатиметься, вичерпуючи свої функції.

Принаймні припущено кількох тактичних прорахунків. Один із них — це участь Руху у переговорах по створенню нової держа-

ви — Балтійсько-Чорноморської конфедерації. Наприкінці минулого року був опублікований один із документів з цього приводу, під яким стоїть підпис Л. Лук'яненка — голови УРП, як офіційного представника Народної Ради — опозиції у Верховній Раді УРСР. У зв'язку з цим можуть бути заперечення: мовляв, нічого дивного у цьому немає, йдеться про нормальну політичну діяльність, одну із форм пошуку виходу із складного становища, яке створилось у республіці, і таке інше. Захищати таку лінію поведінки можна й далі. Проте опоненти Руху використовують тут сильний, коли не «вбивчий» контраргумент. Він полягає у тому, що в програмі УРП записано: головною метою діяльності цієї партії є створення Української самостійної соборної держави. Соборної, тобто цілісної і неділимої. Вона ще не створена, мета партії ще не досягнута, а вже мають місце певні кроки щодо введення України до принципово нового державного утворення, причому із старого вона ще не вийшла. А як же бути із самостійністю і соборністю України? Такі кроки з погляду більшості політиків, безумовно, компрометують Рух, причому дають достатній привід опонентам звинуватити його як у непослідовності, так і, вибачте, у певному політичному лицемірстві.

Особисто я також вважаю, що другий тактичний прорахунок у діяльності Руху — це те, що він тримає під своїм крилом, а отже, й поділяє погляди іншої своєї складової частини — Української міжпартійної асамблеї (УМА) щодо створення громадянських комітетів і Комітету національного порятунку. Особливого відтінку ці новоутворення набувають у контексті литовських кривавих подій січня 1991 року (хоч і з протилежним «знаком»). Там теж були і громадянські комітети, і Комітет національного порятунку, який, як відомо, удався до зброї. З цього приводу у певної частини громадськості вже виникли цілком певні асоціації, тим більш що УМА відверто заявляє про організацію альтернативних збройних сил на базі відновлення формувань ОУН—УПА. Навіть вже є головнокомандуючий. Тобто йдеться, по-перше, про створення паралельно до існуючих, а тому незаконних, державних структур і, по-друге, про підготовку до використання збройних угруповань у політичній боротьбі. Одних така перспектива вельми приваблює, а кого й відверто лякає. Чи мало вже було в нашій багатостраждальній історії крові?

І все ж таки найбільша небезпека для Руху, з огляду на його можливі перспективи,— це відсутність конкретної програми виходу України із соціально-економічної кризи. Є критика позиції комуністів. Є власне бачення того, якою повинна бути економіка. Але немає саме програми з реальним механізмом переходу від одного економічного стану до іншого. Тому сентенції щодо «ковбасної» свідомості, з одного боку, як і заяви про можливості розраховувати «на повну допомогу всього світу» — з другого, викликають недовіру у переважної більшості народу, який протягом усієї своєї історії розраховував лише на власні сили. Так що подібні заклики найімовірніше відіграють роль бумеранга.

Не подобається частині населення і цілеспрямована допомога української діаспори, яка поширюється в основному тільки на Рух. Наприклад, з оприлюднення заяв українців, що живуть за кордоном, дізнаємось про цю фінансову допомогу, яка нараховує не одну сотню тисяч доларів, а також складається з матеріальних цінностей типу автобусів, мегафонів, ксероксів, факсів тощо. А підтримку лише однієї течії дехто з політиків розцінює як втручання у внутрішні проблеми республіки.

Такі прорахунки, звичайно, ускладнюють боротьбу Руху за політичну владу, бо є певна небезпека лишитись підтримки знизу, якої він досяг під час виборів до Верховної Ради УРСР. Але поживемо — побачимо.

У ПОЛІТИЦІ ВСЕ МОЖЛИВЕ

Незважаючи на те, що такі партії, як Ліберально-Демократична, Кадетів, Демократичного відродження (колишня Демплатформа в КПУ) та деякі інші, й називають себе опозицією щодо Компартії України, але не пішли й «під дах» Руху, а дедалі більше своїми діями демонструють уміння спілкуватися з протидіючими силами, це дає підстави віднести їх до «проміжної ланки».

А що ж вони мають у своєму «політичному портфелі»? За своїми ідейними уподобаннями вони помітно різняться. Так, Партія демократичного відродження України (ПДВУ) і Об'єднана соціал-демократична партія (ОСДПУ) за своїм характером соціал-демократичні, і їхні погляди на варіант розвитку українського суспільства схожі. Різниця тут в іншому. Члени ПДВУ — переважно колишні комуністи, а члени ОСДПУ, навпаки, у минулому здебільшого були безпартійними. А втім, це так би мовити, лише вихідні дані. В підсумку, як уже згадувалось, вони орієнтовані на західноєвропейську соціал-демократію. Вважають, що ринкову економіку, як і всі інші перетворення, треба вводити у нас поступово, спираючись на реформи, а не революційні, «вибухові» заходи. Самі себе ці партії називають історичними спадкоємцями меншовиків.

Цікаво відзначити, що ОСДПУ бере участь у створенні на території СРСР нового Соціалістичного Інтернаціоналу, не підтримує (принаймні так заявляють її лідери) антикомуністичну спрямованість як головну лінію у розвитку демократичних процесів. Навпаки, вона радше прагне до співпраці з Компартією України, але за умови, що остання буде ставитись до неї як до рівноправного політичного партнера.

Водночас теоретичні устремління ПДВУ, ОСДПУ, з одного боку, і Ліберально-демократичної спілки (ЛДСУ), з другого, мають розбіжності, бо програмні документи останньої визнають тільки приватновласницькі структури в економіці, альтернативи котрим, на думку ліберальних демократів, немає.

Усі ці партії не віддають переваги національним проблемам над усіма іншими.

Близька до цих партій і малочисельна Партія кадетів, або Партія народної свободи, що будує свою діяльність, як сама вона про себе каже, на засадах лібералізму. Відмінність її від інших полягає у проголошенні

себе історичними спадкоємцями старих конституційних демократів та орієнтованості на політичну роботу з російським населенням України.

Усі перелічені партії відносять себе до партій центру. І хоча найхарактерніщою їхньою рисою є саме прагнення встановлювати рівноправні партнерські стосунки з різними силами, ці поривання залишаються незрозумілими і часто не дістають підтримки. Одні не хочуть з ними мати справу, бо це, мовляв, «колишні наші», інші — тому, що «нашими» ніколи не будуть.

Хотілося б сподіватись, що проросте український варіант «човникової дипломатії» на міжпартійних засадах і ці партії не займуть, за ленінським виразом, позицію «політичного болота». Цілком ймовірний у майбутньому й інший варіант, коли ті організації, що стоять по різні боки від згаданих партій, боротимуться за їхню прихильність. Що ж, у політиці все можливе.

ЩО ДАЛІ?

По той бік ідейної «барикади» перебуває група партій і угруповань комуністичної орієнтації. Це Компартія України (КПУ, Робітнича (марксистська) демократична партія, «Ліві» соціалісти, Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ), Вітчизняний форум, об'єднання «Єдність: за ленінізм і комуністичні ідеали» та деякі інші. Окрім Компартії України та, мабуть, Спілки трудящих, кількість прихильників якої останнім часом помітно зростає, всі інші малочисельні. Умовно об'єднує цю групу політичних сил, звичайно, прихильність до соціалістичних шляхів розвитку України, часом в їхньому традиційному розумінні. Ми говоримо «умовно об'єднує», тому що тут на сьогодні відсутня міцна взаємодія і достатнє порозуміння. Складається враження, що ці партії та угруповання й не прагнуть поки що до об'єднання у якийсь єдиний блок. Скоріше навпаки. Тобто є наявною тенденція і до розмежування, що виявляється насамперед у ставленні до ринку і демократії, в обранні стратегії.

Так, Робітнича (марксистська) демпартія, Вітчизняний форум, Об'єднання «Єдність: за ленінізм і комуністичні ідеали», Марксистська платформа в Компартії України сходяться між собою на думці (хоч між ними є й чимало суперечностей), що єдиним виходом із кризи є доведення до кінця справи побудови соціалізму в нашій країні. Але якщо Марксистська платформа віддає перевагу вченню К. Маркса у цьому плані, то об'єднання «Єдність: за ленінізм і комуністичні ідеали» — сталінській інтерпретації ленінізму. Водночас всі разом вони вважають, що у нашій країні, всупереч проголошеній КПРС соціалістичній перебудові, відбувається реставрація капіталістичних відносин під гаслами переходу до ринкової економіки і політичного плюралізму.

Компартія України серед них займає проміжну, центристську позицію. Але своєрідність її центризму полягає у тому, що діє вона самостійно і безблоково. Звичайно, тримільйонна політична організація може собі дозволити такий спосіб дій, та лише певний час. Будучи фактично правлячою, Компартія має більшість у всіх структурах влади. І тому, як ніяка інша з політичних сил, відповідає за стан справ у суспільстві. Складність становища, в яке вона потрапила, полягає в особливостях перехідного періоду, одна з ознак якого вбачається у тому, що вона не має чітко визнаних законом прав правлячої. До речі, немає такого закону і щодо прав меншості — опозиції. Такого не зустрінеш у жодній цивілізованій країні.

І все ж таки не це головне. Головне полягає в тому, що ця громадська організація ніяк не може посісти ту роль, до якої прагне. А саме: стати консолідуючою, стабілізуючою силою. Що стоїть на заваді? Передусім ситуація у самій Компартії, її зацикленість на своїх внутрішніх проблемах, які породжені тим сталінсько-брежнєвським догматичним курсом, яким вона йшла сама і вела за собою суспільство. Вела, відверто кажучи, у безодню. Відмова від догм, спростованих життям, йде болісно і неоднозначно, супроводжується кризовими явищами як у сфері теорії, так і в політичній практиці.

Склалась парадоксальна ситуація: Компартія — найбільша партія на відміну від інших партій, досі не має своєї власної програми. Програми, в якій би всебічно були висвітлені питання, що визначають її політичне обличчя. Наприклад, що таке соціалізм? Чим відрізняється гуманний соціалізм у розумінні комуністів від схожих визначень, якими впродовж десятків років оперують соціал-демократи? Що таке «соціалізм з людським обличчям»? І взагалі, чи можна поняття «комунізм» відносити до наукових, чи, може, йдеться про утопію окремих фантазерів? Ці питання до Компартії ставить не тільки опозиція, а й зневірений народ. Відповіді ж повної немає. А це, у свою чергу, дає карти в руки опонентам по політичній боротьбі, якими вони досить ефективно користуються.

Інша група питань не менш проблемна: Ленін та його теоретична і політична спадщина. Ситуація і тут неоднозначна, з якої знову ж таки користаються опоненти. Бо, оголосивши про своє прагнення зняти з Леніна і ленінізму нашарування його «послідовників», сучасні ленінці фактично це тільки продекларували. На спалах антиленінізму вони фактично відповідають переважно епізодичними виступами невеликої групи публіцистів, які, як то кажуть, не в змозі зробити політичну погоду. Їхні зусилля сприймаються поодинокими залпами на тлі наступу на всіх фронтах політичних противників. Повинно б, здається, особливо турбувати Компартію й те, що сьогодні активно пропагуються тези типу історичного банкрутства ленінізму, відмови від нього комуністів і т. п.

Погіршення економічного становища і соціальної захищеності людей, які цілком справедливо пов'язують це з невдалою політикою, викликає вже не тільки втрату довір'я до правлячої партії. Частина людей просто відвертається від неї.

У зв'язку з цими кризовими явищами дехто робить висновок про те, що історичний час комуністичного руху вже вичерпався.

Але факти, як кажуть, то вперта річ. Сьогодні з певністю можна сказати, що

прогнози про зникнення Компартії з політичної арени не виправдалися. Тим більш що вихід із її лав, який досяг свого піку влітку — восени 1990 року, майже припинився. Не вдалося в цілому опозиції розбити й первинні комуністичні осередки. Хоч і повільно, але комуністи, як зазначають і всі протидіючі сили, виходять із «окопів». Ідеї опозиції про деідеологізацію, деполітизацію, департизацію державних і громадських структур не знайшли достатньої підтримки, бо, як виявилось насправді, йдеться про переполітизацію, переідеологізацію, перепартизацію. Тобто нові партії, які пропагують ідею «де», у своїх статутних документах не відмовились від створення власних партійних осередків.

Наслідки проведеного 17 березня ц. р. референдуму свідчать про те, що Компартії України пощастило досягти компромісу: переважна більшість людей проголосувала за суверенну Україну у складі оновленого Союзу на засадах Декларації про суверенність, прийнятої у липні 1920 року. Компроміс цей, власне кажучи, укладено із самим народом. До того ж питання в обох бюлетенях були сформульовані так, що люди у масі своїй, мабуть, так і не зрозуміли остаточно, якою буде залежність України від центру. Чи зможуть комуністи довести, що вони за справжній суверенітет? Питання, питання, відповідь на які дасть поточний рік.

Опозиція щодо Компартії України поділила комуністів-депутатів на дві категорії: на «суверен-комуністів», які буцімто схильні виступити за суверенітет України поза Союзом, і на «імпер-комуністів», котрі прагнутимуть діяти навпаки. А тому прогнозується найближчим часом розкол Компартії України. Якою мірою такий прогноз реальний? У політиці, звичайно, всяке буває. Проте скоріше слід чекати не розколу, а «відколу» від партії певної частини її членів, які до цього часу тримають у кишені компарткквиток як гарантію утримання на посадах, що дають змогу «робити гроші». Сотні з них вийдуть із «тіні» в умовах ринку. Зв'язки цих «тіньових комуністів» з партією стануть для них невигідними.

Поки що ж справи такі. Компартія України в умовах шалених атак на неї змогла утриматись на ногах, повернувши собі підтримку досить значної частини суспільства, що, зокрема, підтвердив і референдум.

Але такі зрушення у настроях громадськості здебільшого мають тимчасовий характер. Вони можуть змінитись у будь-яку хвилину. Адже антикомуністи вже розпочали нову кампанію за заборону реєстрації її як політичної організації. Аргументами тут знову виступатимуть, як це вже видно з деяких офіційних заяв, і факти з минулого, і сьогоднішні помилки. Не останній з них — підвищення цін. Заперечувати їх важко.

Ситуація, в якій опинилась Компартія України, дедалі більше змушує її змінювати тактику і все ж таки шукати компромісів з різними силами, навіть з тими, що не визнають соціалістичну орієнтацію. Можливе й створення блоку партій і громадських організацій. Об'єктивно це можливо, хоча є тут і серйозні труднощі. Бо, скажімо, дуже важко уявити сьогодні блок Об'єднаної соціал-демократичної партії України, з одного боку, і угруповання «Єдність: за ленінізм і комуністичні ідеали», з другого.

Виникає й таке запитання: а чи є у таких різнонаправлених сучасних українських течіях гасла, які б відстоювали всі без винятку партії? Уявіть собі, що є. Це права людини, демократія, правова держава, розвинена економіка. Правда ж, цікаво: всі «за», жодного — «проти». Просто-таки завидна одностайність, або точніше — її видимість.

ДО ВЛАДИ... ЧЕРЕЗ ПРІРВУ?

Здавалося б, що така щедра політична мозаїка повністю відповідає інтересам усього суспільства. Здавалося б, що наявність великої кількості партій і політичних угруповань дає змогу кожній соціальній групі краще виявити себе. Парадокс же полягає в тому, що у масі своїй люди сторожко придивляються до кожної з них. Але поки народ не підтримає, жодна з громадських організацій не зможе досягти бажаного — влади і утримання її. Як показують соціологічні дослідження, авторитет політиків і політики в очах громадськості не зростає. Тобто, як кажуть нині, рейтинг їхній невисокий.

Підстави для виникнення почуття недовіри до діяльності різних сил у суспільстві, безумовно, є. Бо, вибачте за традиційне порівняння, але воно дуже точно передає суть: хіба ревуть воли, як ясла повні?.. Маятник політичного життя у нас розгойдується з досить широкою амплітудою: то хитнеться різко ліворуч, то праворуч. Але ситуація нестабільності приваблива, як правило, лише для крайніх сил. Подібна ситуація гальмує розвиток демократичних процесів. Людей охоплюють страх, стан безвиході. І та сама людина з її конкретними проблемами, поставлена на початку перебудови в епіцентр суспільного буття, людина, якій присвячено так багато прекрасних слів у документах всіх партій, опинилась на перехресті часом зовсім байдужих їй інтересів. Так, навколо неї розкручується багатопартійний маховик, що вирішує або тільки свої проблеми, або нібито загальні, але не разом з людьми, а замість них. А як же бути із загальнолюдськими інтересами і цінностями? Як бути з бажанням жити в стабільному демократичному суспільстві? Які конкретні механізми вже виробили наші партії, щоб стимулювати створення у суспільстві атмосфери загальної доброзичливості, цивілізованої підприємливості та й багато іншого з того, що у світі вже є, а у нас ще немає?

Кількість партій сама по собі ще не є гарантом демократичних перетворень. Так, багатопартійність в наших умовах зайнята переважно міжпартійною боротьбою. Кожна партія явно вважає, що тільки влада є той рубікон, переступивши який можна буде реалізувати «свою» політику і дати нарешті громадянський мир багатостраждальній Україні. Але за нинішнього рівня політичної культури буде лише новий виток конфронтації, коли, наприклад, сьогоднішня «більшість» і «меншість» поміняються владними місцями. Така лінія розвитку процесів на Україні, як на нашу думку, цілком вірогідна. Сутність її лише у зміні знаків: плюса на мінус чи навпаки, та справа не в цьому.

Справа в тій небезпеці суспільству, що потенційно сконцентрована саме у різкості таких змін. Бо це викличе, по-перше, дальшу ескалацію протистояння, а отже, і дальше поглиблення розколу суспільства аж до крайньої межі. По-друге, може зберегтись тоталітарне мислення, хоч в іншому політичному одязі. Замість офіційного комунізму, наприклад, встановиться влада офіційного націоналізму. І, по-третє, нарешті, цілком можливим може стати і «новий» застій у плані інтелектуального розвитку, соціально-економічного прогресу суспільства. Може, це перебільшення? Але пильно придивімося: чи такі вже ми з вами демократичні? І щоб краще розгледіти сутність того, що відбувається на власній арені, варто подивитись, що ж відбувається у сусідів.

ЛИТОВСЬКИЙ СИНДРОМ

Скільки б не збігло часу, литовська січнева 1991 року ситуація залишиться для нас однією з найпохмуріших сторінок періоду, який називаємо перебудовчим. Бо вперше у країні була зроблена спроба утворення правлячої коаліції на міжпартійній основі. І саме при такому розкладі пролилася кров. Причому у спокійного за темпераментом народу. Народу досить високого культурного рівня.

Політологи разом з офіційною пресою, аналізуючи литовські події, фактично обходять питання з погляду розстановки політичних сил. А воно важливе для прогнозування можливих подій і на Україні. Особливо з огляду на застосування тактики або литовських націоналістів, або лібералів, або комуністів.

Згадаймо, що демократи, які законно прийшли у Литві до влади, розділили її між собою так: законодавча влада здебільшого перебувала під контролем найбільших виразників суто національних інтересів та їхнього лідера В. Ландсбергіса; виконавча — ліберальних соціал-демократів, що уособлювали блок безпартійної К. Прунскене (колишня комуністка) і А. Бразаускаса — лідера Демократичної партії праці (колишньої самостійної КПЛ). За бортом влади фактично лишилася, тобто стала в опозицію, КПЛ на платформі КПРС.

Нова влада обрала тактику невизнання законів, що діяли до її приходу, й приймала нові. Якими б праведними, на її думку, не були ці устремління, вони не враховували всі ті обставини, які утворились внаслідок того, що у післявоєнний час Литва стала багатонаціональною. Так, нова влада визнала лише ту частку багатоликої і неоднозначної реальності, яка відповідала тільки її власній ідеологічній та політичній доктрині. Сутність цієї доктрини — антикомунізм у національному вбранні. Оскільки ж якісного переходу від командно-адміністративної до демократичної системи так і не відбулося, у литовському суспільстві нова дестабілізаційна ситуація нашарувалась на стару. Але якщо політики діють за принципом пристосування дійсності до своїх ідей, а не навпаки — ідей до дійсності, то інакше ніж догматизмом це не назвеш. Таке мислення на державному рівні мимоволі теж прибирає відомі форми, які прагнуть знищити інакомислення. Все це у Литві січня 1991 року мало місце.

Литовська політика, і це бачили всі, привела до кризи такого рівня, що їй буквально лишилось існувати кілька хвилин. Становище В. Ландсбергіса захиталось. «Ворог нації» К. Прунскене втекла за кордон, щоб звідти, за її висловом, допомагати Литві. Але хоч як це дивно на перший погляд, В. Ландсбергіса врятували саме військові, втрутившись у вкрай напружену ситуацію. Хвилі народної ненависті одна за одною почали накочуватись на комуністів. Внутрішні проблеми відступили на другий план.

Суперечлива ситуація: події перед цим розвивалися так, що комуністи ось-ось мали мирним, парламентським шляхом вплинути на ситуацію. Але вони, і це сьогодні очевидно, попали в пастку. Хоч спровокував її В. Ландсбергіс (згадаймо низку його законів, що принижували права інших націй), але безпосередньо штовхнули комуністів у вовчу яму ті, хто давав накази військовим. Згадаймо у зв'язку з цим заяву ленінградського журналіста О. Невзорова про те, що наказ військовим давали саме політики, які потім кинули їх напризволяще. Тяжіння О. Невзорова до авантюрності і сенсаційності можна оцінювати по-різному, проте з цією заявою не можна не погодитись. Вибратися ж із пастки часом і зовсім неможливо.

Один із уроків литовської січневої ситуації полягає в тому, що всі ті політики, як «ліві», так і «праві», які впливали на розвиток подій, також хворіють на таку хворобу, як тоталітарність мислення. Одна з його визначальних ознак — нетерпимість, відсутність тверезого аналізу і правильного прогнозу. Отже, спочатку нормальна міжпартійна боротьба перетворилась на криваву трагедію. Національний фактор переріс у соціальний в формі вибуху. І немає гарантій, незалежно від того, чи буде Литва у складі СРСР, чи ні, що такі вибухи більше не повторяться.

Логіка розвитку литовських подій наводить на гіркі роздуми. Над країною нависла примара громадянської війни. Але її жахи вже обпалювали нашу землю. То чому б сучасним політикам не засвоїти і такого її уроку: більшість із мільйонів людей, які загинули в роки громадянської війни, не були ні білими, ні червоними і взагалі у ній безпосередньої участі не брали. Вони просто стали її жертвами.

ЧАС X — ЗОВСІМ НЕ МІФ. НА ЩО Ж СПОДІВАТИСЬ?

Чи має Україна шанс не допустити кривавої бійні? Давайте думати разом, екстраполюючи литовську ситуацію.

У політичній боротьбі, яка вирує в республіці, теж діють, як і в Литві, фактори соціально-економічний, національний і антикомуністичний. Впадає в очі те, що ця боротьба ведеться не так на раціоналістичному, як на емоційному рівні. Спробуємо його описати.

Психологічний стан суспільства напружений, здається, до самого краю. У кого міцніші нерви? Створюється враження, що

аргументи нікого не цікавлять. Діє принцип: правда те, що кажу я. По черзі наступають то одні, то другі. Мають місце короткі перепочинки, передислокації. Саме так, на жаль, виходить, що для характеристики сучасного стану найпридатнішою є військова, фронтова термінологія.

Непримиренна конфронтація почасти набуває форми справжньої агресивності, причому незалежно від того, де це виявляється — на мітингах, телеекранах, у пресі... Нічого схожого на зіткнення аргументів. Зіткнення скоріше на кулаках, бо «неугодний» мітинг намагаються будь-що зірвати. Неприйняття іншої думки, так би мовити, індукціюється й на тих, кого атакують. Відбувається явище своєрідного психологічного зараження. І хоч політичні знаки у сторін протилежні, їхній стан однаково агресивний.

Спостерігаємо й інше психологічне явище, а саме зміну гасел, що їх кидають у мітингове зібрання організатори. Тут має місце вже свого роду зворотна реакція: якщо спочатку лідери збуджували почуття тих, хто прийшов на мітинг, то потім, навпаки, мітингуючі тиснуть на своїх лідерів так, що вони вдаються до закладів, які б за інших обставин собі просто не дозволили (скажімо, за «круглим столом» на телебаченні). Мітингові пристрасті тиражуються у кількості, що і розповсюджуються із швидкістю епідемій. Тобто замість процесу розкриття індивідуальностей, творчих можливостей людей, що є характерним для демократичного суспільства, виникає інший процес — охлократичний з авторитарними ознаками, властивими, до речі, кожній із сторін.

Протистоянню у стадії конфронтації властиве і підбурювання до екстремістських дій. Справжні політики, до якої орієнтації вони б не належали, в принципі це не підтримують. Бо добре розуміють, що це лякає і відштовхує більшість людей. І все ж таки ситуація досить часто виходить з-під контролю. При цьому експлуатується таке загальнолюдське почуття, як прагнення до справедливості, але спрямовується воно переважно на те, щоб викликати у слухачів недовіру і злобу до політичного противника.

Накопичуючись, негативні емоції прагнуть виходу. Якого? Дещо з цього ми вже з вами бачили, наприклад, наприкінці жовтня 1990 року біля Софійського собору у Києві, коли били ченців «небажаної» конфесії. Такі підбурювальні дії, на мою думку — думку жінки й матері,— найганебніша справа. Бо провокують найчастіше молодь, така вже її вікова особливість. Але молодь — виконавець, а «організатори і натхненники», звичайно, лишаються за кадром. Так і хочеться запитати декого з політиків: а чи є в сьогоднішній політиці моральність?..

Образ ворога, що виникає спочатку в свідомості окремих людей, після масових повторів розширюється до глобальних меж, і тоді якась спільність розколюється на два ворожі табори. На Україні, слава Богу, такого рівня розколу ще немає. Але ознаки вже є тривожні. У зв'язку з останнім зауваженням давайте поміркуємо над наведеними в одній з республіканських газет такими рядками: «... приріст росіян в Україні втричі більший за природний, у тім числі за рахунок прибулих — у два з половиною рази... Ці «п'яті» російськомовні колони вже показали своє справжнє «інтернаціональне» обличчя і призначення в Молдові, Узбекистані, Азербайджані. А тепер — у суверенних прибалтійських державах, які вдруге окуповано за півстоліття».

Скажіть, будь ласка, яку реакцію слід очікувати цьому авторові від своїх політичних опонентів? Звичайно ж, звинувачення у націонал-екстремізмі. А може, маємо справу з політиком, який виплескує біль за свій народ? Найімовірніше. Проте хотів автор чи ні — він фактично формує образ ворога. Боляче переживаючи ту складну ситуацію, в якій опинилися українці, він не помічає, мабуть, як принижує національну гідність інших народів. При цьому ж сам стверджує: «З словами треба поводитись надто обачно, особливо тепер». Саме так, треба! Особливо тому, щоб своїм необачним словом не розпалити антиукраїнські настрої серед неукраїнських верств населення. Бо подібні слова, схожі на політичні заяви, вносять, по суті, психологію національного розмежування у багатонаціональний народ. Щось подібне і схоже у Литві вже було. Чим закінчилось — знаємо. То, може, інших шляхів немає? Є! Це постійна робота з людьми. Вона важча, ніж кидання емоційно-запальних заяв. Але, як сказав інший популярний нині політичний лідер, для цього треба одягати «чоботи й куфайку» та йти до людей. Так, неодмінно треба!

І це вже розуміють найдалекоглядніші діячі опозиції, рішуче заперечуючи гасло «Україна — для українців», натомість висуваючи інше: «Україна — для громадян України». Що й відповідає уявленням про цивілізовану політику. Недарма такі відомі діячі опозиції, як Д. Павличко, І. Деркач, В. Червоній, М. Поровський, повідомляє Український центр альтернативної інформації, публічно засудили концепцію «інтегрального націоналізму» Д. Донцова, що її відновлюють нині лідери Української націоналістичної спілки (УНС) як таку, котра дискредитує ідею української незалежності і має в основі відвертий расизм. (УНС — група, яка через крайній радикалізм відокремилась від Спілки незалежної української молоді).

Загальний дискомфорт, який накопичується в суспільстві, рано чи пізно має знайти вихід. Все залежатиме від приводу, або, як тепер кажуть, від часу Х. Додамо лише, що в умовах погіршення з кожним днем нашого життя цей час Х зовсім не є міфічним.

Бажання якнайшвидше досягти як проголошених, так і непроголошених цілей будь-якою ціною накладають на нашу багатопартійність відбиток аморальності.

Так, політична боротьба, яка розгорнулася сьогодні на Україні, ведеться не на життя, а на смерть. Виникає питання: кому це потрібно? Народу? Ні. Бо жертвою стане саме він.

Я б не хотіла закінчувати цей матеріал зовсім вже на песимістичній ноті. Українська ситуація потенційно містить у собі й іншу лінію розвитку. У різних прошарках суспільства, так само як і всередині деяких партій, поглиблюється розуміння необхідності стабілізації суспільного життя в республіці.

Хай і небагато ще, але вже є добрі приклади взаємодії між парламентарями, що належать до протилежних політичних груп. Є й перші спроби проведення спільних теоретичних дискусій між партіями.

Аналіз стану сучасної багатопартійності на Україні виявляє, на нашу думку, ще одну позитивну тенденцію. А саме здатність до певного інтелектуального ривка, потреба в якому дуже велика. Його сутність, мабуть, буде полягати у тому, що партії (не всі, звичайно, а життя покаже, які ж саме) перейдуть від аматорства до професіоналізму і компетентності у своїй діяльності. Саме життя висуває як одну з найважливіших проблем підготовку професіоналів. Але сьогодні політикою переважно займаються не так професіонали, як люди високої емоційної структури.

Нам конче потрібні сьогодні фахівці в галузі політичного посередництва, досі у нас не знаного. Бо лише через коаліції і консенсус в усіх цивілізованих країнах досягається стабільність політичного життя.

Коли буде опублікований цей матеріал, політичне протистояння на Україні триватиме. Відбудуться якісь нові події, масові акції, піднімуться нові хвилі емоцій.

Що ж, повторюю, наче молитву, услід за нашим великим класиком: «Поки живу — надіюсь...» Надіюсь і вірю в інтелектуальну велич і витримку мого народу, який не дасть аматорам від політики розкручувати маховик нових конфронтацій на основі злоби і ненависті.

М. Стратілат. Портрет кардинала М. Любачівського

ДАНИЛО КУЛИНЯК

СОЛОВЕЦЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ, або Останній гетьман України

До 300-річчя від дня народження
Петра Калнишевського

Якось довелося мені розмовляти з колишнім в'язнем Соловецьких таборів особливого призначення про його поневіряння. Багато розповів мені цей страдник. Врятувався він, можна сказати, чудом — потрапив на материк незадовго до ліквідації СЛОНу 1937 року, коли всіх в'язнів з цих островів завантажили на баржі, відбуксирували у відкрите море і використали як мішені — по них вели гарматний вогонь військові кораблі СРСР. Хто з в'язнів не загинув від артилерійських снарядів, той потонув разом з баржами в крижаному морі. «Коли я був на Соловках,— згадував мій співрозмовник,— то бачив велику кам'яну плиту з могили останнього кошового Січі Петра Калнишевського. Читаючи епітафію, думав: ось де ти, бідако, скінчив свої дні. А де ж ти народився, батьку козацький, в якому куточку України?..»

— Ось тут,— Михайло Дмитрович Сененко зупинився і показав рукою на зарослий лісом пагорб.— Тут стояв колись хутір Гетьманка. Ще до війни були залишки льохів, якісь ями — ми, дітлахи, частенько на цьому місці гралися, коли випадала нагода. А коли я вже підпарубком став, узяв якось заступа й почав шукати скарби. Золота не знайшов, але кілька сокир, козацьку шаблю й чашу «Побратими» таки викопав. Сокири та чашу я в роменський музей оддав, а шабля десь загубилася поміж людьми...

А Гетьманкою хутір називається тому, що жив тут, старі люди казали, гетьман Конашевський. Отой, про якого пісню співають... І Михайло Дмитрович затяг: — «Попереду Сагайдачний...» Він родом із цих країв, недалечко звідси село Пустовійтівка, де він народився,— он за Сулою воно видніється.

Плутає дід, зауважую про себе, але не перебиваю, бо ж цікаво.

— ... А він, отой Конашевський Петро, коли Січ москалі зруйнували, старий вже був. Сюди приїхав віку доживати, та затужив дуже і поїхав у Петербург до цариці Катерини правди шукати. Там і згинув десь,— скрушно зітхнув Михайло Дмитрович.

— Це, діду, не Конашевський, а Калнишевський, останній кошовий отаман Запорізької Січі,— уточнюю.

— Еге ж, отож і я кажу — Конашевський чи Калнишевський,— киває головою дід.— Наше село Басівка поруч, за цим горбом, так моєму прадіду його дід розказував, що коли ще хлопчиком був, отого гетьмана бачив. А коли він щез, отой Калнишевський, то хутір довго пусткою стояв, а потім потроху люди його розтягли. Кажуть, у діда Шокоти, що на хуторі Гусарів Яр живе, і досі ікона з Гетьманки збереглася. Козацька ікона, в срібному окладі — вона в них з діда-прадіда переходила.

З тої розмови минуло років з двадцять. Немає вже Михайла Сененка, земля йому пухом, не знайти й сліду Гетьманки —

розорали, але стоїть перед очима той літній день, коли ми з Михайлом Дмитровичем вибралися в загадкове урочище, що поміж скіфських курганів та посульських ярів притулилося. Побували ми тоді й у діда Шокоти, помилувалися іконою козацькою. Я навіть пробував виторгувати її для музею, але на те мені було сказано так: «Ікони такі, сину, не продаються. Але ти прийди сюди до мене на порошу, встрелимо зайця чи просто налякаємо, а познайомимося ближче, то я тобі її за так віддам. Зажився я на цьому світі, отож буде тобі згадка про мене».

На першу порошу я не зміг прийти, а під весну дід Шокота помер, ікона ж ця дісталася його далеким родичам. Разом із моїми колегами з Роменського краєзнавчого музею поетом Павлом Ключиною та Феодосієм Сахном (теж земля їм пухом!) натрапили ми згодом і на слід легендарної шаблі кошового. Виявилася вона у начальника Буринського райвідділу міліції, а в цього чина ми не змогли її вирвати ні через Міністерство культури, ні через МВС. Ото тільки й речових доказів, які підтверджують існування Гетьманки, та розповідь Сененка, що козацька чаша «Побратими» в Роменському краєзнавчому музеї на Сумщині.

Виготовлена ця чаша з червоної міді в XVII—XVIII століттях, заввишки двадцять сантиметрів, має дві ручки, діаметром п'ятнадцять сантиметрів. Ця реліквія єдина на Україні, про неї колись згадував Дмитро Яворницький. Кілька слів про побратимство, це дуже давній звичай, започаткований ще в первіснообщинному суспільстві, і особливо поширений серед запорожців. Двоє чи більше козаків вступали у вічний союз, присягаючись завжди допомагати один одному, і скріплювали це своєрідним ритуалом: пили разом вино чи горілку з обрядової чаші, яка зберігалася в кошового отамана, при цьому кожен тримався за одну з двох ручок. Пили на взаємну вірність і відданість до скону.

А ще є в Роменському краєзнавчому музеї коштовне Євангеліє, яке Петро Калнишевський подарував церкві свого рідного села Пустовійтівки. Колись відшукав я його серед звалища церковних фондів і виставив у експозицію відділу історії дореволюційного минулого, яким завідував з 1967 року.

Про цей подарунок останнього кошового отамана Запорізької Січі знають у цілому світі. Гортаючи альбом «Дерев'яні храми України (шедеври архітектури)», виданий 1987 року Українським музеєм у Нью-Йорку, я був приємно здивований, побачивши на одній з його сторінок зображення цього шедевра українського золотарства, наче давнього друга випадково зустрів.

Свого часу цей витвір коштував 600 карбованців золотом. Для порівняння: за коня давали не більше п'яти. Понад пуд срібла пішло на оправу, довжина якої більше півметра, ширина — 32 сантиметри, товщина — 10. Виготовив його київський майстер Іван Равич. Ось як описує цей шедевр у книзі «Українське золотарство» М. З. Петренко: «Споріднену з народним мистецтвом орнаментику має срібна оправа Євангелія з дарчим написом останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського, яке зберігається в Роменському краєзнавчому музеї (інвентарний номер 8803). Тут ми знаходимо орнаментальні мотиви (розетки, пагінці рослин), дуже близькі до прикрас Покровської церкви села Сорочинці, а також Преображенського собору в селі Мгар на Полтавщині. Наріжники чільної сторони оправи Євангелія зроблені у формі овальних вінчиків, характерних для київських оправ. Простір між клеймами орнаментований оригінальними стеблами стилізованої трави й аканта. Дуже цікаві прикраси спідньої дошки. Наприклад, пуклі тут виконані у вигляді майолікових розеток, типових для будов України XVIII століття. Між дрібненьким стилізованим листям розсипані купками сніжинки. Корінець прикритий орнаментальною сіткою з густого плетива лози».

Дарчий напис вигравіювано в нижній частині передньої обкладинки: «Сія книга Євангелія ізділано коштом Войска Запорожского низового судії військового Петра Івановича Калнишевського». 1760 року, коли виготовлено пам'ятку, Калнишевський ще був суддею — вперше кошовим отаманом він став у 1762 році. А ще до свого суддівства він тривалий час був військовим осавулом.

Уже ставши кошовим у Пустовійтівці, він збудував церкву святої Трійці. Збереглися документи: «В духовну протопопію роменську управу доповідь. Війська Запорозького низового пан кошовий отаман Петро Іванович Калниш, в селі відомства протопопії роменської Пустовійтівці, в якому він, пан кошовий, народився, від свого кошту власного знову дерев'яну в ім'я пресвятої Трійці церкву на місті вольному збудували...» «... В духовну роменську управу доповідь. Відомства протопопії роменської, в приході троїцькім пустовійтівськім закладена в минулому 1773 році дерев'яна церква, на місці напівзруйнованої, знову будувалася всім коштом до єдиної останньої потреби цього села Пустовійтівки уроженця, Січі кошового отамана Петра Калниша і збудована вже до самих верхів».

З наведених документів видно, що Петро Калниш вдруге фондував будівництво церкви («знову»).

Після Великої Вітчизняної війни духовну споруду перебудували на клуб. Нині залишки цієї церкви у занедбаному стані, вона конче потребує відбудови й реставрації.

1929 року доктор мистецтвознавства професор Стефан Таранущенко дослідив Троїцьку церкву в Пустовійтівці — змалював її, зробив креслення, зафотографував (на сьогодні збереглося 5 фотокарток). Фахівці вважають цей храм одним із шедеврів української архітектури.

Коштом Петра Калнишевського збудовано й грандіозну дерев'яну Покровську церкву в Ромні — освячена 1770 року. Через загрозу зруйнування її царською адміністрацією 1908 року церкву перенесли до Полтави, де вона згоріла 1941 року.

У липні 1991 року виповнюється триста років від дня народження останнього кошового. Переважна більшість дослідників, згадуючи про Петра Калнишевського, бездоказово твердить, що походить він з козацької старшини, з української шляхти тощо. Те, що згодом він став дуже багатим козаком, дворянином, незаперечне, але про соціальне становище його пращурів даних не збереглося. Воно й не дивно, коли врахувати, що

масове заселення Посулля на Роменщині почалося лише після мирної постанови 1618 року між Московщиною і Польщею.

1624 року на березі Сули осіло 100 дворів переселенців з Правобережної України, і це поселення стало називатися слобода Пустовійтівка. В той же час поблизу в іншому місці на березі Сули осіло 50 дворів і заснували слободу Війтівку. Тоді в Роменському острожку було 300 дворів. Через кілька років Пустовійтівку та інші слободи спалили московські ратні люди під проводом карачаєвця Івана Буцнєва, послані путивльським воєводою, князем Московської держави Семеном Прозоровським. Жителі були вигнані з цих земель, та згодом вони знову повернулися й оселилися на старому місці.

Це було прикордоння, на його землі претендували і Москва, і Варшава. Лише після польсько-московської війни 1632—1634 років, у якій Московщина зазнала поразки, по тривалих переговорах про лінію кордону 1638 року була встановлена так звана «путивльська межа» — Пустовійтівка та інші ближні слободи й поселення остаточно ввійшли до Польщі й були офіційно зараховані до складу Речі Посполитої. Ось тут, на тривожному прикордонні, і народився 1691 року майбутній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Іванович Калнишевський. Він був найстаршим сином. Як встановив краєзнавець Феодосій Іванович Сахно, 1771 року священиком Миколаївської церкви в містечку Смілому був брат Петра Калнишевського Калнишевський Семен Іванович — на цьому «приході аж до своєї смерті 1796 року». 1771 року в усіх церквах Смілого (це містечко кілометрів п'ятнадцять на північ від Пустовійтівки) заведено нові метричні книги, де неодмінно зазначали дати народження, смерті, шлюби та інші помітні події парафій. Ці книги частково збереглися, серед них і з Миколаївської церкви, в якій правив Семен Калнишевський. Пустовійтівка тоді належала смілянському сотнику Василю Громеці, товаришу Петра Калнишевського. Його син Іван Громека служив у Війську Запорізькому, про що свідчить атестат, виданий йому на Січі і підписаний кошовим. За переписом 1767 року в Смілянській сотні значиться і козак Панас Калнишевський, котрий підписав переписну відомість разом з сотником, що свідчить про його неабиякий авторитет у містечку.

Як Петро Калнишевський потрапив на Січ? Про це розповідає легенда, записана вже 1970 року в селі Пустовійтівка. Восьмирічний Петрик, син козацької вдови Агафії, пас худобу за селом, коли побачив невеличкий кінний загін запорожців. Дехто з них смалив люльки. За легендою, до одного з них звернувся хлопчак з проханням дати і йому спробувати козацької люльки. Це розважило запорожців, вони зупинилися й почастували пастушка «носогрійкою».

— А куди ви йдете?

— На Січ, хлопче!

— Так візьміть і мене з собою!

— Ну, коли ти вже й люльку козацьку смалиш, то сідай ззаду,— дозволив сотник, той, що «носогрійку» йому позичив. — Ти, видать, хлопець бідовий, будеш мені джурою.

Петрику двічі пропонувати не довелося — він одразу вихопився на коня.

— А батько що скаже? — спитав сотник.

— У мене батька немає,— похнюпився Петрусь.— Загинув.

— Ну, то будеш мені й за сина.

І подалися вони туди, де «Луг — батько, а Січ — мати».

Цю легенду вдало використав Роман Іваничук у романі «Журавлиний крик».

1764 року цариця остаточно ліквідувала гетьманство на Україні, скасувала посаду гетьмана, і Лівобережною Україною почала керувати Друга Малоросійська колегія, яку очолював фельдмаршал П. О. Румянцев. Запорізькій Січі ж судилося існувати ще одинадцять років — трагічне це було десятиріччя, чи не найтрагічніше в історії козацтва.

1760 року сімдесятирічний Петро Калнишевський був «військовим суддею Війська Запорізького низового». Це була за своєю владою і авторитетом друга особа після кошового, його заступник, кажучи сучасною мовою. Так, коли 1769 року Калнишевський, на той час вже кошовий отаман, був з військом у поході в складі російської армії, воюючи з турками, Січчю керував військовий суддя Микола Тимофіїв. За сімдесят років бурхливого, сповненого небезпек козацького життя Петро Калниш набув неабиякого військового й політичного досвіду, став видатним політиком і воєначальником свого часу, пройшовши довгий шлях від козацького джури, молодика до кошового отамана, батька синів «плодовитої матки козацької». «Петр Калнишевський, отаман кошовий Війська Запорожського з отаманньою, із всім старшим і меншим товариством» — таким титулом підписував він документи, листи і укази січові. Його заслуги, авторитет згодом мусила визнати й цариця, котра 1770 року оголосила подяку Війську Запорізькому за доблесть у російсько-турецькій війні, а самого кошового Калнишевського нагородила золотою медаллю з діамантами (за деякими дореволюційними джерелами, найвищою відзнакою імперії — орденом Андрія Первозванного). Саме з цією великою медаллю на грудях зображений Петро Калнишевський на іконі січової Покровської церкви — вона після того, як Січ була зруйнована, разом з іншим награбованим майном потрапила до Потьомкіна.

Це чи не єдине прижиттєве зображення Петра Калнишевського, що збереглося до наших днів. Ми бачимо літнього, сивого, трохи бульбоносого чоловіка з козацьким чубом-оселедцем, середнього на зріст. У червоних шароварах і кунтуші, темно-синій свиті, підперезаній розшитим золотом широким поясом, з великою медаллю на грудях і традиційною шаблею при лівому боці. Очі Петра Калнишевського зведені догори, до діви Марії, він молиться, про що свідчить напис, звернений до божої матері. Всі зображення козаків на іконі дуже індивідуальні, я б сказав, портретні (а їх зображено шестеро).

Вперше кошовим отаманом Петро Калнишевський став 1762 року і був на цій посаді менше року. У вересні 1762 року Калниш разом з військовим писарем січовим Іваном Глобою зустрічався в Москві з царицею Катериною II. Тоді ще Іван Глоба 9 вересня при коронуванні цариці виголосив блискучу

промову, яка дуже сподобалася Катерині II.

Мабуть, тоді Петро Калнншевський не дуже заімпонував царнці, бо з посади кошового отамана його усунули. Слід врахувати, що 1753 і 1756 років царськнй уряд скасував вибори на Січі й відтоді кошового та інших керівних осіб обнрали, як правнло, не на загальновійськовнх радах, як раніше, а на обмежених сходах старшинн, де здебільшого затверджувалнся рекомендовані царицею та її представииками кандидатури. Але ці царські закоии козацтво дуже часто ігнорувало, обираючи найдостойнішнх і найавторитетніших. Однмм з такнх обранців козацької громадн й був Петро Калнишевський, котрий в січні 1765 року всупереч царській волі знову став кошовнм отамаиом. Про це свідчать «Справа про самовільне обрання козаками отаманом Коша Запорізької Січі Калнншевського», почата 12 лютого і закінчена 16 березия 1765 року. Більше місяця спеціальна слідча комісія з Петербурга розслідувала цей вияв «зухвалої непокори і свавілля» запорожців. Та, з огляду на майбутию війну з Туреччиною (царська Росія тоді пробивалася до Чорного моря), в якій українському козацтву відводилася чи не вирішальиа роль, царнця Катерина II примнрилася з самовільним обранням Петра Калнншевського кошовим і змінила (на якийсь час!) гнів на мнлість, визнала його на цій посаді, враховуючн його безоглядиий авторитет серед козацтва. Так Петро Калинш став кошовим вдруге й остаточно — аж до зруйнування Січі, тобто иа десять років підряд, «чого зроду-віку ие бувало». На кінець свого існування Запоріжжя опиинлося у вкрай важкому становищі: його землі постійно захоплювалн російські вельможі та поміщики, їх роздавали іноземним колоиістам, що спрнчннялося до майже безперервних прнкордоннх суперечок і сутичок. Непевність, трнвожність свого становища розуміла й військова маса, козацтво,— це й було однією з причин незвичайиого для Запоріжжя багаторічного отаманства Калнишевського. Незважаючи иа майже безперервні бойові дії, він переймався не тількн внзначенням та захнстом кордонів запорізької тернторії, а й всіляко стимулював якнайшвндше заселеиня її великнх безлюднх просторів, сприяв переселенню селян з України на вільні землі. Не можна сказати, що його попередиикн не дбали про те ж саме. Так, ще в першій половині XVIII століття жив иа знмівинку старшина Рудь, який ходнв звідси зі своїми «хлопцямималюкамн» на старокримський шлях, нападав там на турків, татар, ногайців, котрі поверталнся з Украйии з ясирем, відбивав полоиеинх і приводив иа свій хутір, де давав їм притулок та їжу до кращої пори. З невеликим загоном Рудь ходив аж иа муравський шлях і завжди повертався із звільненнмн полоиеними. Пізиіш частина з них утворнла цілу слободу Мнколаївку, в якій 1752 року прожнвало 315 чоловіків і 196 жіиок, а 1754 року тут збудовано церкву.

Усі запорозькі володіння, або «вольності», займалн велнчезну тернторію, яка в 1770-х роках склалася з самої Січі, восьмн паланок, де було 45 сіл і 1600 хуторів-зимівииків. Особливо дбав про заселеиня цих просторів Петро Калнншевськнй, створюючи «економічну базу козацької республікн». Невипадково ж саме тоді народилася приказка: «Як був кошовим Лантух, то не було хліба й для мух, а як став кошовнм Калниш, то лежав на столі цілнй кннш». Завдякн його турботам у дикому степу внростали нові села — так, зокрема, вниикло й село Петрівка (на Дніпропетровщині), назване на честь кошового. Він, як міг, старався вестн самостійну політнку, в міру можливості уникаючи конфроитації з царизмом.

Отож ие можна погоднтися з твердженням ряду досліднників про те, що Калнишевський вірою і правдою служив цариці та російському уряду: стосунки між обома стороиамн були далеко ие безхмаринмн та однозначиимн. Так, у січиі 1757 року полковий старшина Павло Савицький написав цариці в Петербург донос про те, що Петро Калнишевський разом з військовим писарем Іваном Глобою і військовнм осавулом Павлом Головатим внрішилн: якщо иайближчим часом прнкордонні суперечки між Кошем і Росією не розв'яжуться на користь Січі, то вонн «внберуть у війську з двадцять чоловіків добрнх і пошлють їх до турецького імператора з прохаиням прийняти їх під турецьку протекцію». Автор книжки «В'язні Соловецького монастиря» (Архангельськ, 1968) доктор історичних наук, професор Г. Г. Фруменков вважає, що «наскількн дають підставу судити матеріали, уряд не дав ходу цьому докумеиту. Він вважав його наклепницьким і не сумнівався у відданості кошового. «Ми ніколи найменшого сумніву мати не могли про вашу з усім військом до нас вірність»,— писала Катернна Петру Калиишевському 19 грудня 1768 року. Тому доносу Савнцького ходу не далн. Кошовому ніколи ие інкримінувалася підготовка державиої зради. Він так і помер, ие зиаючи про донос Савицького: цей папір здали до архіву як несправедлнвий, вклавшн до течки, де підшили розпорядження 1801 року про «надання Калнишевському свободи». Далі я спробую довестн хнбність цієї версії.

Поки що ж поставлю питання так: а чи справді доиос Савицького не мав підстав? У «Маніфесті» Катерини II від 3 серпня 1775 року про зруйнування Запорізької Січі серед переліку багатьох царськнх «звннувачень» прямо вказаио: «Ні для чого так само й того прнховувати, що на самому початку остаиньої з Портою Оттоманською війни багато запорізьких козаків замишлялн, забувшн страх божий і належну нам та батьківщині вірність, перекииутися на бік неприятеля, як і насправді жодиої вістки війська иашим не подали вони про наблнження до границь тодішнього кримського хана...» Отже, як бачнмо, підозра такн була, і вона через кілька років переросла в пряме звииувачення.

У цьому ж царському указі запорожцям ставлять иа карб, що «заводячн власие хліборобство, ламалн вони тим самим підгрунтя залежності від Престолу Нашого...»

Кримський хан Крим-Гірей теж запобігав козацької ласки. Є свідчення про постійиі таємні зв'язки його з Кошем. Так, у жовтні 1768 року Крим-Гірей надснлає кошовому Калнишевському грамоту з пропознцією повернути Запорожжю купців, козаків, чумаків, яких захоплнлн в яснр татарн. Крнм-Гірей внявився людною слова — незабаром він і справді звільнив полоненнх, без будь-

яких попередніх умов, у порядку жесту доброї волі, й лише після того, як вони повернулися з Криму на Україну, Кіш Запорізький інформував про цей здійснений факт царського намісника, київського генерал-губернатора Ф. Воєйкова й Катерину II. Мабуть, це й стало причиною написання процитованого листа Катерини до Калниша. Отже, маємо доказ прямих дипломатичних таємних зв'язків між Січчю і Кримом — васалом Туреччини, з якими тоді царська Росія перебувала в стані війни. Це не заважало Запорізькому Війську на чолі з Калнишевським доблесно воювати на боці Росії. Звичайно, царицю з її колонізаторською політикою обурювала незалежність Коша Запорізького, але доводилось миритися й дивитися на це крізь пальці, щоб не втратити надто вирішального союзника. Петро Калнишевський, як справжній патріот України, не міг не розуміти, яка доля чекає його народ, прикутий до колісниці царської Росії. Знищення українського народу як нації було метою Катерини II.

«Приєднані країни непристойно називати чужоземними і поводитися з ними на такій підставі є більше ніж помилка, ці провінції належить найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, як вовк до лісу»,— писала Катерина II в настанові генерал-губернатору князю Вяземському.

«... Тут ми маємо справу з неприкритим насильницьким завоюванням чужої території, з простим грабунком»,— так охарактеризував цю політику російського царату Фрідріх Енгельс (К. Маркс, Ф. Енгельс, Тв., т. 22, с. 31). Якщо зробити екскурс в історію, то впевнимося, що Катерина II одверто, послідовно (й успішно, на наше горе) проводила політику колонізації і русифікації України, розпочату відразу після 1654 року. Особливо ж «відзначився» в цьому цар Петро I.

Ще не встигли висохнути підписи Переяславських угод 1654 року про союз України з Росією, як того ж року Павло Тетеря пише прямо царю Олексію холуйського листа, в якому циганить у нього грамоту на містечко «Сміле з околицями, з підданими в ньому будучими і зі всіма землями... і зі всіма належними полями, лісами, уходами та озерами... І щоб бути вільним над своїми підданими...» Цар дав йому таку грамоту, але сміляни, довідавшись про це, трохи не вбили самого Тетерю і вигнали його разом з російським посольством з містечка. Російські війська вже тоді зробили спробу окупувати Україну. Та 28 червня 1659 року вони були розгромлені під Конотопом українськими козаками. Коли звістка про цей розгром дійшла до Москви, то цар з переляку велів готувати столицю до оборони, наказав усьому люду виходити на фортифікаційні роботи, брав у них особисту участь — і готувався до від'їзду в Ярославль, остерігаючись, що Москву штурмуватимуть українсько-козацькі війська. Та, згодом оговтавшись, цар і його апарат вміло використали особисті та міжусобні чвари української старшини й оволоділи ситуацією, нацьковуючи їх одне на одного. Звідтоді й почалася гризня за гетьманську булаву, маєтності. За все ж розплачувався наш народ. Вже в жовтні 1665 року колишній джура Богдана Хмельницького гетьман Іван Брюховецький передав Україну у володіння російського монарха, погодився на гарнізони царських військ в українських містах під командуванням воєвод, а за це його нагородили дружиною, дочкою московського боярина Дарією, далекою родичкою царя.

За порадою придворних, Брюховецький як новоспечений родич царя, пише чолобитну з проханням надати йому відповідне звання і стає «московським боярином». Він був одним з перших, але не останнім лакузою.

Згодом, вже у XVIII столітті, російська імператриця Анна Іоанівна видала вельми цікавий таємний указ «Про шлюби малоросів», в якому говорилося: «Щоби цей малоросійський народ охоту мав свояччитися і до свойства вступати з нашим, великоросьским народом... того повеліваємо вам, щоби ви таємно трудились і українців від свойства з іншими закордонними жителями відводили, а заохочували їх спритним чином і приводили в свойства з росіянами, щоби вони своїлись і до шлюбів вступали з нашими росіянами, а це тримати надто таємно» (Моск. арх. Мін. юстиції, № 79, 1806 р.). Наказ цей був адресований керівникові «Малоросії» князю Олексію Шаховському 1734 року. Відразу після приєднання України до Московщини царизм наступав на суверенні права українського народу та на залишки його державності (Переяславські статті 1659 р., Московські статті 1665 р., Андрусівське перемир'я 1667 р., Глухівські статті 1669 р. зводили на ніщо угоду в Переяславі 1654 року). В хід ішли всі методи — від терору, інтриг до таємних указів на кшталт «Про шлюби малоросів», за яким генерали виступали в ролі свашок.

Після поразки шведсько-українських військ під Полтавою і зруйнування Запорізької Січі 1709 року почався в імперії шалений наступ на все українське. 1720 року Петро I видав указ про вилучення з церков україномовних книг, про заборону книгодрукування на Україні.

У червні 1723 року наказний гетьман чернігівський полковник Павло Полуботок, генеральні старшини суддя Іван Черниш, писар Семен Савич, осавул Василь Жаковський, бунчужний Яків Лизогуб, миргородський полковник Данило Апостол, писар чернігівського полку Іван Янушкевич та інші поїхали до Петербурга з проханням до царя про вільні вибори гетьмана і підтвердження привілеїв України. Спочатку поїхали втрьох — Полуботок, Савич, Черниш, а решта прибула пізніше з «коломацькими» чолобитними. Полуботок сміливо, у вічі сказав Петру I про порушення царською Росією козацьких прав і угод. Цар звинуватив їх у бунті. Всі українські делегати були заарештовані й посаджені в одиночки Петропавловської фортеці. Після смерті Петра I їх звільнили 6 лютого 1725 року, лише П. Полуботок не дочекався волі — помер у тюрмі 18 грудня 1724 року.

Не можна обминути увагою романтичну історію, пов'язану з цим іменем,— легенди про скарби Полуботка. Згідно з легендою, улітку 1720 року до берегів Англії пристала торгова шхуна з чотирма українськими козаками. Двоє прибулих, узявши шкіпера за перекладача, подалися до Ост-Індської

компанії, де головний з них назвався Яковом Полуботком, сином козацького бунчужного Павла Полуботка. За дорученням батька він має покласти в банк 200 тисяч карбованців золотом на невизначений строк — доки їх не зажадає сам Полуботок або його спадкоємець. Було обумовлено, що положення «про конфіскацію за давністю» на вклад не поширюється.

Відтоді минуло чимало часу. Капітал, вкладений з розрахунку чотири проценти річного прибутку, мав збільшитися в... 1062 рази.

Та повернімось до російсько-українських відносин у XVIII столітті.

1753 року заборонено викладання в Києво-Могилянській академії українською мовою.

1764 року скасовано гетьманство.

1769 року розпорядженням синоду вилучено українські буквapі.

1775 року знищено Запорізьку Січ, після чого закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях і ліквідовано всі залишки автономії України і навіть натяки на неї.

Отож можна зрозуміти й виправдати наміри Петра Калнишевського, його пошуки прийнятніших і безпечніших союзників в одчайдушній спробі порятунку України. Заслуговує на увагу й ставлення Калнишевського до гайдамацького руху.

На останній печатці Січі був напис: «Печать войска Ее Императорского Величества Запорожского низового». Отож Петро Калнишевський був змушений хоча б про людське око виконувати накази «Ее Императорского Величества», зокрема і щодо боротьби з гайдамацтвом, як-от «Указ Императрицы Екатерины II о том, что она никому не давала полномочия возбуждать восстания в Королевстве Польском» від 9 липня 1768 року.

Як відомо, гайдамацький рух починався ще на початку XVIII століття — вперше в історичних документах гайдамаки згадуються 1717 року. Цей рух міцнів і не раз переростав у народні повстання, зокрема року 1734-го, 1750-го. Апогеєм же став рік 1768-й. Між цими вибухами народного гніву бойові дії гайдамаків нагадували безперервну партизанську війну — для боротьби з ними царизм залучав і Військо Запорозьке низове. Та саме вимушеною участю частини запорожців у каральних акціях цих було викликане повстання козаків на Січі 26 грудня 1768 року, коли Петро Калнишевський разом з іншими старшинами, переховавшись у церкві, рятувався від гніву розлюченої козацької сіроми, голоти втечею в одязі ченця. Повсталі ж перш за все звільнили з в'язниці захоплених перед цим гайдамаків і озброїли їх. Чи не ці визволені стали основою загону капітана чорного гусарського полку російської армії Станкевича, котрий у грудні 1768 року перейшов на бік повсталих? Станкевич організував тисячний загін — і повстання спалахнуло з новою силою. Загін був розбитий царськими військами під командуванням поручика Вепрейського, і сам Станкевич разом із 200 гайдамаками попав у полон. Та на початку 1769 року велика ватага повстанців (понад 1000 чоловік) напала біля містечка Смілого на загін поручика Вепрейського, щоб відбити полонених.

Співчував гайдамакам і хотів до них приєднатися і гусарський офіцер російської армії Мар'янович — про це свідчив його лист, знайдений у вбитого гайдамацького отамана на Роменщині. Війна перекинулася і на Лівобережжя Дніпра, охопила всю Україну. Тож не випадково один з командирів російської армії князь Прозоровський боявся, щоб гайдамаки не відрізали його від Києва.

Українському народу впеклися не лише нелюдські знущання польської шляхти на Правобережжі, а й утиски та визиски російських колонізаторів. Створена царизмом для експлуатації та гноблення Лівобережної України так звана Малоросійська колегія довела народ до відчаю — це про неї писав Георгій Кониський: «Канцелярія ця так упилася кров'ю, що якби перстом вседержителя ткнути на тому місці, де вона була, з землі б фонтаном бризнула людська кров».

Як відомо, значна частина гайдамаків була запорожцями, зокрема й керівник Коліївщини «гетьман і князь смілянський» Максим Залізняк. Повстанці знаходили на Січі притулок і захист при поразках, переховувалися тут від неправого суду польської шляхти та царських посіпак. І хоча ще 5 грудня 1755 року гетьман Кирило Розумовський (за дорученням царського уряду) написав кошовому отаману Січі Григорію Лантуху (Федорову) указ про боротьбу з гайдамацтвом, на нього не дуже зважали. Коли ж 1768 року спалахнуло повстання гайдамаків, відоме під назвою «Коліївщина», жорстоко придушене наступного року спільними зусиллями польської шляхти, російських військ і загонів кримського хана, козаки були, либонь, чи не основною ударною й організуючою силою цього народного руху. Так, запорізький осавул, отаман гайдамацького загону Губа казав, коли до нього приєдналися ще 500 запорожців: «Ляхів мені бити вже нічого, вони вже розбиті, а буду різатися з москалями». 6 квітня 1769 року отаман Губа з невеличким загоном, відбившись від своїх основних сил, загинув у кривавій нерівній сутичці з російськими військами.

А кошовий Петро Калнишевський, одержавши від ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського маніфест цариці Катерини II із закликом до гайдамацького повстання і підтримки Коліївщини, засумнівався в його автентичності (маніфест цей був фальшивий, виготовлений Мельхіседеком) і дав його писарю Івану Глобі. Той відразу впевнився в підробці і переконав кошового не втручатися в цю справу. Ігумену ж Мельхіседеку була дана відповідь: «Коли б велика монархиня вимагала насправді служби козаків у Залізняка і Гонти, то вона б послала свій указ не через ігумена, а через особливого посланця, як це завжди було в Запорожжі». Що не завадило Петру Калнишу, між іншим, відразу після цього таємно послати на підмогу гайдамакам загін на чолі з Семеном Гаркушею, якого кошовий добре знав. Гаркуша згодом подружився з Іваном Гонтою, став його бойовим побратимом, а після віроломного захоплення російськими військами Гонти й Залізняка, повернувся на Січ і брав участь у російсько-

турецькій війні 1768—1774 років, у походах на Очаків і Хаджибей під командуванням Петра Калнишевського. Під Хаджибеєм Семен Гаркуша був поранений, повернувся на Роменщину й очолював з 1772 до 1884 року повстанські загони, котрі з перервами протягом дванадцяти років діяли на Полтавщині, Катеринославщині, Чернігівщині, доходили до Канева. Семена Гаркушу кілька разів заарештовували, він тричі тікав із в'язниць і продовжував боротьбу за свободу. 17 лютого 1784 року в Ромні на базарі його спіймали востаннє, підновили тавра, засудили до 280 ударів канчуками і до вічної каторги, відбувати яку його заслали в Херсон. Справжнє прізвище Семена Івановича Гаркуші — Миколаєнко, народився він 1739 року в сім'ї кріпака на Поліссі, як і Петро Калниш, «здобув освіту» на Січі, куди потрапив дев'ятирічним хлопчиком. Гаркушею його прозвали за вимову, бо він гаркавив. Спочатку був джурою Петра Калнишевського, згодом став повноправним козаком-запорожцем. І хоч Коліївщина була жорстоко придушена, опір тривав. Вже 1773 року вельможні магнати польської шляхти (граф Федір Потоцький, князь Четвертинський, Квяткевич та інші) зверталися до Калнишевського з проханням захистити їх від гайдамацтва запорожців, але намарне. Бо, як співалося в народній пісні:

Та ви мені не пани, а я вам не хлопець!
Догадайтесь, сини вражі,
що я запорожець.
Чи є в тебе, сіромахо,
отець рідний, мати?
Ой, Великий Луг — мій батько,
а Січ — моя мати.

Звичайно, російський царизм не міг миритися з некерованістю Запорізької Січі, з її демократичними, волелюбними звичаями. На її землі тікали від закріпачення селяни, а козаки не видавали втікачів взагалі ніколи й нікому. Особливо збільшився приплив переселенців на землі Запоріжжя після скасування гетьманського управління на Лівобережній Україні і проведення генерального опису Лівобережжя (1765—1769 роки) з метою збільшення зборів у царську скарбницю і покріпачення вчора ще вільних господарів у «городах» — «городами» запорожці називали гетьманську Україну, тобто ті десять полків, що утворювали Гетьманщину. Як співалося в тогочасній народній пісні:

Ой горе нам на Гетьманщині,
Надокучила вража панщина.

Запорожці брали активну участь у визвольній війні 1773—1775 років під проводом Омеляна Пугачова (Омелька Пугача), котрий перед цим набув, так би мовити, бойового досвіду в повстанні гайдамаків (Коліївщині) 1768 року. Є дані про те, що він сам якийсь час був запорожцем.

У фондах ЦДІА УРСР зберігається кілька томів «Справи про українців, учасників повстання селян під керівництвом Пугачова», датованої 1775 роком. Недоцільно перелічувати їх усі (тут кілька сотень імен) — це тема окремої розмови. Згадаймо лише одного з керівників Коліївщини Максима Залізняка, котрий, засуджений царським судом на довічне заслання в Нерчинськ, втік із Сибіру й приєднався до пугачовців. Та й сам Пугачов після поразки мав намір «пробратися морем до запорізьких козаків». Не зміг бідака — Омеляна Пугачова стратили 21 січня 1775 року, якраз за півроку до зруйнування Запорізької Січі. Це не випадковий збіг. Селянська війна під проводом Пугачова потрясла Російську імперію, перелякала Катерину II, і тісні зв'язки повсталих з Запорізькою Січчю, звичайно, прискорили рішення про знищення цього розсадника бунту й непокори, чи не єдиного острівця свободи в абсолютистській державі необмеженої монархії.

«Ворон ворону ока не виклює» — справедливість цього прислів'я підтвердило жорстоке придушення Коліївщини російськими, польськими і кримськими військами, правителі яких відразу знайшли спільну мову в боротьбі з повсталим українським народом. Запорізька Січ була потрібна російському царизму доти, доки імперія воювала з Туреччиною, розширювала свої південні володіння, пробиваючись до Чорного моря. Тут без козаків обійтися було важко — вони і кордони охороняли, приймаючи на себе перші удари, і в походи на турків та їхніх союзників разом з російськими військами ходили (у XVIII столітті козаки брали участь у чотирьох війнах Росії з Туреччиною), і розвідку вели. Так, 9 лютого 1755 року київський віце-губернатор Г. М. Костюрін писав кошовому отаману Григорію Федорову: «Особливо старатися через посланих під пристойним приводом, надійних і бувалих людей в Крим і Очаків розвідувати про тамтешні звернення і про те частіше доносити, бо цього вищайший його імператорської величності інтерес вимагає». 14 січня 1755 року гетьман Розумовський теж наказував Кошу розвідати через свою агентуру внутрішнє становище в Туреччині у зв'язку з загрозливою обстановкою. Одним із таких запорізьких агентів був, між іншим, і Семен Гаркуша, котрий побував в Очакові і Криму.

Особливо відзначилися запорожці в останній (для Січі) російсько-турецькій війні 1768—1774 років, коли всьому війську козацькому низовому за хоробрість оголосили подяку цариці Катерини II, а кошового Калнишевського, як уже згадувалося, і військового писаря Глобу 1770 року нагородили золотими медалями (писаря, щоправда, медаллю без діамантів). Крім того, 1773 року Калнишевському присвоїли військове звання російської армії — генерал-лейтенант.

Запорізьке козацтво на якийсь час стало «модним» у придворних колах Петербурга. Багато російських вельмож і офіцерів прагнули записатися в реєстри Війська Запорізького, уславленого батальними перемогами. Запорізьким козаком записався майбутній видатний полководець Вітчизняної війни 1812 року М. І. Кутузов, відомий вчений Леонград Ейлер записався 4 серпня 1770 року до Кущевського куреня, тоди ж 1772 року записався і фаворит цариці, новоросійський генерал-губернатор Григорій Потьомкін, котрого козаки, за своїм звичаєм, нагородили прізвиськом Грицько Нечоса — через великі буклі його перуки. Підступний, підлий, він став одним з могильників Січі. На лестощі не скупився...

«Запевняю вас щиро, що жодного випадку

не пропущу, де вбачатиму принести будь-яку бажанням вашим вигоду, на справедливості й міцності засновану»,— писав новоросійський генерал-губернатор Потьомкін Калнишевському, котрого величав «нерозлучним другом», «милостивим батьком», 21 червня 1774 року.

Та не мине й року, як Запорізька Січ буде знищена саме завдяки Потьомкіну, котрий 23 квітня 1775 року виступить на засіданні царського уряду з проектом її ліквідації. Доки обмірковувався план цієї каральної операції, цариця Катерина II в своїх листах на Січ «з матірною ніжністю і щедрістю» обіцяла запорожцям золоті гори, присипляючи їхню пильність. А тим часом придворний російський історіограф німець Герард Міллер за дорученням уряду опрацював, так би мовити, «теоретичне забезпечення» для цієї ганебної акції», «науково обгрунтував» її необхідність і законність, похапцем створивши доповідні записки: «Коротку виписку про малоросійський народ і запорожців» та «Міркування про запорожців», Монархіст і кріпосник, Міллер, будучи виразником офіційних поглядів на запорізьке козацтво як гніздо крамоли, доводив, що Січ «не має права на існування», при її «несамовитому управлінні», «злодійських умислах» є «політичною потворою». Насправді ж усе було простіше й страшніше: після перемоги над Туреччиною, фактичного підкорення Кримського ханства (офіційно Крим увійшов до складу Російської імперії 1783 року) потреба в Запорізькій Січі, на думку цариці, відпала, а існування цього «острівця свободи» в тилу імперії було надто небезпечне для монархії і суперечило колонізаторській політиці царської Росії. На початку червня 1775 року військо під командуванням генерал-поручика Петра Текелія рушило в напрямі Запорізької Січі. Виходець із сербського дворянського роду, колишній австрійський офіцер, Петро Аврамович Текелій був типовим ландскнехтом. Йому й доручила цариця провести цю операцію. Понад 100 тисяч чоловік налічувалося в підпорядкованих йому десяти піхотних, тринадцяти донських козацьких, восьми кінних регулярних полках, двадцяти гусарських і сімнадцяти пікінерських ескадронах, які п'ятьма колонами з різних боків таємно наближалися до Січі. Вночі проти 4 червня (17 червня за новим стилем) 1775 року царські війська оточили останню Запорізьку Січ — невелике укріплене містечко, де були одна велика церква, 38 великих будівель, так званих куренів, 500 козацьких, майстрових і торгових будинків. Момент нападу був вибраний удало — на той час у Січі перебувало лише кількасот душ, решта розбрелися по зимівниках, паланках, промислах, дехто подався на «городи» провідати близьких після тривалої кривавої війни. Це не означає, що козаки не могли оборонятися (однак сили були надто вже не рівні).

Так, у травні 1709 року, коли три полки російської армії під командуванням полковника Яковлєва за наказом царя Петра I знищили Запорізьку Січ, вони дорого заплатили за це. При її штурмі тоді загинуло 350 чоловік, понад 150 були поранені — оборонці ж Січі втратили лише п'ять козаків загиблими (решту 400—500 чоловік російські війська взяли в полон, стративши потім, розлючені героїчним опором залоги, 156 козаків і отаманів, тобто кожного третього). Чи не тому, пам'ятаючи втрати 1709 року, коли була проведена подібна акція, цього разу царизм послав такі великі сили, аби знищити Січ?..

Про що думав 84-річний кошовий Петро Калниш, дивлячись з валу січової фортеці на царські війська, що запрудили прилеглий стан? Згадував травень 1709 року і наступні поневіряння запорожців під опікою Туреччини в Олешківській Січі? Чи грудневу розправу 1708-го в Ромні, коли російські війська загатили Сулу тілами страчених козаків та міщан?

Безперечно одне — він розумів приреченість будь-якого опору навалі царських військ за такої ситуації. Надто нерівними були сили: сотня москалів на одного запорожця. Безглузде кровопролиття з наступним кривавим масовим терором — і годі чекати пощади... Якби здатися добровільно, то залишаться хоч якісь шанси на компроміс. А козаки рвалися в бій. Ось як розповідають про це історичні пісні:

Та позволь, позволь, пане кошовий,
Нам на башти стати,
Нам старшому генералу
З плеч голівку зняти...
Та не позволиш з тесаками —
Позволь з кулаками...

Ой крикнув же та Калниш кошовий
На Покровській дзвіниці:
Ой кидайте ж ви, славні запорожці,
І пістолі, й рушниці.
Та й не позволю, славні козаченьки,
Вам на башти стати,
Ой не позволю крівцю християнську
Марно проливати.

... Ой у суботу у полудні
Москва наступила;
А в неділю до схід сонця
Лагері розбила...
Ой уже ж наші славні запорожці
Та й невеселі стали,
Ой облягли їх москалі
Та всіма сторонами.

Ой кругом церкви, церкви січової,
Ой караули стали,
Ой священику отцю Володимиру
Та служити не дали.
Ой летить бомба з московського боку
Та й посеред Січі впала...

Цю пісню я часто чув у виконанні роменського кобзаря Євгена Адамцевича понад двадцять років тому.

Петро Калнишевський і січова старшина здали російським військам Січ без бою. Загарбники пограбували військову скарбницю, вивезли із сховищ зброю з припасами, архів Коша Запорізького, на слід якого випадково натрапили десь через 60 років,— він досі не опублікований. Понад п'ять тисяч запорожців після зруйнування Січі втекли за Дунай і заснували там Задунайську Січ. А як же склалася доля Петра Калнишевського? Всі дослідники однозначно твердять, що він разом з козацькою старшиною,

військовим писарем Іваном Глобою, військовим суддею Павлом Головатим, військовим старшиною Андрієм Порохнею, покловником Чорним, Степаном Гелехом, Іваном Куликом, Іваном Гараджою, курінними отаманами Осипом Паличем, Мусієм Головком та іншими були заарештовані, а їхнє майно описане й конфісковане. Заарештувати заарештували, але чи відразу після захоплення Січі? Це, як на мене, теж принципове питання. Принаймні щодо Петра Калнишевського, то є підстави сумніватися в його негайному арешті в червні 1775 року.

Як твердить УРЕ, козацьку українську старшину Катерина II зрівняла в правах з російським дворянством. На підтвердження цього можна назвати багато конкретних імен. Обмежуся одним. Антон Андрійович Головатий — писар при кошовій адміністрації, полковий старшина, після зруйнування Січі 1775 року — капітан російської армії, брав участь у формуванні з колишніх запорожців Війська вірних козаків, пізніш перейменованого в Чорноморське козацьке військо, де обіймав посади військового судді і кошового. Досить-таки типова доля для вірнопідданої козацької старшини, лояльної до цариці. Зрештою, про це йдеться і в Маніфесті Катерини II від 3 серпня 1775 року, котрий, на мою думку, варто навести повністю.

«БОЖЕЮ МИЛОСТІЮ
МЫ, ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ,
и прочая, и прочая, и прочая».

Мы восхотели чрез сіе объявить во всей НАШЕЙ Имперіи, к общему известію НАШИМ всем верноподданным, что сечь Запорожская вконец уже разрушена, со истребленіем на будущее время и самого названія запорожских козаков, не меньше как за оскорбленіе НАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА чрез поступки и дерзновеніе, оказанныя от сих козаков в неповиновеніи НАШИМ высочайшим повеленіям.

НЕ прежде МЫ поступили на сію милосердію НАШЕМУ весьма противную необходимость, как по истощеніи вотще всех способов кротости и терпенія провождавших к ним увещанія; дабы возчувствовали и познали творимыя погрешности, и колико тем они воздвигнули на себя праведный НАШ гнев и строгость вверенного НАМ от Всевышняго правосудія.

Не исчисляя жалоб и утружденій, нередко восходивших к нашему Престолу от соседних держав за наглости и за грабительства, которыя непрестанно в их границах происходят от запорожцов, возпомянем МЫ вопервых начало и происхожденіе, от которых существуют сіи козаки; и по том в нижеследующем изобразим их дерзостное ослушаніе Монаршей НАШЕЙ власти, и тяжкія от них запорожцов возпоследовавшія насильства противу собственных сограждан своих подданных же НАШИХ.

От писателей, повествующих древнія деянія Отечества, взаимствовать можно каждому любопытному то сведеніе, что запорожскіе козаки не что иное были, как часть от малороссійских козаков, напоследок в нравах и в образе правленія отщетнившаясь; ибо сін, обращаясь в естественном общежительстве, были доныне, да и пребудут всегда полезными гражданами, напротив чего запорожскіе, одичав в своих ущелинах и порогах, где перьвобытно по способности мест одна только военная стража учреждена была к отраженію татарских набегов, составили из себя мало по малу со всем особливое странное и намеренію самого Творца, в размноженін рода человеческаго от него благословенном, противоборствующее политическое сомнице. Вместо того что при начале учрежденія на днепровских порогах нужной полезной стражи, козакам на оную временно и попеременно из Украйны отряжаемым вазбранено было брать туда с собою жен и детей своих, дабы оных не подвергать напрасной опасности варварского плененія, следовательно же и самых стражей содержать чрез то в большой свободе и лучшей по тогдашним обычаям военной исправности, некоторые из них столько пріобыкли к сей праздной, холостой и беспечной жизни, что сделали себе напоследок из нея неподвижный закон, а с оным забывая отчину свою, и решились остаться уже навсегда в сече на собственной своей воле. Число их не было ни велико, ни уважаемо, даже и во время присоедниненія Малой Россіи под державу Всероссійскую, как доказывают переговоры тогда происходившіе между государевых бояр и думных людей с посланниками гетмана Хмельницкого, где на вопрос министров царских, что еще запорожцы на верность к присяге не приведены? Гетманскіе посланники отвечали тако: «Запорожцы люди малые и в дело их ставить нечего»; а как таково бытіе запорожцов по установленому у них безженству долженствовало бы скоро разрушиться, то и стали они принимать без разбора в свое худое общество людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры; и сим едиными средством существовали они до настоящего уничтоженія.

Не мог и не может, конечно, быть полезен Отечеству сих качеств политическій разнообразный и юродивый состав членов, питающихся в совершенном почти от света и естественного общежительства разлученіи, наиболее от грабежа посреди окрестных народов не взирая на священныя с оными обязательства мира и доброй дружбы, часто приносящих от рук крови и неправды во храмах Всевышняго жертвы, ими же гнушается Господь Вседержитель, и погруженных без того во всякое другое время, когда им способы к разбойничеству пресекаемы были, в совершенной праздности, гнуснейшем пьянстве и презрительном невежестве.

Преступленія же их, вынудившія от НАС меры строгости, оглавляются следующим:

1 е. Оставляя под покровом забвенія прежнія свои важныя и пагубныя преступленія и измены противу верности и подданства, начали они, лет за десять тому назад, да и в самое новейшее время гораздо простирать свою дерзость, присвояя и требуя наконец себе, как будто достоянія их собственности, не только всех тех земель, которыя НАМИ чрез последнюю войну от Порты Оттоманской пріобретены, но даже и занятых селеніями Новороссійской губерніи, предъявляя, будто им и те и другія издревле

принадлежали, когда напротив всему свету известно, что первыя из сих земель никогда во владеніи речи посполитой Польской не находились, следовательно же от оной никому и даны быть не могли, а последнія хотя и составляют часть Малороссіи, но тем не меньше особенною принадлежностію козаков запорожских никогда не были, да и быть не могли, потому что они в самом бытіи своем не имели никакого законнаго начала, следовательно же и собственности никакой в землях, а были единственно терпимы в тех местах, где они засели в замену прежней там военной стражи: чего ради те Новороссійской губерніи земли как пустыня, а впрочем не только к житію человеческому, но и к огражденію границ от непріятельских набегов удобныя, были заселены людьми к земскому хозяйству и к военной службе равно устроенными.

2 е. Вследствіе такого себе присвоенія Новороссійской губерніи земель дерзнули они не только препятствовать указанному от НАС обмежеванію оных, воспрещая посыланным для онаго офицерам явною смертію, но заводить и строить на них самовластно собственныя свои зимовники, а сверх того уводить еще из тамошних жителей и из поселенных полков гусарского и пикинернаго, мужеска и женска пола людей, коих всего и уведено в Запорожье до восьми тысяч душ, включая тут и тех, кои от притесненія козаков в собственных своих жилищах принуждены были переходить к ним и подчиняться их самовластію.

3 е. Пограбили и разорили они запорожцы у одних обывателей Новороссійской губерніи в двадцять лет, а именно с 1755 года, ценою на несколько сот тысяч рублей.

4 е. Не устранились еще самовластно захватить зимовниками своими пріобретенные мирным трактатом новыя земли между реками Днепром и Бугом, присвоить и подчинить себе новопоселяемых там жителей Молдавскаго гусарского полку, так же приходя отчасу в вящшее неистовство, и собираться вооруженною рукою для насильственнаго себе возвращенія мнимых своих земель Новороссійской губерніи, не взирая на то, что МЫ ИМПЕРАТОРСКОЮ НАШЕЮ грамотою от 22 Маія минувшаго 1774 года, повелев им прислать ко двору НАШЕМУ нарочных депутатов для представленія о их правах, в то же время строгое им подтвердджденіе учинили воздержаться от всякаго своевольства и оставить спокойно все настоящіи селенія и жителей. Но запорожцы и после того не больше послушными оказались, как они же.

5 е. Принимали к себе, несмотря на частыя им от правительств НАШИХ запрещенія, не одних уже прямо в козаки вступающих беглецов, но и людей женатых и семьенистых чрез разныя обольщенія уговорили к побегу из Малороссіи для того только, чтоб себе подчинить и завесть у себя собственное хлебопашество, в чем довольно уже и предуспели, ибо поселян в земледеліи упражняющихся находится ныне в местах бывшаго запорожского владенія до пятидесяти тысяч душ.

6 е. Наконец те же запорожцы стали распространять своевольныя свои присвоенія и до земель издревле принадлежащих НАШЕМУ войску Донскому, непоколебимому в должной к НАМ верности, всегда с отличностію и мужеством в НАШЕЙ службе обращающемуся, и порядком и добрым поведеніем пріобревшему навсегда к себе отлично НАШЕ высочайшее Монаршее благоволеніе, делая и сим донским козакам запрещенія пользоваться оными землями, которыя уже долговременно в их обладаніи состоят. Всякій здраво разсуждающій может тут легко проникнуть как лукавое намереніе запорожских козаков, так и существительный от онаго государству вред. Заводя собственное хлебопашество, разторгали они тем самое основаніе зависимости их от Престола НАШЕГО и помышляли, конечно, составить из себя посреди Отечества область совершенно не зависимую под собственным своим неистовым управленіем, в надежде, что склонность к развратной жизни и к грабежу будет при внутреннем изобилии безпрестанно обновлять и умножать их число. Напрасно здесь изъяснять, коль предосудительно было бы событіе сего злодейскаго умысла как в разсужденіи безопасности смежных к Запорожью жилищ и селеній, так и в разсужденіи неминуемой убыли в людях из числа НАШИХ верных подданных, но столько однако ж не можем МЫ умолчать, что и торговля с землями Порты Оттоманской освобожденная Матерьним НАШИМ попеченіем от всей прежней тесноты, следовательно же по взаимным естественным способностям и обещающая трудящимся скорые и действительные плоды богатой жатвы, не могла бы достигнуть сама по себе того совершенства, которое ей видимым образом предлежит к позавидованію всей Европы, естьли б вредное скопище запорожских козаков, обративших хищность и грабительство в первое свое ремесло, не было бы благовременно изъято из тех мест, чрез которія сія торговля отчасти неминуемо проходить и действовать долженствует. Не для чего равным образом и того скрывать, что при самом начале последней с Портою Оттоманскою войны многіе из запорожских козаков умышляли, забыв страх Божій и должную НАМ и Отечеству верность, передаться на непріятельскую сторону, как и в самом деле ни известія войскам НАШИМ не подали они о приближеніи к границам тогдашняго Крымского Хана, ниже ему в походе, сколько ни есть, препятствовали, будучи к тому в довольных силах.

Правда, МЫ с удовольствіем воздаем всю достойную похвалу в том пункте, что не малая ж часть запорожского войска в минувшую ныне, сколь славную, столь и счастливую войну с Портою Оттоманскою сказала при арміях НАШИХ отличные опыты мужества по достоинству заслуги каждаго из НАШИХ верных подданных, не упустим, конечно, и впредь из всемилостивейшаго НАШЕГО вниманія всех честных людей, служивших НАМ в сей части НАШЕГО народа, которые в ополченіях противу государственнаго непріятеля ознаменовали верность свою к НАМ кровію и достохвальными подвигами: хотя и тут к сожаленію НАШЕМУ не можем скрыть, что многіе из сих последних по возвращеніи своем из похода к сечь начали совращаться с истиннаго пути и поступать заодно с своими домашними товарищами вопреки НАШЕЙ высочайшей воле и НАШИМ Монаршим повеленіям.

И тако по необходимому уваженію на все вышеизраженное, сочли МЫ СЕБЯ ныне обязанными пред Богом, пред Имперію НАШЕЮ и пред самым вообще человечеством разрушить сечу Запорожскую и имя козаков от оной взаимствованное. Вследствіе того 4 іюня НАШИМ генерал-порутчиком Текелліем со вверенными от НАС ему войсками занята сечь Запорожская в совершенном порядке и полной тишине, без всякаго от козаков сопротивленія, потому что они не инако увидели приближеніе к ним войск, как уже повсеместно оными окружены были: ибо МЫ сему военачальнику именно предписали стараться произвесть порученное ему дело спокойнейшим образом, убегая, сколь возможно, пролитія крови.

Возвещая НАШИМ верным и любезным подданным все сіи обстоятельства, можем МЫ в то же время им объявить, что нет теперь более сечи Запорожской в политическом ея уродстве, следовательно же и козаков сего имени, место жилища и угодья тамошнія оставляем МЫ для постоянных и Отечеству наравне с другими полезных жителей, причисляя их по способности к Новороссійской губерніи и поручая при новом заведеніи и устройстве во особливое попеченіе учрежденному там правительству НАШЕМУ.

Впрочем, следуя человеколюбію НАШЕМУ, которое всегда и от праведной преступнику казни отвращается, сообразовались МЫ оному не меньше и в определеніи будущего жребія, всем частным членам бывших запорожских козаков, всемилостивейше повелев не желающих остаться на постоянном жительстве в своих местах, распустить на их родину, а желающим тут селиться дать землю для вечнаго им жилища; все же старшинам, кои служили порядочно и имеют одобренія от НАШИХ военных начальников, объявить НАШУ ИМПЕРАТОРСКУЮ милость, и что они сразмерные службе и званію их получать степени. Дан в Москве от Рождества Христова тысяща седмь сот семьдесят пятаго года Августа третьяго дня, а государствованія НАШЕГО четвертаго-надесять лета».

Не зайвим буде повторити ці рядки з нього: «... все же старшинам, кои служили порядочно и имеют одобренія от НАШИХ военных начальников, объявить НАШУ ИМПЕРАТОРСКУЮ милость, и что они сразмерные службе и званію их получать степени». У Петра Калнишевського були «одобренія» від самої цариці — нагороди, подяки, високе військове звання.

Катерина II була підступна, жорстока, але хитра й достатньо розумна імператриця, котра ревно дбала про свою репутацію «гуманістки і благодійниці». Чи стала б вона переслідувати 85-літнього старця, якби він не становив для неї реальної загрози? Тим більше героя воєн, генерал-лейтенанта, кавалера ордена Андрія Первозванного? Думається, що Петру Калнишевському була надана можливість повернутися на свій хутір-зимівник Гетьманку на рідній Роменщині, щоб тихо доживати віку. Маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 року ставив, на думку цариці, крапку на цій «політичній потворі»: «Січ Запорізька остаточно вже зруйнована, із знищенням на прийдешні часи й самої назви запорізьких козаків, не менш як за образу нашої імператорської величності, через вчинки і зухвальства, що чинені були від цих козаків непокорою нашим високайшим повелінням».

Згадаймо розповідь діда Саненка про «Конашевського», котрий після зруйнування Січі повернувся на Роменщину в Гетьманку, але затужив дуже і подався в Петербург до цариці шукати правди. Це, звичайно, легенда, та легенди на порожньому місці, як правило, не виникають. Та є ще й деякі документи. Краєзнавець Феодосій Іванович Сахно показував мені метричну книгу Миколаївської церкви містечка Смілого, котру вів брат останнього кошового священик Семен Калнишевський, а в ній запис на берегах, датований липнем 1775 року: «Брат Петро на Петра й Павла був печальний зело, молю Бога за нього». Свято Петра й Павла, як відомо, 12 липня, отже, Січ уже була зруйнована. В поминальнику ж цієї церкви на свято Петра і Павла за 1778 рік записано: «брат Петро». В журналі «Киевская старина», № 9 за 1887 рік, надруковано «Клопотання Потьомкіна про заміну запорізькій старшині смертної кари ув'язненням у монастирі», де йдеться про Петра Калнишевського. Це звернення Г. Потьомкіна до цариці написане в травні 1776 року, майже через рік після зруйнування Січі. Де був Калнишевський весь цей час? У конторі військової колегії в Москві? Є кілька версій.

Одна з них (чи не найцікавіша) подана в московському тижневику «Неделя», № 13 за 1965 рік. Житель Роздорської станиці Іван Васильович Прокопов, збираючи на Дону інформацію про скарб Степана Разіна, випадково натрапив на слід ще одного скарбу — запорізького. Розповів йому про це донський козак, в родині якого таємниця скарбу передавалася з діда-прадіда «від самого Калниша». Можливо, мова йшла про майно останнього кошового, котрий, за переказом, після зруйнування Січі втік на Дон.

Дуже ймовірно, що Петро Калниш міг переховуватися серед вірних йому людей у Роздорах — одному з багатих козацьких містечок. Відомо, що з втечею Калнишевського зникли й сліди запорізької скарбниці. Чи не залишилася вона (принаймні її значна частина) на Дону і чи не її таємницю, розповідь про скарб зберігає козацька сім'я в Роздорах «від самого Калниша»? А можливо, скарб останнього кошового закопали й ближче, по дорозі з Січі на Дон,— на таку думку наводить розповідь ще одного скарбошукача з Таганрога Миколи Самійловича Овчарова. А було так. Його прадіда разом з родиною та іншими селянами привіз поміщик з Рязанської губернії в Приазов'я ще на початку XIX століття — для освоєння безлюдних земель Дикого поля. Під гаєм, біля злиття двох струмків, заснували село, збудували поміщицьку садибу. Якось Овчарови надумали викопати криницю у дворі, щоб не тягати воду з копанки. Десь на другому метрі глибини ями лопата натрапила на щось тверде. Витягли обгорілий обрубок дерева, другий, третій... На глибині двох метрів ними виявилася завалена вся земля. Отож забобонні селяни, перехрестившись злякано, загорнули цю «нечисту силу» землею, а криницю викопали в іншому місці... А через багато років у двір Овчарових

забрів старий і хворий, втомлений дід, який, відпочивши, розповів, що десь півсотні літ тому загін запорожців, переслідуваний погонею, закопав у цих місцях, кроків за триста від криниці, великі скарби. Цілком можливо, що це був загін Петра Калниша, який не ризикнув їхати із скарбницею повз відбудовану Троїцьку фортецю на Таганячому розі, повз численні сторожові пости і роз'їзди царської армії в Приазов'я. Отож вирішили прориватися на Дон без скарбів, а їх приховати до кращих часів у надійному примітному місці. Залишки ж від вогнищ та інші сліди привалу закопали в землю, замаскували все, щоб не привертати до цього місця уваги.

На мою думку, після зруйнування Запорізької Січі Петро Калнишевський підпільно проводив роботу по встановленню контактів з тією козацькою старшиною, яка залишалася йому вірною, аби самовільно відновити Січ в іншому місці за межами Російської імперії, за що й був засуджений до смертної кари з заміною її довічним ув'язненням у Соловецькому монастирі. На такі роздуми наводить ця публікація та інші факти. Звичайно, це гіпотеза, не більше, але не позбавлена логіки. Ось цей лист Потьомкіна до цариці:

«Наймилостивіша государиня!

Вашій імператорській величності відомі всі дерзновенні вчинки колишнього Січі Запорізької кошового Петра Калнишевського і його спільників судді Павла Головатого і писаря Глоби, коїх підступне буйство таке велике, що не дерзаю вже я, наймилостивіша государиня, переліченням оного чіпати ніжне й людинолюбне ваше серце, а при тому не знаходжу ані найменшої потреби приступати до будь-яких досліджень, маючи явним доказом справжні до старшини ордери, що свідчать великість злочину їх перед освяченим вашої імператорської величності престолом, котрою, за всіма цивільними, громадянськими і політичними законами, заслужили по всій справедливості смертну кару. Та як постійна блискучої душі вашої супутниця добросердечність перемагає суворість злості сумирним і материнським виправленням, то й відважуся я найпідданіше уявити: чи не зволите ви височайшим указом згаданим підданим праведному суду вашому в'язням, котрі відчули тягар свого злочину, оголосити милосердне вибавлення їх від заслуженої ними покари, а замість того з відомої вже небезпеки від ближнього перебування їх до колишніх запорозьких місць повеліти відправити на вічне утримання в монастирі, з коїх кошового — в Соловецький, а інших в розташовані в Сибіру монастирі, з забезпеченням за рахунок конфіскованого колишнього запорозького майна: кошовому по карбованцю, а іншим по півполтини в день. Залишки ж потім повернути, за всією справедливістю, на задоволення розорених ними вірнопідданих ваших рабів, кої, корячись божественному вашому розпорядженню, зносили буйство колишніх запорожців без найменшого опору, чекаючи вибавлення свого від десниці вашої і потерпівши збитків більше ніж на 200000 карбованців, коїм і не залишу я співрозмірне робити задоволення, наймилостивіша государиня.

Вашої імператорської величності вірно найпідданіший раб князь Потьомкін».

На дійсному підписано власною рукою її і. в. так: «Бути по цьому».

14 травня 1776 року, Царське Село».

Промовистий документ — варт звернути увагу на підкреслені автором слова мотивації рішення, які переконливо свідчать про причину заслання в далекі краї і про те, що суд був таки якийсь. Треба зауважити, що на утримання кошового Петра Калнишевського була відпущена астрономічна на той час сума, коли врахувати, що на харчування одного монаха Соловецького монастиря витрачалося всього дев'ять карбованців на рік (менше трьох копійок в день, а точніш — дві з половиною). Це свідчить про те, що першорядною, головною метою ув'язнення Калнишевського (і його соратників) була перш за все надійна, абсолютна, я б сказав, герметична ізоляція їх від України. Розміщений на островах північного Білого моря, відрізаний від материка Соловецький монастир якнайкраще відповідав такому призначенню.

8 червня 1776 року урядовий сенат повідомив Синод про рішення цариці й наказав, оголосивши Калнишевському з соратниками указ, негайно відправити Калнишевського — в Соловецький, Глобу — в Туруханський, Головатого — в Тобольський монастирі «під найсуворішим наглядом від одного місця до другого військових команд». Між іншим, усі троє — кошовий, Глоба, Головатий — фігурували в доносі Павла Савицького в січні 1767 року. Випадковий збіг? Не думаю. На пропозицію Потьомкіна, Синод наказав монастирським властям, щоб «утримувані були в'язні сії безвипускно з монастирів і віддалені були б не лише від листування, але й від будь-якого з посторонніми людьми спілкування». 10 червня 1776 року Синод надіслав настоятелю Соловецького монастиря Досифею і тобольському архіпастирю Варлааму укази, стосовно ж до Петра Калнишевського додатково розпорядився начальнику тюрми «надісланого туди в'язня утримувати під неослабною вартою солдат, які перебувають у тому монастирі». Очевидно, дуже боявся царизм 85-літнього колишнього кошового, якщо забезпечив йому аж потрійну охорону — море, монастирська тюрма на острові та ще й постійна варта біля дверей камери.

25 червня 1776 року конвой з семи чоловік: секунд-майор А. Пузиревський, унтер-офіцер і п'ятеро солдатів — повезли Калнишевського з Москви до Архангельська. Вони прибули туди 11 липня 1776 року і, найнявши за двадцять карбованців судно в купця Воронихіна, переправилися на Соловки разом з додатковою охороною: сержантом і трьома рядовими, котрих виділив архангельський губернатор Є. Головцин для посилення нагляду за в'язнем. Отже, Петра Калнишевського охороняло в морському плаванні, крім екіпажу, десять військовослужбовців царської армії.

30 липня настоятель Соловецького монастиря Досифей доповів у Синод, що напередодні він прийняв арештанта Калнишевського для утримання згідно з царським указом. Тут, у нелюдських умовах, судилося останньому кошовому проіснувати 27 років.

Не думаю, що Калнишевський, повернув-

шись до Гетьманки після того, як була зруйнована Січ, подався згодом до царнці, як твердить легенда. Щодо Катерини II в нього не могло бути ілюзій, надто він добре знав ціну «монаршої ласкн». Зрештою, вже арештований, він міг бн звернутнся до неї з проханням про помнлування, з каяттям, і дуже ймовірно, що цариця не знехтувала б нагоди ще раз продемонструвати своє «людннолюбне серце», «простила б» 86-річного дідугана. Як бачнмо, Калнишевськнй не зробив цього ані під час арешту, ані під час 25-річного ув'язнення. Мабуть, він був заарештований десь восени 1775 року за спробу відродити Січ десь в іншому місці — тому й написав Потьомкін «з відомої вже небезпеки від ближнього перебування їх до колишніх запорозьких місць». Ні, не покірною жертвою царської сваволі був Петро Калнишевськнй, а мужнім і свідомнм борцем за кращу долю України, і це, на мою думку, внвнщує його героїчну постать у наших очах. Про нього можна сказати словами Тараса Шевченка: «Караюсь, мучусь, але не каюсь!»

Звичайно, він був дитям свого часу, обстоював інтересн козацької верхівки, ігноруючи вимогн сіроми, про що свідчать кілька повстань і заворушень на Січі під час його правління і навіть замах на його життя козаками Щербинівського куреня 1770 року. Важко догоднтн всім та ще й керувати такою свавільною, волелюбною громадою, яку являв собою Кіш Запорізькнй. Петро Калнишевський був багатою людиною, мав 16 тисяч голів худобн, при арешті в його зимівниках та хуторах описано 639 коней, 1076 голів велнкої рогатої худоби, 14045 овець, 2175 пудів збіжжя. За своє жнття він фінансував будівннцтво п'ятн церков на Роменщнні, в Межигірському монастирі біля Кнєва, на Запоріжжі, робив їм та монастнрям багаті дарунки. Мав що втрачати, одначе не примирився з царською сваволею і підступністю, тому тим більше заслуговує на пошану і вдячність. За всієї несхожості доль і біографій, історичних обставнн — у житті й діяльності Петра Калнншевського є щось спільне з гетьманом Іваном Мазепою та поетом Даннлом Братковським. Всі троє були високоосвічені, заможні, поважні людн, і всі троє на схнлі віку знайшли в собі мужність покласти своє жнття на вівтар внзволення України. Українського шляхтнча, колишнього депутата польського сейму, одного з ідеологів повстання Семена Палія Данила Братковського польська шляхта стратила лютою смертю 26 листопада 1702 року в Луцьку; Петра Калнишевського російський царизм довічно замурував у кам'яний мішок Соловецького монастиря — обидва ж каяттям моглн купнтн собі життя й волю. А цього каяття від Петра Калнишевського таки ж чекали — невипадково Г. Потьомкін аж до своєї смерті 1791 року періодично запитував Снnод, чн жнвий ще останній кошовий.

А на Україні тим часом окупанти ділнли здобич — загарбані землі Коша Запорізького. По 100 тисяч десятнн пожалувала цариця Потьомкіну і князю Прозоровському; генерал-прокурор князь Вяземський, один з авторів антикозацького маніфесту, одержав 200 тисяч десятнн землі, на якій колись містилася і сама Запорізька Січ, перейменована в Покровську фортецю. Згодом ці землі стали власністю німецького барона Штігліца. Решту земель поділили між хижаками дрібнішнмн — дворянами новоспеченими й прнродженнми, офіцерами царської армії, поміщнкамн та іноземними переселенцями-колоністамн. Доля ж Калнишевського стала таємницею для всіх, за винятком царського двору, причетного до його арешту та ув'язнення. Колншні запорожці склали легенду про те, що їх останній кошовий втік до Туреччини, там одружнвся і навіть мав сина. Інша ж легенда твердила, що Калнишевський оселнвся на Дону, про це ж свідчить і тогочасна пісня:

Ой, полети ж ти, та чорная галко,
Та й на Дон рибу їсти.
Ой, принесн нам, ти чорная галко,
От Калниша вісті.
Та вже ж мені не летіти
Та й на Дон рибу їсти.
Та вже ж мені не носити
Од Калниша вам вісті.

А Калнниш тим часом карався в одному з найстрашніших казематів Головленкової вежі Соловецького монастнря. Історик М. Колчин, котрий у 1880-х роках був монастнрським фельдшером, так описує камеру Калнншевського-в'язня: «Перед нами маленькі, аршина в два (один аршин — 71 см) двері з крихітним віконечком посередині; двері ці ведуть до житла в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого урізаного конуса з цегли завдовжки аршнна чотирн, завширшки сажень, висота при вході три аршини, у вузькому кінці півтора. При вході праворуч ми бачимо лаву — ложе для в'язня... На другому боці — залншки розламаної печі. Стіни... сирі, пліснявi, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнатн маленьке віконце вершків шість у квадраті, промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє грат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі чнтати можна було в найсвітліші дні, й то з великим напруженням зору. Якщо ув'язнений пробував крізь це вікно подивитися на світ божий, то його погляду відкрнвалося саме кладовище просто перед вікном. Тому, хто пробув близько півгодини в задушливій атмосфері каземату, стає душно, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне відчуття страху. В кожного, хто тут побував, навіть найсуворішої людинн, мнмоволі виривається з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання і з язика злітає запнтання: «Невже тут можливе жнття? Невже люди були такі міцні, що зноснлн роки цього домовинного існування?»

Окрім того, в камері протікала стеля, про що свідчнть пнсьмова доповідь від 12 жовтня 1779 року намісника, знайдена в монастирському архіві: «За багаторазовим мене проханням П. І. Кальнишевського для потреби йому до виправлення і перекриття келії, в якій він жнве, що від дощу велика теча відбувається, від чого і одежа в нього гниє, і проснть ваше високопреподобіє наказати особливо, понад монастирських найнятнх у теслярську роботу робітних, на його рахунок найнятн чотнрьох чоловік і навесні з іншнмн монастирськими робітннками надіслатн з вказівкою на його ім'я, хто і якими

цінами». Так за власні гроші Калнишевський відремонтував свою камеру.

Його тюремний режим відзначався особливою суворістю. У «Відомості про колодників, що утримуються в Соловецькому монастирі» написано: «Петро Калнишевський з 1776 року, липня 29. За наказом Потьомкіна, за височайшим повелінням для утримання безвихідно із монастиря і позбавлення не тільки листування, а й усякого з сторонніми особами спілкування під пильною вартою солдатів, що перебувають у монастирі»,— ці слова постійно писав архімандрит у відомостях, які він регулярно посилав до Синоду. За переказами, останнього кошового виводили з камери до церкви лише тричі на рік: на Великдень, Преображення й Різдво, але в архівах не знайдено підтвердження навіть цього.

Влітку Калнишевського позмінно охороняли чотири солдати, при інших в'язнях було по двоє, що чергували позмінно; взимку біля всіх інших по одному. Калнишевського стерегли ті ж самі найнадійніші охоронці: Василь Соханов, Антон Михайлов, Іван Матвєєв, Василь Нестюков. Вони одержували гроші для харчування бранця — один карбованець на день — і купували йому ту їжу, яку він замовляв. Про це свідчать записи в «Зошиті, даному контролю монастирського правління казначею ієроммонаху Іоанну для запису видачі харчових грошей колишньому Січі Запорізької кошовому Петру Кальнишевському». Ось один з них, датований січнем 1781 року: «Місяця січня, 31 дня, видано солдату Василю Нестюкову для віддачі піднаглядного йому арештанта Петру Кальнишевському по указу харчових грошей по одному карбованцю на день. В сумі на цей місяць тридцять один карбованець. Ту кількість грошей тридцять один карбованець солдат Василь Нестюков прийняв і розписався».

Отже, матеріальної скрути цей в'язень не відчував: відомо, що Калнишевський на згадку про себе подарував Соловецькому монастирю коштовне Євангеліє вагою понад 34 фунти срібла вартістю 2435 карбованців. Після шістнадцятирічного перебування в казематі Головленкової тюрми його перевели в кращу камеру поруч з кухнею, де він пробув ще дев'ять років. І лише указом нового царя Олександра I від 2 квітня 1801 року Петру Калнишевському «даровано прощення» і надано право обрати собі місце проживання на свободі за власним бажанням.

110-літній в'язень, котрий за 25 років перебування в одиночках, як твердять перекази, осліп, нарешті став вільний. Указу від 2 квітня передувала перевірка списків ув'язнених всієї імперії. Такий список направив і архангельський генерал-губернатор Мезенцов на розгляд уряду — той звільнив із Соловецької тюрми лише двох: одним з них і був Петро Калнишевський. Вже у відомості арештантів за березень 1801 року, направленій Соловецьким монастирем до столиці, навпроти прізвища Калнишевського зазначено: «прощений». Указом від 2 квітня 1801 року ліберальніший цар Олександр I скасував Таємну експедицію і звільнив багатьох в'язнів — починалося XIX століття. Старожили монастиря розповідали Дмитру Яворницькому, котрий розшукав могилу останнього кошового, що «після нього залишилося в камері понад два аршини нечистот, що, просидівши у в'язниці такий тривалий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; що в нього, як у звіра, виросли пазурі, довга борода, і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками розповзся на шматки і спадав з плеч». Від нього тхнуло землею. Але він не стратив розуму. 7 червня 1801 року Петро Калнишевський в листі архангельському губернатору Мезенцову не без іронії дякує за звільнення і просить дозволити йому «в обителі сій чекати з спокійним духом кінця свого життя, що наближається, бо за 25 років перебування в тюрмі він до монастиря цілком звик, а свободою і тут насолоджується повною мірою». Мовляв, коли вся країна стала тюрмою, то чи варт шукати волю за межами Соловків. Та й куди йому їхати — на покріпачену Україну ятрити душу, спостерігаючи, як, за словами Тараса Шевченка, на руїнах «Січі мудрий німець картопельку садить»? Єдине прохання висловив він у цьому листі до Мезенцова, щоб дожити «залишок днів безбідно», хай йому залишать те ж арештантське утримання — по одному карбованцю на день, що цар і вволив. Цікаво, хто ж писав цього листа? Якщо Калнишевський особисто, то він у свої 110 років не втратив зору, як свідчать перекази.

Восени 1803 року Калнишевського не стало. Перед Преображенським собором Соловецького кремля, на сірій гранітній плиті, викарбувано святенницьку епітафію: «Тут поховане тіло в Бозі почилого кошового колишнього Запорізької грізної Січі козаків отамана Петра Калнишевського, засланого в сію обитель за височайшим повелінням 1776 року на спокуту. Він 1801 року за височайшим же повелінням знову був звільнений, але вже сам не побажав залишити обитель, в коїй знайшов душевний спокій смиренного християнина, щиро визнавши свої провини. Помер 1803 року, жовтня 31 дня, в суботу, 112 літ від роду, смертю благочестивою, доброю».

Точне ж місце могили нам невідоме, в двадцятих-тридцятих роках нашого століття на монастирському цвинтарі були табірні городи, де вирощували овочі. До наших днів дійшла лиш надмогильна плита з цим написом, викарбуваним 1856 року постриженим у монахи білоцерківським протодияконом, котрий заховався під криптонімом А. А. або Л. Л. (теж, мабуть, українець).

Все це ми знаємо тепер. А після арешту Петра Калнишевського майже сотню років про його долю нікому нічого не було відомо. Царизм умів берегти свої таємниці. Для ув'язнення осіб, найнебезпечніших для монархії, призначалася тюрма в Соловецькому монастирі — сюди потрапляли, як правило, за особистою вказівкою царів. Часто в'язнів тримали тут анонімно, без імені, з вирваним язиком — навіть тюремники не знали, кого вони охороняють. Втеча була практично неможлива. Був прецедент, коли одному нещасному вдалося вирватися з-за тюремних грат (а краще від грат в'язнів стерегло холодне море), й тоді 1781 року військова колегія засудила двох його вартових до смертної кари, а їхнього командира — до

позбавлення чинів і вічного ув'язнення в казематі.

Як же була розкрита «таємниця останнього кошового»? Влітку 1862 року про нього почув від селян поморського села Ворзогори історик П. С. Єфименко, засланий до Архангельської губернії за революційну діяльність. Найстаріші з місцевих жителів ніби ще бачили Калниша живим — так пощастило натрапити на його слід. 1863 року П. С. Єфименко знайшов у архіві архангельської канцелярії «Справу щодо повідомлення державної військової колегії контори про відправлення до Соловецького монастиря кошового Петра Калнишевського, червня 11 дня 1776 року». Опрацювавши всі ці матеріали, вчений написав статтю «Калнишевський, останній кошовий Запорізької Січі», яка була надрукована в журналі «Русская старина» за листопад 1875 року. Так було повернуто із забуття ім'я могутнього сина українського народу, який ціле своє життя обстоював інтереси Запорізької Січі, розуміючи, що доки буде на Вкраїні Січ, доти буде жити Україна.

Відтоді про Петра Калнишевського написано порівняно небагато. З десяток-другий публікацій у «Киевской старине», де побіжно йдеться про останнього кошового, роботи видатного козакознавця Дмитра Яворницького, деякі окремі публікації в інших періодичних виданнях країни, зокрема українського вченого кандидата історичних наук Г. Джеджули, та інших авторів, розділ «Останній кошовий Січі Запорізької» в книзі Г. Г. Фруменкова «В'язні Соловецького монастиря» — оце, либонь, і вся література, доступна масовому читачеві. Не густо. Тож не дивно, що відомий балетрист Валентин Пікуль в одному із своїх романів називає Петра Калнишевського Степаном. «Невігластва трагічний фатум».

Даною роботою автор прагне систематизувати й проаналізувати всю доступну йому інформацію про останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського напередодні трьохсотліття з дня його народження. Тривалий час його ім'я або замовчувалося, або ж висвітлювалося з тенденційних позицій вульгарного соціологізму — мовляв, багатій, виразник і захисник інтересів заможної козацької верхівки, великий землевласник, царський слуга, який вірою і правдою служив трону (незрозуміло тільки, за віщо ж тоді з ним так жорстоко розправилися). Буду радий, якщо мені вдалося переконати в несправедливості таких оцінок. Адже саме через такі-от оцінки, дані «карателями від історії», на двадцять років була затримана зустріч масового читача з романом Романа Іваничука «Журавлиний крик» — першим твором художньої прози про останнього кошового, в якому чи не найповніше використано та осмислено весь наявний про нього науковий матеріал.

Петро Калнишевський не просто видатний син українського народу. Це символ нездоланності людини, котра об'єднала три століття нашої історії — народився в XVII, жив у XVIII, помер у XIX століттях. Що то була за епоха, найліпше визначив геніальний син України Володимир Вернадський в опублікованій 1915 року статті «Українське питання і російська громадськість»:

«У XVII та XVIII століттях російсько-українські відносини зводилися до поступового поглинання й перетравлювання Росією України як чужорідного політичного тіла, причому попутно ліквідовувалися основи місцевого культурного життя (школа, свобода книгодрукування) та зазнавали переслідування навіть етнографічні відмінності».

На одному із Соловецьких островів є гора Голгофа. Зловісно-пророча назва... Починаючи з 1550-х років, в Соловецькому монастирі пожирала свої жертви найдавніша і найсуворіша тюрма для державних злочинців, котра вже в двадцятих роках нашого століття, за Радянської влади, виросла до ракової пухлини СЛОНу — Соловецьких таборів особливого призначення, швидко давши метастази по всій країні. Вже не одна гора, а всі Соловецькі острови стали Голгофою, Соловецький архіпелаг розрісся до зловісного Архіпелагу ГУЛАГ.

Та коли за весь час існування монастирської тюрми за царизму в ній було ув'язнено понад 300 чоловік, то на початку тридцятих років двадцятого століття, вже за Радянської влади, тут побувало вже понад 300 тисяч в'язнів, у 1933 — 1934 роках — понад 662 тисячі, а згодом кількість їх сягнула мільйона. Мільйон нещасних крізь соловецьку Голгофу. Тисячі з них були тут розстріляні: просто так, для залякування (одного дня 1929 року з цією метою розстріляно 300 чоловік), «для розрідження», «для профілактики», «для оздоровлення обстановки», «з нагоди 20-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції», коли 7 листопада 1937 року стратили групу в'язнів, переважно з України, засуджених 1934 року до десятилітнього ув'язнення, а серед них і Леся Курбаса, і табірну лікарку Володимиру Крушельницьку... Та ще більше загинуло тут від голоду, холоду, хвороб, непосильної праці, туги за рідною землею...

Першими ж в'язнями СЛОНу стали у червні 1923 року сотні колишніх українських січових стрільців, вояки Української галицької армії, переведені з підмосковного табору Кожухи,— серед них був і колишній начальник II штабу УГА Сень Горук. Трагічний символ — від останніх козаків Запорізької Січі до українських січових стрільців... Від Калнишевського до Курбаса...

На горі Голгофі в Палестині майже дві тисячі літ тому розіп'яли Ісуса Христа. На соловецькій Голгофі в Росії протягом десятиліть розпинали українського мученика Петра Калнишевського.

ОЛЕКСАНДР ГРИЦЕНКО

Логіка бунту проти логіки

1.

Року 1847 уславлений російський письменник Микола Гоголь, краïнець за походженням, римлянин за тогочасним місцем проживання, видав у Росії книгу «Вибрані місця із листування з друзями». По суті, це було не листування, а збірка памфлетів на літературно-критичні, виховавчі, господарчі, суспільні та моральні теми.

Ватажок тодішньої «прогресивної» літературної громадськості Віссаріон Бєлінський одразу відгукнувся на появу книжки різким критичним листом до Гоголя, закидаючи письменникові реакційність, релігійний обскурантизм, а передусім занадто лояльне ставлення до існуючого ладу. Спалахнула дискусія, під час якої «неистового Виссариона» підтримала «уся демократична громадськість». Це стало для Гоголя сильним ударом. Невдовзі він повернувся з Рима до Росії, пережив глибоку творчу й душевну кризу, не створив майже нічого нового, а за п'ять років помер, спаливши перед тим другий том «Мертвих душ».

(В дужках зауважу, що того ж 1847 року «неистовый» Бєлінський написав ще одного листа з приводу ще одного українця — Тараса Шевченка. З притаманною йому «неистовостью» виверг на поета купу найгрубіших лайок, що їх аж бридко тут наводити, і якраз за те, чого не знайшов у облаяного раніше Гоголя,— різку критику суспільного ладу та самої імператорської величності).

Минуло вісім дес[illegible]літь, і от інший відомий українець — [illegible] Хвильовий опублікував серію памф[illegible] теми літературно-критичні, суспільн[illegible]чні, загальнокультурні, а також, не [illegible]нню чергу, й моральні. Реакція на [illegible]зу була ще бурхливіша. Уже не як[illegible]ам ватажок публіцистів-різночинців, [illegible] вс[illegible]дь пролетарів усього світу», «неистов[illegible]» [illegible]іссаріонович написав листа, тільки не [illegible] автора памфлетів (забагато честі?), а «до тов. Кагановича та до всіх членів Політбюро ЦК КП(б)У». Лист вказав місце не самому лише Хвильовому, а й решті занадто ретельних «виконробів» українського відродження. Коли ж Хвильовий — упертий, як і всі хохли — спробував продовжувати у тому ж дусі, то єдиним фронтом виступила проти «хвильовізму» уся «прогресивна громадськість».

Не чекаючи, поки Хвильовий спалить роман «Вальдшнепи» власноручно, ця громадськість, очолена компетентними товаришами, знищила увесь наклад журналу «Вапліте», де роман друкувався, а водночас закрила й сам журнал та однойменну літературну організацію.

Хвильовий, котрий перебував тоді у Відні, не мав іншого виходу, як навздогін громадськості спалити рукопис роману та надіслати компетентним товаришам покаянного листа. Для цілковитої аналогії з Гоголем залишалось повернутися додому, впасти у глибоку кризу, а за п'ять років піти з життя.

Так і сталося.

Якщо комусь ця аналогія між двома письменницькими долями видасться притягнутою за вуха, я з тим охоче погоджуся. Кажучи одверто, для мене у цих історіях є лише два справді спільних моменти. Поперше, обидва названі письменники були українцями, майже земляками, по-друге, обидва виявилися основоположниками нової прози: Гоголь — російської, Хвильовий — української.

Українсько-російські культурні взаємини — тема дуже специфічна і дуже, як-то кажуть, дражлива. Неймовірну кількість написаного щодо неї донедавна можна було сміливо поділити на дві частини, де більша — вірнопіддано-холопські дурниці, а менша — дурниці великодержавні. Різниця між ними в тому, що автори перших співали осанну «старшому братові», тоді як автори других дозволяли собі час від часу поблажливо похвалити «брата меншого», не забуваючи нагадати, що він усе-таки менший і мусить пам'ятати своє місце.

Однак найбільшою дурницею було б взагалі заперечення кількасотлітнього зв'язку і взаємного впливу двох культур. Цей вплив, як і будь-який культурний вплив, здебільше обидві культури збагачував, але міг часом і послаблювати одну з них — насамперед українську. Скажімо, Р. Якобсон, говорячи про вплив церковної реформи початку XVIII ст., керованої переважно вихідцями з України, зауважував, що «проведена Никоном українізація літературної мови Московії надовго обеззброїла український мовний сепаратизм».

Такі приклади неважко помножити.

Але в умовах хронічної бездержавності України з'явилася й така специфічна річ, як

російськомовна література, творена українцями (подібно до того, як раніше існувала польськомовна чи латиномовна українська література). Ставши елементом російського культурного життя, подібні літературні парості зберігали українське коріння. Цим уможливлювався своєрідний ефект бумеранга: певне літературне явище, вийшовши з українського грунту і пройшовши крізь призму російської культури, що часом могло зробити його виразнішим і глибшим, згодом поверталося, аби на родимому грунті дати початок чомусь новому, вже суто українському.

Вплив творчості Гоголя на українську прозу 20-х років видається яскравим прикладом такого ефекту бумеранга.

Ранні речі Гоголя привернули увагу російської читацької публіки свіжістю й оригінальністю, не в останню чергу завдяки українському субстратові, цілком виразному, хоча, гадаю, не повністю й не у всьому усвідомленому самим автором. Принаймні поперва́х.

Свідомим було введення (навіть переважання) української тематики, українського побуту, сюжетів з української історії, фольклору. Це, в свою чергу, потягло за собою необхідність чималого обсягу української лексики, а також притаманних саме українській мові стилістичних структур, і не лише в мові персонажів. (Цікавим є зауваження А. Бєлого у праці «Мастерство Гоголя» про українське походження багатьох префіксів у Гоголя, не притаманних власне російській мові, та про пізніше свідоме використання таких префіксів В. Маяковським). Останнє також могло автором не завжди усвідомлюватися, позаяк ми зустрічаємо це явище і в тих його творах, де відсутня українська тематика. Неквапливий ритм, м'яка іронія та особливості побудови фрази, притаманні українській розмовній мові (а також і літературі — згадаймо мову творів Г. Квітки, Є. Гребінки), стали сприйматися російською публікою як власний стиль Гоголя.

Нарешті, до українського субстрату в творах раннього Гоголя я б відніс значно більший, у порівнянні з тодішньою російською прозою, демократизм. Демократизм не дивина для «мужицької нації» та «мужицької літератури». Якщо простацького походження «Бедная Лиза» становила блискучий виняток на загальному літературному тлі, а героїня-селянка Пушкіна конче мусила виявитися «барышней-крестьянкою», то чи не єдиним аристократом з-поміж героїв письменства українського був пан Халявський. Не дивно, що Гоголь, з його природним для літератора-українця інтересом до життя простолюду, виявився в російському літературному середовищі серед найпомітніших «демократів». Тим більше було здивування й обурення «неистового Виссариона», коли виявилося, що Гоголь — зовсім не завзятий ворог кріпаччини.

Але, окрім українського коріння, Гоголь мав ще й великий талант. Свою мимовільну оригінальність він досить швидко усвідомив, проаналізував і, проаналізувавши, відкинув з неї все випадкове, неістотне, а те, що було колись «українським субстратом», розвинув, поглибив і перетворив на цілком оригінальну й плідну систему творчих принципів. Головний поміж них це піднесення специфічного авторського стилю, індивідуального забарвлення мови до ролі провідного композиційного фактора в побудові літературного твору. Йдеться про те, що вперше з'являється й посідає важливе місце саме у Гоголя, що згодом отримає назву «сказ» (балачка).

Ця «балачка», як зауважив Б. Ейхенбаум у знаменитій праці «Як зроблено «Шинелю» Гоголя», має властивість «не просто повествовать, не просто говорить, но мимически и артикуляционно воспроизводить — слова и предложения выбираются и сцепляются не по принципу только логической речи, а больше по принципу речи выразительной, в которой особенная роль принадлежит артикуляции, мимике».

Мова Гоголя ніколи не буває нейтральною, її функції ніколи не обмежуються суто комунікаційними, а значення слів — суто словниковим. Кожна фраза, кожне слово має барву, смак, запах. І якщо в ранніх «малоросійських повістях» це були барви й запахи української екзотики, лінії й форми «козацького барокко» (що, до речі, сконстатував іще Андрій Бєлий у згаданій книжці «Мастерство Гоголя» (М., 1934), то пізній Гоголь — Гоголь «Ревізора», «Шинелі», «Мертвих душ» — уже вільно володіє всією багатющою палітрою словесних барв, смаків, запахів.

Інша характерна риса гоголівського стилю — наявність у ньому двох взаємопов'язаних шарів: знижено-комічної «балачки» та піднесено-екзальтованої риторики («Эх, тройка, птица-тройка!» чи, скажімо, відома промова Бульби про «наше товариство», яку навіть нині примудряються видавати за вияв «общерусскаго» патріотизму). Таке поєднання давало можливість авторові працювати у надзвичайно широкому ідейному та тематичному діапазоні, а певна гротесковість, неодмінні елементи стилізації в обох шарах забезпечували мовно-стилістичну єдність твору — а отже, і художню цілісність.

Нарешті, третя з головних рис гоголівського стилю — типізація персонажів. Сучасники навперебій закидали йому неправдоподібність, алогічність поведінки, скажімо, Городничого та його оточення — і водночас не переставали дивуватися тому, наскільки живими виходять усі персонажі з-під пера письменника. Секрет був у тому, що Гоголь зображував не так реальну особу, як реально існуючий людський та соціальний тип. Головну роль у цьому знову-таки відігравало слово — слово, забарвлене емоційно, артикуляційно, навіть суспільно.

За таких умов багатослів'я персонажів стає рідкісним винятком, синонімом пустослів'я (Хлестаков, Ноздрьов), і навпаки — деякі герої залишаються в пам'яті читача завдяки кільком словам або й просто якомусь вигукові, як, скажімо, Бобчинський та Добчинський, що сказали «Е!», або славнозвісний Акакій Акакійович, котрий «изъяснялся большей частию предлогами, наречиями и, наконец, такими частицами, которые решительно не имеют никакого значения...»

Ще одне зауваження: якщо дії окремих гоголівських персонажів позначені алогічністю, невмотивованістю, непослідовністю,

то й для твору в цілому набирає другорядного значення фабула, подієвий ряд. За фабульну основу може правити анекдот, судовий казус, чутка, а то й просто нісенітниця, як-от у «Носі».

А тепер уявімо: бумеранг, описавши коло, через кілька десятиліть повертається туди, звідки піднявся. Втім, до однієї річки неможливо увійти двічі. Тож і грунт, який зростив колись молодого Гоголя, на початку XX століття був уже не той.

Відомо: коли сіяти з року в рік пшеницю по пшениці, поле знесилюється, врожай падає.

Якщо свого часу потужним імпульсом до творчості Гоголя стали жива народна мова й непідробний демократизм української літератури початку XIX століття, то, сіючи сотню років народність по народності, ми врешті-решт отримали врожай провінційності та примітивного етнографізму. Йдеться, звичайно, про літературний процес «у середньому», бо окремі «екзотичні птахи та рослини» (як М. Коцюбинський чи М. Семенко) вирізнялися на загальному тлі, але тим його не скасовували.

Майже цілковитий брак гоголівського впливу на українську літературу кінця XIX — початку XX ст. можна пояснити двома моментами. По-перше, Гоголь, належним чином відпрепарований та по-школярському прокоментований, перетворився на омертвілий елемент офіційної культури. Відчути його як щось живе й актуальне можна було тільки зламавши шкаралущу офіціозу й хрестоматійності. В російській літературі це зумів зробити В. Розанов і вже згаданий А. Бєлий — спершу своїм «Петербургом», а потім і теоретичними працями: «...В Гоголе живы моменты, ставшие позднее тенденцией борьбы символистов с крайностями натурализма, переобремененностью статикой. Эти моменты у Гоголя долгое время не виделись; в начале века они явно бросились нам в глаза...» («Мастерство Гоголя»).

Для українців же Гоголь був «експропрійований» не просто офіціозною культурою, але культурою метрополії, держави-колонізатора, трактувався виключно в руслі «общерусского направления», і українською дожовтневою інтелігенцією сприймався, вочевидь, як свого роду літературний ренегат, тож знімати з нього офіційну шкаралущу охочих не було.

У двадцяті роки ситуація змінилася. По-перше, Україна отримала державність чи, товніше, ілюзію державності, тоді ще не зруйновану. Взаємини двох культур ставали хоча б формально рівноправними. По-друге, на хвилі «експропріації експропріаторів» можна було висувати претензії й на те, що колись по праву належало українській культурі, а згодом було «експропрійоване» «старшим братом».

Можливо, бумеранг повертався й раніше, але той, хто мав би його ловити, пригинав голову — чи то зі страху, чи то не бажаючи поступитися якимись там національними принципами. І бумеранг віддалявся, заходячи на нове коло, чекаючи нових, міцніших рук.

2.

Микола Хвильовий — письменник дуже різний. Витончений лірик — і агресивний публіцист, захоплений романтик — і похму рий скептик, піднесений оспівувач — і злиї сатирик. Він уміє точно, виважено податі кожне слово — і може з тим словом буті напрочуд неохайним.

Але головне, що все це водночас. Романтиі і скептик, оспівувач і висміювач, словесниі різьбяр і словесний нехлюй — це не «ран ній» та «пізній», не «зрілий» та «незрілий» все це є у Хвильового завжди, в кожном творі. І щоб якось визначити, в чому, власне полягають особливості його літературног стилю, простіше перерахувати, чого у ньог немає.

А немає у Хвильового жодної середньої нейтральної, емоційно чи артикуляційн знебарвленої, суто інформативної фрази навіть слова. Нема не лише в художні творах, а й у памфлетах, публіцистиці.

Нема у Хвильового фабули — не тільк «майстерно збудованої», а взагалі жодної Речі, котрі задумувалися як фабульні Хвильовий або знищив («Вальдшнепи»), аб так і не завершив («Іраїда», «З лярбораторії»).

Немає у Хвильового чіткого жанровог поділу — на твори сатиричні, ліричні, публі цистичні тощо. Практично в кожному знай демо і сатирико-комічний, і лірико-роман тичний, і публіцистичний шар. Вони співіс нують, вони об'єднуються спільністю ав торського тону.

Нарешті, нема у Хвильового жодног «реалістично» змальованого героя, який б послідовно, правдоподібно, умотивовано жи і діяв, щодо персонажів Хвильового можн повторити слова М. Бахтіна, сказані пр Л. Стерна: «Це стиль дерев'яної ляльки керованої й коментованої автором».

А тепер згадаймо: щойно перерахован моменти, відсутні у стилі Хвильового, ц якраз і є усе те, від чого відмовився Гоголі створюючи власний літературний стиль. Од нак чи означає це, що Хвильовий прост звернувся до гоголівського досвіду, поверну його через майже століття на українськи грунт?

Звернімося до твору, в якому стил Хвильового виявився напрочуд виразно всіх особливостях, який з погляду стилі певною мірою є еталоном,— «Арабески Уже сама назва — гоголівська. «Арабеска ми» Микола Гоголь назвав другу добірк своєї прози, що вийшла 1835 року, вслід з «Вечорами на хуторі біля Диканьки». Будо ва цієї збірки була своєрідною: суто белет ристичні речі, як-от «Тарас Бульба», «Пор трет», «Невський проспект», «Записки боже вільного», чергувалися в ній зі статтям (точніше, есе) на літературно-мистецькі, істо ричні, взагалі культурологічні теми. Ос назви кількох, найбільш показових: «По гляд на утворення Малоросії», «Скульптура живопис та музика», «Про архітектуру ни нішнього часу», «Про малоросійські пісні» «Середні віки» тощо. Збірка, таким чином являла певну продуманість побудови: «Та расові Бульбі» відповідали статті українсь кої тематики, повістям про митців («По ртрет», «Невський проспект») — роздум про мистецтво, архітектуру, музику. Тодіш ня літературна публіка сприйняла «Арабес ки» без того ентузіазму, що супроводжува «Вечори», скоріше, із прохолодним, недобро зичливим подивом. Сприйнявши це як пора

ку, Гоголь почав вважати свої ранні книги невдалими, а вони ж були, за словами В. Шкловського, «подвигами, створеними в грізній завірюсі натхнення». Ця «грізна завірюха натхнення» через століття захопила Миколу Хвильового, й він перетворив композиційний прийом гоголівської збірки на один із головних композиційних принципів власної творчості. Втім, у збірці Гоголя «арабесковість» виступає головним чином як макросистемний принцип: кожна річ зокрема є чи то історичною повістю, чи то статтею, чи то «звичаєвою сатирою», чи то дидактичним трактатом («Думки про географію», скажімо), а шляхом монтажу з цих частин нового цілого досягався певний системний ефект. При цьому автор дбав і про те, щоб окремі частини пасували одна до одної. Його історичні чи мистецтвознавчі есе написані аж ніяк не сухою вченою мовою: «О, будь же нашим хранителем, спасителем, музыка! Не оставляй нас! Буди чаще наши меркантильные души!..» Роздумуючи над сумною долею Римської імперії, яку терзали наїзди варварів, Гоголь демонструє не меншу дотепність, аніж коли пише про Хому Брута чи Хлестакова: «Гензерих имел необыкновенное искусство грабить: после него уже никто не мог ничем поживиться.»

Знеохочений неуспіхом «Арабесок», Гоголь надалі вже не робив експериментів щодо об'єднання белетристики та есеїстики, але вся його дальша есеїстика й публіцистика позначені стилістичною «офарбленістю», елементами «балачки», натомість белетристика зберігає і знижено-балачковий, і піднесено-риторичний шари.

Натомість у Хвильового арабесковість подибуємо не на макрорівні, а всередині більшості речей. Недарма ще 1925 р. його стиль отримав від О. Білецького назву «орнаментального». В сатиричних «етюдах» знаходимо піднесено-ліричні уступи, серед революційної романтики — сатиричні фрагменти і скрізь — окремі абзаци й навіть фрази, що видаються цитатами з політичних чи літературознавчих памфлетів: «...Я думала, що махновщина — то є трагедія інтелігенції Лівобережної України. Як ви гадаєте?» («Редактор Карк»). «...Поет знав, що в історії народів його божественно-незрівнянній країні... принаймні на першу сотню літ одведено силою рабської психіки тільки два рядки, і то петитом, і на ці два рядки ніхто й ніколи (аж поки пройде півсотні літ) не зверне уваги» («Арабески»). «...З розмаху нічого не вийшло, і комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собирателя земли руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка» («Вальдшнепи»).

Хвильовий не укладає свої «Арабески» з окремих ліричних, сатиричних, філософських новел — це єдиний твір, у котрому, як і в інших «арабескових» речах, є все: і лірика («хрумтить жемчуг і японські ліхтарики коло прозоро-фантастичних леденців (коники), яких я вже ніколи, ніколи не побачу на базарі»), і філософія («А дозвольте, товаришу професоре, спитать вас, що появилось раніш: мисль чи слово?»), й література («Поет знає, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамак» та «Катерини»), і сатира («Він такий хороший чоловік: у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'єр здох, і потім він такі прекрасні роботи пише... Я гадаю, що йому треба дати найвищу ставку»), й притча («Вона прибігла до своєї лісової хатки й нічого не сказала батькові. Цілу ніч вона думала про графа, а вранці по слідах копит сама прийшла до графського маєтку»), і навіть сюрреалістичні видіння, що, попри все своє жахіття, дуже нагадують сон гоголівського Городничого про двох «преогромных крыс» — згадаймо видіння героя Хвильового: «Тоді я беру чималий молоток, і, коли пацюк іде на передніх лапах повз мене, я з гидливістю опускаю з силою молоток на його голову. Але диво: після мого удару пацюк раптом виріс, став розміром з болонку й пішов на задніх лапах...»).

Що, окрім авторової сваволі, об'єднує ці розмаїті фрагменти в єдине художнє ціле, якщо вважати, що «Арабески» таке ціле становлять?

В основі своїй — ті ж принципи, що обумовлювали своєрідність й цілісність гоголівського стилю, гоголівської «балачки». Однак у Хвильового вони отримують дальший розвиток, часом аж до певного формального «екстремізму».

Пригадаймо знаменитий опис зовнішності Акакія Акакійовича в «Шинелі»: «...в одном департаменте служил один чиновник, чиновник, нельзя сказать, чтобы очень замечательный, низенького роста, несколько рябоват, несколько рыжеват, несколько даже на вид подслеповат, с небольшой лысиной на лбу, с морщинами по обоим сторонам щек и цветом лица, что называется, геморроидальным».

Ця фраза саме своєю навмисне нечіткою, метушливою побудовою, своїм невиразним, безбарвним звучанням, своїм прихованим, акустичним комізмом (фінальне слово «геморроидальный») не так описує зовнішність, як моделює характер, його безбарвність, метушливість, заляканість, комічність. Але при всьому тому це цілком граматично правильна, охайна, а стилістично навіть дещо вишукана фраза, з ефектною кінцівкою.

Звернімося тепер до початку оповідання Хвильового «Свиня»:

«Будинок...

Будинок має чотири виходи, входи. Вихід вісім квартир, квартира чотири-п'ять кімнат, а кімнати (назад!) дають ще квартири. У кімнатах, у квартирі, де Хая, не де Карло Іванович, нижче поверхом — чотири квартири: Хая, сім'я товаришки Зої з Зоєю і два товариші: один товариш з товаришкою, тепер жінка (чи як там?): Райський і вона, Яблучкіна. Четвертий — Пєтушков.

От».

Маємо начебто плутаний опис будинку і квартири, де мешкають герої оповідання, та коли знову повернутися до нього по прочитанні всього оповідання, переконаємося: він не такий вже й безглуздий, бо саме так вони й живуть — і не в розумінні хто яку житлоплощу займає, а в розумінні загальної атмосфери цієї «квартири з квартирами».

Довга, нарочито поплутана фраза, що має описувати розташування кімнат і розміщення пожильців, насправді моделює їхній образ життя. Але від гоголівської стилістич-

ної вишуканості тут не залишається й сліду: у Гоголя химерність та здеформованість фрази були старанно приховані й прилагоджені, акустика прикидалася семантикою, а асоціація — логічним зв'язком. Натомість у Хвильового синтаксис деформується до краю, скрізь стирчать гострі кути, відкинуто навіть позірну логіку, а метушливість посилюється до хаосу.

Можна заперечити: так побудовано мову персонажів або ту, яка є приховано-персонажною (як-от фрагмент про квартири й товаришок). Але ось авторська мова, не менш деформована й алогічно-асоціативна: «...Тоді я люблю Еспанію, тому що вона далеко, тому що я фантаст, тому що я пізнаю і кохаю город не так, як інші, тому що город — це Сервантес Сааведра Мігуель, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до алжірських піратів...» («Арабески»).

Знання Сервантесової біографії тут, звичайно, допоможе, але нічого не гарантує — слід володіти вмінням відчувати, як казав сам Хвильовий, «запах слова», принесеного автором читачеві. («Маріє, ти наївничаєш! Нічого цього не було. Я просто приніс тобі запах слова»).

Ще один, зовні хаотичний і алогічний згусток таких «запахів слова», що поликаний в одній фразі, сконцентровано і до певної міри шаржовано передати атмосферу дитинства ліричного героя: «...народився я в одному з тих городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись — так давно! — слобожанські полки, а потім — недалеко Диканька з Мазепою на шведських могилах перед Полтавським побоїщем...» («Арабески»).

Тінь Гоголя, як бачимо, час від часу з'являється в цьому творі, щоб наприкінці, поєднавшись із тінями інших велетнів, допомогти Хвильовому сформулювати у кількох словах суть свого арабескового стилю: «...Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі.

Так сказав Теодор: це **радість бунту проти** логіки» («Арабески»).

Радість бунту проти логіки — примітивно-класової логіки «політграмоти Коваленка», убого-просвітянської логіки «тобілевичо-старицьких бур'янів», сухої та безбарвної логіки «талмуда Олени Курило». Радість бунту блискала то тут, то там зі сторінок великих романтиків минулого, але «м'ятежний комунар» Микола Хвильовий, який не вмів спинятися на півдорозі, роздмухав із цих іскор правдиве полум'я.

Як і в Гоголя, у Хвильового величезне значення має загальний тон, своєрідний лейтмотив кожної речі, притаманний лише їй і чутний на всьому її протязі. Гоголь досягав цього засобами старанно відшліфованими, повільно-методичними, що не впадали б у вічі: наскрізним прикованим ритмом мови, особливим тембром її звучання.

Хвильовий і тут діє цілком згідно зі своєю «логікою бунту проти логіки». Його новели на позір значно хаотичніші, позбавлені єдиного ритму, і тому цілісності він досягає не лейтмотивом, а своєрідним рефреном — коротким, однак дуже виразним, яскраво забарвленим. Ось кілька таких рефренів:

«...А десь збираються їхати кудись. Під'їдуть до семафора, а там іще семафор, іще семафор...» («Свиня»)

«...За Тайгайським мостом від станції вилітав потяг і кричав на увесь степ: гу-у!» («Лілюлі»)

«...жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозорофантастичних леденців (коники), яких я уже ніколи, ніколи не побачу на базарі...» («Арабески»)

«Сосни гудуть-гудуть... — Чого так сосни гудуть?

Хуртовина. Вітри.

Ох ви, сосни мої — азіятський край!» («На глухім шляху»)

«...прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму...» («Іван Іванович»)

Серед цих рефренів ми знаходимо і мелодію туги за чимось далеким і справжнім, і ноту смутку й зневіри, і мотив фантастичної різдвяної казки, і гротесково-іронічний акорд, але завжди такий рефрен виступає як своєрідний спрямовуючий імпульс, як бакен, чиє світло у пізніх сутінках або в густому тумані позначає головний фарватер і не дає заблукати у бучній протоці, збившись на випадковий вогник, котрих у новелах Хвильового не бракує.

До речі, про випадкові вогники. Любов до окремих яскравих, «смаковитих» фраз, слів, виразів, навіть до «таких частиц, которые решительно не имеют никакого значения», як у мові Акакія Акакійовича, притаманна Хвильовому не менше, якщо не більше, аніж його великому попередникові на арабесковій ниві. Згадаймо гоголівські «геморроидальный», «лапки под аплике», «лабардан», «фетюк» і безліч інших. Але якщо Гоголь кожне таке смаковите слово наче підносить вам на тарілочці, даючи уважно оглянути з усіх боків та належно оцінити, то Хвильовий несподівано й з усієї сили вигукує вам просто в обличчя:

«— Губ-трамот! Губ-трамот!» («Редактор Карк»)

«— Хеопс-Хуфу!» («Лілюлі»)

«— Атвєтствєнний... гіпо-по-по-там!» («Свиня»)

«— Ка-рль! Ка-рль!

Це так: язик до піднебіння. От повторіть голосно:

— Ка-рль! Ка-рль!..» («Свиня»)

«— Ви самотня? Ха! Ха!

— Я самотня! — зітхала Татьяна». («Пудель»)

— Антошка! — я потираю руки. — Альянс?

— Альянс!» («Арабески»)

«— Я, детошька, забуфь!

— Забуфь! Забуфь!» («Свиня»)

Ці словесні спалахи, хоча й повторюються, буває, по кілька разів, але мають функцію, відмінну від словесних рефренів. Вони не стільки спрямовують читачевий настрій на головну тему, скільки, наче «ярмаркові японські ліхтарики», допомагають йому не розгубитися серед пітьми, серед туману й дощу, якого чимало у Хвильового:

«...Дивлюсь — ліхтарі, ліхтарі, як золотий

горох: це над будинками, видно з будинку, що над будинками...» («Свиня»)

Подібну, головним чином акустично-асоціативну функцію відіграють у Хвильового власні імена: Сойрейль, Сайгор, Арйон, Б'янка, Чаргар, Карк, Огре, Тагабат. Свою прихильність до звукосполучень «ай», «ей», «ар», «ор», в яких вчувається то відлуння чийогось голосу, то віддалений гуркіт грози, Хвильовий часом залишає й у топоніміці: Тайгайський міст, Загадайський міст, Байкальська вулиця.

Словник Миколи Хвильового також було б цілком логічно розглядати з точки зору «запаху слова» та «радості бунту проти логіки». Адже коли руйнується узвичаєний синтаксис, ігнорується зовнішня логічність оповіді, то чому мають бути дотримані словникові норми? Цілком природно, що в газоподібній субстанції арабескового стилю добирається не те слово, що його рекомендують «ненависні» Б. Грінченко та О. Курило, а те, яке має найекзотичніший (чи хоча б найадекватніший) «запах». Звідси всі його «м'ятежні комунари», «горняшки», «леденці», «приготовішки», а зовсім не безбарвно-унормовані «буитівливі», «покоївки», «льодяники», не згадуючи вже «гімназистів підготовчої групи». Може, комусь з дитинства запам'яталися льодяники, або покоївки, або, скажімо, кошулі, мéшти та мáйтки. А Хвильовому — леденці, горняшки, приготовішки...

До речі, у часи Гоголя навіть Бєлінському не спадало на думку вимагати, аби уявний автор «Вечорів на хуторі біля Диканьки» називався не Рудим Паньком, а «Рыжим Афонею». Зауважмо також, що перекладений на російську мову Хвильовий, як можна пересвідчитися, помітно втрачає саме на «запаху слова» — подібно до того як втрачають перекладені українською ранні повісті Гоголя.

Отже, бачимо: беручи дуже багато з гоголівського стилю, Хвильовий майже кожній його рисі надає дальшого, часом істотного розвитку. Якщо в арабесковому стилі Гоголя старанно дотриманий авторський тон, майстерно побудована «балачка» дозволяють сплести різноманітні й різнобарвні елементи в цілісну тканину твору, то у Хвильового такої тканини немає. Руйнуючи синтаксис і формальну логіку оповіді, він «приносить запахи слів» — сотень, тисяч слів, наче пригорщі різнокольорових камінців чи, коли хочете, «прозоро-фантастичних леденців (коників)». Його текст не «тканина», а щось газоподібне, він нагадує дим, туман, дощ, заметіль, крізь які пробиваються окремі яскраві вогні.

Але нерідко серед цього диму, дощу, туману спалахує сильний промінь — і освітлює чиєсь обличчя.

Персонажі Хвильового створені так само за принципом «запаху слова» та «радості бунту проти логіки». Ви ніколи не знайдете у нього більш-менш повного опису зовнішності, обличчя, поведінки котрогось із героїв. Тільки окремі деталі, тільки уривчасті репліки.

Зате, як сказав би тут Гоголь, які деталі і які репліки!

«— Мар'я Петрівно! Ваш Коля ще не прийшов із ком'ячейки? А мій, знаєте, Іван Дем'янович учора обкушався яблуков і таке, знаєте, засореніє желудка...» («Пудель»)

«— Ах Зою! Ві такой корошій товариш. Ніфжелі Хая міня не люпіт? А я не маху, мі сєверні люди, мі надолько люпім...» («Свиня»)

«— У вас Новий рік... Це радісно... А я сюди вже давно приїхала і звикла постарому... Але це нічого: Новий рік — це радісно... Я буду святкувати й ваш...» («Лілюлі»)

«— Нє, ти, Галакточко, все-таки не вмієш виховувати чєлядь в пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитися й до міщанства...» («Іван Іванович»)

«— Я так тебе кохаю, як і колись кохала — дуже, так, що аж дихати важко. Я вже тепер не тільки проти царя, а й проти соціалугодовців». («Наречений»)

Власне, тут ми приходимо до головної різниці між двома арабесковими стилями — Гоголя та Хвильового (інші різниці можна трактувати як просто дальший розвиток, загострення гоголівських принципів). Ідеться про співвідношення між авторською «балачкою», що формує тло оповіді, та способом подання персонажів.

У Гоголя і те, й інше приведено більш-менш до спільного знаменника: герої вписані в тло, прогалини й порожнини заповнено. У Хвильового загальне тло значно хаотичніше, алогічніше, туманніше, «газоподібніше». Тому цілком природно, що в порядку компенсації за такий хаос і туман персонажі мусять бути окреслені значно різкіше, мусять мати жорсткішу — аж до кристалічної — фактуру. «Запах слова», що його використовує Хвильовий при створенні своїх персонажів, різкий і густий, колір — яскравий і виразний, лінія — швидка, гостра, безжальна.

І не в останню чергу за рахунок цього контрасту між газоподібним тлом та кристалоподібними героями сама атмосфера в творах Хвильового значно драматичніша, тривожніша. Сутінки й туман його новел завжди пахнуть грозою або завірюхою, навіть бурею. Це й не дивно — двадцяті роки двадцятого століття були наповнені грозою й бурею незрівнянно більше, аніж гоголівські часи. Тож такий соціально чутливий та політично заангажований митець, як Микола Хвильовий, просто не міг не піти шляхом дальшого загострення, драматизації формальних принципів гоголівського арабескового стилю.

А нинішній читач знову має справу з парадоксом, до яких ми вже почали призвичаюватися: творчі принципи романтика й фантаста Гоголя, трансформувавшись у «логіку бунту проти логіки» Миколи Хвильового, виявилися значно плiднішими за «патентовані» реалізми, а невеличкі «Арабески», створені наприкінці 20-років «м'ятежним комунаром», дають нам значно більше для розуміння духу тієї епохи, аніж численні грубі томи романів та наукових розвідок.

«А НА ШЛЯХУ ГРАНІТ І ВІТРОВІЙ»

Поезія — театр одного актора. Прийшовши в цей одвічний храм, взявши на себе сміливість говорити з сучасним і прийдешнім віч-на-віч, можеш, поете, розраховувати лише на себе. В твоїй особі злилися і драматург, і режисер, і виконавець. Тут радість успіху чи гіркоту поразки ні з ким розділити — все твоє. Ніхто не підставить плече під твій хрест, який мусиш у муках підняти на свою Голгофу. Чим тернистіший цей шлях, чим благородніші твої вчинки під час його подолання, тим вища ціна спадку, який ти залишаєш.

Микола Бажан — один з тих, хто, вступивши у поезію на межі великих політичних і соціальних потрясінь, був і на коні, і під конем, чув брудні лайки й грім овацій. У радянську літературу він увійшов не лише як видатний український поет, а й як блискучий перекладач з грузинської.

Десь на початку XX століття у розташованому в Умані Ставропольському полку, офіцером якого був Платон Бажан, служив молодий грузин Артем. Саме з його оповідей дізнався юний Микола про далекий і романтичний край, почув чарівні катрени «Вепхісткаосані» («Витязь у тигровій шкурі»). З цього зернятка, кинутого у вразливу душу юнака, виросло могутнє дерево його любові до Грузії, до її багатовікової культури.

Згодом у Харкові Микола Бажан познайомився з грузинським лікарем Георгієм Наморадзе, котрий жив на Україні з 1907 року і досконало володів українською мовою, активно працював як перекладач. Це він давав Бажанові уроки грузинської, виконував для нього перші підрядкові переклади руставелівських строф. Був у Бажана ще один грузинський товариш і консультант, за його ж словами, «напрочуд уважний, дбайливий і тихий юнак» Аміран Габунія, студент кіноінституту. Багато важило для Бажана знайомство з видатним грузинським романістом Константине Гамсахурдіа, який у 1930 році приїздив до Харкова та Києва, вивчав життя республіки, зустрічався з колегами. В написаному внаслідок цієї подорожі есе «Феміда України», читаємо: «Стрункий, мов тополя, юнак Микола Бажан — один з найбільших поетів сьогоднішньої України... віртуоз форми. Своєю зовнішністю він нагадує мені пам'ятник Альфреду де Мюссе, що я бачив у Парижі...». Саме після розмов із Гамсахурдія вирішив Бажан зробити твір великого Шота надбанням українського читача. У «Думах і спогадах» сам поет засвідчив: «Я з допомогою харківських грузинів, з намови Павла Тичини, при підтримці першого грузинського письменника, з яким я познайомився, Костянтина Гамсахурдіа, взявся за важку і просто зухвалу справу перекладу славнозвісної поеми про витязя в тигровій шкурі». Робота йшла нерівно, уривками. Незнання грузинської мови, відсутність тлумачної літератури ускладнювали поступ. Тут уже на допомогу прийшов відомий руствелолог Соломон Іорданішвілі, науково виважений підрядник якого відкрив Бажанові доступ до змісту «Витязя в тигровій шкурі». Цей підрядник, за свідченням поета, допоміг йому «вдихнути в себе аромат поеми, аромат гір і лісів, сонця і сталі, квітів і диму бойовищ».

Коли були подолані перші перешкоди і перекладач переконався у власних силах, виникла потреба побачити ту землю, на якій народились величні рядки безсмертної поеми. І така нагода не забарилась. 1 липня 1931 року в Тбілісі почалася декада української культури, для участі в якій з Харкова на чолі з Миколою Скрипником приїхали представники літературних організацій, театр «Березіль» у повному складі, художники. Серед гостей грузинської столиці був і Микола Бажан.

Уже на схилі літ він згадував:

«Прибульців оточують радісні, збуджені хазяї. Я бачу Константине Гамсахурдіа, який підходить до нас. Він знайомить мене з невисоким, худеньким, осяяним доброю, зворушливою усмішкою чоловіком.

— Знайомтесь. Ви ж обидва футуристи, тож братайтесь,— не без присмаку веселої іронічності каже Константине. І там я вперше потиснув руку Симонові Чиковані, з яким потім стільки років дружив як з найближчою й найріднішою мені людиною, стільки пережив і передумав, стільки шляхів і стежок стоптав» («Думки і спогади»).

Прямо на пероні тбіліського вокзалу Микола Бажан потрапив у коло знаменитих митців.

Все життя згадуватиме він щиру гостинність Паоло Яшвілі та Тіціана Табідзе, Михайла Джавахішвілі й Лео Кіачелі, Карло Каладзе і Іраклія Абашідзе — людей високоосвічених, безмежно закоханих у рідну історію і культуру, відкритих для дружби.

Підтверджувались слова Гете про необхідність відвідання батьківщини поета, якого перекладаєш. Перший приїзд, хоч і тривав усього десять днів, дав змогу побачити й пізнати чимало. Український поет жадібно

вслухався в розповіді своїх нових друзів про створення унікальної грузинської абетки царем Фарнавазом ще в III столітті до н. е., про перший грузинський роман, написаний тими літерами п'ятнадцять століть тому, про золотий вік Давида Будівника й Тамар, що дав світові незрівнянного «Витязя».

Велична архітектура стародавніх Джаварі й Светіцховелі, Сіоні й Кашуеті, дивовижні фрески на їхніх стінах, що витримали навали всіх джелал-ед-динів і тамерланів, хвилювали уяву, вводили у світ самобутнього мистецтва грузинських зодчих. У вухах бриніли карбовані ритми фольклорних творів дохристиянської доби, збережені народною пам'яттю.

Незважаючи на те, що було Бажанові тоді всього двадцять сім років, він вважався уже видатним майстром.

«Ми тоді знали його як автора багатьох віршів,— пише Іраклій Абашідзе в книзі «Друзья. Дороги. Раздумье...» (1979),— в тому числі двох знаменитих «ночей» («Гофманова ніч» і «Ніч Залізняка»), нашумілої «Смерті Гамлета»... Пам'ятаю, коли заходила мова про поезію Бажана в поетичному колі чи дружньому застоллі, в першу чергу згадували «Гофманову ніч», яка приваблювала нас своїм глибоким інтересом до долі мистецтв».

Декада української культури в Грузії мала неабиякий успіх. Вистави березільців, експозиції художників, виступи оперних співаків, творчі вечори літераторів справили велике враження на тбілісців. Республіканська преса була переповнена схвильованими вигуками про мистецтво гостей. Та й самі гості надавали особливого значення неординарному тоді актові взаємозближення братніх культур.

Лесь Курбас, один з перших вчителів Бажана у мистецтві, так оцінював наслідки поїздки до Тбілісі в газеті «Зоря Востока» (12 липня 1931 р.): «Знайомство з грузинським театром, з грузинським живописом, з літературним процесом, як і грузинським народом... відкрило для нас нову, дуже багату своєю високою культурою, своєю оригінальністю сторінку досвіду, яким ми як новим, найціннішим внеском, як системою нових творчих імпульсів скористаємося в себе на Україні».

Робота над перекладом «Витязя в тигровій шкурі» стає для Бажана основною в найближчі п'ять років. Що ж знав він про поему Руставелі, коли взявся її перекладати? Яка спеціальна чи історична література була в його розпорядженні, аби допомогти краще зрозуміти епоху автора, секрети його майстерності, естетичні та філософські погляди?

Руствелологія як наука зародилася на початку XVIII століття. Її основоположником називаємо царя Вахтанга VI, першого видавця і коментатора «Витязя». З 1712 року, відтоді, як вийшла поема друком, вона стала предметом дослідження багатьох учених. Вони вивчали і зіставляли численні рукописи, намагалися виявити рядки інтерполяторів, тлумачили окремі слова, образи, сперечалися щодо витоків світогляду автора.

Протягом двох століть була створена солідна бібліотека руствелологічної літератури, яка складалася з праць Т. Габашвілі, Т. Багратіоні, Марі Броссе, Д. Бакрадзе, Е. Іоселіані, А. Церетелі. І. Чавчавадзе, І. Гогебашвілі, Н. Марра, І. Джавахішвілі та інших. За цей час були спроби й перекладу «Витязя» російською, українською та деякими європейськими мовами.

Слід зазначити, що в цій справі першість належить землякам Бажана — митрополиту Київському, дійсному члену Російської академії Євгену Болховитінову, а також двоюрідним братам Миколі Гулаку й Олександру Навроцькому. Є. Болховитінов ще у 1802 році видав цікаву книжку «Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ея состоянии...», де йшлося і про Руставелі та його поему. Митрополит переклав навіть дві її строфи, поклавши тим самим початок популяризації шедевра грузинської поезії. Далеко від свого попередника пішли Гулак і Навроцький, друзі Шевченка, активні члени Кирило-Мефодіївського товариства. За участь у діяльності цієї антицарської організації вони були заслані в Грузію, де й долучилися до творчості Руставелі.

1884 року Микола Гулак у Тифлісі прочитав лекції про «Витязя», які тоді ж були видані окремою книжкою. Збереглися в його перекладах сто строф поеми, хоча гадають, що він переклав її повністю прозою. Дійшла до нас і значна частина перекладу Олександра Навроцького. Це вступ і чотири розділи. Переклад вільний. Взявши шестистопний хорей замість чотирирядця, він подає в строфі 6—8 рядків, рими відсутні.

Після смерті Навроцького переклад поеми Руставелі (разом з усією творчою спадщиною) потрапив у редакцію «Киевской старины», звідти в руки Ю. І. Тиховського.

Саме про переклад Навроцького писав Микола Бажан у своїй статті «Безсмертна поема»: «Сучасний радянський читач може зробити щодо цього перекладу багато зауважень і дорікань, бо перекладач навіть не намагався бодай приблизно відтворити поетичні засоби руставелівської поеми, бодай наслідувати його строфіку й метрику; українська мова перекладу Навроцького не дуже багата, спрощена, іноді просто чудна. Все це так, але згадаймо, за яких умов брався Шевченків друг, засланий український поет, за свій труд, які прекрасні прагнення вкладав він у цю свою працю,— і тоді з шанобою перечитаємо кострубаті рядки Навроцького...» («Дніпро», 1966, № 12).

Микола Бажан знову згадав О. Навроцького в статті «Подвиг на славу людства»: «Ми, українці, пишаємося тим, що український переклад «Витязя» був зроблений О. Навроцьким ще тоді, коли російські і польські літератори тільки ще бралися до роботи, а перекладачі на інші мови з'явилися значно пізніше. Нехай видається зараз переклад О. Навроцького дивним і навіть незугарним, але сам факт його створення,— який він знаменний і прекрасний!» («Літ. Україна» від 23 вересня 1964 р.)

Микола Бажан був знайомий зі спробами перекладачів Бартдинського, Тхоржевського, Шарті та інших, котрі через скромні свої можливості також не спромоглися відтворити російською мовою красу першотвору, його ідейно-художню цілісність. Щоправда, існував переклад Костянтина Бальмонта, однак він був явно не до душі Бажану, бо здавався «присолодженим», «манірним і розцяцько-

ваним». Бальмонт і справді захопився формальною стороною — його переклад вражає феєрверком рим, не притаманним Руставелі багатослів'ям. Попри все це, він лишається справжнім мистецьким явищем, гідним пера видатного майстра.

Напередодні святкування 750-річчя з дня народження Руставелі Бажанові знову випала щаслива нагода відвідати Грузію. Тодішній керівник української Спілки письменників Іван Кулик знав про роботу Миколи Бажана над перекладом «Витязя» (в журналі «Червоний шлях», № 4, 1933 року друкувалися уривки, чимало глав поеми були вже відшліфовані й чекали публікації) і запропонував йому цю поїздку. Так Микола Бажан знову зустрівся з Симоном Чиковані, котрий звів його з Соломоном Іорданішвілі. Зав'язалася особиста дружба з автором підрядника, «безмежно відданим своєму фахові, безкорисливим, найскромнішим зі скромних».

Як згадує сам Микола Платонович, Іван Кулик підтримав його намір найближчим часом знову приїхати до Тбілісі, або попрацювати тут триваліший час. Держвидав республіки уклав з ним угоду про видання поеми Руставелі українською мовою.

Бажан оселився у двокімнатній квартирі Симона Чиковані на вулиці Жореса (нині вулиця К. Марджанішвілі). З самісінького ранку гість сідав за письмовий стіл і брався за «денну норму», бо ввечері чекало «публічне» обговорення на чолі з Симоном. Кілька разів на тиждень приходив і Соломон: зіставляли кожен рядок із оригіналом, перевіряли на слух евфонічність катренів, одне слово, влаштовувався справжній іспит на майстерність. Такою була воля самого перекладача: він надзвичайно уважно ставився до найдрібніших зауважень друзів і негайно брався за виправлення похибок.

На поетичній нараді, яка відбулася в Києві на початку лютого 1936 року, Симон Чиковані наголошував: «Ми дуже задоволені, що визначний український поет М. Бажан провів три місяці серед грузинських поетів, він досить-таки глибоко й серйозно знає грузинську поезію. Відомо, що він працює над «Барсовою шкурою», і це повинен бути один з кращих перекладів, які ми досі мали».

Успіх Миколи Бажана не викликав сумніву і в Тіціана Табідзе, котрий з трибуни тієї ж наради говорив: «Слід сказати, що Бажан зараз відомий у Грузії як поет братньої країни. І в Грузії, коли йдеться про ювілей Руставелі, ім'я Бажана згадується як ім'я мужнього товариша, який взявся перекладати Руставелі. Переклад Бажана буде кращим перекладом до ювілею».

Така упевненість була небезпідставною. Праця М. Бажана супроводжувалася неослабним інтересом грузинської творчої громадськості. Кожен його приїзд до Тбілісі широко висвітлювався в пресі. Перед різноманітними аудиторіями він читав уривки зі свого перекладу, ділився з присутніми набутим досвідом, прислухався до кваліфікованих порад. Отож колеги знали про хід роботи, мали уявлення про фаховий рівень перекладу.

Павло Тичина зауважував: «Микола Платонович спеціально вивчав із грузинами розміри руставелівської поеми, вивчав окремі слова й вислови грузинської мови часів Руставелі і, звичайно, перечитав про неї буквально всі дослідження філологів, істориків і сходознавців».

1934 року, як засвідчив С. Чиковані, Микола Бажан жив у Грузії три місяці. І наступного року він провів тут майже стільки ж часу. 18 серпня 1935 року «Літературна газета» інформувала: «В тифліських газетах видрукувано повідомлення про приїзд українського поета Миколи Бажана в Грузію. На тифліському вокзалі М. Бажана зустрічали представники правління Спілки радянських письменників Грузії тт. Деметрадзе, Жгенті та поети Т. Табідзе, П. Яшвілі, С. Чиковані, К. Гамсахурдіа. Приїзд М. Бажана до Тифліса пов'язаний з його працею над перекладом на українську мову безсмертної поеми Шота Руставелі «Людина в барсовій шкурі». М. Бажан пробуде в Грузії близько місяця».

У жовтні того ж року Бажан разом з О. Корнійчуком знову побував у Тбілісі. На своєму творчому вечорі він прочитав уривки «Витязя». Присутні вітали гостя з днем народження. Йому виповнився 31!

Через багато років, у дні святкування 800-річчя з дня народження Руставелі, Микола Бажан напише: «Для мене ця велика поема набагато більша, ніж велика поема, адже з нею зрослося так багато років мого життя — від днів тієї молодості, коли незабутні для мене Георгій Наморадзе, Аміран Габунія, Соломон Іорданішвілі читали мені: «Сповни прагненням міджнура до останніх днів моїх». І потім у роки життя у Тбілісі... де щастя дружби з Симоном і Марікою Чиковані дали мені можливість глибше пізнати й благородні діяння минулого, і живих, близьких, славних людей сучасної Грузії. Ніколи не забуду тих років, коли, мов два шаїрі поеми,— правда й несправедливість, сонячні дні мандрів і похмурі ночі тривог. Ніколи не забуду тих років, і їхньої величі, і їхнього лиха».

Неважко зрозуміти, про яке горе, несправедливість і лихо писав поет. Ідеться ж про середину 30-х років, коли страхітлива машина репресій нещадно косила сотні тисяч безневинних людей. Число жертв поповнювалося визначними революціонерами й діячами культури. Уже застрелилися Микола Скрипник і Микола Хвильовий, незабаром пустить собі кулю в чоло Паоло Яшвілі, а його нерозлучного друга Тіціана Табідзе, великого поета і патріота, розстріляють як зрадника. (За кілька місяців до його загибелі іспанський поет Рафаель Альберті з гордістю писатиме: «...якою я бачу мою Москву 1937 року? Тіціан Табідзе, грузинський поет, подарував мені на зборах письменників прекрасний збірник віршів, що їх поети його країни присвятили війні в Іспанії»).

Та й сам Бажан був у ті часи далеко не улюбленцем долі. Поява «Смерті Гамлета» і «Трилогії пристрастей» надовго закріпила за ним репутацію дрібнобуржуазного митця, апологета роздвоєності. Той же Іван Кулик зазначав: «В творчості і Бажана, і ряду інших письменників небезпечне не роздвоєння само по собі, яке характеризує хитання дрібного буржуа з його двома душами. Далеко небезпечніше культивування і смакування цього роздвоєння, зведення його в принцип, закоханість у нього як в хронічну

хворобу...» («Літ. газета» від 20 березня 1934 р.)

Якщо І. Кулик все ж лояльно ставився до М. Бажана і знаходив можливість «згадати про ту еволюцію, яку переживає М. Бажан,— повільніше, менш рішучими кроками порівняно з іншими він відривається від тих націоналістичних джерел, якими живилося коріння його творчості», то інші опоненти не бачили навіть цього повільного звільнення поета від «смертельних гріхів».

«Це поет з яскраво вираженою націоналістичною традицією, яка проймає не тільки сутність його творчості, але найголовніше — методологію» («Літ. газета від 30 березня 1934 р.) — стверджував Леонід Первомайський.

«Випередив» усіх критиків О. Полторацький, знайшовши у «Трилогії пристрастей» заховану ворожу класову сутність. «Знаючи шлях розвитку М. Бажана як поета,— пише він,— в чиїх творах рясно буржуазної ідеології і націоналізму, ми в праві чекати, що М. Бажан покаже в цій поемі шлях своєї перебудови...» На жаль, рецензентові не вдається побачити цей шлях. Він констатує: «Відніні, від тисяча першого рядка неймовірно розтягнутої і гидотної жуванини «Трилогії пристрастей», Бажан уже учень «Аврори». Гопля, перебудова закінчена. Що хотів сказати Бажан — професіонал-роздвоєнець? Чи що, у нього «ідеологія» як дишло: куди пхнеш, туди й вийшло. Він про це мовчить?» («Літ. газета» від 30 січня 1934 р.).

Мине зовсім небагато часу, і замість натяків з'являться прямі вимоги фізичної розправи над «ворогами народу». Як не прикро про це говорити, в хорі ревнителів нового порядку активно звучали й голоси письменників. Наприклад, «Літературна газета» 15 березня 1935 р. видрукувала промову державного обвинувача, генерального прокурора СРСР А. Я. Вишинського «на процесі антирадянського «правотроцькістського блоку», а поруч вмістила вірша з промовистою назвою «Єдине слово — смерть»:

Мерзотники! Вас меч народу вдарить,
Бо серце наше гніву повне вщерть.
Від Арктики і до вершин Кавказа
Єдине слово ми сказали разом,
Коротке слово, грізне слово: «Смерть»!

Та це тільки початок. Чим далі — тим страшніше. Один з промовців відверто радів, що органи НКВС очистили літературну організацію України. На його думку, дихати стало легше, писати краще. Однак він переконаний, що не всі фашистські лазутчики спіймані. В таких умовах мало кому вдається не кривити душею, не вимагати суворої покари для одних і лаврових вінків для других. Одні будуть наступати, другі, коли вийде, виправдовуватися.

На зборах київських письменників Максим Рильський звертався до присутніх: «У мене є в давньому вірші такий рядок: я прощаюсь з дівчиною, показую рукою на краєвид і кажу: «Гей, поля жовтіють і синіє небо...» І не один редактор зазначив це сполучення кольорів — жовтий і синій. Жовто-блакитний прапор! Я запевняю всіх редакторів світу, що восени у нас на Україні поля бувають жовті, а небо синє. Складати оцінку творові не можна за випадковими ознаками,— треба брати його суть».

А суттю нехтували, не бажали її помічати. Йшла виснажлива боротьба за виживання, за збереження місця під сонцем. Було стільки обопільних звинувачень, навішування ярликів, що, коли читаєш їх, і тепер, через цілу історичну епоху, кров у жилах холоне. Секретар ЦК КП(б)У П. Постишев у своїй промові «Шляхи української радянської літератури» восени 1935 р. на пленумі правління СРПУ цитував «власні зізнання запеклих контрреволюціонерів-націоналістів» О. Влизька, П. Куліша, Г. Епіка, М. Ялового про те, що вони входили до складу фашистської української націоналістичної організації, яка займалася індивідуальним терором і ставила за мету повстання проти Радянської влади. Керівник республіканської партійної організації навіть демонструє красиву гру слів на зразок: «...цілком безплідні в галузі художньої творчості досвітні, хвильові та інші від боротьби проти соціалістичного будівництва художніми о б р а з а м и вони перейшли до боротьби о б р і з а м и, наганами». (Розрядка моя. — Р. Ч.).

В промові Постишева привертає увагу місце, де він наводить уривок з листа засудженого у справі терористичної організації Г. Епіка, надісланого йому, Постишеву, та тов. Косіору. Хоч сьогодні немає ніякої таємниці в тому, як складалися подібні послання і яка їхня справжня ціна, все ж, гадаю, варто ознайомитися з нею.

Зі слів доповідача, Г. Епік пише: «Підготовлюючи терористичні акти, ми з безневинним виглядом запевняли партію у своїй відданості і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з якими дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я розумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду — зробити зі мною так, як роблять з оскаженілим собакою, знищити, як сапного коня, вийняти з тіла суспільства. Комуністична партія великодушно повірила моєму каяттю. Партія дарувала мені життя, давши мені цим найбільшу з усіх можливих нагород на землі — право на життя, на радість праці».

Цікаве й резюме Постишева: «З ним не вчинили, як з собакою, що сказився, або з сапним конем. Нехай живуть, може, колинебудь ще виправляться».

Ця великодушна заява невдовзі була спростована повістю. З ними все-таки розправилися. До речі, як і з самим Постишевим.

Не зумів утриматися осторонь тогочасної літературно-політичної боротьби і Микола Бажан. Неодноразово битий, він також перейшов у наступ і на чергових зборах письменників Києва виголосив: «Частина товаришів, і партійних, і позапартійних, з ВУСППу, яка била влучно по українському націоналізмові,— їхня правильна робота не закриває і не закриє того ворога, злісного і підлого, який був у ВУСППі. За спиною цих товаришів діяли коваленки, проні, кулики...

Групівщину, яку насаджували «вороги народу», ще до кінця не переборено. Хіба й досі немає у нас «своїх» і «чужих» за принципом сімейності, підлабузництва. Хіба не це примусило тов. Микитенка всіляко захищати холуя Грудину? Хіба не з цих

міркувань тов. Мнкитенко садовнв пронів, чепурних на відповідальну роботу в спілці?..»

З свого боку І. Мнкнтенко, тодішній керівник СПУ, не упустнв нагодн огризнутнся, нагадати Бажанові його «націоналістнчне» мннуле:

«Я хочу сказати, що внступн М. Бажана і деякнх іншнх письменннків на київськнх зборах викликають великий сумнів у їхній щирості. М. Бажан і деякі інші пнсьменники, бнчуючн нас, колншніх керівннків ВУСППу і мене в першу чергу, моглн б і повинні булн розповістн літературній громадськості про свої найтісніші зв'язкн з націоналістамн, агентамн фашнзму. М. Бажан обійшов цей момент у своєму внступі мовчанням...»

Небезпечна, я б сказав, жорстока гра у взаємні обвинувачення, що в переважній більшості не мали під собою ніякого підгрунтя, призвела зрештою до величезнних, непоправннх втрат не лнше в українській, а й в усій радянській літературі.

В Грузії, наприклад, нещадну боротьбу протн вндатних письменників вели раппівці. Ось деякі «перлн» з їхніх роздумів, зафіксовані журналом «Мнатобі» (1931): «Константнне Гамсахурдіа — найактивиіший член лав реакційних письменників». «Основна характерна ознака поезії Тіціана Табідзе — вияв реакційннх настроїв... вона розвиває цілу «філософію» занепаду і декадентства. Ці антиреволюційні та антипролетарські настрої — домінанта в його творчості». «Робота Сандро Шаншіашвілі в поезії має право-супутницький характер із снльним куркульским ухилом».

Не шкодували і класиків. Раппівські вульгаризатори вустами самого Ф. Махарадзе глаголили: «Ілля Чавчавадзе був поміщиком і паном, експлуататором робітників і селян, відданим захисником поміщицьких інтересів, прихильником феодальної Грузії, монархістом-революціонером і контрреволюціонером».

Проти чесних літераторів боролися, використовуючи ганебні прийоми, не гідні не тільки майстра пера, а людини взагалі. На одному із засідань президії СП Грузії розбирали «справу» Михайла Джавахішвілі. Опонентн виступали ніби на суді, вишукуючи епізоди, які, на їхню думку, внкривалн націоналістичну, антннародну сутність діяльності «підсудного». Про рівень судочнниства красномовно свідчить уривок з внступу Бесо Жгенті, в майбутньому законодавця грузннської кртикн: «Мнхайло Джавахішвілі говорнв тут, що велнке складається з дрібннчок. Це так, але коли прізвище Джавахішвілі назвав Берія поряд з тнмн людьми, що малн зв'язок з ворогамн народу, звісна річ, безпідставно він так не вчнннв бн. Джавахішвілі ж у своїй пам'яті не зміг знайти жодного факту, що давав би підставн для цього, не допоміг нам зрозумітн його вчнику, який не лнчить радянському письменнику. Джавахішвілі не розкрнв цієї сторонн» («Мнатобі», 1939, № 5).

А прнчнною немилості всевладного шефа республікн, на що відверто натякнув Б. Жгенті, було таке: Михайло Джавахішвілі мав необережність висловити своє незадоволення його прнходом до владн. Не наважуючись одразу розправнтнся з внзначним пнсьменнинком, Берія чекав необхідного компромату. І ось друкується новела Джавахішвілі «Дампатіже», в якій дотепно помічені і висміяні негатнвні сторони колективізації. Першнй удар по автору завдалн н кртикн-лакузн, затнм відбулася реакція офіціозу. За прямою вказівкою Лаврентія Павловича в Спілці пнсьменників було влаштоване ганебне розслідування «справи» М. Джавахішвілі — він звннувачувався в зраді Батьківщини, одержанні грошей від іноземних контррозвідок.

Берія на той час іще трохн зважав на громадську думку і, щоб внправдатн свою приховану помсту, внклнкав до себе увесь склад презндії Спілки письменників. Коли до кабінету зайшло 15 чоловік, господар здивувався: «Вас так багато».

Після коротких ідеологічннх настанов він пред'явнв літераторам зізнання М. Джавахішвілі, написані ним власноручно. Письменннк підтверджував своє шпнгунство і водночас те, що від консула Польщі отрнмав трн тнсячі карбованців. Чн хто повірив у цей спектакль, але поставнтн його під сумнів ніхто не посмів.

М. Джавахішвілі заарештували 14 серпня 1937 року в Квішхетському будинку творчості, на очах 23-річної доньки Кетеван.

Присвятивши усе своє життя відновленню доброго імені безневинно страченого батька (він помер від побоїв у в'язничній камері), вона написала книжку «Життя Михайла Джавахішвілі», в якій свідчнть, що його звинувальна справа складалася аж з... одного аркушика із переліком його «тяжких» злочинів. (До речі, один із слідчих, на прізвище Абашідзе, певне, не витрнмавши усієї фальші дорученої йому справи, покінчив з собою — викинувся із вікна).

Вже після арешту Джавахішвілі тодішній керівник Спілки письменників Грузії Д. Деметрадзе затаврував його як підступного замаскованого класового ворога, зрадника і контрреволюціонера. Але невдовзі і сам Деметрадзе був розстріляний.

В умовах, що склалися, чи не надійнішим притулком внявнвся художній переклад, під благородним дахом якого зосередилися чималі поетичні снли: сподівалися на часткові порятунок від політнчннх закидів, на спокійніше життя. Однак спокою не було й там. Прнскіплнвий погляд кртиків і в художньому перекладі знаходнв «буржуазно-націоналістнчну відсебеньку». Напрнклад, однн рецензент застерігав перекладачку роману Діккенса «Олівер Твіст» В. Черняхівську від вжнвання українськнх прнказок на зразок «часом з квасом, порою з водою», «ні за цапову душу» або навіть вигук «Боронь, Боже!» — усе це подавалося як шкідлива спроба виявнти зайвий раз якусь національну «окремість» та особливу «народність» української літературної мови («Літ. газета» від 11 квітня 1934 р.).

Непевне становище перекладача полягало і в тому, що він не мав статусу повноправного пнсьменннка, якщо паралельно не займався й орнгінальною творчістю. Навколо питання чи є перекладач пнсьменннком, велася навіть днскусія. Один з її учасннків М. Рнльський наголошував: «Треба рішуче й твердо сказатн, що перекладач, а особливо перекла

дач віршованих речей, є такий самий творець, як великий письменник».

Подібну думку висловлював на сторінках «Літературної газети» і ленінградський поет М. Браун: «До перекладів я підходжу як до творчої роботи. Тільки так я собі її мислю. Переконаний, що над поетичними перекладами мусить працювати тільки поет, бо головне завдання перекладача розкрити своєю мовою поетичний смисл твору. А це означає розкрити його заново».

Попри усі складнощі, що існували в творчому житті країни, художній переклад був саме тією галуззю літератури, що переживав найбільший злет і досяг вражаючих висот саме в тридцятих роках. Стали традиційними поїздки письменницьких делегацій до союзних республік, відбувалися знайомства, зав'язувалися особисті стосунки. Багатовікова поезія Грузії завдяки перекладам М. Тихонова, М. Заболоцького, Б. Пастернака, О. Мандельштама, П. Антокольського відкривалася всесоюзному читачеві в усій своїй красі. М. Тихонов, наприклад, майже увесь 1934 рік присвятив перекладам з грузинської. Тоді ж він висловив слушну думку про те, що «до цього часу у нас існувала традиція обов'язкових перекладів поезії і прози... з мовн будь-якої національної республіки тільки на російську мову. Питання ж обопільних перекладів, наприклад, віршів поетів Таджикистану на вірменську мову і навпаки, ігнорувалося. Ця традиція мені здається неправильною».

Неправильною вважали її українські та грузинські поети.

На творчому вечорі С. Чиковані в Києві, який відбувся в грудні 1935 року, Павло Тичина наголошував: «Грузинська література — одна із найстаріших, найрозвиненіших літератур світу, довгий час була не знайомою українському та російському читачеві. Зокрема, майже немає перекладів українською мовою грузинських поетів...» Він висловив упевненість, що приїзд Симона Чиковані ще більше зміцнить зв'язок між двома братніми літературами.

Промовець мав рацію: знайомство С. Чиковані з М. Бажаном переросло у щиру дружбу, котра вийшла за межі чисто людських стосунків і набула загальнокультурного масштабу. Без порад чи консультації Симона Бажан пізніше не візьметься за переклад жодного твору, а поки що йому треба впоратися з «Витязем» Руставелі».

На той час поема активно перекладалась російською (Г. Цагарелі, П. Петренко), М. Заболоцький готував переспів «Витязя» для школярів. На білоруську перекладали поему Я. Колас і Я. Купала, на вірменську — Г. Асатур та І. Марадян, на азербайджанську — бригада поетів на чолі з Самедом Вургуном.

Готувалися видання й європейськими мовами: французькою (в перекладі Єлизавети Орбеліані), англійською (Марджорі Уордроп), угорською (Б. Вікара), німецькою (А. Лейста). До святкування 750-річчя з дня народження Ш. Руставелі залишалося два роки.

Прилучившись до престижного перекладацького марафону, М. Бажан відчував, що дистанція дедалі стає спринтерською, часу обмаль, а попереду — грандіозна робота. Та його надихала дружня підтримка грузинської інтелігенції, яка вірила в нього. Серед них були, крім письменників, і вчені зі світовим ім'ям. Один із них — академік Іван Джавахішвілі, наш Геродот. Це підтвердив сам Микола Платонович у листі до президента АН ГРСР Іллі Векуа: «...Я мав честь і щастя зустрічатися з милим, сердечним і прекрасним у мудрості своїй, скромності, людяності Іваном Олександровичем. Це був той час, коли я тільки брався за працю свого життя, непосильну, зухвало взяту на себе,— до перекладу на рідну українську мову безсмертної поеми про витязя в тигровій шкурі. Іван Олександрович підбадьорив мене, дав цінні й важливі поради і — дозвольте мені так сказати — благословив на працю. Не забуду цих зустрічей, цих слів, цього батьківського його благословіння»[1]. (Микола Бажан у жовтні 1972 року був удостоєний медалі Івана Джавахішвілі — вищої нагороди Тбіліського державного університету).

На початку 1936 року було перекладено лише 2000 рядків, тобто менше однієї третини. М. Бажан хоче, щоб цю частину перекладу переглянув Симон і віддав її С. Горданішвілі в інститут літератури. Як довідуємося з листа (від 10 березня 1936 р.) до С. Чиковані, Бажан чекає зауважень, для нього важливо знати думку грузинських колег.

«...У нас весна, розливається Дніпро, і дзвенять жайворонки, тільки я, по дурній звичці своїй, Вам відомій, сиджу ночами і сплю днями, лише відсторонено відчуваючи весну. Мучають мене з Руставелі, вимагають і статей, і доповідей, відриваючи від роботи...» — ділиться Микола Платонович перипетіями свого неспокійного життя.

Ось іще одне його звіряння Симонові: «Я сиджу безвиїзно на дачі під Києвом — в Ірпені... Сиджу і працюю над Руставелі, і плачу від безсилля, і гризу цей граніт. Буду жити в Ірпені, поки хоча б в основному не впораюся з роботою. Залишилося ще менше половини — буду жити тут, як чернець і відлюдник, три-чотири місяці, не знаючи нічого, крім Руставелі, але чернетку закінчу. Без Руставелі в Грузію я не приїду, хоча дуже й дуже хочеться, в снах сниться, в мріях мариться» (1936 рік).

Але хоч і обіцяє Микола Платонович «не знати нічого, крім Руставелі», свого наміру не здійснює. Приблизно тоді ж він пише Віктору Гольцеву: «...Роботи по вуха. Крім Руставелі, роблю й антологію. Руставелі зробив 2000, антологію ж майже закінчив. Зрозуміло, перекладав її не сам, але над редактурою довелося добряче посидіти. Думаю ще книгу Чиковані зробити».

Він думає про свого друга, хоча йому про цей намір нічого не сповіщає. Звертається знову до Гольцева: «Я готую книгу Симона. Майже всі переклади вже є. Йому нічого не пишу — хочу зробити сюрприз. Але тебе прошу — дай мені твою статтю про Симона як вступну (скоротивши її й додавши декілька рядків про зв'язки й роботу Симона для України — Шевченко й т. п.). Може, є в тебе фото Симона? Благаю — надішли. Присягаюся: поверну». Бажан не хоче турбувати друга навіть щодо фотографії, готує

[1] Листи, що цитуються тут і далі,— із поетового архіву, яким я користувався з ласкавої згоди Ніни Бажан. (Авт.).

сюрприз. Хочеться вірити, що це щедрий відгомін роботи над поемою Руставелі, тих високих ідеалів дружби, якими пронизано увесь твір.

Власне, ще на згадуваній поетичній нараді в Києві в лютому 1936 року М. Бажан особливо наголошував на зростанні інтернаціональної дружби народів СРСР. Він говорив про доконечу потребу видання українською мовою, окрім Руставелі, творів Гурамішвілі, Бараташвілі, Важа Пшавели. «Квітуча Грузія» має не тільки багату спадщину минулого,— наголошував Бажан,— а й плеяду прекрасних сучасних поетів». Серед них він називає Галактіона Табідзе, Паоло Яшвілі, Симона Чиковані. Твори цих та інших грузинських авторів так і увійдуть до антології поезії Радянської Грузії, а окрема книжка поезій Симона також побачить світ як подарунок другові за його безкорисливу допомогу й підтримку.

Вийде «Витязь...», «Вибране» Акакія Церетелі. Та все це потім. А поки що...

«Руставелі вимагає прірву енергій і еверестів часу...» — повідомляє Микола Бажан у листі до Віктора Гольцева. Катрени Руставелі «українізуються» з неймовірними труднощами, болем, часто непоправними втратами, однак очевидних здобутків набагато більше, а це надихає й окрилює перекладача. До того ж йде незриме, нерекламоване, таємне, але справжнє-таки творче змагання з перекладачами Руставелі на мови народів СРСР.

На тому поетичному марафоні М. Бажан уважно стежить за роботою свого земляка Пантелеймона Петренка: він «озвучує» Руставелі російською мовою, і преса широко висвітлює цю роботу: зразки його перекладу публікують «Новый мир», «Огонек», республіканські газети.

Перекладачі поеми грузинського генія стають чи не національними героями на його батьківщині. Петренкові, на жаль, не доведеться потримати в руках свій переклад, розкішно виданий АН СРСР. А Миколі Бажану пощастить після нелюдських зусиль — як творчих, так і організаційних — покласти на стіл президії ювілейного вечора у Тбілісі свого, українського, «Витязя в тигровій шкурі» з чудовими ілюстраціями Тамари Абакелія.

Напередодні виходу «Українського Руставелі» Микола Бажан напише тому ж Віктору Гольцеву: «Занудився зовсім я у цій ірпінській глухомані. Чотири місяці, як анахорет чи ув'язнений, сиджу тут, світу божого позбавлений. Та, здається, вже закінчилося моє велике сидіння. Ура, ура, ура! — поставив останню крапку під Руставелі... Біс його знає, що вийшло,— судити не мені,— але мучився, але страждав, але пітнів, але мізок сушив, як ніколи в житті... Для правки, шліфовки і перевірки збираюся в кінці місяця поїхати до Тбілісі. Тільки б мене грузини пожаліли й кахетинським не загнали в передчасну могилу!..»

Приїзд Миколи Бажана до столиці Грузії з дорогоцінним подарунком, рукописом повного перекладу національної святині, справді був радісною подією для поріділого кола його друзів — вже не могли його привітати Михайло Джавахішвілі, Тіціан Табідзе, Ніколо Міцішвілі, багато інших... Одного літнього вечора 1937 року, в той час, коли на першому поверсі Спілки письменників Грузії йшли збори, на другому, в приймальній голови, застрелився Паоло Яшвілі, окраса колишнього поетичного ордену «Голубі роги». Він був відомий у найширших інтелігентських колах країни, його любили за щирість і глибокий талант. Багатьом було невтямки, що викликало такий відчайдушний крик зовні цілком благополучної людини, улюбленця публіки, незрівнянного тамади й майстра експромту. Свого часу Паоло Яшвілі щиро сприйняв Радянську владу. Та перші сумніви щодо її повного благородства з'явились, коли розстріляли його рідного брата за участь в антибільшовицькому повстанні 1924 року. Незважаючи на цю пекельну рану, поет не затаїв образи проти нової влади, більше того — він мав чимало друзів серед республіканського керівництва, котрі останнім часом почали непомітно зникати. І це позначилося на особистому житті Паоло — його без кінця тягали по кабінетах НКВС, допитували, вимагали не лише свідчень, а й наклепів на товаришів. Самолюбство поета було вкрай принижене — його вважали за такого, хто задля порятунку власного життя здатний зрадити інших. Та помилилися. Паоло Яшвілі обрав крайню форму протесту. Тим самим він, певне, хотів застерегти й інших, аби не йшли на змову зі своєю честю й совістю.

Чи міг він тоді, натискуючи на курок, припустити, що постріл під дахом письменницького палацу приречe на загибель його найближчого й найвідданішого друга Тіціана Табідзе?

Самогубство Паоло партійне керівництво республіки сприйняло як нахабний виклик, гідний публічного осуду. І доручили зробити це саме Тіціанові. Той категорично відмовився. Через декілька днів Табідзе запросили до «чорного ворона», і більше ніхто ніколи його не бачив. Разом з Паоло він став легендою грузинської поезії XX століття, її безстрашним лицарем, хвилюючим символом дружби й братерства поетів...

Досі ще не встановлено (і не відомо, чи вдасться це коли-небудь встановити!) місце й обставини загибелі Табідзе. Версії про те, що його розстріляно в Тбілісі невдовзі після арешту або вбито конвоїром по дорозі на північ, не підтверджені документально.

Задовго до 1937 року, ніби відчуваючи свій фатальний кінець, поет писав у вірші «Сергію Єсеніну»:

Не змінилась адже поезія —
Люди відчиняють двері світанкові.
Та нас наздогнав інший час,
І нас, мабуть, уб'ють, як собак.

1926.

(Підрядковий переклад).

Такий же настрій проймав і вірш «Мене розбійники вбили на Арагві»:

І вдивляюсь в зяючі безодні,
За мною слідом женеться мій Демон,
Бачу м'язистий батіг гіганта
И залізну мотузку,
що зашморгом стане мені.

1926 р.

(Підрядковий переклад)

Після самогубства Паоло Яшвілі Тіціан вже реально побачив нагострену косу незри-

мого переслідувача: 8 жовтня 1937 року президія Спілки письменників Грузії одноголосно виключила його зі своїх лав як особу, що тісно була пов'язана з викритими ворогами народу. Від нього відреклися ті, хто мусив би заступитися за свого побратима.

Буквально за два тижні до виключення із Спілки, 23 вересня, Тіціан написав один із своїх останніх віршів «Перенесення праху Важа Пшавели на Мтацмінду» (М. Бажан ще 1935 року торкнувся цієї теми у вірші «Над труною Важа Пшавела»), в якому ніби аж заздрив великому предтечі:

Збулась його мрія, він подолав
Могильну щілину і побачив укупі
І Церетелі, і Чавчавадзе...
(Підрядковий переклад)

Самого ж Тіціана змусили піти з життя у розквіті сил, позбавивши могили взагалі, не лише на Мтацмінді.

Знищивши Тіціана, сатрапи проте не зачепили його двоюрідного брата Галактіона Табідзе, найбільшого поета Грузії XX століття, обравши для нього «оригінальне покарання»: десь у таборах закатували вірну супутницю Галактіонового життя — Ольгу Окуджаву, ніжну, мрійливу жінку, яка дихала й існувала лише поезіями свого геніального чоловіка. (Ольга Окуджава — рідна тітка Булата Окуджави, батько якого також був страчений; сам Булат з матір'ю випробував усі жахи заслання, внаслідок якого й став «співцем Арбату», загубленою душею грузинської літератури). Арешт дружини був своєрідним попередженням для Галактіона — тримати язик за зубами, а коли говорити, то лише «во славу» та «в ім'я»... В результаті стоси віршів про світлу радянську дійсність, про звитяги будівників комуністичного завтра... Як це нагадує випадок з Павлом Тичиною, котрий також з примусу витрачав свій колосальний талант на подібний ідеологічний непотріб. Та на відміну від Павла Григоровича Галактіон Табідзе владою та літературним чиновництвом постійно ігнорувався. Навіть «забували» обирати цього чарівника поетичного слова делегатом письменницьких з'їздів.

Залишалося заспокоювати себе хіба що дотепами.

Переказують таку бувальщину: сидять в садочку СП Грузії Константине Гамсахурдіа та Галактіон Табідзе. Підбігає до них один письменник і стурбовано каже:

— Товариші, ходімо, ви запізнюєтесь на збори.

— На які збори?

— Письменників.

— У Грузії два письменники, я та Константине Гамсахурдіа. Ми тут. У кого ж там збори? — здивувався Галактіон...

Моральна травма, пережита Галактіоном Табідзе в 30-х роках, що, власне, ніколи не загоювалася, вкрай загострилася в кінці 50-х. В момент тяжкої душевної кризи поет викинувся з вікна четвертого поверху лікарні, залишивши нам безсмертні твори й вічний біль за нашу неувагу й байдужість до великого Златоуста.

«Піднесенням Каїнової душі в Грузії» назвав 1937 рік Іраклій Абашидзе. Ця «душа» не пощадила дуже багатьох, тих, хто уже був або міг бути в майбутньому окрасою рідної культури. І неправда, як декому здається, що батьківщина вождя врятувалася від гніву екзекуторів. Кремлівський господар чудово знав справжнє ставлення грузинської інтелігенції до себе — його й Орджонікідзе ненавиділи, бо саме «завдяки» їм Грузія вдруге втратила свою незалежність, офіційно визнану Радянською Росією в 1920 році.

Сталін пильно стежив за діяльністю митців-земляків, та жодного разу не заступився за скривджених. Правда, був випадок, коли вождь врятував-таки (від самого себе!) одного видатного грузинського письменника, але про це трохи згодом.

Отже, Микола Бажан на грузинській землі. І хоча, мабуть, не обійшлося без кахетинського, загроза «передчасної могили» зростала, певне, не від нього. Бажан уже зробив попередні висновки з багаторічних цькувань і вжив успішних контрзаходів. В 1937 році він пише поему «Безсмертя», присвячену пам'яті С. М. Кірова. Навіть найзапекліші ревнителі соцреалізму не могли не визнати цей твір як поворотний у творчості Бажана, як знак його звільнення з полону «гамлетизму».

На творчому вечорі М. Бажана в травні 1935 року А. Г. Сенченко зазначав: «...майстер радянської поезії М. П. Бажан пройшов складний, покручений шлях. Виступивши з революційним збірником «Сімнадцятий патруль», поет незабаром підпадає під вплив націоналістів, в творчості його виразно звучать нотки занепадництва. Поет не бачить партії, не бачить живих людей.

Та Бажан — талановитий поет, і партія, знаючи про це, оточує його увагою і теплом. Результати такого турботливого й чуйного ставлення не примушують довго на себе чекати. Поет бореться зі своїми колишніми помилками та ідеологічними зривами, з рафінованим буржуазним індивідуалізмом, властивим йому в минулому, бореться і поступово їх перемагає. Остання поема М. Бажана «Ніч перед боєм» змальовує світлий образ загиблого вождя Сергія Кірова на роботі його на Закавказзі... Ця поема — свідчення того, що Бажан на вірному шляху» («Червоний шлях», 1935, № 10).

Не стверджуватиму, що згадана поема була кроком уперед порівняно з «Гофмановою ніччю» чи «Смертю Гамлета», однак в даному разі йдеться не про її художні якості, а про політичне значення, роль у вирішенні особистої долі самого автора. У цьому розумінні твір бив без промаху: його помітили й оцінили саме в тому ключі, на який, певне, й розраховувалося.

Так сталося, що ювілей Руставелі збігся з 20-річчям ВЧК — ОДПУ — НКВС. Країна прославляла «каральний меч радянського правосуддя», до цього славослів'я вливалися й голоси письменників. Важко повірити, що такий ніжний лірик, як Володимир Сосюра, міг написати щось подібне:

Це на тобі спиняв
Дзержинський зір з любов'ю,—
Наш рицар, що в віках
безсмертний назавжди.
Веселкою палай
в стальних руках Єжова,—
з тобою правди меч,
не знати нам біди!

«Літературна газета» від 21 грудня

1937 р. засвідчила, як письменники наче змагалися у складанні од на адресу тих, з «легкої» руки яких зникало, скніло в таборах, гинуло в підвалах в'язниць безліч людей.

М. Рильський: «Віддати свій мозок, свої нерви, свою енергію — віддати до кінця, віддати всього себе священному ділу оборони революції від внутрішнього ворога,— от суть того образу, що ми зовемо коротко: чекіст... Бути чекістом — це професія, це подвиг. Слава славному НКВС!»

О. Корнійчук: «Ми глибоко вдячні робітникам НКВС Радянської України і бойовому наркому товаришеві Леплевському за те, що з наших лав вони залізною мітлою викинули підлих агентів фашизму, націоналістів, троцькістів, бухарінців,— взяли їх в могутні Єжові рукавиці».

Вітав ювіляра і Микола Бажан: «Дух Фелікса, запалений двома невгасними світочами революції — Леніним і Сталіним,— — живе в серцях воїнів НКВС, в серці найліпшого серед них, першого мечоносця радянської землі, славетного сталінського наркома — Миколи Єжова...»

Що ж, як то кажуть, з пісні слова не викинеш. Це також було. Однак був і майстерно заалегорізований блискучий антикультівський вірш «Труна Тімура». Слова про «залізного кульгу», що «з рук безсмертного народу безсмертя не дістав своє», сьогодні сприймаються як своєрідне пророцтво, враховуючи пройдений нашим суспільством шлях.

Забігаючи наперед, скажу, що небезпека принаймні тривалого заслання висіла над Бажаном аж до 1939 року, поки несподівано для нього самого з'явився Указ Президії Верховної Ради про нагородження письменників СРСР за видатні успіхи і досягнення в розвитку радянської художньої літератури. Серед нагороджених орденом Леніна значилося і його прізвище.

Поет розповідав: «Можете уявити мою радість, бо нагородження орденом Леніна було не лише високою відзнакою, а й своєрідною «охоронною грамотою» від тисячі неприємностей.

Пізніше, коли я став членом республіканського уряду, із надійних джерел довідався, що вписав мене до того списку сам Сталін. Він уважно стежив за відзначенням ювілею Руставелі і мав повну інформацію про всі переклади поеми. Отже, підтримка прийшла звідти, звідки очікував біду».

9 січня 1937 року на запрошення президії СП Грузії Бажан спеціально приїздить до Тбілісі і читає своїм колегам вступ і кілька розділів «Витязя». Присутні на вечорі, серед яких і відомі рустvелологи, не розуміють української мови, але в її мелодичному звучанні чітко вловлюють знайомий ритм, інтонації, відчувають вишуканість алітерацій і рим. Про це вони щиро кажуть дорогому гостеві. Так, Константине Гамсахурдіа заявив: «Я, звичайно, не дозволю собі докладно оцінювати точність перекладу. Я вельми довіряю авторитетові самого Бажана, його сумлінності, його великій славі, до того ж гідний щирої довіри дуже вдумливий і серйозний дослідник Соломон Іорданішвілі, котрий уважно стежить за цим ділом... Коли навіть припустити, що український переклад не є математично точним адекватом, навіть тоді передачу руставелівської форми треба вважати великим подвигом».

Висновки ораторів спиралися на такі підстави:

а) перекладач для руставелівської шаїрі знайшов відповідний метр в українському віршуванні; він зберігає римування всіх чотирьох рядків, тобто катрену (на той час це вважалося принциповим досягненням! — Р. Ч.), дотримується чергування ритмів, подібних до низького та високого шаїрі;

б) з метою досягнення смислової точності переважно використовує метод транскрипції, тобто художній образ переносить без змін або замінює його адекватним, чітко витримує послідовність строф першотвору;

в) прискоренням чи уповільненням оповіді, вживанням алітерацій, анафори та інших композиційних засобів створює подібні до оригіналу інтонації.

С. Іорданішвілі, беручи участь в обговоренні, висловив свої критерії оцінки перекладу. Він підкреслив, що, оцінюючи його точність, треба піти на деякі поступки, та лише в тому разі, коли точність змісту офірується заради високої художності. Перекладач, на його думку, не може весь час користуватися лише одним, хоч і найвиразнішим, способом транскрипції. Тут стають на заваді особливості рідної мови перекладача, відмінності техніки віршування. Тому, коли ми говоримо про лексичну точність, повинні пам'ятати, що вона особливо потрібна при тлумаченні строф філософського змісту. Тут уже неприпустимий найменший відступ, якщо це змінює або викривлює філософську думку.

Про читання глав з українського перекладу «Витязя» в Спілці письменників Грузії як про важливу культурну подію повідомила газета «Правда». Відзначалось, що переклад справив сильне враження.

З наближенням ювілею Руставелі зростали турботи й хвилювання Миколи Бажана. Він ініціатор і організатор тематичних сторінок в республіканській пресі, присвячених грузинському поетові; він же влаштовує руставелівську виставку, тематичні вечори. Уже остаточно встановлено строк скликання розширеного пленуму Правління СП СРСР: пленум відбудеться в Тбілісі 24 грудня 1937 року. В ньому візьмуть участь літературні та громадські організації братніх республік СРСР.

Микола Бажан усім єством прагне, аби руставелівські урочистості на Україні також пройшли гарно й всенародно. Тому він звертається до Симона: «Ой, Симоне, горенько тобі, ще одного листа пишу! (Цей рядок написаний українською мовою. — Р. Ч.).

...Старик Руставелі 750 років чекав цього часу, і не я тебе тривожу, а він. Україна хоче його знати, і ми не маємо права відмовити ні Україні, ні Руставелі... Руставелівські дні вимагатимуть нашої, а особливо вашої, грузинської енергії. Адже ці дні повинні пройти по всьому Союзу добре».

Для святкування Руставелівського ювілею при СПУ було утворено комісію, до складу якої увійшли П. Тичина, О. Корнійчук, О. Білецький, Д. Гофштейн, М. Ушаков, П. Усенко, Петро Панч, А. Малишко та інші. Душею комісії був, звичайно, М. Бажан. Завдяки його підтримці та допомозі бібліотека АН УРСР влаштувала виставку,

присвячену Ш. Руставелі, котра знайомила відвідувачів з епохою поета, з культурою братнього грузинського народу. З аналогічною виставкою познайомились і харків'яни в Центральній науковій бібліотеці імені В. Короленка. Київський лекторій організував ряд лекцій про Руставелі для активу Київської приміської смуги, для військових частин, для політвідділу Південно-Західної залізниці... Інститут літератури АН УРСР випустив збірник про творчість Ш. Руставелі. У Київському театрі опери та балету поставили оперу З. Паліашвілі «Даїсі», лібретто якої переклав М. Бажан. Усі республіканські газети відгукнулися на ювілей цілими тематичними шпальтами. Українським радіокомітетом влаштовано великий урочистий концерт за участю кращих митців республік.

З'явилися й поезії українських авторів про Шота Руставелі. Максим Рильський у ті дні писав:

Там, де тіняві долини,
де снігами вкриті скелі,
Скрізь, де квітне сад радянський,
взеленяючи пустелі,
В кожній хаті робітничій,
в хліборобовій оселі,
Скрізь, де серце людське б'ється,
славте месха Руставелі.

В сонеті «Шота із Руставі» М. Терещенка читаємо:

Мов юний Таріел серед чужих країв,
В боях він гартував своє чуття яскраве,
І запал огневий його співучих слів
Хвилює всім серця, як полум'я заграви.

Ще раніше, в 1936 році, був написаний вірш самого М. Бажана «Шлях до Тмогві». Це поетичне віддзеркалення його поїздки на південь Грузії — Месхетію, батьківщину Руставелі. Разом із Симоном Чиковані і ще кількома товаришами він їздив туди, щоб подихати повітрям поетового краю, поглянути хоча б на руїни тієї минулої слави і розкоші, в яких купалася Грузія доби Руставелі. Для нього важило вловити зв'язок часів, перекинути емоційний місточок у глибини історії, звідти долинав потужний і неповторний голос автора «Вепхісткаосані». Величезним творчим імпульсом для продовження роботи над перекладом стали відвідини міста-печери Вардзія, вирубаного на стрімкому березі Кури за наказом цариці Тамари; цілком ймовірно, що тут бував Шота Руставелі, вгамовував спрагу з дивовижного джерела, рівень якого не знижується, скільки б вони з нього не черпали... Напившись з цього дивовижного джерела, Микола Бажан ніби символічно ковтнув живлючого соку грузинської поезії...

На шляху до Тмогві, старовинного міста-фортеці, Бажан шукав ту одвічну нитку, яка незримо намотується на котушку часоплину і приводить генія у безсмертя. Ця нитка вела поета по налитій спекою ущелині, поки йому не примарилось:

Мов шкура тигра в ржаво бурій шерсті,
Шолом гори вгорнувши у сувій,
Рудіє місто на скелястій персті,
Печальне в марній величі своїй.

Потім поетові ввижається, що на вечірньому небі сяйнув силует подорожнього. Він упізнав його: це той, єдиний, хто сягнув тут у безсмертя — «незнаний месх на ймення Руставелі».

Невдовзі М. Бажан писав С. Чиковані: «Посилаю тобі і Маріці один віршик про нашу поїздку до Тмогві. Таємничі літери «М. Ч.» повинні промовляти про те, що вірш цей присвячений твоїй і моїй знайомій Маріці Чиковані, більш відомої під прізвищем Еліава...»

Гадаю, не без бажанівського впливу створив свій вірш «Руставелі» молодий Андрій Малишко. Його рядки звучать в унісон «Шляху до Тмогві»:

Горійське небо мерхне уночі,
Гарба скрипить повз нерушимі скелі,
В ній одіж, меч, ячмінні плескачі,
І він один — бездомний Руставелі.
Бреде в пилюці стомлене осля
В далекий край, незримий у тумані,
Він одкладає «Вепхісткаосані»,
Печальним зором дивиться на шлях.
А на шляху граніт і вітровій,
А в горах месхі в тузі віковій...

Для Миколи Платоновича багато важили поїздки в руставелівські місця. Він наче дотикався душею до тієї атмосфери, в якій, можливо, народжувалися рядки величної поеми. Як зауважував сам поет, іменем Руставелі були для нього освячені вардзійські поеми, де він вдивлявся «в очі Тамар, в зяючі близки історії, в суворі діри століть...» Блукаючи залами підземного міста XII століття, він вчував старогрузинські наспіви, вірші й молитви, що долинали лункими коридорами із церкви, неначе десь поблизу шелестів важкий одяг царів і святих, що зійшли з фресок...

М. Бажан шукав схожість між місцевою природою і тими пейзажами, що змалював Руставелі і завдяки власній уяві знаходив їх.

...Ось він з Симоном та вардзійським сторожем — кульгавим інвалідом громадянської війни — ступає під склепіння віковічних гротів. Навколишній краєвид нагадує мандрівникові ту місцевість, де Автандил уперше зустрівся з Таріелом. І справді, чи не околиці Вардзії змальовано в цьому катрені, що цитує М. Бажан:

Підійшли вони надвечір до крутих,
стрімких бескед,
Де були печери, в прірві ж річка
поринала в лет,
І стояв понад рікою незліченний очерет,
І дерева височезні нахилялися вперед.

(І пізніше, 1966 року, коли Іраклій Абашідзе повіз щойно ушанованих Руставелівською премією Миколу Бажана і Миколу Тихонова на полювання в ліси понад Іорі, українському поетові знову привиділася біля мисливського багаття та сцена: «Було так, як на вечері Таріела і Автандила в гірському гроті під час їхньої першої зустрічі» (Думи і спогади).

Всі публічні виступи Бажана, його приватне листування того часу пройняті занепокоєнням про долю перекладу, який нарешті завершений і лише через неритмічні дії поліграфістів може не встигнути вийти окремою книжкою. Буквально перед від'їздом делегації до Тбілісі Микола Бажан одержує плід самовідданої роботи — чудово виданий

українською мовою том — «Витязь в тигровій шкурі».

Єдине, що могло засмучувати перекладача, це відсутність передмови та коментарів. На початку року він називав їхніх авторів — Геронтія Кікодзе та Соломона Іорданішвілі. На жаль, матеріали не були вчасно одержані із Тбілісі, хоча Бажан з цього приводу турбував і С. Чиковані. «Якщо побачиш Геронтія Кікодзе,— писав Микола Платонович,— скажи йому, що я тривожусь за статтю. З такими темпами роботи мій переклад Руставелі може до ювілею не вийти, винний буде в цьому Кікодзе. Це буде для мене великий удар, мною не заслужений. Те ж саме перекажи і Соломону Іорданішвілі — не шле він коментарі! Нічого вже більше, ніж коментарів, я від нього не прошу».

Тепер важко гадати, що перешкодило грузинським товаришам, що весь час опікали українського друга, виконати його прохання. Та хіба мало перешкод могло виникнути в літераторів у недоброї пам'яті тридцять сьомому році!

Перед виходом перекладу Микола Бажан видрукував кілька статей, в яких вдумливо відтворював епоху, соціально-політичну атмосферу, літературно-мистецьке тло сучасної Руставелі Грузії. В них йшлося про культурні традиції давнього краю, про ті історичні передумови, що спричинили появу «Витязя в тигровій шкурі». Аргументи і висновки цілком відбивали рівень руставелологічної науки 30-х років і готували читача для сприйняття монументального твору, розуміння його складних ідейно-художніх та філософських основ.

17 листопада 1937 року відбулося урочисте засідання СПУ, АН УРСР та управління в справах мистецтв РНК УРСР з нагоди 750-річчя з дня народження Шота Руставелі. Вступне слово виголосив поет-академік Павло Тичина. Уривки зі свого перекладу прочитав присутнім Микола Бажан. Це було останньою репетицією перед поїздкою на батьківщину великого поета, де готувалися грандіозні урочистості.

«Без Руставелі в Грузію я не поїду»,— обіцяв Микола Платонович другові, і ця обіцянка була виконана.

Ювілейний руставелівський пленум правління СП СРСР, що розпочався в Тбілісі 24 грудня і тривав цілий тиждень, прийняв таке рішення: схвалити велику й відповідальну роботу товаришів Бажана, Цагарелі і Ельснера, Петренка і Чичинадзе, Заболоцького, Самеда Вургуна, Мамеда Рагіма і Сулеймана Рустама, Геворка Асатура, Наїрі Заряна і Гегама Сар'яна, які повністю переклали поему на українську, російську, азербайджанську, вірменську мови та працю С. Іорданішвілі, котрий здійснив повний підрядковий переклад.

Про цей пленум Павло Тичина розповідав: «...З особливою теплотою весь час була над всіма нами вгорі, як і між нами теж, і в нас самих у серцях — дружба народів Радянського Союзу. Ця дружба звучала і в тих промовах з трибуни, і в тім гарячім прийомі — оплесках, якими зустрів пленум і російського письменника Серафимовича, і казахського народного співця Джамбула, і білоруського Янку Купалу, і вірменського А. Ісак'яна, і українських поетів, і татарських, і всіх інших представників наших республік і областей» («Літературна газета» від 17 січня 1938 р.).

Вихід бажанівського перекладу «Витязя в тигровій шкурі» став визначним явищем і знаменував цілий етап не лише в житті самого перекладача, а й в усій українській літературі.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

М. Стратілат. Церква святого Володимира в Києві (знищена)

IX. ДОБА ВІД І. ВИГОВСЬКОГО ДО І. САМОЙЛОВИЧА

З цієї доби маємо не багато писань чужинців, і то переважно з доби І. Самойловича; все-таки є кілька подорожей, що мають для нас винятковий інтерес.

В рр. 1670—1672 мандрував по Польщі й Україні **У. Вердум.** Його помічення українського життя особливо рельєфні на тлі опису життя поляків. Вердум писав: «У ввічливості і розуму полякам не бракує; одначе вони легковажні і змінливі та віддані зайвій розпусті. Коли мають у чомусь інтерес і є слабшою стороною, вміють поводитися дуже покірно і миролюбно, але ж коли зустрічаються з слабшою стороною і запанують, то стають горді, зарозумілі й жорстокі, так що aut humiliter serviunt, aut superbe dominantur (або понижено служать, або гордо панують), як такий характер (поводження) описує Лівій. У звичайному житті й товариській розмові вживають так багато компліментів і підлесливості, як може ніякий інший нарід... Зрештою, польський нарід у цілому недбалий і лінивий, управляють лише найбільш необхідні грунти, а решту залишають пустувати...

У жодному польському місті не знайдеш добрячого бруку на вулицях, але на всіх ланах лежить повно каміння».

Описуючи різні польські страви, які «виготовляють поляки дуже неохайно», пише: «Після дуже солоних і перчених страв полякам добре смакують напої. Пиятика є тут так розповсюджена у вищих і нижчих верствах, мужчин і жінок, як ніде на світі. Спеціально дуже люблять горілку, котру по-польськи називають горалькою, а у своїй латині crematum. Навіть найбільші аристократи-поляки возять її з собою у своїх ранцях і мусять її напитися власне щогодини. Тому консумують її так багато, що, наприклад, один жид у Жовкві за право, що тільки сам може випалювати горілку в містечку й навколо лежачих 9 чи 10 селах, платив державі річно 3000 талярів...

Позаяк поляки неохоче працюють, то охоче прислухаються до новин, а коли зустрінуть подорожуючого, зачіпають його питаннями або

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 12; 1991, № 1—3, 6.

змушують його йти до корчми і випробовують, чи не можна щось від нього довідатись нового.

При великій кількості випитого приходить у них часто до бійок, причім мусить завжди блищати шабля. Тою шаблею тнуть і рубаються взаємно по грудях, по обличчю і де тільки можна, і це береться у них як оборона і так позначених тут і там, спеціально на обличчю, добрими загоїнами і шрамами, як то у гетів, сарматів — найближчих сусідів поляків, ще більше як перед 1000 роками,— уважалося за щось похвальне... Також цілий спосіб життя польського народу ще дуже грубий і власне варварський».

Говорячи про вбрання поляків, зауважує: «Їхні сорочки сягають по пас, а коли є дуже охолоджені, мають з правого боку продовгасту хустку до носа, завішану коло ножа на пасі від шаблі, а зрештою не уживають жодного полотна. Ще дужче визначні пани уживають сорочки, спідні убрання і пошивок на постіль з турецького шовку, і носять їх не перучи доти, доки тримаються купи...»

«Нарешті нема в Польщі багато старих людей, чи то тому, що їдять замало хліба і забагато коріння та забагато п'ють горілки і тим способом спалюють і нищать життєздатність, чи тому, що самітнє і так непорядне життя не дозволяє їм дожити до старих років».

Про українців У. Вердум пише: «Найбільше ласкавості в словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не така тверда, як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі невісти, як, зрештою, ніде на цілій земній кулі. Зустрів там я сам порядну жінку, котра, коли я щось хотів у неї купити, вміла мені сказати чемний комплімент у латинській мові і вміла висловитися в дуже підлесливих виразах».

В іншому місці (ст. 135), коли говорить про Львів, то називає його «руським Львовом».

«На Русі носять мужчини й жінки селяни гніду опанчу з сукна, яке самі виробляють. Шляхта і купці носять блакитну. Селяни-козаки носять літом опанчу з білого сукна, зимою з баранячих кожушин, котрі сягають від шиї аж до ніг; вишивані на плечах узорами червоними, жовтими, гнідими та ін. кольоровими шкірками, виглядають дуже добре. Та опанча називається на їхній мові кожухом (Kosüske)... Зимою такий кожух є цілим вбранням козаків. Літом ходять лише в сорочці; у селянок сорочки з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат з гаптованої китайки, причім всі форми тіла видно так добре, як би ходили голими. Горішня частина таких сорочок є коло шиї і паса, стягнена у збори, як плащ, і чепурно обрамована різнокольоровою бавовною. Притім вони підперезані понад бедрами червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору паском і виглядають так цілком незле. Щодо оздоби голови, то вона визначається великою зграбністю. Оздоблюють її літом свіжими квітками і зеленими вінцями, зимою мусять їх заступати восковими вінцями. Уживають також перстенів на пальцях і дуже великих кульчиків у вухах і намиста з кришталю, скла, міді, мосяжу, згідно з фантазією та засобами. Волосся розділяють вздовж посеред голови дуже зручно і старанно на обидва боки, а коли так гладко спадає з обох боків, сплітають його збоку у дві малі коси, перетягують їх під вухами до плечей. З тих двох бічних кіс разом з грубою косою на плечах творять ззаду голови кружок, на котрому навіть найбідніші сільські дівчата вміщують вінець зелений або з квітів. Польські селяни не є так гарно прибрані (одягнені), мало, одначе, різниці між міщанською і тою людністю. На селі носять мужчини і жінки зимою і літом чоботи, а міщанки носять також черевики...»

«На Русі купають дітей аж до року щоденно два рази в теплій воді, кладучи їх цілих у воду, так що тільки виступає голова. Так вони лежать у воді довше як годину й полощуться, як жаби. Вважають, що це сприяє ростові дітей».

Linage de Voucienns автор книжки «L'origine veritable du soulévement des Cosague contre la Pologne» (Париж, 1674) зі слів колишнього віцеканцлера при Владиславі IV — Радзейовського зауважує: «Козаки такі

могутні, що після того, як король Анрі де Валюа залишив Польщу, вони силою спробували змусити вибрати королем Польщі свого генерала, і це їм було б вдалося, якби польські магнати не посіяли дуже вдало поміж ними розладу. Одним словом, козак — то головна сила нашого (польського) королівства» (ст. 84).

Дуже об'ємний «Дневник» (в англійській мові) **Патрика Гордона** з доби гетьмана І. Самойловича. П. Гордон (1635—1699), з роду шотландця, старшини й генерала (з 1678 р.) російської служби, що, між іншим, командував московським військом проти запорожців (1677 р.), перебував на Україні в рр. 1679 до 1685 і був один час комендантом московського полку в Києві. На жаль, найбільш цікава для нас частина «Дневника» Гордона з рр. 1678—1683 не збереглася.

В 1684 р. П. Гордон їздив з Москви на Україну і був у Батурині.

«Дня 23 березня у вербну неділю рано мене закликав до себе гетьман Самойлович і мав довгу зі мною розмову. Ми розмовляли дуже основно про москалів, а також про інші державні справи. Після цього гетьман мене відпустив додому з найбільш дружніми висловами і прислав мені до мешкання усякі провіянти».

У Козельці «дуже добре мене гостили мої старі приятелі, в той час полковники Григорій Карпович Коропчунський і полковник Костянтин Дмитрович Солонина; кожний із них подарував мені по мисливській рушниці».

Поза тим, в «Дневнике» Гордона зустрічаємо багато дрібних відомостей про гетьмана Самойловича, його синів, Мазепу та ін. козацьку старшину. Подає він також різні епізоди з життя України і хід воєнних подій, м. ін. про рухи польських і козацьких військ на Правобережжі, акцію Палія під Білою Церквою, Немировом та ін.

Про спосіб поведінки російських військ на Україні під датою 9 липня 1884 р. пише:

«Прибули солдати (москалі) з Орла... Вони повідомили, що післані з різних міст і сіл України. Їх післали (московська команда) без копійки грошей, але з наказом обсадити обидва береги Дніпра, щоби перешкодити переходові людей до Запорозького Війська і підвозі туди усяких припасів та не дозволяти запорожцям торгувати на Дніпрі рибою або чим-небудь іншим, що, розуміється, не могло подобатися цим козакам».

Під датою 27 червня 1684 р. описує похорон стародубського полковника Симеона, старшого сина гетьмана Самойловича.

«27 червня тіло покійного перевезене на човні на цей бік Дніпра, де брати покійного і полковники разом з іншими особами вийшли назустріч домовині й супроводили її до Хрещатицького взвозу, і тут очікували їх архімандрит і парохи з іншим духовенством. При цьому було також на варті 800 мушкетерів з 8 прапорами, по чотири на кожному боці, поміж котрих похід рушив до печерської церкви, де після служби божої спочатку була виголошена проповідь, після того відслужена панахида, потім небіжчика поховали поруч із тілом його сестри. Сина помершого, років 4, що помер незадовго перед тим, привезли разом з батьком і поховали одночасно з ним. Каштелянин разом з полковниками та іншою старшиною були присутні на панахиді покійника. Відпровадивши тіло до самої могили, вони потім пішли до будинку гетьмана, де був поминальний обід».

Цікаві відомості про події на Україні за часів Самойловича подають також листи голландського резидента в Москві **І. В. Фон Келлера** до свого уряду в рр. 1677—1679. Нашу землю він не називає інакше, як Україною, козаків — українськими, Київ — столицею України, та згадує про намір Туреччини створити Українське герцогство. Про події в червні 1679 р. він пише, що найдужче й найголовніше українське місто Київ — «тепер стає неначе молода, що до неї сватаються турки, татари й тутешні каваліри, і з обох боків шаблі радісно блищатимуть» (лист посла з 4.VI.1679.). Про запорозьких козаків посол пише, що «з них краса козацької нації», тому перед ними запобігають і Туреччина, і Московщина (лист з 18.VI.1679).

A. Tyler у книжці про українських козаків, виданій в Единбурзі в р. 1685, пише: «Україна — це край, населений свободолюбною нацією

козаків... Козаки України дуже люблять свободу і не зносять нічийного ярма».

В другій половині XVII ст. з'являється вже чимало різних подорожніх книжок — щось подібне до сучасних туристичних провідників, які нерідко згадують також і Україну.

Один з таких провідників є «Cyaneae», видана в німецькій мові в Аугсбурзі в 1687 р. Тут. крім описів міст України, різних легенд, історичних відомостей, інформацій про українських козаків та ін., знаходимо також рідкісні гравюри фортеці Кодака, міст — Перекопа, Очакова, Білгорода (Акермана), Кам'янця, Терехтемирова, а також рисунки з флори і фауни України.

«На Дніпрі,— читаємо в «Cyaneae»,— на численних островах живуть козаки, що мають також свої осідки, доми і землю в Київській і Брацлавській окрузі. Є вони частинно грецької релігії, добрі вояки, багато клопоту завдали туркам на Чорному морі, тому що з ними граничили... Вони погорджують усім, навіть власною смертю... За короля Стефана їхнім визначним вождем, що є великим героєм, був Підкова. Він робив своїм ворогам немалі шкоди. Козаки вживають малі човни-кораблі, у яких могло сидіти 60 чоловік досить забезпечених харчами, котрими їздили по Чорному морі,— часами захоплюючи містечка і села коло Цареграда...»

Про гетьмана Б. Хмельницького читаємо, що «був це досвідчений і вчений вояк. Після перемоги під Корсунем він приєднав до повстання проти поляків селян і татар та вивів у поле 20000 війська...»

Наприкінці зазначено, що перед часом козаки вживали легку зброю і тому їх названо «скорими». Тепер вони мають всі воєнні прилади (озброєння).

«Cyaneae» розрізняє українських козаків від донських козаків, коли пише: «В Москві (Московщині) є теж козаки, які живуть над річкою Доном і від цього мають назву...»

З окремих українських міст говориться в «Cyaneae» про Очаків, Терехтемирів, Білгород, Кам'янець, Київ, Черкаси, Перекоп, також про Крим.

«Замок Терехтемирів з околицею лежить коло 20 годин нижче Києва», де козацька старшина «має осідок, а також магазини і військове озброєння».

«Очаків... це визначна твердиня татар. Море оточує твердиню від півночі до сходу і має коло 20 нім. миль завширшки».

«Угорі на північ по Дністру лежать на Поділлі дуже міцні міста й замки, серед яких найбільшим є Кам'янець, званий Подільським. Був заснований дакійцями (!), а укріплений за короля Зигмунта». Далі оповідається відома легенда, що коли в 1621 році турецький султан підійшов до Кам'янця та запитав місцевих людей:

— Хто так міцно укріпив недоступний Кам'янець?

— Бог це зробив! — була відповідь.

— То нехай Бог його і здобуває! — сказав на це Осман.

X. ДОБА МАЗЕПИ

Доба Мазепи, а особливо похід шведського війська через Україну й полтавська трагедія, викликала цілу низку спогадів, реляцій і ділових пресових та дипломатичних звідомлень, у яких не раз з'ясовується справа української державності та відношення України до Московщини. Ця західноєвропейська література величезна, і тут наводимо лише деякі уступи з важніших джерел. Цікаво, що чужинці, які мали можливість бачити та розмовляти з великим гетьманом, писали про його особу з великим признанням і пошаною, а саме, що була це людина освічена, з тонким, проникливим розумом, з великою інтелігенцією, так що «міг говорити з кожним мовою свого співбесідника». З обличчя був «вельми негарний», але при тім стрункий, з блискучими очима, білими делікат-

Фрагменти «Спеціальної карти України» Боплана, 1650 р.

ними руками, з гордим і задумливим поглядом, а понад усе «визначалися у постаті величність і суворість, яку злагіднювала елеганція».

Де **Ля Невіль**, дипломатичний агент французького уряду, що був у Москві 5 місяців 1689 р., у своїх «Записках про Московію» скрізь називає землю нашу Україною, тоді як росіян не інакше, як московинами, а їх землю Московією.

Описуючи ворохобню Голицина проти Петра І в Москві, між іншим, зауважує:

«За увесь час, коли гетьмани вважалися підвладними московському царю, вони ніколи не приїздили до Москви. Але Голицин під претекстом відзначення гетьмана перед царями, а в дійсності зовсім з іншими намірами закликав Мазепу до Москви з 500 особами його вищої старшини. Під час перебування гетьмана в Москві я не міг дістати у москвитян дозволу бачити його і тому кілька разів уночі я, переодягнений, відвідував його...»

Про Московщину Де Ля Невіль пише:

«Московитяни, власне кажучи, справжні варвари, недовірливі, брехливі, жорстокі, розпусні, обжерливі, користолюбні, жебраки й боягузи... Вони до такого ступеня грубі й неосвічені, що без помочі німців, яких у Москві велика сила, не могли б нічого доброго зробити».

Зате про І. Мазепу Де Ля Невіль пише:

«Цей князь з обличчя негарний, але людина дуже освічена і прекрасно говорить латинською мовою. Він родом козак і був на дворі короля Казимира...»

Для характеристики індивідуальності великого гетьмана виняткове значення має опис перебування в Батурині у гетьмана французького дипломата **Жана Балюза**, який у листі кінця 1704 р., що переховується в Паризькій національній бібліотеці (опублікований У. Борщаком), писав:

«... З Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря (Prince) Мазепи, що держить найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку резидує володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надвірну рангу при королі Казимирі. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного й стрункого, при дворі [польському].

Знаючи добре, що найвищі почесті міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їхню молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якнайчемніше, як це належиться його рангу, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдоволення, що його прехристиянська величність має на своїй службі сина його старого приятеля. П. Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім, зітхнувши, процитував:

— Eheu! Fugaces labuntur anni!

Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може ривалізувати й найкращими отцями-єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляє їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською мовою, бо він запевняв мене, що недобре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був навіть на прийнятті в Луврі, коли святкували Піринейський мир (1659). Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі та голландські.

Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і їздець із нього знаменитий.

Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою військовою відвагою й розкішними прийняттями в своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, на протилежність до московців, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Одначе про Корону польську п. Мазепа не заховав, що вона, мовляв, іде, подібно до стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважає його занадто молодим. Що особливо було мені приємне — це почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи його величності [Людовіка XIV], про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазепі, а відповідає, видно, дійсності: в залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці гарний портрет його величності. Там же, але в менш видному місці, я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів...»

Серед яких умов доводилося провадити гетьману І. Мазепі свою державну політику, найкраще свідчить надзвичайно рідкісна книжка Йогана Георга Корба під заголовком «Diarium itineris in Moscoviam Perillustris», видана у Відні коло 1700—1701 р. Й. Г. Корб був на Московщині в роках 1698—1699 як секретар посольства цісаря Леопольда І. Як дуже спостережливий мандрівник, Й. Г. Корб подав докладні відомості зі всіх ділянок московського життя: спосіб правління, військо, адміністрацію,

вдачу і характер московської людності і т. д. Зустрічаємо в книжці також чимало інтересних відомостей про українське військо, різні військові події, а також ряд винятково цінних гравюр укріплень і міст Приозівського краю.

— Безсторонні помічення і заключення Корба, що змальовували Московщину у далеко не привабливих фарбах, не подобалися московському уряду, і за його рішучою інтервенцією при віденському дворі була заборонена продаж книги і не допущена до другого видання. Відтоді «Diarium» Корба став надзвичайним бібліографічним раритетом. Переклади Корба з'явилися на французьку мову в Парижі в 1859 р. і на англійську мову в Лондоні в 1863 р.

Й. Г. Корба найбільше дивували на Московщині судові практики і поводження на них москалів. Для ілюстрації автор оповідає про таку справу: дня 24 липня 1698 р. сталося на вулиці в Москві якесь непорозуміння поміж слугами посла і москвичами. Тоді москалі найняли за невелику суму свідків, які брехливо свідчили на суді, ніби ці слуги рубали людей мечами. «Коли це обманство очевидно було виявлене більш правдивим свідченням, ми не могли надивуватися зіпсуттям звичаїв цього народу і повною відсутністю в них кар на обридливу звичку до брехні і фальшивого свідчення. Серед москалів завжди і скрізь можна знайти фальшивих свідків, бо до тої міри здеморалізовані в них поняття, що штука обманювати вважається майже ознакою високого розуму». Не менш характеристичний випадок був у Москві, записаний секретарем посольства під датою 5 і 6 липня 1699 р.:

«Московський купець вимагав від одного німця 4 карбованці, котрі той був йому винен за куплені у нього товари; коли німець почав говорити, що він стільки не боргує, то москаль старався доводити свою правдивість, брехливо призиваючи у свої свідки всі сили неба і пекла. Тоді німець пропонував москалю присягнути для вирішення справи, і той негайно увійшов у найближчу церкву і брехливо зложив вимагану присягу. А трохи згодом сам признавався, що німець йому був винен не 4, а лише 2 крб., а решту 2 крб. винен йому інший чоловік... Така святість присяги, така чесність перед Богом; призивати ім'я його всує у цього народу уважається зовсім не безчесним!»

Про військо московське читаємо у Корба таке:

«Природа створила більшість москвитян такими варварами, що вони не теплять героїчності, яку приносять чужинці».

«У жовнірів Московії є у звичці жорстоко і зовсім самовільно, без поваги до осіб або обставин бити затриманих п'ястуком, рушницею і палицями і, запхавши їх у найгірший кут, всякими способами катувати. Особливо поводяться вони так з багатими, котрим без стиду заявляють, що кінця їх биття не буде раніш, ніж ті виплатять певну суму грошей; б'ють кожного, чи йде він під багнетами добровільно чи насильно».

Про саме московське військо Корб каже, що воно б'ється лише зі страху перед царськими карами і не знає почуття власної гідності і хоробрості: «Московини не знають, що в людині є якийсь божеський вогник, завдяки котрому хоробрість скеровує його похвальне почуття власної гідності до увінчаної слави, без огляду на саму смерть і рани». Поза тим, московське військо дуже швидко піддається паніці, кидає зброю і без застережень віддається ворогові.

Те саме читаємо у Корба і про московський нарід: вони слухаються царя не через свідомість, а лише своє рабство.

«Нарід неосвічений, мають в'ялий і тупий розум».

«Московит цінить дружбу по вигоді».

В проханні до царя москалі мусять підписуватися зменшеними іменами, наприклад, замість Яків — Якушка, конче добавляючи при цьому «холоп» і «подлѣйшій і презрѣннѣйшій рабъ»... Далі Корб подає слова іншого подорожника — чужинця Барклая, котрий писав:

«Навіть у турків нема такого пониження і такого огидного раболюбства перед скіпетром своїх Оттоманів... У них (московитів) нема

ніякого стиду перед брехнею, ніякого збентеження перед відкриттям обману. З цієї країни до такої міри викинене зерно дійсного добродійства, що самий злочин має славу добродійства».

Багато місця присвячує Й. Корб військовому повстанню «стрільців» проти царя Петра I в кінці 1698 і поч. 1699 р. Автор описує нечувано жорстокі катування повстанців, коли їх били до смерті, смажили на вогні, колесували, відрізали носи і вуха, видирали ніздрі, садовили на коли і т. д.

«Дня 27 жовтня (1698 р.) цар наказав своїм вельможам і полковникам, що кожний з них мусить власноручно відрубати кілька голів стрільцям. «Сам цар, сидячи у кріслі, дивився сухими очима на всю цю таку жахливу трагедію і забиття стількох людей, обурюючись лише тим, що багато з бояр приступали до цих незвичних обов'язків з дрижачими руками... Було тоді страчено 300 стрільців!»

Під датою 4 лютого 1699 р. Корб оповідає, як урядовці одного посольства, бажаючи побачити московські в'язниці і катування в них, відправились у Преображенське (передмістя Москви). «Оглянувши різні в'язниці з ув'язненими, рушили вони туди, де найбільші зойки свідчили про найбільш жахливі муки. Дрижачи від жаху, обійшли вони три в'язниці, але зловісні зойки і нечувано жахливий стогін змусили їх подивитися на жорстокості, які діялися у четвертій будові. Як лише увійшли туди, миттю хотіли покинути це приміщення, бо зі здивуванням побачили там царя і бояр...» Ледве втекли звідтам, бо «цар і бояри були дуже невдоволені, що чужинці застукали їх при такому занятті...»

Про українське військо Й. Г. Корб подає таку загальну характеристику:

«Важливим скріпленням для царських (військових) сил є козаки. Московити схиляють їх на свій бік щорічними подарунками і стараються втримати їхню вірність найщедрішими обіцянками, щоби вони (козаки) не задумували перейти до поляків, бо разом зі своїм переходом вони можуть забрати з собою цілий нерв московського війська; цей нарід (козаки) сильний і перевищує московитів і військовим умінням, і хоробрістю».

Поза тим, Й. Корб подає різні відомості про війну з Турками під Очаковом, Білгородом (Акерманом), Перекопом, на о. Тавані та ін., скрізь зазначаючи, що поруч московського війська були козаки під «проводом козацького вождя Мазепи». Також автор добре розрізняє територію України (Ukraine) і Московщини (Moscovia, Russia).

Серед ілюстрацій у книзі Й. Корба бачимо прекрасні гравюри міст і укріплень: Азова, Павлопіля (Civitas Cossacorum Paulopolis), Мінса, Таганрога, крім того, мапи і плани гирла Дону, Таганрога, Озівського моря тощо.

Декілька рисунків укріплень і фортець були лише проектами і ніколи пізніше не були здійснені, але залишаються цінним свідченням про тогочасну інженерську військову техніку.

Й. Г. Корб, вертаючись з Московщини через Литву, пише:

«Дня 31 серпня (1699 р.) ми виступили до меж Мазовії. Це небезпечний нарід; він дивиться на інших зі злодійською жадобою та відомий нічними грабунками і розбоями».

В місячнику «Europoische Fama», що виходив у Лейпцігу і був поширений при королівських дворах та читаний вищими державними мужами Західної Європи, у виданні за 1704 р., що був перевиданий також в 1706 році, багато уваги присвячено гетьманові І. Мазепі, з доданням навіть його портрета. Про українських козаків читаємо, що вони «стоять під командою їхнього вождя Мазепи, котрий, завдяки своїй спритності і великому військовому досвіду, має у світі вже велику славу». Переказуючи біографію Мазепи, «Europoische Fama» інформує, що він «був народжений при польському королівському дворі і, придивляючись до свар поміж королем і шляхтою, «Мазепа, як хитра голова, мав найкращу нагоду вивчити при цьому дуже важний державний устрій і використати все в майбутній потребі». «При польському полководцеві так добре грав свою роль, що цей доручив йому важливі справи — посольство до

Фрагмент карти Гоммана. Початок XVIII ст.

татарського хана, якого приязнь була тоді дуже потрібна. Мазепа добре все виконав і при своєму повороті був затриманий козаками, але з цим полоном сталося його велике щастя. Властиво, не можна точно сказати, чи він добровільно, чи примушений був рішитися постійно залишитись при цьому народі, але прецінь відомо, що він при козацькому вождеві Івані Самойловичеві був менше-більше так, як спершу при польському дворі, на становищі таємного секретаря й камергера, які в цьому випадку найважливіші і можуть бути добре поєднані в одній особі. При цьому відзначався Мазепа не тільки розумом, але також у війні хоробрістю і тому був спочатку генерал-лейтенантом, а пізніше, коли Самойлович мав досить причин для своєї демісії, зайняв його місце як вождь. В цій ролі (гетьмана) старався він укріпити кордони проти татар і побудував Самару. Наступного року був коло Перекопу оточений, але не переможений. Бо хоч московський вождь князь Голицин розпоряджав армією, що складалася з більш як 50000 людей, то він все-таки дав намовитися турками й французами на таку нечувану зраду, що не тільки добровільно перед цією місцевістю змарнував час і кошти, але також при відступі, що слідував після цього, знищив головну частину свого війська через спричинену ним самим пожежу в густих степах; все це хитрий Мазепа добре доглянув і своєю дипломатичною мовою (хистом) порізнив цього Голицина з його людьми і випер його з краю...»

В добу Мазепи у Західній Європі з'являлося чимало брошур, листків, летючок сатиричного змісту в формі п'єс, діалогів і т. ін., в котрих плямували московську тиранію, осмішували «реформи» Петра I та писали памфлети про його манію величності. У всіх цих виданнях Росію називали не інакше, як Московія, тоді як наша земля фігурувала звичайно під назвою Україна. Серед дійових осіб нерідко виступає в алегоричній формі Україна або український козак.

Одна з таких брошур має заголовок: Morphei Moscovitische Schau-Bühne, oder traumenden Rationis Status Guriose und Politische Schwätz-gesichter über den gegenwärtigen Statum Moscau. Herausgegeben von Iriniphilo Nugaeserio Freymund». Видано в 1691 р. без зазначення друкарні і місця друку, а сам автор — Freymund — псевдонім. Дія відбувається в Данцігу, в одному з його готелів, де збирається велике товариство, що починає

широку дискусію про московського царя Петра І та його політику й поведінку. Головними диспутантами виступають: польський шляхтич, московський боярин, священик з Угорщини, венеціанський купець, **український козак** і молодий німець зі своїм учителем; нарешті «Ratio Status» — це алегорична жіноча постать, що підслухує цілу розмову. Виявляється, що сторону московського царя тримає лише одинокий московський боярин, обороняючи його проти нападів. Зате всі інші — ціле товариство, включаючи сюди й українського козака, гостро осуджують поведінку московського тирана.

З часів шведського походу на Україну один з найцікавіших мемуарів належить Даниїлу Крманну (1663—1740). З походження словак, був він висланником лютеран до шведського короля Карла XII та їхав з рекомендацією семигородського князя.

Д. Крманн виїхав з Пряшева дня 14 травня 1708 р. до Польщі та їхав через Бардіїв, Санч, Сандомир, Пулави, Варшаву, Веремію, Кенігсберг, звідти через Литву і Вільну прибув до Могилева на Дніпрі, де недалеко від міста був уперше прийнятий Карлом XII. Далі разом з двором короля перебув цілий похід шведських і українських військ через Україну, був під Полтавою і після трагічного бою повертав разом з військом через Бендери, Молдавію і Мармарош та дня 5 вересня 1709 р. був уже в Мукачеві на Карпатській Україні. Д. Крманн залишив опис цієї подорожі під заголовком: «Historia ablegationis dni superintendentis Danielis Krmann et dni Samuelis Rohorszky ad regem Svecial Caralum XII...» видана мадьярською Академією наук в «Monumenta Hungariae historica, seriptores» (Будапешт, 1894, т. XXXIII). Д. Крманн разом з С. Погорським дістали від Карла XII 20000 талярів на Пряшівську євангелицьку колегію, крім того, 1000 тал. на дорогу. Тому не дивно, що посли з великим узнанням говорять про шведів та перейняли від них усі погляди на тогочасні події. Між іншим, у деяких шведських старшин існував погляд, що одною з причин шведської поразки був хибно вибраний шлях через Україну, що сталося, мовляв, на заклик гетьмана І. Мазепи. Тоді як знаємо з певних джерел, що І. Мазепа був невдоволений раптовою зміною маршу шведських військ через Україну. Деякі шведи були також невдоволені замалою поміччю українських військ. Все це перейняв безкритично Д. Крманн, тому назагал ставиться до гетьмана І. Мазепи і козаків неприхильно, з недовір'ям. Почувши різні небилиці про українців, у своїй релігійній засліпленості негативно ставиться до всього, що є православної віри, хоч жадних фактів не подає.

По приході Карла XII на Україну, дня 8 листопада 1708 р. в Гірках на Десні, як пише Д. Крманн, «злучився зі шведами козацький вождь Іван Мазепа з невеликим відділом легко озброєних козаків».

Про самого гетьмана словацький посол пише: «Муж літами понад сімдесятку, з суворим обличчям, уложеним на козацький звичай, учений в латинській, польській і руській мові, власник великих достатків».

Про перехід Мазепи до шведів пише, що гетьман «скликав коло 30 полковників, яких мав за вірніших, предложив їм питання, що треба чинити і з ким хочуть лучитися: цар порушив багато їхніх вольностей, накидаючи московські залоги на Україні, забираючи щороку певну кількість коней, відмовляючи козакам приналежну платню, відриваючи вже три роки від України три полки; тим часом шведський король живе дуже далеко, і від нього нема небезпеки для їхніх вольностей, навіть можна надіятися їх прибільшення; він дуже вірний своєму королівському слову, не покине їх, як віддадуться під його владу, досі все перемагав, а то тому, що за ним справедливість і божа поміч; гетьман уже над гробом, та хоче ще покласти свої сили і кров за добро своєї України. Всі присутні однодумно згодилися на план гетьмана, заприсягли тайну і розійшлися».

Територію України автор окреслює, що вона «починається на Волині і Поділлі і розтягається аж до Дніпра, звідси вибігає до Смоленського князівства через Сіверщину понад 180 польських миль довжини».

Цікавий опис Крманна аудієнції та обіду у короля для гетьмана

Фрагмент карти, виданої Кристофором Вайгелем 1712—1724 рр.

І. Мазепи: «Прийшов (І. Мазепа) до короля з невеликою військовою дружиною, що несла замість хоругви довгу жердку; вершок її був прикрашений золоченою вороною і величезним кінським хвостом. Це була княжа хоругов, інші були менші, почасти з короною, почасти з китайки, що на ній був знак хреста, без хвостів. Після аудієнції сидів при столі з королем, що займав сам-один бік довгого стола; з другого боку по правій королеві сидів Мазепа зі своїми достойниками, може, десятьма, з-поміж них сестринець Мазепи, польний маршал Войнаровський, по лівім боці (короля), навпроти Мазепи. Обід тривав ледве годину, король не говорив жодного слова, вони ж між собою підносили легкий гомін кілька разів. Було багато шведських достойників, що були цікаві побачити Мазепу. По обіді король велів собі принести ту Мазепину хоругву, заінтересований новиною, а Мазепа пішов до свого війська в сусідстві, де зібралося повно шведів».

Про відношення українського населення до шведів і Мазепи може служити така нотатка: «Дня 17 листопада йшли (шведське і українське військо) через Райгород і Лукнів. В останньому селі жителі вийшли наперед і подали гетьманові і королеві хліб-сіль, рибу, мед і сир. Король дивувався звичаєві, приймав ласкаво дари, на очах селян ломив хліб, їв і куштував інші дарунки».

Цілий похід через Україну, шляхом на Батурин, Ромни, Гадяч, припав на місяці листопад — лютий під час страшенних морозів, від чого, як пише автор, гинуло багато шведських вояків і коней та нищилася зброя і припаси.

Автор був свідком, коли дня 6 квітня 1709 р. прибули до шведів і гетьмана Мазепи запорожці на чолі зі своїм кошовим Гордієнком та були прийняті у Карла XII: «Запорозький отаман з товариством став перед королем: промовив до нього і зложив присягу вірності. Король відповів через свого комісара Солдана, що знав українську мову. Потім кожний із запорожців за порядком похилявся низько перед королем, буцімто падали до його ніг. По годині відійшли від короля до гетьмана Мазепи. Цей приймав щедро старшину, а король гостив решту: бенкетували три дні».

Посли Крманн і Погорський, будучи на Україні, робили заходи, щоби повернутися додому через Чорноморські степи, одначе це було річчю

нелегкою. Дня 7 квітня посли одержали від гетьмана Мазепи охоронну грамоту і рушили в дорогу через степи. Грамоту гетьмана подає автор латинкою, точно притримуючись оригіналу для того, «щоб було видно, як у багатьох словах близька мова листа до рідної (словацько-чеської) мови». Їхали посли в супроводі відділу волохів і 15 козаків; був з ними також один козацький полковник, висланий до татарського хана. По прибутті до Санжарів запорожці прийняли подорожніх з почестями. Але далі посли не поїхали, бо за Дніпром було небезпечно, і запорожці не ручили за щасливий перехід. Посли мусили вертати до шведського обозу, і це також наставило Крманна неприхильно до козаків.

Під час облоги Полтави, яка тривала довгий час, автор оповідає, що шведи дуже терпіли від голоду і різних нестатків. Страшенно докучали також мухи, які у велику спеку під час війни розмножилися так, що літали цілими хмарами. В будинках вони покривали усі стіни й стелі, а часами зі стель звисали начебто роями аж до висоти людей. М'ясо можна було переховувати лише два дні, бо воно швидко псувалося, бракувало хліба «і навіть горілки», котрої на Україні завжди було подостатку та коштувала дешево.

Коли дня 2 липня шведи і козаки шикувалися до генерального бою під Полтавою, Крманн записує: «Повернули ми до татар, усталених на полях проти північних воріт Полтави, і тут побачили ми гетьмана Мазепу, що їхав на прекраснім (generosissimo) коні: він у пишнім уборі виїхав був рано до битви; король його похвалив, але велів йти до багажів, щоб шанував своє життя, коли й так здоров'я слабе» (ст. 553).

Про саму трагічну битву під Полтавою дня 8 липня автор пише лише те, що сам бачив і що йому оповідали, тому цей опис надто фрагментарний. Бажаючи побачити бій, автор поїхав на коні у напрямку постою короля. Випадково «знайшовся я аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорозькі козаки і котре було справді найбільш небезпечне, бо ворог легкої зброї напирав на нього».

При відступі переправлених через Дніпро було 2000 шведів і стільки ж мазепинських і запорозьких козаків, як це пише Крманн, хоч вступило на Україну 18000 шведського війська і до них долучилося коло 6000 українського війська, що мусили під Полтавою виступати проти 50000 московського війська! Між найзнатнішою козацькою старшиною, що перейшли на Правобережжя, автор згадує, крім Мазепи, Войнаровського, секретаря гетьмана (Орлика) з жінкою і кошового (Гордієнка).

Під час переправи через Бог, коли частина війська не встигла переправитися на правий бік, а настигла московська погоня, дня 18 липня «мало згинути 500 вояків, між ними козаки, знаючи добре, що не буде їм помилування, опиралися всіма способами і боронилися аж до загину» (с. 577)...

Про події в Бендерах, між іншим, пише, що 16 серпня прибув Мейєфельт з умовами згоди від царя, а за ним царські посли, «між ними Скоропадський, полковник стародубський, вибраний на місце гетьмана Мазепи по його прилученні до шведів». Скоропадський, як переказували Крманнові, оправдовувався перед Мазепою за те, що прийняв титул гетьмана, пропонований царем; обіцяв бути вірним своєму гетьманові і привести йому збунтованих козаків, як тільки прийде корисна нагода».

Вертався посол Крманн з Бендер на Пряшівщину через Ясси, Сучаву, Кімполунг, Сигіт і дня 5 вересня 1709 р., як зазначено вгорі, прибув до Мукачева.

З інших описів сучасників походу Карла XII збереглося кілька «Дневників» шведських старшин, опублікованих шведами під назвою «Дневники каролінських вояків» («Karolinska Krigares Dagbocker, Lund, 1907).

Далі буде

ПЕТРО ТУЛИЗИК

ЖИТТЄДАЙНИЙ ЖВАНЧИК

Із спогадів про Володимира Бабляка

Бувають щасливці, до яких визнання і слава приходять ще в ранній юності. Володимир Бабляк в українську літературу ввійшов уже немолодою людиною. Поки досяг заповітної мети, то й голова побіліла. Збірка-первістка його оповідань «З пісень життя» побачила світ 1958 року. Тобто через двадцять літ після надрукування першого довоєнного оповідання «Анничка-мрійниця». Проте це зовсім не означає, що коли не друкувався, то нічого не писав. Навпаки, весь цей довгий шлях Бабляк, поєднуючи нелегку роботу газетяра з добровільним заняттям художньою творчістю, потай невтомно шукав себе в літературі, вивіряючи, теж потай, своє перо. Пожадливо самонавчався. Одночасно, начеб той Парсіфаль, накопичував цілі стоси белетристичних начерків. Невипадково, що слідом за книжкою «З пісень життя» одразу видрукувано першу книгу роману «Вишневий сад». Відтак протягом наступних чотирьох років — усю трилогію. На цей же період припадає видання збірок оповідань «Літопис горбатої ниви» та «Дорога до любові». А трохи згодом — роман земляцьких бувалиць «Жванчик». Оце, власне, і весь Бабляків основний доробок. Однак про талант і значення письменника судять не з того, скільки він написав, головне — як написав і про що. Відомий літературознавець і критик Іван Дзюба благословив Бабляка як автора своєрідного і самобутнього. Його твори видано в Росії, в ряді зарубіжних країн.

За романом «Жванчик» на Київській кіностудії імені О. Довженка знято фільм «Новосілля», що з успіхом обійшов екрани країни. Трилогія «Вишневий сад» побачила своє сценічне втілення у п'єсі «Червоні троянди», написаній К. Артеменком і В. Бєляєвим. Що ж, у доброї справи крила широкі. І не кожному, хто зумів сісти в золоте сідло Пегаса, випадає на долю така удача.

Володимир Бабляк із синівською любов'ю відтворив повнокровні образи наших сучасників, здебільшого людей селянської праці. Склав хвалу рукам, що пахнуть хлібом. Сповідуючи відповідальність митця перед народом, не розмінювався на дріб'язковість, не опускався до натуралізму. І за це його полюбив масовий читач. «Я запеклий противник так званих жанрових картинок, котрих можна назбирати повну писану торбу, мов принесених від зайця. З ними моє перо не в ладах, бо на стовповій дорозі вони баласт. Та й підстроюватись під міщанськіниці уподобання та інстинкти обивателів — щонайменше гидко, пошло. Є ще щось і святе!» Володимир Бабляк до кінця був вірний своєму принципові.

I

Село Великий Жванчик, що завдяки Бабляkові стало відомим далеко за межами Хмельниччини, стоїть за двадцять п'ять кілометрів од Старої Ушиці на Дністрі і кілометрів за сорок навпростець від міста Кам'янця-Подільського. Таке ж, як усі подільсько-подністровські села. Таке, але трішечки, може, й не таке. Від інших воно відрізняється тим, що до революції у Жванчику в сільській волості писарював батько військового і державного діяча, першого наркома освіти УРСР В. П. Затонського, а сам майбутній народний комісар із сусіднього Лисця бігав до жванчицької школи. І ще тим, що в цій школі навчався легендарний герой громадянської війни, червоний командир шахтарської Стальної дивізії Дмитро Жлоба — про його хоробрість у нас і досі зберігається не одна притча. Через Жванчик з Новоушиччини топтав стежку письменник Юрій Смолич, тоді кам'янецький гімназист. Пізніше він згадає про це у книжках «Наші тайни» і «Вісімнадцятилітні». Перед війною в жванчицькій десятирічці учителював М. С. Майдан, якого за виявлену хоробрість при форсуванні річки Німан удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років у селі діяло комсомольське антифашистське підпілля, яким, утікши з ворожого полону, керував лейтенант Червоної Армії Андрій Римарчук, потім він командував об'єднаним партизанським загоном імені Щорса. При визволенні Жванчика від гітлерівських загарбників у березні 1944-го в нерівному бою загинув росіянин із Воронежа капітан Радянської Армії Микола Рашевський. Тепер у нас його іменем названо нову вулицю. (До речі, у романі «Жванчик» Рашевському автор відвів цілий розділ, а Андрій Римарчук згадується в зачині «Поклику»). Із Жванчика вийшли десятки вчителів, агрономів, медиків, інженерів... Нарешті, Великий Жванчик на своєму хлібі зростив свого письменника. У нас про Бабляка тільки так і говорять із гордістю: «Наш письменник».

У цьому звичайному і трішки незвичайному селі 18 квітня 1916 року й народився Володимир Самійлович Бабляк.

Обидва ми мешкали на одній вулиці, через п'яту хату: я від Рущака, а Володя від свого талісмана — улюбленої Соколецької криниці, яку він з такою любов'ю оспівав у своїх творах.

Виховувався-виростав Володя в інтелігентній родині. Батько Самійло Митрофанович

учителював, він був корінний жванчанин, а мати Віра Григорівна уродженка наддністрянського хутірця Бучачі з сім'ї Михайловських. Володі не виповнилось і трьох років, як від нещасного випадку помер батько. Залишившись напівсиротою, неповнолітній хлопчина сьорбнув чимало лиха. У середині 30-х років через кладовище, де був похований батько, проклали шосе, хоча поруч пролягала грунтова, яку можна було замостити. Та ні — поглумилися над пам'яттю. Стежки до могил заросли бур'янами, а потім щезли з лиця землі і самі гробки.

— От йолопи! — з такої наруги гнівався Бабляк-син. — Так познущатися з предків...

Згодом не раз згадував цей біль душі і мимоволі припускав: «А чи не є новела «Матей Розмарина» даниною синівської пам'яті рідному батькові? І чи не замість знесеної батькової могили волею письменника Розмарина насипав нову — високу, наче степову, козацьку?..»

Володя багато читав. І розмови його часто зводились до книжок.

— Оце вчора закінчив Коцюбинського. «Фата моргана», оповідання,— похвалився він одного разу. — Яка в нього мова — не одірвешся! Рекомендую неодмінно прочитати, не пошкодуєш.

— Але де взяти?

— Завтра принесу до школи — позичу тобі. В нас домашня бібліотечка.

І приносив ретельно загорнутий у газету томик. Володя, як старшокласник, носив підручники і зошити в руках. А ми, дрібнота, в торбинках з грубого домотканого полотна; у Жванчику на торбину ще казали «сіменька». В той злиденний час навіть вчителі портфелів не мали. А коли хто й обзаводився, то вважалося це за неабияку розкіш.

— На,— давав мені на перерві книжечку, причому з такою урочистістю, наче вручав найкоштовнішу річ. — Йно, Петрику, дивись — не помарай. Книжки треба шанувати.

Галасливе учнівське товариство пустує, грається в сніжки, крутить колесо, тобто снігову ковзанку-карусель, а Володя тримається скромно, непомітно, якось сором'язливо. Тихіше води, нижче трави. Бувало, хтось летить птахом на ковзанах, а Бабляк довго дивиться йому вслід — у ясно-карих очах промениться прихована задума. Про що він замріювався — про життя-буття, дерева, синє небо?.. — було відомо тільки йому. Ще з тієї давньої незабуді визрівав він поетом, хоч і в прозі.

Закінчивши сім класів, Володя вступив до восьмого у сусідньому селі Приворотті, що за сім кілометрів од нашого. (По війні його перейменували в Подільське, бо в укрупненому Кам'янець-Подільському районі виявилось двоє Привороть). Ходив туди пішки. Можна собі уявити, в що обходилось те навчання. Вранці в будь-яку погоду — в дощ, хурделицю, мороз — треба було подолати «одинадцятим номером» ту відстань, щоб встигнути на дев'яту годину на уроки. І так три роки. (Згодом десятирічку відкрили і у Великому Жванчику).

Щоб з нашого села потрапити до Привороття, під лісом доводилось переходити Приворотський яр. Це про нього легенди-поголоски він відтворив у романі «Жванчик». Далебі, небайдуже топтав ту довгу-предовгу стежку!

— На приворотській «бурсі» й закінчились мої науки,— віджартовувався Бабляк, коли заходило про освіту. — Відтак моїм постійним вузом стало саме життя. Треба було самому на папу заробляти.

Сільський цнотливий хлопець пішов до колгоспу. Працював замісником (так у Жванчику називають обліковців) бригадира, заміщав його, коли той хворів абощо. Життя хлібороба він бачив увіч — і кращих курсів, ліпшої школи для майбутнього письменника не потрібно було.

У колгоспі він пропрацював років зо два. А то якось здибую його, а він хвалиться:

— Я вже, Петрику, в Миньківцях роблю.

— Е? — зрадів я за товариша. — Бухгалтером у МТС?

— Ти вгадав, що в МТС, та не бухгалтером. Цифроїд з мене не тойво.— вжив він власне наше подільське слівце. — В політвідділівській газеті інструктором-масовиком улаштувався. Заманув мене Толя Гжибовський, він на посаді літраба.

— О! То ти допіру поважний чоловік, Володю. Хоча б не наврочити.

Володя був у новому, з голочки, чорному костюмі. Біла батистова сорочка з розстебнутим коміром. (Бабляк, як і більшість жванчицьких, не франтував і зодягався просто, хоча й елегантно. Галстук, як і капелюх, почав носити по тому, як став письменником, і то задля урочистої обстановки, щоб на люди вийти пристойно). На ногах до блиску начищені черевики, але з нальотом сірого дорожнього пилу. Руда бежева кепка злегка зсунута на лоба. Зросту середнього, стрункий, ставний. Рум'янощокий. На великі ясно-карі очі трохи нависали вії. Я дивився з неприхованим благоговінням — переді мною стояв працівник районної газети; не просто службовець, а трибун, командир громадської думки. Його заняття здавалось мені божественним. Магічне ж друковане слово, магічне!

— Від усієї душі поздоровляю!

Заздрісно простягнув йому руку, потис.

— Дякую. Я сьогодні в Жванчику у відрядженні, заразом додому заскочу. А ти давай пиши нам дописи,— запропонував Володя, від чого мені аж ніби в грудях потепліло. — Будеш нашим сількором. Дописи можеш підписувати власним прізвищем або видуманим — псевдонімом. Бо критику хоч визнають, але ніхто її не любить. То щоб не мстили тобі, хай шукають якогось там Гаврила Макогона або Івана Терлицю. Тільки правду тни. Чекай, вишлю тобі анкету. Заповниш і надішлеш назад до редакції. Домовились, Петрусю?

Отак і завербував мене.

Додому Володя навідувався щонеділі. До Жванчика добирався майже щораз піхтурою. Бо транспорту тоді було обмаль. Навіть велосипед вважався розкішшю. А коли підвода й привозила з села молоко на завод, то, захопивши у райцентрі пошту, вертала назад зарання, коли він у поті чола ще працював над підготовкою матеріалів до наступного номера або й того, що виходив. Дорога ж пролягала далека і нелегка — близько двадцяти кілометрів шляху, на котрому ще треба подолати дві гори та глибокий Городиський яр. Щоб не запізнитись на роботу, в понеділок домашні будили Володю о п'ятій годині ранку. І він, прихопивши такі-сякі пожитки, знову чимчикував у район. Назавжди запам'ятаються ті журналістські світанки! І чи не тому вони такі чарівні і яскраво живі в його творах?

В. Бабляк з односельцями (другий зліва)

— Находилися ми, братчику, за свій вік! — неодноразово повторював Бабляк, коли згадувались і кореспондентські дороги, і дороги війни. — А тепер навіть баба Січкариха до церкви і та пішки не дибає — подавай їй «антобуса» або «тасі».

— Благами цивілізації треба користуватись.

— А взагалі ти маєш рацію,— підхоплював Володимир. — І відкрию тобі секрет: сам мрію про машину.

Ця мрія здійсниться через чверть століття, а поки що... До неділі я старався щось підготувати до газети і передати особисто Володимиром. Заносив йому додому, і він завжди був радий. Розпитував про шкільні справи, що читаю. А його мати Віра Григорівна, з підстриженим кучерявим волоссям, палячи куповану цигарку-калюську, про яку потім Бабляк згадає в романі «Жванчик», пригощала мене пахучо-коричневим чаєм вприкуску з грудочкою цукру, частувала яблуками чи горіхами.

Як журналіста, що подавав надію, Бабляка з району взяли до редакції кам'янець-подільської обласної газети «Червоний кордон». На той час вправних газетярів було не так густо — на кожну здібну людину просто-таки полювали. Працював він там лі грабом у відділі сільського господарства. Частенько писав зарисовки про трудівників колгоспного села. Особливо ж відзначався живинкою і претендував на художність його нарис про ланку п'ятисотенниць — подільських послідовниць Марії Демченко — «На буряках».

Володя залучив мене сількором і «Червоного кордону»:

— Я знаю, що ти мене не підведеш і редакції свиню не підсунеш. А саме на листах наш брат найбільше горить. Бо буває, що нечистою рукою вони пишуться.

Якось біля Гончара — звідси у районному містечку Дунаївцях починається дорога на Великий Жванчик — я несподівано зустрівся з Бабляком.

— О! Петрусь! Ти чого тут? Добридень.

— Добридень. Треба було дещо для малювання дістати. А ти яким вітром?

— В гості. З Кам'янця сюди, пританцьовуючи, в кузові доїхав, а ось де — стоп! Змерз, як цуцик. Наверху на відкритій машині дме, аж свище. Будь воно неладне!

Він хукав у закляклі долоні, пристукував ногами. Був же у черевиках, демісезонному пальті, шапці-вушанці, а зверху в плащ-накидці без рукавів, але з каптуром. Обіч на снігу стояла його невеличка валіза. Я теж був зодягнутий легко, та не закоцюб лиш тому, що не постійкував. На будь-який попутній транспорт сподіватись було дарма. Тож хочеш не хочеш, а чвалай.

— Мені просто повезло,— наддавав ходи Володимир, щоб трохи зігрітися. — Вдвох не так скучно, і головне, що стрівся не з кимсь іншим, а з тобою.

Слово за словом — вже й Голозубинці. Половина путі. Правда, ноги в мене боліли все дужче й дужче, але я про це мовчав і старався не відставати. Сонце за розривами синьочорних хмар по золотому обручі котилося до заходу. «Може на Зеленій нам і смеркнутись»,— припускав я. Від Зеленої ж, або від Рачинського лісу, до Жванчика треба ще тьопати не мало, не багато — добру годину. А якщо врахувати, що й до Дунаївців я дістався теж пішки... Володі не краще, бо ж добряче перемерз.

Якщо в Голозубинцях обходити гайок праворуч, то до жванчицького шляху йти під гору кілометрів зо два, а то й більше. Піти ліворуч, себто на горбок навпростець,— скоротити відстань метрів на вісімсот. Майже втричі.

— Рушили прямо,— запропонував Володя. — Тут нагорі криничка. І якісь півгодини виграємо.

Нею й пішли. Бабляк попереду, я за ним. Та коли дочвалали до того місця (а це була найвища точка), де праворуч з-під каміння витікало чисте, як сльоза, джерельце, вздріли таку картину. Весь уступ догори метрів чотири-п'ять завширшки покрився льодом. Витікаючи з кринички по дорозі у стрімкий обрив, вода замерзала. Далі вгору, за джерельцем, об'їзд був завалений глибоким копнистим снігом. Стежка, по якій ми пройшли, зникла в льодовій лавині. Мабуть, ті, що пускались навпрошки і доходили сюди, повертались назад. Ми ж добрались до крижаного покриву. Тепер ні вперед, ні назад. Ступиш крок на слизькому — і полетиш в бескеття. Влипли в пастку, та й годі!

— Це ми що називається вкоротили дороги!

— І води напитись тут нема як,— не так пошкодував, як засмутився Володя.

— Я сідаю і з'їжджаю в долину.

— Та ти що! — застеріг мене Бабляк. — Трошки зсунешся ненароком убік — і кісток у проваллі не позбирають.

— І далі йти небезпечно.

— Без паніки. Хто знав, що тут така єгипта,— ніби виправдувався Володимир. — Та все ж будемо пробиратись вперед. Я стаю навколішки, і ти опускайся. Помолимося,— гірко-нещасно всміхнувся він. — До куща над муром один крок. Це наше щастя, що він тутечки виріс. Ти притримуй мене за ноги, щоб

я не загримів у рай. Тільки б схопитись за гілляку. Тоді — за мур, і ми виберемось із пастки.

З-за річки, з котрогось обійстя, нам свиснули, мов, куди вас несе.

— Не оглядайся, а роби своє діло! — вчасно попередив мене Володя.

Йому, зрештою, вдалось ухопитися за кущ, а отже, просунутись по льоду до муру і перекинутись через нього в захисток. Там насипано по лікті снігу, зате не було льоду. Над безоднею зостався я. Один-однісінький.

Володя, наче в мішку з цукром, моцуючись в снігу, насилу нагнув до мене гілляку. Та я не діставав її.

— От фокус, так фокус! — бідкався Володя.

Все ж він здогадався прив'язати до вершка деревини свою валізу, і я нарешті міцно вп'явся в неї всіма десятьма. Хай йому грець!

Бухкаючи і поборсуючись в наметах, Володимир пробивав мені прохід. Вибрались на рівне і трохи віддихались.

— А ти, Петрусю, побілів як стіна. Коби ще на здоров'ї не відбилось.

— Перехвилювався.

— Було чого. Вгараздили в такий льодовий вертеп. Я теж потерпав. Не так за себе, як за тебе. Та всі ляки вже позаду.

— Отак люди й гинуть у несподіваних дорожніх пригодах,— резюмував я.

— Ні за цапову душу.

На широкому стовповому шляху йти стало легше. І під враженням тільки-но пережитого Бабляк згадав ще про одну придибенцію, яка трапилась із ним на журналістських дорогах. Мене виключно все захоплювало, що стосувалось до Володиної професії,— я слухав вельми охоче, не перебиваючи.

— Працював я тоді в миньковецькій редакції,— за своєю звичкою розповідав він неквапно. — Саме розвеснилося. Річка Ушиця піднялась ніби на дріжджах, вийшла з берегів. Водою залило весь видолинок, вулиці, людські городи, подвір'я. Де в кого через поріг текло до сіней... Приходить з райпарткому редактор і каже нам, що у великопобіянському колгоспі з підготовкою до польових робіт ще й кіт не женився. Звелено, щоб дати в номер сількорівський рейд-перевірку. Отже, до Великої Побійни треба негайно дістатись працівникові редакції і на місці все організувати. Словом, оперативне завдання. Справу ускладнювала негода. І транспорту ніякого тоді в редакції не було. А хоч би й був виїзд — однаково підвода не пройде. Дістатись можна тільки верхи, але де того коня візьмеш!

«Хто піде?» — запитав редактор. Всі мовчали. Кому ж хотілось у таке трістя-болото втрапляти? Зголосився я.

«Але у своїх черевиках ти не пройдеш,— поспівчував мені редактор. — Візьми мої чоботи, а я взую твої».

А рівень повені піднімався. Проте конче треба було йти. Йти, незважаючи ні на що, бо сто двадцять рядків на макеті першої полоси вже були мені заплановані!

З центру Миньковець до кладовища за селом більше як півтора кілометра. Це якраз була та відстань, яку треба було подолати по воді, що розлилась довкола цілим морем. Проводжала мене вся редакція. Хлопці стовбичили на незатопленому шосе доти, доки я не добрів до цвинтаря. Тут починався підйом і дороги не залило. Обабіч неї кюветами із страшенним гоготом неслися вниз ручаї. Скаламучені, аж чорні.

Заки вибрався на Городиську гору, добряче зіпрів-ухекався. Коли ж спускався з гори, аж рота розкрив: річки зовсім не видно, міст затопило, верби стоять до половини у водоверті. По долині з шумом неслася брудна лава... З досади я аж присвиснув: от тобі й маєш! Як же перейду цей бурхливий потік у яру, за яким височіла ще одна гора!? Хоч сядь та плач. Повернутись же назад не дозволяло мені кореспондентське самолюбство.

— І заради того гонору ти насмілився брести по пояс у воді? — перепитую.

— Ні. Знайшов кращий вихід. З горем пополам виліз на вербу, на самий верх. Пригнув його до другої верби, що гінчилась навпроти на протилежному березі. І так, мов по тичці, переліз на руках.

— А якби зірвався?

— То був би скупався.

Зараз він міг і пожартувати. А тоді...

— На другім боці сяк-так спустився долу, почвалав на гору. Пустився дощ, і поки я добрів до Побійни, то змок до рубця. Як хлющ. У чоботях чвакало... Звечоріло, і по хатах жовтаво світили гасові лампи, тьмяно блимали каганці. Я подався до сільради. Там переночував на стільцях, біля грубки обсушився. — Володимир переклав валізу на спочиле плече і мовби підсумував: — Ось як нелегко доводиться районним журналістам, які найближче стоять до життя, але найдалі від зручностей. Та й загалом усім тим найтяжче, хто на самому споді. В фундаменті. А тримають же вони на собі всіх...

Ми вступили до Жванчика, на свою найсвященнішу батьківську землю, як уже добре-таки смерклося. Зі сходу посилювався шмалький вітер. Проти ночі скрипів, брався міцний мороз.

До війни востаннє ми бачились з Бабляком, здається, в 1937-му. В Кам'янці-Подільському. Він запросив мене до себе в гості на Жовтневі свята. Якраз під час тижневих канікул після першого шкільного семестру. Володя жив на приватній квартирі. Отож потіснився на єдиному ліжку, бо вмовив мене переночувати. Скільки переговорили ми того вечора!

З дому, із Жванчика, я приніс приятелеві (тепер міському жителеві) яблук і горіхів. Цього гостинця передали його і моя мама.

— А тепер, Петрику, гайнемо в кіно,— після вечері, прибираючи стіл та подзвонюючи ножами-виделками, запропонував Володимир. — Демонструється звукова картина «Ленін у жовтні». Роль Володимира Ілліча виконує артист Щукін. Квитки беру я. — І вже по дорозі до кінотеатру він відкрився у своїй пристрасті: — Я ревний шанувальник екрана. Переглянеш гарну картину — і сил у тебе прибуває, хочеться самому творити. Цікавий фільм — це і приємний культурний відпочинок, і часточка божого.

(Побачив би Володя сьогоднішні відеопередачі, в котрих підсовують глядачам схиблену еротику, остовпів би. Знаючи Бабляка, я більш ніж певний, він сказав би про цей екранний сексуальний бандитизм: «Навіть скотині Бог дав хвоста, щоб вона закривала свою страмоту. А до якого ж спустошення і виродження докотилися люди!»)

Володя пригостив мене морозивом — цим

недосяжним дивом для сільського хлопця. Воно продавалось у театральному буфеті, і він узяв аж дві порції. Я ласував, а він лиш усміхався.

Після сеансу ми довго не спали. Усе говорили, говорили, наче підсвідомо відчуваючи ту довгу розлуку, що мала настати...

— Ех! Створити б щось таке, щоб людям на добро,— горілиць лежачи в постелі і заклавши за голову руки, він мріяв уголос про щось своє, найзаповітніше.

— Сценарій?

Після короткого мовчання Володя зронив:

— Ні, сценарій не по мені... Щось би літературне... але таке, ну, щоб не залишало нікого спокійним, байдужим... Розумієш?

— Як «Овід» або «Як гартувалася сталь»? — висловив я своє припущення. Адже на цих творах і виховувалось юнацтво тридцятих років.

Хвилинна тиша. Відтак напівголосом Баблякове:

— Це справді монументальні речі!.. А ще — «Тихий Дон»,— додав.

Я здогадався, куди він мітить:

— Хочеш письменником стати?

Відповів не зразу. Мовби обдумував, що відповісти.

— «Хочу», Петрику, легко сказати. Треба спершу могти. Вміти... Спробував одне оповідання написати. Тільки про це мовчок у Жванчику, щоб земляки з мене не глузували. Тримай язик за зубами.

Гай-гай, який довгий шлях пройшов Бабляк, поки впіймав свою заповітну жар-птицю, поки всміхнулася до нього доля!

Вранці сьомого листопада Володя нашвидкуруч приготував холостяцький сніданок. Звичайно, з пляшкою прохолодного кам'янецького лимонаду. З французькою булочкою і маслом.

— Перекусимо — і підемо на свято,— порядкував він за господиню. — Мені слід бути неодмінно, а ти подивишся, як у місті Жовтень відзначають. Ти ж ніколи не бачив?

— Не доводилося.

Я здогадався, що він мав завдання редакції подати до газети звіт про торжество. Ми поспішили, щоб не запізнитись.

По вулиці Шевченка проходила демонстрація трудящих. Колони, колони, колони. Червоні прапори, транспаранти, панно, гасла. Куди не глянеш — барвисто. Мітинг відбувався в Парку культури й відпочинку тут же, на новому плані міста, поряд з драматичним театром, що носив ім'я Кобзаря. Безконечний людський потік застиг на місці. Заповнилась трибуна. Взяла, як казали у нас на флоті, на «товсь!» гарматна батарея. (Кам'янець-Подільський був прикордонним містом, і в ньому стояли війська).

— Зараз будуть стріляти,— попередив мене Володимир, штовхнувши ліктем у бік. — Затуляй вуха.

Над мутно-жовтим Смотричем залунали срібні звуки «Інтернаціоналу». Одночасно з гімном прогримів трикратний артилерійський салют.

— Здорово! — не втримався я.

Після мітингу задзвеніли піснями народні гуляння. А Володя повів мене до старої фортеці. (Її ще називають турецькою). Тієї, назвою котрої Володимир Бєляєв назвав свій роман. У замку розмістився історико-краєзнавчий музей.

— Оце і є та висока Кармалюкова вежа, про яку ти чув і читав,— як тільки ми проминули ворота-склеп, показав Володя на стрімку башту зліва, що важенно вписалась у широченні сірі фортечні мури. — Саме в ній тримали Устима-бунтаря.

— А зайти туди можна? — аж затремтів я перед сивою історією віків.

— Чому ж ні?.. Пішли поглянеш, на яку мужність здатний народ! Вклонитися йому треба!

Ми оглянули найрізноманітніші експонати, потаємні підземні ходи, бійниці. Володя, мов гід, із знанням справи давав мені пояснення. З високої фортечної стіни не забули поглянути й на старий план міста, що лежав перед нами як на долоні.

Третього дня Бабляк провів мене через залізницю до села Мукші. Звідси навпрошки починалась дорога додому, до Великого Жванчика. І шляху того — через Безніськівці, Супрунківці, Дерев'яни і Яцківці — було не багато, не мало, а кілометрів тридцять п'ять з гаком. І це на мої ніжки-кописточки.

— Зайдеш? Не заблудиш? — переживав за мене Володимир.

— Та я ж хлопець жванчицький — викріплю!

— Ну, бувай здоровий, Петрусю! Щасливо добратись. Вітай моїх рідних, вклонися низенько від мене. І з газетою зв'язків не поривай — пиши, пиши.

Міцно потиснули руки. Володя не йшов доти, поки я не зник за поворотом сільської вулиці, що виводила на відкриту польову верстівку.

Востаннє помахали картузами, і — все. Ні Бабляк, ні я не знали, що розлучаємося надовго.

II

З армії я демобілізувався під осінь 1946-го. Дома одразу ж спитав своїх:

— Чи не чувати чогось про Володю Бабляка?

— Їх нікого в Жванчику нема.

З'ясувалось, що Володимирова мама померла, а сестра продала хату і виїхала — десь працює агрономом.

Де ж ти, друже мій?

Минуло ще півтори п'ятирічки. І ось у червневому номері «Дніпра» за 1953 рік було видрукуване оповідання Бабляка «Біля вогнища». Радісно забилось серце: Володимир Самійлович у Чернівцях. Давня його юнацька мрія «створити щось літературне» збувається! Проте стрілись ми з ним віч-на-віч ще більш як через чотири літа. От як воно інколи складається!.. Того благословенного п'ятдесят сьомого літа в республіканському видавництві «Молодь» виходила перша книга Баблякового роману «Вишневий сад». А за нею і перша збірка оповідань «З пісень життя». Володимир Бабляк почав виходити на арену. Це був його значний дебют. В республіканській «Літературці» подавались фрагменти з роману. Читали їх, не відриваючись. Уже з цих уривків було ясно, що до літературної скарбниці України додається вагоме. В рідну літературу прийшов чарівник слова!

Воліючи щиросердо поздоровити земляка, я звернувся до редакції чернівецької обласної газети «Радянська Буковина» повідомити

Баблякову адресу. Ми почали листуватися. Володимир Самійлович писав тоді:

«Друже Петрику!

Ти навіть не можеш собі уявити, з яким хвилюванням я розкривав конверт твого листа. Скільки років ми не бачились! Це раз, по-друге, листа одержав від жванчицького земляка. Давно бував я в рідних краях. Що тепер у Жванчику? Що там нового та як іде життя?.. Забіжу наперед: ось закінчу з «Вишневим садом» (виходить тільки перша книга трилогії!), ще оповідань трохи маю, а потому думаю щось про наших земляків написати. Щоб не відлетіли в вирій... Такі мої ближчі і дальші плани, зрозумів?.. Писати ж про своїх людей, своє село — ти знаєш, яка це серйозність!.. Знають же мене як облупленого, і спробуй щось натворити... Та поки що про це дотримаємо, друже, повної мовчанки. Колись щось спершу, ніж публікувати, тобі прочитаю.

Вибачай, земляче, що кінчаю: роботи зараз у мене, роботи! І всього в листі не охопиш.

Ти пишеш, що вас ліквідували, і поки ще не вирішив, де працюватимеш. Приїдь у Чернівці, побалакаємо досхочу. Жду.

Привіт від Сосновського.

Твій Вол. Бабляк».

Сталось так, що я пішов по стопах Бабляка — працював у газеті. Та от Оринииський район на Хмельниччині укрупнили — і я тимчасово опинився без роботи. А точніше — добивав до кінця мимоволі відпускні. Отож я й подався до Чернівців. З трепетом відчиняв масивні двері квартири номер 3 по вулиці Університетській, 38. Але Володимира Самійловича дома не застав. Сестра Галина, поблискуючи лінзами окулярів, сказала, що він живе на квартирі по вулиці Гоголя, 12. Просив, щоб я прийшов туди.

Зустріч була незвичайно зворушлива.

— Скільки літ, скільки зим — добридень, Володю!

Я не міг стримати сліз.

— Кого бачу! Здоровий будь, друже Петрику! Добрий день, земляче!

Завмерли в обіймах.

— Роздягайся, сідай, будь як удома. А я найбагатший чоловік у Чернівцях,— зажурно всміхнувся Бабляк, беручи від мене плаща; та повісити було ніде, і він примостив його на бильце ліжка. — Маю дві квартири. Мене шукають завше у сестри, не можу відбитися. Як почули, що я вибиваюсь в люди,— двері не зачиняються. А видавничі строки підпирають. Тут мамочка пішла на роботу, я залишаюсь сам козак і — пишу, пишу. Аж в очах жовтіє і башка балдіє!

— Виходить, я перебив твоє натхнення?

— Та ти що, Петрусю! Ти у мене виняток, земляк і давній товариш. Ми з тобою разом без штанців на грабарці коло Рущиної вулиці бігали. І слава аллаху, що не цураєшся.

Мимохідь окинув зором кімнату. На першому поверсі, єдине вікно виходило на провулок і навпроти впиралось у стіну високої будівлі. Двоспальне ліжко, невеличкий кухонний столик, тумбочка ліворуч вікна, газова плитка, поряд з дверми умивальник, відро з водою, маленька вішалка, велика картина на стіні, чотири стільці зі спинками — ось і все начиння «найбагатшого в Чернівцях чоловіка» (Ге-ге, бідно та убого живе у нас народ, службовці, інтелігенція. І це на такій багатющій Україні! Все наше добро летить кудись у прірву, і невідомо, що ним гатять, а влада замість того щоб відстояти своїх співгромадян, захистити і попіклуватися про їхній добробут, ладна й своїх батька-неньку запродати, аби самій утриматися на поверхні і попанувати. Ну й дає нам Бог владик!) Володимир Самійлович працював за тумбочкою: там лежали стосик чистого паперу і обіч напівсписаний авторучкою зеленкуватим чорнилом окремий аркуш. На охайненько застеленій постелі гірка рукопису, розкриті книжки, товстий журнал.

— Тіснувато в тебе,— поспівчував я хазяїну. — І умови для твоєї роботи не з найкращих.

— Як бачиш, живу тут, як Діоген у бочці,— Володимир Самійлович навстоячки впорядковував свою канцелярію; виглядав він по-домашньому: в білій сорочці з розстебнутим коміром, у пантофлях. — А взагалі теремка кращого не треба для усамітнення. Провулок тихий, замкнусь ось де один на цілий день: мудруй, думай, твори — навіть муха не задзижчить! — І оптимістично, навіть веселим тоном додав: — Колись, Петрику, розбагатіємо не на такі апартаменти. Письменникам обіцяють квартири з робочим кабінетом. Діждусь і я тої години, коли будуть по шагу дині.

— Ну, а офіційно ти зараз де?

— Та ніде. Утримуюсь на мамочкиним (мамочкою він величав свою дружину, за професією художницю) та сестриному атестатах — хто що дасть. Словом, офіційно в повітротресті, а за власним бажанням і велінням совісті — всерйоз займаюся літературною творчістю. І знаєш, зовсім не плачу, що покинув редакцію.

— Тяжіння газетного дубово-переказового стилю ти-то позбувся — і добре. Але з матеріального боку в тебе, либонь, і опеньки м'ясо?

— Змушений, Петрику, терпіти. Література, як і наука, вимагає самопожертви. Та на голодну кишку думки геніальніші пливуть. Особливо, як про любов строчиш. — В тоні його вчувалася гірка іронія. — А куди подінешся?

Залишитись без засобів до існування, з одного боку, це вилилось у лихо для Бабляка, а з другого — стало провидінням фортуни. Бо навіть подумати страшно, що, працюючи і далі в газеті, він не став би письменником, і читачі залишилися б без «Вишневого саду», «Жванчика», збірок його неповторних оповідань. Трудно, але чесно і самовіддано ніс свого хреста невтомний подвижник!

Володимир Самійлович подзвонив до редакції «Радянської Буковини» до Івана Сосновського.

— Кидай, Онуфрійовичу, свою писанину і бігом до мене, я на Гоголя,— дзвонив по телефону-автомату. — Приїхав один колега, мій односелець. Так, ти його знаєш... Ага, візьми, візьми!

Іван Сосновський — наш земляк по Поділлю, але з Вінниччини. Я його добре знав по роботі в хмельницькій облгазеті «Радянське Поділля», а Бабляк з ним працював у Чернівцях. У тодішньому Station Станіславському видавництві Іван видрукував збірочку оповідань, новел і нарисів «В дорогу виходь на світанку». Як товариш він був рідніший за брата. З тих, що віддадуть останній свій кусень. До того ж — вольний чумак.

У кімнаті запанувала атмосфера взаєморозуміння, щирості і щастя. Бо хіба ж то не щастя, коли по тривалому часі неждано-негадано зустрінуться давні друзі, що розуміють все з півслова, живуть думами і мріями один одного, між якими не може бути й тіні дволикого Януса?.. Пальма першості належала Бабляковi. Отож мова переважно точилась навколо його солідного творчого задуму. Ми здоровили побратима, бажали ще більшої удачі.

— Дайте мені чисту годину, хлопці,— відбивався він дипломатично від похвал, однак з радноти душі.

— А все ж ти наперекір усьому зумів зачепитися за велику літературу,— закинув я Володі приємне слівце. — Тож ні пір'я ні луски!

— Спасибі. Але якби ти знав, земляче, як це було тяжко,— похитав він головою. — Колись на дозвіллі розповім тобі докладно. І хоча існує-побутує багато пересудів, але я, слов'яни, вже знаю — на власній шкурі спізнав, що то за хліб письменницький. Над путящим треба каторжно потрудитись, а це не кожен може. Та й потрібні ще здібності, обдарування, хист. У літературі не віддуплишся.

Вечір струменів-цідився теплий, місячний. І ми втрьох пішли погуляти по вул. Кобилянської. Ця красива, з забороною для транспорту, вулиця те саме, що, скажімо, для одеситів Дерибасівська, а для киян Хрещатик. Лелем-полелем ми зі Сосновським під пишними каштанами простували попереду. Ззаду до нас донеслося:

— От якби ви знали, старики, про що я зараз думаю. — Це подав голос Володя. — Не знаєте?

— Певна річ,— відказав Іван, і ми зупинились. — Не Месінги ж, щоб узнати, чим ти зачарувався.

— Х-хе-хе-хе, шпигонув. Дивлюсь я ось на ці тіні дерев на тротуарі — яке фантастичне сплетіння, яке дивне мереживо. Таємниче, чудне видіння! Втулю ще одну деталь десь у пейзажі. Ще один мазок.

Володимир Самійлович мучився не тільки за письмовим столом. Творчість не покидала його скрізь і повсякчас. Сам від себе він не міг утекти!

Володимир з Іваном не те що вмовили, а просто-таки перетягнули мене на Буковину. В ту пору газетних кадрів бракувало скрізь. І я поквапився додому, щоб владнати свої нагальні справи. Перед тим як сісти в автобус, дістав з кишені піджака дві стокарбованцеві асигнації. (Як на даний курс — два червінці).

— Візьми, Володю, хоч що-небудь. Ти не наважуєшся сам попросити, а я розумію, що на одну зарплату дружини прожити в місті...

— Дякую, земляче, що й ти виручаєш. Одержу гонорар — одразу ж поверну.

Вакансія відповідального секретаря малась у путильській районній газеті «Зоря Карпат», і я кинувся у розвідку. Путила містилася далеко в горах, десь аж у дідька в вусі — за 125 кілометрів од Чернівців. У селі лиш одна довга вулиця. Зразу за будинками зеленів ліс. І гір кругом понакладено, як горщиків догори днищами. Базару тут не було — гуцули за покупками їздили в підгірну Вижницю, а то аж у Чернівці. Продукти і промтовари продавались лиш у двох магазинах. До того ж завозилось чи не все за принципом: на тобі, небоже, що мені не гоже. Ото підгниють оселедці чи риба — сюди їх, гуцули з'їдять; засмерділось м'ясо — сюди його... Проте торговці не скупилися на доставку «Московської» горілки і мадьярського коньяку, якими споювали лісорубів і тваринників, наживаючи легенькі бариші. А конурку запропонували на другому поверсі редакції: два метри завширшки, чотири завдовжки. Відверто кажучи, якби не Бабляк, то я був би не погодився на Путилу.

— Не падай духом, Петрику! Люди там живуть, то й ти через якийсь місяць звикнеш,— вселяв він у мене бадьорість і віру. — А зелені та сині гори — край який романтичний! Хто ж його оспівуватиме? — І доконав до решти: — А якщо згадати, що за румунів горяни були неграмотні, а тепер у них своя газета, то ти усвідомлюєш, яка твоя благородна просвітницька і культурницька місія!

Справді, задля цього варто було погодитись.

Не минуло й тижня, а Бабляк уже дзвонить мені:

— Як ти там, земляче?.. Кріпись, мужайся. А мої справи у Києві задовільні, я їздив до видавництва. Скоро розбагатію і зможу тобі допомогти не тільки морально, а й матеріально. Вище голову!

По-земляцьки, доброзичливо турбувався він про мене. Людяний був. Щедрий та добрий. Не з тих, що не дай, Боже, з Івана пана.

Через кілька днів знов дзвонить:

— Будеш у Чернівцях, обов'язково заскоч до мене. Побалакаємо, як кажуть у Жванчику, «на кулаках». — І мембрана донесла до мого слуху знайомий смішок. — Дзвони. Номер телефону даю лише в екстра-випадках. Ось і тобі: 23-15. Тільки до восьмої ранку. Пізніше мене ніхто «не застає», вимикаю вилку, двері на засув і сідаю писати.

Поїздки до Чернівців і стрічанки з Бабляком перетворювались для мене на справжні свята. Ось я знову на Університетській, 38. З якимось млосним відчуттям натискаю на кнопку дзвоника. Тихі кроки, що наближаються. Відчинив Володимир Самійлович. В ту ж мить ми розцвітаємо в усмішках.

— О! Це ти, земляче. Заходь, заходь!

Дружні вітання, запросини сідати.

На широкому дубовому столі, в свій час привезеному сестрою із Жванчика з отчого дому, купка чистого паперу. Один аркуш до половини змережаний прямим розбірливим почерком, одним і тим же зеленкуватим чорнилом з чорної авторучки, що навскіс лежала на нижній, ще чистій площинці цього ж, зачатого аркуша.

— Твориш, Володю?

— Як бачиш. Добуваю насущний, мов ратай на ниві.

— А як пишеться — легко? трудно?

— Як тобі сказати. Дивлячись що... А якщо начистоту, то пиняво. Але вже напевне. Вдруге-десяте переписую не так і часто... Спершу добре обдумаю, як кажуть, розжвакаю, і йно після цього на папір.

Він поклав на стіл полумисок з яблуками. Я узяв: хрусь!

— А над чим це ти статкуєш? Згораю з цікавості!

— Гм! Наше діло таке: не кажи гоп, поки не перескочив,— ухилився був від прямої відповіді. — Та другу треба відкрити таїну. З «Вишневим садом» у мене вже ніби все гаразд.

Першу книгу видали і збірку оповідань «З пісень життя». Друга книга друкується в журналі «Дніпро». Поставив крапку й над третьою. А оце упорядковую до видання збірку оповідань «Літопис горбатої ниви».

— Знов оповідання?

— Так. І ще нашкрябаю на одну.

— Отже, ще взнають, почім у Тростянці?

— Гм! Тепер мені всі заздрять. А коли я цілими роками лускав від натуги, то не бачили.

— Бо ти не показував,— по-братськи ущипнув його.

— Х-хе-хе-хе, доводилось не показувати. Точніше, показував, але ж то... Але відхиляли. Не гладко зразу в мене сходило, о-йо-йой!

— Ну, то було давно і неправда. І все?

— Ні, братчику, і ще не все. Мучить уславити наших земляків. Я вже колись тобі і говорив, і писав. У листі в Оринин, пам'ятаєш? Трохи вже зроблено, а багато ще в голові макітриться, особливо війна і життя в мирі. Це буде своєрідний роман у земляцьких бувалицях.

Уже з претензією на поповніння Володя сумирно, як сангвінік, походжав по благенькому килимку на лискучому паркеті. Через свою майже цілодобову невідкладну зайнятість він несамохіть ставав дедалі більше замкнутим і відлюдкуватим. Здебільшого спілкувався з героями своїх творів, жив їхніми болями і їхніми радощами.

— З великим інтересом прочитаю. А як назвеш?

— Різне вертиться на кінчику язика, та хочеться так і сказати: «Жванчик». Га, Петрику?

— Оригінально,— схвально підхопив я.— Вже навіть тому, що не «Великий Жванчик», а простіше, як кажуть самі жванчани: «Жванчик». Ні пуху ні пера!

— К чорту! — розмашисто сікнув долонею повітря Бабляк, і орбіти його повік шельмувато звузились над великими карими очима.

Він надів чорний галстук на білу сорочку, чепурився перед настінним овальним дзеркалом.

— Ось-ось може нагрянути сестра, а до неї подруги, знайомі, то ніц не дадуть нам погомоніти наодинці. Тому сховаємось від жіноцтва у місті. Правда, Чернівці не Ріо-де-Жанейро, але провести час є де.

Іншого разу, десь у перших числах січня, Володимир Самійлович запропонував:

— Підемо покажу тобі ялинку в одній школі. Це недалеко. Чудесниця! Мені дуже сподобалось. Скажеш, чи є в мене смак.

Вона ще здалеку приваблювала багатством райдужних вогнів і дотепних прикрас. Насамперед лісова зелена красуня оберталася на круглій підставці. Дід-мороз у блакитній шубі, підперезаній червоним поясом, через заданий відтинок часу знімав шапку. У такий спосіб вітав дітвору, якої тут аж кишіло, і всіх глядачів.

Викликав милостиву усмішку квартет звірів. У червоних штанях ведмідь лупить у бубон. Другий клишоногий грає на гітарі. Перед ними два сірих зайчики-вуханчики стоять на задніх лапках, один грає на дитячій гармоніці, його побратим — на мандоліні. За диригента виступала лисиця з кошлатим, як куделя, хвостом. Вона сиділа на задніх лапах і диригувала паличкою.

— Ну як? — аж сіяв від баченого і від сніжку та морозцю Бабляк. — Га?

— Забавне диво.

— Бачиш, що може створити, на що здатна фантазія! — Дивився зі своєї точки зору Володимир Самійлович. — Звірі дають новорічний концерт!

— Мистецтво завжди прекрасне.

— І неповторне, як перший цвіт,— аж розпалився Бабляк. — Отак і в слові, літературі — фантазія письменника має теж створювати ідеальне, як врода Аполлона.

Цей сквер у Чернівцях — через дорогу від кінотеатру «Жовтень». Недалеко кафе. В ньому Бабляк часто снідав, обідав, вечеряв. У віддаленому закутку під високими мурованими стінами принишк столик на ногах-хрестовинах, збитий із дощок, з лавочками з двох боків. По досвітках тут було затишно, прохолодно, а вдень порівняно тихо. Не дуже старі, але дебело-крислаті дерева вигідно відокремлювали сквер від гомінливих вулиць і їхніх людських потоків, деякою мірою приглушували гул транспорту. Отож місцина ця нагадувала собою блаженний зелений оазис серед громаддя похмурих кам'яниць.

Одного разу тут я й застав Володимира Самійловича.

— Ти осьде пишеш?

— Як бачиш, доводиться,— він кивнув овальним підборіддям на лавочку. — Сідай... І особливо тоді, коли мова йде про ліс, небо. А тут все-таки ростуть верби і тополі, клени, вгорі синіє висота. Але, на жаль, тут я абсолютний господар по ранках. Тоді ще нікого нема. А потому сходяться запеклі гравці в доміно, шахісти, і я («Доктор, чи не звільнили б ви для нас пляц?») мушу іти. — Володимир сумно зітхнув. — Чимчикую на сестрину квартиру, зачиняюсь...

Не один ранній чернівчанин чи чернівчанка були свідками того, як, нагнувшись над тим столиком під муром, Бабляк творив свої шедеври. У такій вимушено-несприятливій обстановці.

У вересні-жовтні я був у Великому Жванчику у відпустці. Сестра Галина, колгоспниця, попросила викосити люцерну на доданому городі за шосе біля сільради. Дивлюсь — вниз по бруківці, до Соколецької криниці, пробігла темно-фіолетова, як чорнильний каламар, «Волга». «Бабляк»,— майнуло в голові. Так і було. Він сидів за кермом, мене не помітив. Я помахав косою. Аж тоді донеслось з шосе:

— Оце так косар! Помагайбі.

Володимир Самійлович розповідав: навідався до родичів, бо давненько вже був; за одним заходом ще раз на Жванчик хоче подивитися, поблукати полями, близькими серцю околицями. Машину залишив на подвір'ї.

— А яка тиша тутечки! — аж насолоджувався Бабляк.

Після гамірливого обласного міста вмиротвореність сільського надвечір'я справді уподібнювалась до первісно-незайманого раю.

— А в Соколецькому лісі, певно, ще більша німота,— не вгавав зі своїм Бабляк. — От зашитись би у саму гущавину, примоститись на пеньку і — писати!

Як магнітом тягнуло його на лоно природи. Тим паче своєї рідної, жванчицької. Бо була вона для нього тереном, місцем роботи і життям героїв його книжок, з якими він злився в одне ціле. Докупи. Всі урочища

обгасає — Дубину, Рудку, Завали, Добротів, Загриньків, Білі Кирнички... Стане на пагорбі, довкола обрій озира, мов той лицар-богатир у дозорі. Знана ж бо йому ця малородюча жванчицька земелька. А то сяде на березі дзюркотливої річечки, слухає, слухає.

— Що ти там підслуховуєш, Володю? — кортить довідатись у нього.

Признався:

— Розмови і діла земляків. — І розбалакувався: — Задуманий роман «Жванчик» не дає мені спокою, мучить. Ще і ще запам'ятовую околиці Жванчика-прототипа, щоб не схибити, ймовірно відтворити краєвид, пейзаж. Ну, і в такий спосіб, якщо безпосередньо бачу, згадую всілякі бувальщини. А тут, друже, кожна грудка не про одну людську долю розповість! Про саму жванчицьку історію!

— Щось документальне вимальовується? — ніби ненароком втрутився я. — Коли не таємниця.

— Цього не прагну. Я не Еренбург, хоч зараз він теж потрібний. Новий, мирний Еренбург-трибун; бо ж закульгала наша публіцистика, потонула в солоденькій єлейності. Роман планую не біографічний, не з точною місцевісною копією. І в цьому мені поможе домисел, фантазія.

На терені Білих Кирничок протікає невеличка річечка. В спеку колгоспники, які працюють у полі, з джерельних криничок беруть студену воду, а в струмку миють руки, ноги. Як ото Ксеня Кошель з «Вишневого саду».

Пастушки погнали корів, кіз, телят додому на полуденок. Зелено-пахуча долина спорожніла — навіть жаби не кумкали. Ми присіли на бережку спочити. Хвилину-другу Бабляк мовби вдихав у себе затишок, а відтак раптом запитав:

— Як ти гадаєш, скільки звідси, від цієї кирнички, буде до Соколецького шляху?

Я зиркнув туди, де бовваніли чорні телеграфні стовпи.

— Близько двох кілометрів,— прикинув на око. — А нащо воно тобі знадобилося?

— Скажу потому. — І він підраховував уголос: — Значить, туди і назад мало не чотири. Гм!.. Ти сиди, Петрику, тут за сторожа,— він кинув на траву піджак, скинув сорочку і поклав зверху на нього, залишившись у голубій шовковій майці. — А я побіжу. Ауфедерзейн!

Перехожий лиш плечима знизав — якась придибашка на чоловіка напала!

Надмірна вага, звичайно, завдавала йому прикрощів. А оце — незрозумілий марафон.

Володимир біг краєм прерійки, що ароматніла різнокольоровими квітами. (Ситне, пахуче молоко від них не те, що від кислого кукурудзяного силосу). І лиш досягши містка на шляху, Володя узяв зворотний напрямок.

Ще звіддалік Володимир Самійлович переможно всміхався. Увесь спітнів, пашів жаром, натужно важко дихав. Потупцювавши трохи на місці, щоб поступово охолонути, спустився до річечки вмиватися.

— От якби ти, старик, зілляв мені,— попросив. — Знаю, що кварти нема. Вирви з мого журналу аркуш. Папір на кшталт крейдяного, не сильно промокатиме.

Я злійкував кульок, зачерпнув з ручая м'якої, теплої води, лив у Баблякові пригорщі. Він мив лице, шию, груди, потішно пирскав. Змокріла майка прилипла до спини. А коли з туалетом покінчили, Володя лукаво примружився:

— Так знаєш, для чого я бігав?.. Колись у Василя Данилюка — персонажа одного з моїх оповідань, що я намірився написати до роману «Жванчик», дружина в полі народила трійцю. Ощасливлений батько щодуху помчав до села по лікарку, акушерку... Щоб зрозуміти і передати його душевний та фізичний стан, я теж вирішив рвонути. Щоб улізти в його шкуру.

— Он воно що! А то я думав, що ти до Олімпійських ігор тренуєшся.

— Ххе-хе-хе.

— Допустимо, фізично ти й відчув той стан, а душевний — навряд. Чоловік же старався задля своїх нащадків, і ним володіло священне батьківське почуття. А як ти можеш відчути, навіяти в себе цю зворушливість?

— Так само, Петрику, як і він. У мене ж має народитись оповідання. А воно теж моя дитина!

Я був роззброєний і більше не полемізував. Тільки чомусь згадав оте, що Бабляк сказав нам з Іваном Сосновським: «Писати треба про те, що тобі добре відомо». Можливо, даний випадок і не цілком впопад, одначе усе ж ілюстрація. Істинно Баблякова.

Володя гостював у тітки три дні. Власне, не так у родні, як у своєму рідному Жванчику. Бо попутно збирав безцінні дрібки до майбутнього твору. І весь час не забував про Соколецьку криницю. Чи вранці, чи ввечері, але поклопочеться:

— Сходжу до Соколецької, свіженької принесу.

— А я зачерпну ще зайве відерце.

Принесе цілющої, нап'ється. О-о-о!

— Кожна людина має свою планиду,— якось утаємничнів він мене у найпотаємніше. — Мій знак — Соколецька криниця.

А згодом, десь у середині 1970-го, в «Другові читача» Бабляк напише про свою щасливицю: «...Не пам'ятаю, коли вперше зачерпнув водиці з неї. Очевидно, ще малюком, пробуючи молочними зубами й носом міцність відерної дужки...» Коли він напився — не так важливо. Важливо те, що напився води з цієї криниці в щасну мить і «спорудив їй посильний пам'ятник на білому папері».

Як письменник Бабляк швидко здобував широку популярність і прихильність читачів. Його твори обговорювались у бібліотеках, студенти по них писали дипломні роботи. Його книжки зразу розкуповувались, тільки-но з'являлись на полицях і прилавках магазинів. Невипадково, що й горяни запросили Володимира Самійловича до себе на дружню зустріч. Писав же він і про буковинців. Щодо цього примітні два факти.

Перший. Приїхавши тієї середи до Путили, Бабляк сказав мені:

— До початку конференції ще є час. Ти зайнятий випуском газети, то я сам піду на гори погляну. На таких гордунь гріх не задивитись.

Перейшовши по дерев'яному мосту річку Путилку, він підіймався у височину кичеру. На околиці селища трухлявіла стара тесова церковка з каплицею під почорнілим смерековим гонтям. З високого редакційного вікна мені було видно, як Бабляк довкола обійшов їх, оглядаючи, навіть щось до блокнота занотував. Мабуть, списав напис на каплиці, що згодився йому для одного з епізодів, присвя-

чених у «Вишневому саду» Кифорові Авдюку. (Той напис звіщав: «Сооружена дня 5-го апріля 1950 года жителем с. Гряда Авдюк К., в ім'я Боже». А внизу, в Христових ногах: «Памнять про убієних»)... Навіть в цій незапланованій прогулянці Володимир Самійлович устиг щось взяти і для своєї творчості.

Другий факт. На конференції більшість представляло жіноцтво.

— Я радий,— оглянувши аудиторію, звернувся до присутніх Бабляк,— що шанувальниками мого художнього слова є жінки — ці божественні особи роду людського.

І справа, власне, не в тому, що така похвала на їхню адресу викликала гучний резонанс серед красунь горянок. Хоч вже це само собою не дрібниця. Бо саме глибокі любов та повага до нашої сучасниці-трудівниці допомогли письменникові в вибудуванні пластичних жіночих образів. Вони присутні в усіх його, малих і великих, речах. Пригадаймо лишень — ціла галерея!

Примітне ще й таке. Коли один з учасників зустрічі спитав Бабляка, який його погляд на неудачливого голову грядівського колгоспу, двадцятитисячника Ловача, що він його змалював у романі «Вишневий сад», Володимир Самійлович, поміркувавши, відповів якось ухильно. Проте ясно:

— Максим, мій побратим на війні, як була для того зачіпка, бувало, казав: «Найгірше, коли чоловік мокра курка, коли на обійсті заведеться худа свиня і коли дурний керівник».

Заходить до редакції директор селятинської середньої школи Вячеслав Ангельський. Наш позаштатний кореспондент. Той, що півтора року тому передав мені записку від Володі. Знаменна вона тим, що викладена в бурлескному стилі:

«Сеньйор Петер!

Пред'явник цієї грамоти Славко Ангельський — кревний наслідувач моїх літературних майонтків. Але живе він, як і ти,— голий як бубон. Слухай наказ! За всю галіматью, яку він писатиме до вашої «Зорі Карпат», виплачувати йому помісячно не менше 100 крб. (в радянських дерев'яних знецінених грошах). Вважай, що Славко — це я!

Привіт хлопцям! — В. Бабляк».

(Примітка моя: Старі сто до 1 січня 1961 року — це десять карбованців новими).

Бабляк був мастаком на всілякі фіглики і міг устругнути штучку-химеру. Або банделюху, як кажуть у Жванчику.

Славко Ангельський повідав добру вісточку: в Івано-Франківську вже продається повністю «Вишневий сад». Мене аж підкинуло — це ж буде така новина для автора! Отож, насилу дочекавшись вихідних, я майнув до Чернівців.

— Танцюй, Володю! — ще з порога заінтригував господаря. — Ангельський каже, що в Івано-Франківську вже з'явилась твоя трилогія.

— Та ну?! — стрепенувся Володимир Самійлович, відкладаючи осторонь своє писання. — Може, вже й до нас привезли. Мамочка пішла на малювання. Я займусь приготуванням сніданку, а ти, земляче, на всіх парах обгасай книгарні та кіоски. Як де натрапиш — візьми зразу кілька примірників, бо потому ніде не знайдемо.— І ще мені навздогінці, у сінях: — Не в службу, а в дружбу, Петрику!

З таким дорученням я пішов би хтозна-куди і ладен був би розбитися, але виконати його. Це ж вийшла у світ така книга — ціла епопея! Єдине таке у житті людини може бути!

У Чернівцях роман уже продавався. Натрапив на нього у виносній лавці на центральній площі.

— Чотири томики мені,— з ходу попросив у продавщиці.

— О! Буду мати зручний початок,— зраділа вона ранньому покупцеві.

Я буквально влетів до квартири.

— На, Володю! — поклав на тумбочку книги в ясно-зеленавих палітурках, видруковані в київському видавництві «Молодь».

Володимир Самійлович покинув куховарити, взяв томи в руки, наче зважував. Відкрив титульну сторінку. Тремтіння його нижньої губи виказувало глибоке хвилювання. Здавалось, він ще не йняв віри, що це дійсність, а не сон, що завершилась така тривала надпраця, виснажливі творчі муки дали свої плоди, зматеріалізувались ось в ці товсті, в три пальці, томи. Томи, в котрих причаїлась, принишкла двійником більша частина його свідомого життя.

— Фундаментальна праця! — те, що він думав, я висловив уголос. — Від щирого серця поздоровляю тебе, Володю, з вистражданою перемогою і бажаю, аби-сь ще й Жванчик наш уславив! — і кріпко потис йому розпаленілу від хвилювання руку, його золоту руку. — Ти здійснив подвиг.

— Твоє поздоровлення, як земляка і друга, для мене найдорожче. — На очах у Володимира Самійловича виступили радісні сльози.

Після сніданку Бабляка потягло у місто. Адже тут, на березі Пруту, так рясно заплодоносив його «Вишневий сад». Ще кілька років тому нікому не знаний простий жванчицький смертний обернувся в невмирущого.

Незабаром Володимир Самійлович показав мені невеличку книжечку-посвідчення в темно-червоних, як згусла кров, палітурочках.

— Поглянь, Петрику.

То був його членський квиток члена Спілки письменників СРСР.

— Ще раз поздоровляю, Володю! Ось і Жванчик має свого законного письменника.

— Еге ж, офіційно оформленого і круглою печаткою ствердженого,— в унісон мені весело докинув Бабляк.

Того ж дня він розповів про свою письменницьку одіссею.

— Не одразу впіймав я бога за бороду. Не раз падав — аж синяки набивав. І мені казали, що не всім туди раком лізти, де зозуля кує. Не все і в мене гладко зачиналось. О-йо-йой!

Він зняв краватку, розстебнув комір сорочки. Потер пальцями випуклого лоба, мовби пригадуючи щабельки того свого поневіряння.

— Після тривалої, каторжно-сізіфової роботи над «Вишневим садом» з надією надіслав рукопис до видавництва. Відтак упорядкував оповідання в збірку «З пісень життя» — і теж адресував туди ж. І ще тяжчі муки обсіли мене, ніж муки творчості,— муки невідомого чекання. Жду та в ледь жевріючому сподіванні втішаюся: от знайшлася б добра душа та й підтримала мене, рядового периферійного Бабляка. Бородатого вже початківця. З плином часу все дужче бентежився. Та от надійшов лист зі Львова: прийняли збірку оповідань, можливо, видадуть. Але оповідання там світу не побачили. Така моя перша поразка.

Не вгамовуюсь. Роблю ще спробу: поверну-

тий рукопис «Вишневого саду» посилаю до одного провідного товстого журналу. Знов чекання. Через кілька місяців отримую відповідь. Повідомили, що прози в портфелі редакції вистачить на три роки. О Боже! Правда, запропонували роман скоротити до п'яти-шести друкованих аркушів (ти уявляєш, трилогію), то тоді, мовляв, пізніше, може, й надрукують. Не міг я на це піти!.. Така моя друга поразка. А роки ж баскими огирями скачуть.

Запропонував роман для ознайомлення одному авторитетному письменникові. Він прочитав і сказав, що кожен розділ «аж дзвенить», але немає єдності. Така, Петрику, була моя третя поразка. Що діяти? Кому що казати?.. Ризикнув ще прозондувати київське видавництво «Молодь». Написав листа головному редакторові Дмитру Васильовичу Ткачу, розповів про свої митарства. І він без упереджень, доброзичливо поставився до моїх творів. Першу книгу роману і оповідання видали в рекордно короткий строк — за п'ять місяців.

Отже, Бабляка як вдумливого, своєрідного і задушевно-ліричного письменника відкрили Дмитро Ткач і Михайло Стельмах, який рецензував його рукописи. Вони першими дали йому путівку у велику літературу.

Після цієї розповіді Володя загадав піти в кіно:

— У театрі імені Горького демонструється фінський фільм про ворогування двох сімейств. Відгукуються схвально.

Вже у фойє я спитав його:

— А ти, Володю, не забув, коли ми разом дивились кіно?

— Ф'юіть! — стиха присвиснув Бабляк, огледівшись, чи немає нікого поблизу. — Багато води втекло відтоді, братчику. Ще до війни у Кам'янці-Подільському. Ти тоді в мене дві ночі ночував.

— А пам'ятаєш, як ти ще тоді мріяв створити «щось літературне нарозхват»?

— Ади! Ти і це закарбував?

— Як чуєш. І дуже приємно, що ти свого добився.

— Гаразд, Петрику. Не будемо наговорювати дифірамбів.

Можна собі тільки уявити, як би радів обожнювач кіно Бабляк, коли б побачив сьогодні екранізацію свого «Жванчика»!

Чуйності і доброті Володимира Бабляка можна тільки позаздрити. Не одного підтримав морально, не одного і з матеріальної скрути виручав. Ось дзвонить до початківця в далеку районну редакцію:

— Вітаю, колего! Купив у кіоску свіжий номер «Буковинки», дивлюсь — твоє оповідання надруковане. На четвертій сторінці підвальчиком. Гарно подано.

Доки дійде туди газета — нехай товариш наперед порадіє. Та й, піклуючись, сподівався, що ачей з чоловіка щось вийде і він напише свою сторінку — і на літературній вулиці знов буде свято.

Години (хоч і не часті) свого дозвілля він проводив у доброму гуморі. З природи компанійський, не цурався компанії. Ніщо людське не було йому чуже! От одного жаркого літнього дня майнули з ним на Прут купатися. Забралися подалі від недоброго ока. Облюбували піщану місцинку в кущах густого верболозу. А як тільки вийшли з приємно-теплої води, Володя схопив мене за руку, потяг на пісок.

— Виходь на залізний тік, Петрику. Поборемось, як хлоп'ята в Жванчику. Ми хоч і далеченько від рідного села, та не повинні забувати свою альма матер.

«Залізним током» жванчицькі пастушки називають звичайний плац для перевертів. Вираз цей, видно, асоціюється з рингом. І справді, боксерська арена — це мовби зменшений залізний тік.

Володимир Самійлович враз перетворився в рух, завзяту дію, сповнився моторної енергії. І те, що досі в ньому лишень жевріло пригаслим вугликом, спалахнуло полум'ям. Зціпившись руками через плечі попід пахви навхрест, ми тупцювали та кружляли, грузнучи в білуватому піску.

— Йно давай чесно! — посапував Бабляк.

— І ти теж ноги не підставляй!

Борсались і силкувались доти, доки котрийсь котрогось не змагав... І вже набагато пізніше мені ненароком пригадалось це наше чи не забавне борюкання в зовсім іншому змісті. «Забавне»? — раптом спіймав я себе на слові. Стривай, стривай! А чи не була це чергова Баблякова витівка? Як тоді у полі за селом, коли він бігав долинкою до шляху?.. Щоб відчути, спізнати і відтворити у «Вишневому саді» епізод поєдинку в пшениці Люби Шатрової з мимоволі «бандерівкою» Саветою Вершою, котру бандитський заводій Хмара намовив убити агрономку?.. Досить ймовірне!

Володя плекав надію на подорож. Маршрут її передбачався особливий.

— Насамперед обгасаємо всі околиці Жванчика,— захоплювався він. — А потому пошуруємо до Миньківців, Кам'янця-Подільського, Тернополя, Львова, до Ужгорода і Вижниці... Всі ці місця пов'язані з моєю колишньою газетярською роботою, частково і з творчою мученицею... Здибанки із знайомими, видавцями. Ех!

Одного з героїв «Вишневого саду», Романа Дарія, автор відправляв на лікування до Києва.

Згодом і сам поїхав туди з такої ж нагоди. Але перед важкою хворобою був безсилий скальпель столичного хірурга. Невблаганна смерть вирвала Володимира Бабляка з наших рядів, коли йому не виповнилося ще й п'ятидесяти п'яти. І відтоді серце моє щемить, щемить. А ще за день до кончини, як пригадує Дмитро Ткач (його літературний похресник), він обдумував збірку оповідань для дітей!

Поховали Володимира Бабляка на Руському кладовищі в Чернівцях. Пухом буковинська земля тобі, мій подільський земляче, мій друже!

с. Великий Жванчик
на Хмельниччині

ЗАВТРА? ПІСЛЯЗАВТРА?

ПАВЛО СТОРОЖЕНКО

У ВІДПУСТКУ!

Тато прийшов з роботи й оголосив:

— Все! З завтрашнього дня у мене відпустка. Їдемо відпочивати. Всі разом.

— Ура-а-а! — загукав синок і застрибав на своїй одній нозі: — Їдемо! Їдемо! Їдемо!

— Ой, мені так хочеться на море!.. — мрійливо протягла мама. — Я вже так давно не дихала солоним повітрям, не дивилася в безмежну голубінь...

— Люба, у тебе застарілі уявлення,— сказав тато. — Якнайменше півстолітньої давності. Нині на морі побачиш хіба що маслянисті плями. Навіть дохла риба зникла. То, бувало, приб'є якусь до берега. Поцікавишся...

Тато був дуже розумний, і всі вважали його неабияким ерудитом.

— Тату, тату! — знову загукав синок. — Давай у гори! Покатаємося на лижах. Я читав, що там каталися на лижах.

— Тобі не можна на лижах, синку,— м'яко зазначила мама. — Ти не зумієш... Давайте поїдемо кудись на річку, поживемо в наметі...

— Не підійде,— зразу відкинув тато. — Річка нині — це суцільний потік азотно-фосфорних сполук і кислот... Ще шкіра облізе...

— А може, все-таки в гори, га? — заскиглив синок. — Я б слухався...

— Синку, зрозумій: там зараз небезпечно. Оповзні, селі... Дерева вирубали, і тепер туди не потикайся. Поки гори не згладяться або дерева не наростуть, справжні, столітні.

— Що ж тоді робити? — розгублено запитала мама. — Зібралися у відпустку, а воно таке, що й за поріг не потикайся!

— Нічого подібного! — бадьоро заперечив тато. — Поїдемо у Заповідний ліс!

— У Заповідний? — іронічно перепитала мама. — Він тому і заповідний, що в ньому підвищений радіаційний фон. Теж мені — знайшов, де відпочивати!

— Фону боятися, в ліс не ходити! — відповів татко народною мудрістю. — А ми в якому фоні виросли? До речі, там давно всі відпочивають. А тебе так і тягне до води, щоб зябра свої нещасні прополоскати,— натякнув тато на те, що в мами з народження були невеличкі, симпатичні зябра — генетичне нагадування про еволюцію.

— Одне слово, збираємось! До речі, не забудьте запасні фільтри до протигазів! — підбив підсумок тато і збуджено почухав праву потилицю.

Цікаво, що в нього завжди чухалась права потилиця, а ліва ніколи. Хоча обидві голови були абсолютно однакові.

— Ура-а-а! — знову загукав синок і застрибав на одній нозі.

Правда, другої у нього не було від народження. Але він нізащо в світі не згодився б, щоб у нього відросла друга. Бо кому хочеться бути ненормальним?!

ФРАЗИ

- Багато чого в нас уже немає, але нам цього мало.
- Заради кар'єри дехто піде навіть на чесний вчинок.
- Чим більше накопичувалось проблем, тим багатшими ми себе визнавали.
- Кожен поєдинок між добром і злом у нас завжди закінчувався черговою перемогою партії.
- Дивитися з упевненістю вперед набагато легше, ніж дивитися, що коїться навколо.
- Ми могли б жити ще краще, якби ви краще працювали.
- Без ковбаси жити можна, не можна жити без віри в те, що вона з'явиться.
- Від того, що централізм назвати демократичним, він не перестане бути централізмом.

ОЛЕКСАНДР ПЕРЛЮК

- Хам — це людина, душа якої перейшла на нелегальне становище.

ОЛЕКСАНДР ПАСТУХ

ВОЛОДИМИР ПЛЮВАКО

Пародії

ХЛІБ ЖИТТЯ

Я перед тобою, як зерня...
Ти посій мене, коханий мій, посій...
Ти скоси мене, коханий мій, скоси...
Любов — хліб мого життя...

Любов Голота. Із книжки «Дзеркало».

Мій коханий, знаєш ти давно,
Я перед тобою, як зерно...
Тож посій мене і покоси,
На муку змели і заміси,
Наліпи святкових калачів
І спечи їх у жаркій печі,
Остуди, шматочками поріж,
А тоді вже їж мене і їж,
Їж годину, дві чи кілька діб,
Тільки знай: Любов —
це той же хліб,
Про який так прагнуть римувать,
Щоб духовний голод втамувать.

ОСОБЛИВЕ СВІТОБАЧЕННЯ

Вже тінь, як одяг, в тебе стала...
Тінь — і та кольорова.
Тінь, немов репродукція,
вигає під ногами...
Гойдаються світлотіні...
Тіні темні, неначе воронячі гнізда...
Тінь химерну розпросторюю поміж зорі...
Тіні пензля вигнались над дахом...
І т. д. і т. ін.

Микола Мірошниченко. Із книжки «Око».

У небесах, в морях, на суші,
По всій улюбленій країні,
Де є близькі поету душі,
За ним блукають всюди тіні.

Він їх малює кольорові,
М'які, тверді, чудні й химерні,
Одно- й багатоповерхові,
Бліді, строкаті, світлі й темні.

Мов одяг, тіні ті незвичні.
Тому їх щедро одягає
Поет на образи ліричні,
Бо до безтями їх кохає.

Він успіх в тінях передбачив.
Без них поету одиноко.
Якби він тіней тих не бачив,
Ніхто б не знав про його «Око».

ТУР КАРИКАТУР

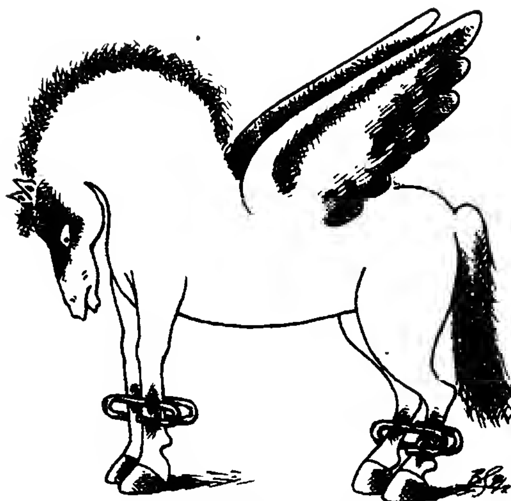

Мал. В. Семеренка

МИКОЛА КОРНІЄНКО

ТЕЧЕ РІЧКА НЕВЕЛИЧКА

Тече річка невеличка,
з ферми на дорогу,
я вже з неї, моя мила,
не витягну ноги.

Ой мій милий, чорнобривий,
якби й захотіла,
то місток через багнюку
зробить не зуміла...

Моя люба дівчинонько,
купи вертольота,
щоб мене він перекинув
під твої ворота.

Ой не зможу вертольота
я тобі купити:
за таку розтрату мати
буде мене бити.

Ну, тоді давай, миленька,
начальство просити,
мо, воно нам допоможе
місточок зробити.

Ой, не буде керівництво
місток будувати,
бо ж тече багнюка з ферми
не під їхню хату.

ІНТЕРГУМОР

ТЕЛЕБАЧЕННЯ ЗАВТРА

(проект програми)

І програма — XXII з'їзд соціал-демократів (пряма трансляція). По завершенні — оргвисновки і поіменне галасування.

II програма — III з'їзд кадетів-лібералів. У перерві приблизно дві години реклами.

III програма — IV з'їзд анархо-синдикалістів. По завершенні вибачення телебачення за анархію в ефірі, що сталася не з вини телебачення.

Кабельне телебачення — конференція монархістів (вихід на праву платформу). Передача піде у чорно-білому зображенні.

Мистецький відеоканал — обговорення кінострічки «Депутат Прибалтики».

Учбова програма — сесія Верховної Ради, перше читання у другій і третій палатах (п'яте скликання). Після прийняття за основу художній телефільм «Палата № 6» і друге читання. По завершенні «Доброго ранку, діти!»

ЗБОРИ, АБО ДЕ СЕМЕН!

Головуючий. Усі зібралися нарешті?.. Семена немає? А де він?.. Гаразд, семеро одного не ждуть, тим більш восьмеро. Почнемо без нього... Сьогодні нам треба у нашому маленькому трудовому колективі обговорити закон про вільний виїзд і в'їзд. У другому читанні... У першому всі прочитали? Дуже добре. Адже нам довірили не просто висловитися з приводу, а й подати свої пропозиції.

Перший голос із залу. А хіба його ще не ухвалили? Остаточно?.. Дивно, стільки їдуть...

Другий голос із залу. Ха! Якби його остаточно ухвалили, хто б тут оце сидів?

Головуючий. Прошу тиші! Вимкніть мікрофон! Та не мій! Нам треба серйозно зважити усі за й проти, аби ті, хто приймає, знали думку народу.

Представник старшого покоління. Нема чого їхати, й тут добре! Пропоную обговорити лише закон про в'їзд.

Представник молодшого покоління. Звичайно, у порівнянні з 37-м роком зараз непогано, тим більш якщо все життя не виїжджати далі присадибної ділянки.

Представник старшого покоління. Неправда твоя! Їздив я у Швейцарію у одна тисяча дев'ятсот десятому. Тоді, до речі, теж багато хто виїхати хотів. А я всіх попереджував: зачекайте трохи, й в нас почнуть будувати світле майбутнє. Дехто не послухав... Так без майбутнього і живуть...

Головуючий. Прошу не відхилятися, а всенародно висувати конструктивні зауваження!

Представниця старшого покоління. Заграниця не для нас. Там другой язик надо учить!

Молодий голос із залу. І тут вам, тітононько, треба мову вчити. Бо нині, що не кажи, самою мовою міжнаціонального спілкування не обійдешся!

Представник середнього покоління. Й лікарської ковбаси там немає. З чого салат «олів'є» робити на день народження?

Головуючий. Ну, це якраз і несуттєво. Зате там є окремо лікарі й ковбаса, можна тобто при бажанні скласти. Мене більше хвилює відплив мізків.

Представник старшого покоління. І з СНІДом там кепсько, й на роботу влаштуватися важко: своїх безробітних повно...

Представник молодшого покоління. Ет, можна подумати, що всі тут так пориваються працювати!

Представниця середнього покоління. А злочинність? Там стріляють на кожнім кроці, наркомани в кожнім кутку кубляться.

Молодий голос. Зате в кожного свій куток є. А я тут, хоч стріляйся, до пенсії в черзі на житло стоятиму...

Головуючий. Товариші, спокійно! Без емоцій! Ніхто нікого не тисне й не виганяє. ...І не випускає, до речі. Закон, звичайно, приймати треба, на нас-бо увесь світ дивиться. Приймемо, а там вирішимо в робочому порядку їхати чи ні... Де ж все-таки Семен, може, він би щось суттєве сказав...

Голос із залу. Він уже висловився.

Головуючий. Як? Коли?

Голос із залу. Він зранку побіг у ВВІД чергу за візою зайняти. З-за горба передали, що найближчим часом закон прийматимуть...

Усі підхоплюються й біжать.

Головуючий намагається оголосити перерву. Марно. Пізно. Семеро одного не ждуть...

ГЕННАДІЙ КОСТОВЕЦЬКИЙ (Тель-Авів),
ОЛЕГ ПОПОВ (Київ)

ВАЛЕНТИН КИРИЛЕНКО

ХТО Є ХТО

САТИРИЧНІ РУБАЇ

Про блага все торочили. Овва,
Немає благ. Самі слова, слова...
Погрузли в догмах по саменькі вуха.
Який посів, такі ж бо і жнива.

Цей не ловив, ні-ні, як дехто гав,
«Зірок» собі он скільки нахапав!
Розвінчуємо липових героїв.
Коли ж почнеться бронзи переплав?

Вам треба вотум? Що ж, нема проблем.
Щось підтасуєм, щось підредагнем...
Кого — в «трубу», кому —
у Крим путівку,
В нас під рукою — пекло і едем.

Раніш ми знали: всюди вороги.
Души, стріляй і не жалій снаги!
І раптом — чисті...
Хто в таке повірить:
Що в НАС звичайні люди
НАВКРУГИ?

БОРИС СТАРЧЕВСЬКИЙ

А ПОЕТ ПИШЕ...

...Чом же тепер, коли школи
Всі вже, здається, скінчив,
Ні — та й обізветься болем
Все, чим я змалечку жив?

А ДЯДЬКО ЇДЕ...

Звіддалеки, щоб нас догнати
Ніхто не зміг,
через плоти
Перекривляєм дядька Гната
На всі лади, на всі роти.
А потім навздогін підводі,
Свій оголивши срам і сміх,
Дрібні, заслиненобороді,
Піском жбурляєм з-поміж ніг...
...Чого спливло це із дитинства?
Десятки ж літ йому, либонь!
Чи не тому, що пародисти
Піском шмаляють навздогонь?

Михайло Пасічник, зі збірки
«Хлібні заповіти».

Відкрив «Вітчизну» — і, о боже! —
Немов обпік мене вогонь:
Знов пародисти (скільки ж можна?!.)
Піском шмаляють навздогонь...
...Згадалось: дядько Гнат на возі —
І ми, свій оголивши стид,
Стаємо в непристойні пози —
Й з-між ніг піском йому услід!
Брудні, заслинено-сопливі,
Гидкі й без того, мов чорти,
Таке із себе корчим-кривим,
Що просто господи прости...
...Таки негарно. Ниньки бачу...
Але ж — чому, чому ніяк
Я пародистам не втовкмачу,
Що сором же ж робити так?
Й навіщо їм така морока? —
Поет, як той же дядько Гнат,
Все ’дно свого Пегаса вйока,
Не озираючись назад.
Тож, щоб дійшло, скажу ясніше
(Хе! — за плечима стільки шкіл!..):
Перекривляти розумніших —
Природна риса слабаків!

ТУР КАРИКАТУР

Мал. В. Семеренка

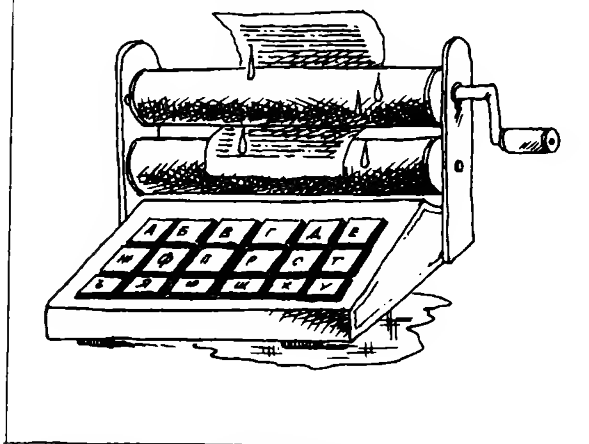

АНАТОЛІЙ ШКУРКО

ЗАКЛИК

Не ждіть багато від законів:
Вони — народжені мерці,
Їх топчуть, як солому, коні,
І виконавці, і творці!

Не вірте доброму герою,
Котрий у рай відкриє путь:

Він опікується собою,
І сам при цьому не без пут!

Не думайте, що депутати
Всі вигребуть нам смітники:
Їм лобом мур не роздовбати,
Грат не зламають язики!

Не бійтесь руки замарати —
Беріть-бо мітли і ломи!
Та перед тим усі давайте
Спочатку станемо людьми!

НЕ ХОЧУ

Не хочу я ні в бронзі, ні в граніті
Серед людей, немов на сміх, стояти:
Немає тяжчого нічого в світі,
Ніж чути, бачити усе — й мовчати...

КОНКУРС ДУМОК

- Містика звітів: м’яса немає — а навар є.
- Живемо заради майбутнього своїх дітей і теперішності нашого керівництва.
- А наскільки подорожчала золота душа?..
- Неввічливе минуле: з ним прощаєшся, а воно нас не покидає.
- Перед простим народом — найскладніші проблеми.
- Ніколи не зупинявся на досягнутому: все доводив до абсурду.

ВЯЧЕСЛАВ НАЛЬОТОВ

ЛЕОНІД КУРОХТА

НАЗУСТРІЧ НЕВІДОМОСТІ

— О, Борисе! О, Ларисо! Ви хочете удвох зробити одну величезну дурницю... Щоб я так жив — з вас дуже сильно сміятиметься вся Сумська вулиця та вся Салтівка! Я вже не кажу за всю Одесу!

— Життя змушує, Йоселе, брате мій. Якби не собаче життя, як у цій країні, клянуся могилою моєї мами — нікуди б не їхав! — важко зітхнув Борис Семенович, а Лариса Едуардівна безпорадно покивала головою: так, так, саме собаче життя змушує...

— Ми дуже любимо Харків,— промовила вона,— з його кав'ярнею на Гіршмана, з його старою синагогою, з його Комітетом держбезпеки... Тож і не їхали б до чужих країв, коли б тут можна було з'їсти щось путяще...

— Притримай язика, Ларо! — зиркнув на неї Борис Семенович. — Мало тобі через нього було неприємностей?

Подружжя сиділо за столом під співчутливим поглядом Йосипа Арнольдовича. Розмова не клеїлася. Та й про що говорити, коли все уже сказано, з'ясовано, вирішено. На душі в усіх важким каменем лежав цей від'їзд, повний тривог і невідомості, суму і сподівань. Величезні валізи, рюкзаки й баули вже стояли посеред кімнати і чекали свого зоряного часу.

Помовчали. Похрумкотіли кооперативною мацою. Потім Борис Семенович через силу посміхнувся, зняв зі стіни гітару, ніжно торкнувся струн, і по кімнаті поплила знайома кожному з дитинства пісня:

Налий-но чарку, Розо —
Я з морозу,
А за столом сьогодні ти і я...

— О, Борисе! — раптом згадав Йосип Арнольдович. — Ти добре заховав свої гроші? У тебе їх не віднімуть на кордоні?

— Я добре заховав свої гроші, і їх у мене, може, не віднімуть на кордоні. Бо я заховав їх Ларисі у... — від підстільного поштовху Борис Семенович осікся і винувато поглянув на Ларису Едуардівну.

— А ти, Ларисо,— вів далі Йосип Арнольдович,— не вези з собою золота, бо віднімуть на кордоні!

— Ні, Йоселе, я не везу з собою золота...

— Ну, що — пора вже,— Борис Семенович подивився на годинника. — Поки до автовокзалу доїдемо...

...Червоний «Ікарус», крутячи чорним димовим хвостом, віз Бориса Семеновича та Ларису Едуардівну назустріч невідомості. Перетнувши кордон, шукачі пригод дуже здивувалися: між Україною та Російською Федерацією вони не побачили ані митниці, ані турнікету, ані жодного прикордонника. І, на радість мандрівникам, повітря дихало забутими запахами ковбаси і сиру, м'яса і масла, риби та ананасів.

Тривоги були даремними — глибокий рейд до Бєлгорода по харчі відбувся без ніяких перепон.

ТУР КАРИКАТУР

Мал. В. Семеренка

ІВАН ЧЕРНЕЦЬКИЙ

ВИГНАННЯ

Байка

Ні! Бог ліпив тебе не з глини.
Він зіпсував моє ребро...
Поцілував його, послинив,
Дмухнув — і дав життю добро.
І ти, гнучка і повнотіла,
Мене звела у «Вічний рай».
Кохання й щастя захотіла,
Щоб аж шуміло через край.
Для чого з яблуні кислицю
Зірвала ти у краплях рос?..
Бог на обох нас розізлився
І вигнав з раю у колгосп.

КОНКУРС ДУМОК

- Прозріння класика вийшло окремим виданням.
- Відчувши смак лобових атак, критики радянського періоду посіялись, як мак.
- Настав час збирати каміння. Для персональних пам'ятників.

АНАТОЛІЙ ПАСТЕРНАК

ВАСИЛЬ ЗУБАЧ

ПЕРСПЕКТИВИ ЖНИВАРЯ

Неділя — не для діла. Та жнива.
А хліб не жде. Планету держить колос.
А я — поет. На поле йдіть, слова! —
Щоб став сьогодні живарем мій голос.

Я думаю узимку про жнива.
Мені не спиться. Я би йшов косити.
Важкішає у мріях голова.
Без перспективи я не можу жити.

Володимир Фединишинець. Із збірки «Секунди серця».

Ну хто б пішов на поле? Бо жнива,
Спирає дух — не можу далі жити,
Бо хліб — то хліб, не вижовкла
трава,
Комбайни не встигають покосити.
У хаті тихо. Муха на столі.
Хіба їй на умі вусатий колос?
В коморі коси є, та ж... замалі —
Пошлю в колгосп я свій — поета!
— голос.
Узимку щось за душу ущипне,
Зіпруся на холодне підвіконня,
І хтось потягне поночі мене
Кущі косити в скверику спросоння,
Я симетрично вистрижу усе,
Засну затим бентежний і щасливий,
І жаль, що не дізнаються про це
Ті, що живуть ледь-ледь,
без перспективи.

Ужгород

МИКОЛА ПЕТРОСЮК

ВО СЛАВУ РОДУ І СЕЛА СВОГО...

Розділ третій

Це про таких, як я, кажуть, що народився в сорочці. І справа не лише в тому, що з батькових новеньких онуч мама таки викроїла перші в житті штанці з однією підтяжкою. На другу краму не стачило. Мені не терпілося, поки їх пофарбують, і кілька днів, мов Джавахарлал Неру, ходив у рожевих, майже білих штанцях, не дивлячись собі під ноги й не бачачи нікого. Аж поки не втрапив у цеберку з помийками, що виставлялася для нашої корови «Рябої».

Головне ось у чому. Всупереч волі активістів, котрим свербіло «запекти» батька на Соловки, він повернувся додому з паспортом і трудовою книжкою. Таких важливих державних документів ніхто в селі не мав. То як же мені, скажіть, не гордитися татусем?!

Цікаві заходили до нас і пошепки просили батька: «Покажи. Зроду-віку не бачив, що воно таке».

Батько діставав з кишені піджачка, що біля серця, великий шкіряний гаманець, видобував звідти документи. Чоловік дивився на них такими широкими очима, як дивляться на ковбасу у Великодний день. Особливі емоції викликав запис у трудовій книжці. Чоловік по складах читав слово «Автошосдор», а потім, розкривши рота, дивився на батька, аби той пояснив, що воно означає. Але батько не дуже розповсюджувався, бо перебував він на будівництві (зараз про це можна говорити вголос) стратегічної шосейної дороги на Житомир.

«З такими документами можна хоч на край світу!» — не без заздрощів говорив чоловік.

І тут, треба говорити відверто, батькові зраджувало почуття пильності. Він, ніби між іншим, спокійно відповідав: «У самому Житомирі був».

Документи ті перемацало багато людей. І не тільки заради звичайної цікавості. Траплялися й такі, що з недовір'ям ставилися до цієї сенсаційної новини. Мовляв, де таке бачене, щоб репаному колгоспникові та такі документи на руки видали?! Були й скептики, котрі казали: «То й що з того паспорта? Якби на нього гроші платили, або безплатно олію видавали!..» На такі речі батько трішки роздратовано відказував: «Голова твоя, половою напхана! З цими документами я — хоч куди! На любу роботу з натуральною чи грошовою платою встроюсь, а ти спробуй без паспорта й трудової книжки кудись поткнутися! Оце, голубе сизий, моя волюшка-воля!»

Це добре розуміло сільське начальство, і йому нічого не залишалося, як здоровкатися з моїм татом за руку та ще й вклоняючись. Як ото з уповноваженими району. Подібного панібратства з простими смертними воно собі не дозволяло ніколи. Мало того, батькові таки тихцем виписували і олії й борошна, аби загодити, аби знову не зірвався й не подався ще кудись та не каламутив розуму іншим.

Та бог з ним, з начальством. На те воно й начальство, щоби на цимбалах грати. Була інша біда. Багато душевних страждань завдавав той паспорт моїй мамі. Вона ненавиділа його і готова була спалити, викинути його в річку чи й ще кудись, аби він щез назавжди. Коли батько заводив балачку про вольную волю, мама без угаву обливалася слізьми й примовляла: «Скільки ж ти, волоцюго, будеш віятися по світу, а мене через тебе топтатимуть та підкидатимуть ногами кому тільки заманеться?! Чи ж ти смерті моєї, передчасної забажав?»

Тато, як міг, угамовував маму і благав: «Ти не здумай, Тодоню, нічого з паспортом зробити, бо він залістріруваний аж в Умані, у міліції. За це можуть штрафонути добряче, або й посадять!»

«І де воно, горе всяке, береться та в нашу хату преться!» — не вгавала мама.

Беріг батько документи свої, як зіницю ока. Навіть коли лягав на спочинок, клав

Продовження. Попередній постріл у четвертому номері цього року.

свій гаманець під подушку. «Хай мене хоч у допру запруть, хай і повісять, а я його таки в піч укину! — у відчаї погрожувала мама. — Живуть люди без тих паспортів і ти обійдешся. І не будеш, як той вовк, по світу гасати та здобичі шукати...»

Тьмарилася радість і гордість моя у такі хвилини. Але, як не дивно, все ж більше співчував татусеві, аніж мамі.

Отак, розмірковував я, і ті негри живуть без паспортів, затуркані, безправні і не можуть захистити себе, бо вже звикли, що вони негри. Правда, їм ще важче, бо гнобить їх проклятий усім миром світ капіталу. А ще я думав: віддати б того паспорта Прісці-пролетарці. І хай віється в світи. Нікому за нею побиватися. Ні кола, ні двора путнього, ні живого духу, окрім неї, в тім подвір'ї не водиться...

Пріська неначе почула мої розмірковування, заявилася в нашій хаті. Після того, як врятувала батька, вона вже не боялася заходити до нашого обійстя. «Позичте,— каже,— пару відер картоплі, а коли жива буду — відроблю. Вибирати допоможу». «Та яка холера тебе візьме? До таких, як ти, пролетарів, хвороби не чіпляються! — сьорбаючи борщ, говорив батько. — Краще б свою саднла та не заглядала в чужі руки!». «А нащо я маю її садити? Все одно война буде!» — так наче про дощ чи вітер говорила Пріська. «Ог-го! — батько кинув ложку й підняв брови. — Ти що верзеш? За такі балачки як схоплять за язика — заціпить тобі назавжди!» А мама скрейдяніла, склала руки на грудях. «Це ти, Прісю, з гарячки, чи з тверезого розуму?» — тихо і злякано поспитала. «Буде всім гарячка скоро! О, буде гарячка!» — торочила своє Пріська.

«Ну, от що,— підвівся з-за столу батько,— щоб у моїй хаті та таке варнякали, я — не потерплю!» І до матері: «Відсип їй картоплі та хай іде під лихі нетри і щоб я її більше не бачив і не чув з такими речами. Мені вже досить!..» «У нас хата — покришка, а ти ж нікому про таке? — благально дивилася у вічі Пріськи мама. — Ти ніде такого не балакала?» «Не балакала,— відповіла сусідка,— вам оце виказалась, бо довіряюсь».

Оце сюжет! Це вже не сни баби Горобчихи, які залпом можна пропускати мимо вух. Це не побрехеньки тітки Секлети чи баби Насті!

Спровадивши сусідку, мама вбігла до хати, перевела дух і до тата: «Що ти скажеш на це, Іване?» «А що казать? Видурює вона в тебе харч, прохвостка, і все тут! Що казать...» По всьому було видно, тато говорив зовсім не те, про що думав. А щоб заспокоїти себе і маму, продовжував розмірковувати вголос: «Не посміє! Нізащо не посміє німець! Наші самольоти он аж Америки дістались... Ми з такими самольотами, що ніхто не осмілиться...»

Коли б я народився співаком, як ото пророкував батько, враз для настрою заспівав би пісню: «Броня крєпка і танки наші бистри, і наші люди вєрності полни...» Але ж я вродився, як тепер модно висловлюватися, літописцем своєї доби і дуже шкодував, що не навчився писати, аби занотувати все те для майбутніх епохальних творів. Єдине, що втішало, це моя здатність запам'ятовувати, аналізувати, бачити далеку перспективу. І цим, лише цим, пояснюю свій оптимізм, незрозумілий ні татові, ні мамі, ні тій же Прісці-пролетарці. Я вибіг у двір і, розполохуючи курей, вигукував: «О, буде гарячка! О, буде!» Перелякана мама впіймала мене біля хліва, закрила рота спідницею й благала: «Не повторяй, сину мій, того, що з хворого язика злетіло. Тітка Пріська малохольна, вона з глузду з'їхала, а тобі ще рости та жити...»

Бідна моя мама! Вона не йняла віри, або ж не хотіла вірити, що з того «хворого язика» злітала страшна істина. Вона не знала, що зовсім скоро уже не буде називати тата волоцюгою, пройдисвітом, вовком, а цілуватиме його голубі, затьмарені очі, ніс, губи і руки й примовлятиме: «На кого ж ти, соколику мій ясний, полишаєш нас?!» Вона хрестила його, здіймала руки до Миколая-Спасителя, а потім з тильної сторони, за дощечку ікони ховала, мов святиню, батькового паспорта.

(Продовження пишеться)

ТУР КАРИКАТУР

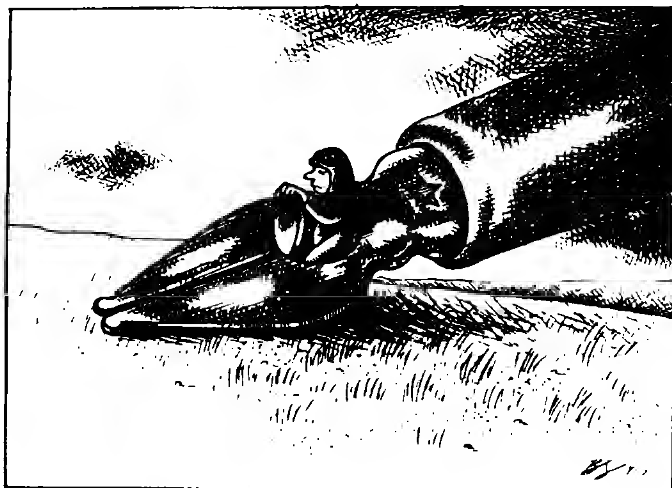

Мал. В. Семеренка

АНТОН СМОЛЯР

ХТО Ж ВІН — «П. В. К-ій»

Тижневик «Черниговский листок» (1861—1863), що відіграв помітну роль у становленні й розвитку української прогресивної журналістики, видавцем і редактором якого був Леонід Глібов, не обійдений увагою істориків і літературних дослідників. Тим часом чимало пов'язаних з цією газетою питань лишаються невисвітленими. Так, досі не встановлене з вичерпною повнотою коло кореспондентів «Черниговского листка». Відомо, що на його сторінках з'являлися публікації землевольця І. Андрущенка, письменників Марка Вовчка, М. Вербицького, М. Александровича, П. Кузьменка, О. Кониського, М. Номиса (Симонова), І. Кулжинського, фольклориста О. Марковича, історика О. Лазаревського, педагога І. Лашнюкова та ін. Внаслідок подальших розшуків встановлено особу іще одного автора тижневика.

Дві публікації з освітніх питань — «Замечание на статью черниговского корреспондента «Киевского телеграфа» (1861, № 11) та «О женском образовании вообще и о Полтавской женской гимназии» (1862, №№ 15, 16), а також одне невелике бібліографічне повідомлення (1861, № 3) були підписані в газеті криптонімом «П. К-ій». У змісті номерів, де друкувалися другий і третій з названих матеріалів, автор визначався повніше: «П. В. К-ій». У присвячених «Черниговскому листку» дослідженнях жодних матеріалів про цього автора віднайти не пощастило. Спроба атрибуції (встановлення авторства) однієї із статей, правда, існує — коментатори другого тому найповнішого зібрання творів Л. Глібова (1974) приписали статтю «О женском образовании...» О. Кониському, який жив на той час у Полтаві. Але із змісту матеріалу добре видно, що його автором був черніговець, який «приміряв» до умов свого міста цінний полтавський досвід влаштування жіночої гімназії. Окрім того, можна зробити висновок, що це була людина, добре обізнана із загальним станом освітньої справи у Чернігові і причетна до її розвитку. (Про це ж свідчать й інші публікації, що з'явилися за підписом «П. К-ій»).

Стаття «О женском образовании вообще и о Полтавской женской гимназии» вирізняється з-поміж трьох названих публікацій чернігівської газети, в кожній з яких розглядаються гострі, актуальні суспільні проблеми, грунтовністю їх аналізу. Автор зазначає у цій публікації, що «ляльки, якими здебільшого виходили і виходять дівчата із наших навчальних закладів», непотрібні суспільству, говорить про необхідність для дівчат серйознішої освіти, ніж та, що дається. Він розмірковує над тим, чому багато хто з «благородних» батьків заперечує доцільність створення жіночих гімназій, у яких навчатимуться представниці різних суспільних прошарків. Ці батьки, бачте, бояться, що спілкування «благородних» дітей із своїми ровесниками з «нижчих» прошарків погано позначиться на дворянській моральності. «Чому ж,— дотепно зауважує автор,— не передбачити протилежного — що висока моральність дітей благородних батьків через спілкування їх з дітьми людей простого класу справить благотворний вплив на цих останніх?» Роблячи аргументований висновок про безпідставність пієтету, з яким ставиться багато батьків до закритих навчальних закладів, кореспондент «Черниговского листка» переходить до розгляду досвіду Полтавської жіночої гімназії (або, як вона ще називається в публікації, жіночого училища першого розряду). Наголошується на численних перевагах відкритого навчального закладу, які цілком вдалося реалізувати в Полтаві,— на тому, що вихованки дістають тут добру освіту, що плата за навчання помірна, виховні заходи в гімназії справді ефективні і т. д. Завершується стаття міркуваннями про те, як запровадити досвід полтавців у Чернігові. (Для довідки слід зазначити, що жіноча гімназія була відкрита в Чернігові лише 1866 р.).

Публікація, про яку йшлося, не була єдиною в газеті з питань жіночої освіти — виступав на цю тему і Л. Глібов. Та й взагалі освітні проблеми завжди перебували в куті зору «Черниговского листка», вони висвітлювалися в дописах багатьох кореспондентів.

«П. К-ій» був добре обізнаний і зі справами Чернігівської недільної школи. Такі навчальні заклади, як відомо, влаштовувалися наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX століття на громадських засадах для навчання грамоти дорослого населення і набули значної популярності. (Цілком можливо, що й сам автор брав участь у роботі недільної школи). У матеріалі «Замечание на статью черниговского корреспондента «Киевского телеграфа» він рішуче виступив проти однієї з публікацій київської газети про недільну школу і громадське життя Чернігова загалом як проти такої, що засновувалась на неточних, викривлених фактах.

Педагог вгадується і в авторові коротенької публікації, що з'явилася в рубриці «Библиографические известия». У цьому матеріалі, присвяченому науково-популярній книжці П. Куліша «Хмельнищина» (1861), йшлося не так про саме видання, як про потрібність популярних книжок для народу, про те, на які теми вони мають публікуватися насамперед. Художні твори кращих українських письменників, пише автор відгуку, вже давно широко відомі й зажили симпатії читачів. У створенні ж науково-популярної літератури українською мовою, потреба якої відчувається дедалі нагальніше, робляться тільки перші кроки. Кореспондент «Черниговского листка» всіляко вітає прагнення освічених українців зробити простий народ «учасником у розумовому житті, що було досі надбанням людей письменних, і перші наслідки такої потріб-

ної роботи — появу українських граматок П. Куліша, Т. Шевченка, К. Шейковського. Розповідаючи про задум П. Куліша видати серію народопросвітніх книжок з історії, бажаючи успіху цьому заходові, автор звертає разом з тим увагу на потрібність видань про природу, предмети оточення селян.

Серед тих чернігівських педагогів, які співробітничали з тижневиком, у той час був Петро Васильович Кизимовський (за тогочасним російським правописом це прізвище передавалося з ІЙ на кінці — Кизимовській)— обидва криптонімн легко розшифровуються як належні саме йому (Інших «кандидатів у автори» серед учительства Чернігова не виявилося). Із дослідження М. Тутолміна «Столетие Черниговской гимназии: 1805—1905» (Чернігів, 1906) можна довідатися, що П. Кизимовський у 1857 — 1866 рр. викладав у цьому навчальному закладі латинську мову.

Читачі, обізнані з історією української дожовтневої журналістики, пригадають, що їм відоме це прізвище у зв'язку із заходами щодо заснування в Чернігові 1862 р. щотижневої газети «Десна». Клопотання про дозвіл видавати її, як свідчать документи, подали члеи від уряду в повітових мирових з'їздах О. Лазаревський, секретар губерниського статистичного комітету П. Маєвський і старший вчитель гімназії П. Кизимовський. Проектоване видання мало на меті «ознайомлення місцевого товариства зі всіма визначними явищами у сучасному житті краю». Центральне місце у програмі газети посідав другий, науково-літературний відділ — там планувалося друкувати оповідання, поезії, твори народної словесності, нариси з історії краю (на основі архівних матеріалів), етнографічні й статистичні дослідження, статті з громадського життя, педагогічні замітки. Але видання не було дозволене.

П. Кизимовський близько стояв до періодичної преси Чернігова. Є всі підстави припустити, що саме йому належать три названі матеріали на сторінках «Черниговского листка». На користь такого висновку, окрім наведених, є й ще деякі факти. Так, вдалося документально встановити, що одним з викладачів Полтавської жіночої гімназії, членом її педагогічної ради був М. Кизимовський — брат П. Кизимовського. Саме від нього чернігівський автор міг отримати друкований звіт про роботу Полтавської жіночої гімназії в 1860—1861 рр., виданий її педагогічною радою. Звідти взято відомості, використані в статті «О женском образовании вообще и о Полтавской женской гимназии»,— це потверджує спеціальна примітка в тексті.

Усі матеріали П. Кизимовського на сторінках «Черниговского листка» засвідчують прогресивні, як на свій час, погляди автора на питання народної освіти. Він послідовно обстоював її демократизацію, наближення до народного життя. Саме завдяки таким проблемним матеріалам на актуальні теми «Черниговский листок» завоював авторитет у читачів демократичних кіл Чернігова й інших міст і сіл. Газету читали з інтересом, як відомо, і далеко за межами губернії.

Зібрано й деякі матеріали до біографії забутого кореспондента тижневика. На його смерть у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» 17 лютого 1895 р. з'явився некролог, з якого можна довідатися про основні події життя П. Кизимовського. Він походив з родини чернігівського священика, освіту здобув у чернігівській духовній семінарії та університеті св. Володимира в Києві. У 1866—1882 рр. П. Кизимовський викладав у середніх навчальних закладах Києва (окрім латинської мови, ще й російську словесність, педагогіку), працював інспектором новгород-сіверської та директором немирівської чоловічих гімназій. Починаючи з 1882 р. і до смерті був у Чернігові директором чоловічої гімназії, а водночас очолював і жіночу.

Ось які наслідки приніс пошук, вкотре вже підтверджуючи справедливість міркувань видатного сучасного філолога Д. Лихачова, висловлених в одній з його текстологічних праць: «Якщо атрибуційна робота вже здійснена іншим текстологом, корисно мати на увазі деякі загальні тенденції, властиві багатьом працям з атрибуції. Найчастіше твір атрибутується якомусь відомому авторові. У цьому виявляється «тенденція» дослідника.

Підсумки розшуків показують перспективність подальшого дослідження історії «Черниговского листка». Без локальних розвідок неможливо створити докладну працю про важливе в історії української журналістики періодичне видання. Для дослідників іще залишається чимало роботи.

МИХАЙЛО ІГНАТЕНКО

СЛОВО ПРО ТОВАРИША І ТРОХИ ПРО СЕБЕ

Так, слово про людину, яку знаю понад три десятки років, знаю як цікавого поета, досвідченого редактора, доброго товариша. І хоча остання звучить трохи банально, зате точно.

Григорій Коваль ніколи не нав'язував себе іншим, не шукав вигідних знайомств, не запобігав перед впливовими людьми. Працюючи у видавництві «Радянський письменник», рідко сперечався з приводу творчості того чи іншого автора, але завжди мав свою думку. Якщо випадало редагувати твори, котрі він вважав нікудишніми, Григорій Павлович настирливо відмовлявся це робити, а коли ж це не допомагало, працював з авторами довго й неохоче. Ми співчували і обмежувалися тим, що називали його ледачим...

Вихований на класиці й народній творчості, Г. Коваль досить скептично ставився до різного роду новацій. Але інтуїтивно відчувши, що в поезії 60-х років відбувається якийсь серйозний процес, він таки погоджувався редагувати деякі новаторські збірки. А про що писав сам? Як і всі з нашого покоління, котре винесло на своїх плечах тягар і жах війни й безпосередньо відчуло радість перемоги, перш за все — про війну, про перемогу. Згодом ця тема органічно трансформується у його творчості в тему

боротьби за збереження миру на землі. Далі — повоєнні трудощі часів відбудови і, як завжди, хвала труду, хвала трудівникові. Так, ми відчували гордість за наші успіхи, не знаючи, що частенько вони бували досить примарними; недавнє воєнне минуле загострювало почуття радості від можливості жити, кохати, милуватися красою рідного краю, з якого «начинается Родина»...

Така загальна ідейно-тематична схема творчості майже кожного поета нашого покоління. І нікуди від тієї схеми не подінешся — це наше життя, і кожен із нас, зрозуміло, сучасник своєї епохи. Поет-бо живе життям свого народу, свого часу, пам'ятаючи оте Гейневе «Розколина світу проходить крізь серце поета», що в наші часи висловлювалося як «іти магістралями життя, а не блукати манівцями».

Отож говорити слід не про те, про що пише поет, а про те, як він про це пише.

Скільки разів за моєї пам'яті з'являлися у періодиці розумування про «сірість» нашої «середньої» поезії. На підтвердження зазвичай бралися окремі строфи одного розміру, переважно найпоширенішого і зараз п'ятистопного ямбу, із творів різних авторів, і з них механічно складався «нормальний», як правило, публіцистично-патріотичний вірш, що засвідчував безликість, штампованість отої «середньої» поезії.

Але що казати про «середню», коли не так давно видатні наші митці колективно творили оду-епос — про партію, про Сталіна, дружбу народів, нівелюючи власні індивідуальні особливості. Боляче зараз про все це згадувати... Адже «лица всеобщее выражение» в нашій поезії мало місце зовсім не через відсутність талановитих поетів. Нині причини того лиха всім добре відомі. А втім, і за тих умов справжні поети зуміли себе зберегти і виявити. Згадаймо і Тичину, і Рильського, і Сосюру, і Бажана, і Малишка, і Вингана, і Мисика, хоча, звичайно, ті умови не могли не позначитися і на їхній творчості.

Григорій Коваль належить до тих поетів, котрих мало помічала і критика, і так звана офіційна громадська думка. Серед багатьох причин неуваги до цих поетів — їхня особиста скромність (читай: самоповага), невміння чи небажання «пробиватися», а може, й відраза до дешевої популярності. Вони, як правило, не посідають «впливових» посад, а якщо й посідають, то не користуються їхніми вигодами. Вони вважають за найліпше зберегти свою особисту незалежність, свободу в кращому розумінні цього слова. З тих же причин не поспішають за «модою», злободенною актуальністю, розуміючи, що мода — річ хистка, плинна, на підтвердження чого маємо доволі історичних прикладів.

У творчому доробку Г. Коваля справді є чимало талановитих поезій, насамперед у збірках «Зелене полум'я» (1970) і «Запах трави» (1980). Вже у першій своїй книжці «Слово про вірність» він заявив себе задушевним ліриком і здібним пейзажистом, пейзажистом у кращому розумінні цього слова: поет уміє не тільки побачити і відтворити красу природи, передати любов до неї, а й використовує пейзаж як основу чи джерело для роздумів про світ, про людину, про сутність життя, про важливі питання і проблеми морально-етичного, суспільного, навіть всесвітнього значення.

Хтось зажуру на луки поклав,
Хтось жалі у діброві розлив —
На дерева, на листя,
На трави і квіти.
І не тільки на квіти —
На серце моє
Хтось багряну зажуру поклав.
(«Падолист, падолист...»)

Це не просто пейзаж. Глибоке почуття ліричного героя відгукується у душі читача, хоча у цьому вірші й відчувається залежність автора, тоді ще молодого поета, від його попередників.

Чим далі, тим більше природа починає сприйматися автором як жива істота, як друг, з котрим зручно погомоніти про те, що тебе турбує, порадитися («Як хочеться з деревами й травою на самоті про все погомоніть!»). Пейзажний вірш стає медитативним. І вже, як в одному із воєнних творів, цвіркун — то не просто цвіркун, і перепел не просто перепел, а щось значно більше:

...І раптом поруч тихо
В окопах, бомбами розритих,
Цвіркун озвався в самоті,
А десь в тривожній темноті
Затьохкав перепел в полях...
І вперше, може, в тій траншеї
Почув я серцем і душею,
Як тепло дихає земля...

Сам Григорій Коваль занотував у своєму щоденнику: «...Я признаюсь, що був, є і буду вічним учнем в цій неозорій, багатобарвній майстерні природи, в якій споконвіку витає дух краси і натхнення, без якого поезія взагалі неможлива...»

Так, духовність людини немислима без розуміння природи, без любові до неї. Будучи об'єктивною красою (не кажучи вже про те, що поза нею життя взагалі неможливе), природа є грунтом, без якого не може проростати і квітнути краса душі. А духовність — це вже категорія філософська, вона зумовлює морально-етичне здоров'я людини, а відтак і всього суспільства.

Даруйте людям чистий плід душі,
Натомість в себе в серці залишіть
Гніздо для пташки, пагонець для саду.

Твори Г. Коваля надзвичайно цікаві з погляду мовного багатства. Якщо, скажімо, вірші про війну написані майже прозаїчною, в кожному разі, аскетичною щодо художніх засобів мовою, близькою до афористичності, то переважна більшість інших поезій відзначається справді соковитою, образною, багатою на інтонаційну різноманітність мовою.

На деревах — вітру білий сміх...
Я ловлю сніжинки у долоні.
І танцюють снігурі червоні,
І клюють із рук моїх
Радості земної перший сніг.

А ось дещо із твору «Гогенові коні». Кілька разів протягом цього чималого твору автор обігрує образ білих коней, і щоразу поіншому, водночас цементуючи цим образом увесь твір:

А над усім — в блакитнім сяйві коні
Й безмежний світ в тривожній далині.

Або:

Нехай к о п н т я т ь д у ш у білі коні,
Хай сяйвом барв вмнвається земля.

Здається, так про художиика міг написати лнше художиик. Але ж і справді другою після поезії пристрастю Григорія Коваля є жнвопис: його пензлю належить чнмало малюнків — олією і акварелей.

Автор не лише творнть нові, свіжі поетичні образи — в иаш час це ой же як иелегко! — але й відновлює, оживляє старі, здавалося б, зужиті, змертвілі від частого вживання художиі засоби:

Ти стоїш, і веселка коромнслом
Зацвіла иа твоєму плечі.

Або що таке «метеликн першого сиігу»? Реквізит, припалнй порохом. Та поетові вдається його оновитн, вдихнути в образ молоду душу і продовжитн його життя: метелики сніжниок ие лише літають, а й ламають крильця, а снігова заметіль озвучується — дзвеннть!

Це про вірш «Заметіль». Подібие ж маємо й у вірші «В природі все буденне»:

Лнше зозуля десь журлнво лічить
Чужі й мої і рокн, і гріхн.

Одие щаслнво зиайдеие слово — і така иесподівана метаморфоза!

Зупиниюся ще иа одній особливості творчості Григорія Коваля. Широкий ідейио-тематнчний, иастроєвий, а отже, й інтонаційний діапазои його творів зумовилн потребу урізномаиітнеиия ритмомелодикн. Тут і чіткі класичиі метри і формн, в тім чнслі й октави, терцнни та сонети, тут і верлібр, і мелодійні речі, в котрих угадується зв'язок із иародиопісеиною творчістю.

Сния Десио!... Білі весла...
Срібиі води,
А за бродом —
  Навкруги
Береги
Волошковнм усміхом дзвеиять...
Став. Милуюсь. І иеначе
Чую: чайка в лозах плаче,
Розгубивши в лузі чаєнят.

Григорію Ковалеві часом закидають перевантаженість окремих творів «красивостями». Що вдієш! Усе наше покоління та й учителі й попередикн иаші прагнули пнсатн красиво. Інколн иас зраджувало почуття міри, художнього такту, і ми передавали куті меду. Раиіше це не виходило за рамки иорми. Зараз же, коли мистецтво стає суворішим, стримаиішим, намагаиня видаватися красивим може викликати в декого поблажливу усмішку. Справедливо. А може, й иі?.. Зрештою, любов до красивого, в якій би формі вона не виявлялася, благо. А втім, все вирішує почуття міри. Хоча й сама ота міра не лишається иезміниою...

Д. Блажейовський

ЦІЛЮЩА КРИНИЦЯ ДУХОВНОСТІ

Українські релігійні вишивки

Можна тільки подивуватнся снлі духу вісімдесятирічного Дмитра Блажейовського, який, з юннх років живучн далеко за межами Батьківщини, не тількн не забув рідної мови, пісні, традицій, а й своєю творчою працею прнмножує здобуткн української культури в діаспорі. Доктор історії й теології, автор чнсленних досліджень у царнні історії української церкви, він водночас талановитий мнтець, мистецтво-

Від редакції. Почнналчн з даного числа, «Вітчнзна» планує видрукувати на своїх сторінках більшість релігійнх українськнх вишивок Дмнтра Блажейовського. А їх у розпорядженні редакції більше шістдесяти...

Чнтайте, передплачуйте й стежте за наступннмн иомерамн иашого журналу.

знавець, неповторний майстер тематичної вишивки.

Народився Дмитро Блажейовський 21 серпня 1910 року у Вислоці Горішнім на Саноччині (тепер Польща). Змалку глибоко запали йому в душу урочисті церковні відправи на Різдво, Водохреще, Пасху, феєрична веселка барв і звуків народних обрядів-гулянь — колядування, щедрування, гагілок, купальських забав. А ще полонили його ажурні обриси дерев'яних церков, узори вишивок та мережок на корогвах, на одязі односельців.

Здібний, допитливий хлопець після закінчення початкової школи навчався в перемишлянській гімназії, потім студіював історію й теологію в Римі. Згодом переїхав до США, понад чверть століття працював у численних українських парафіях. А 1973 року повернувся до Рима, де живе й нині, займаючись науковими дослідженнями та вишиванням.

Одна за одною тут виходять його наукові праці, позначені глибоким знанням фактичного матеріалу, широтою історико-філософських узагальнень. Це, зокрема, такі фундаментальні видання, як «Влада київських митрополитів над монахами (1596 — 1809)», «Шематизм української католицької церкви в діаспорі», «Українське католицьке духовенство в діаспорі (1751 — 1988)», де висвітлені білі плями українського греко-католицтва, «Українська і вірменська папські семінарії у Львові (1655 — 1784)» та «Студенти візантійсько-київського обряду в папських колегіях і семінаріях, університетах та інститутах Центральної і Західної Європи», присвячені проблемам духовної освіти українців на рідних землях та за їх межами. А в «Ієрархії Київської церкви (861 — 1990), присвяченій 1000-літтю християнства на Україні, охоплено всю історію нашої православної та греко-католицької церков на Батьківщині і в діаспорі — Західній Європі, США, Канаді, Австралії, країнах Південної Америки.

Водночас Дмитро Блажейовський видав три альбоми «Українських релігійних вишивок», де репродуковано зразки вишитих ним ікон, оздоблення церковних обрусів та стихарів. Як засвідчує сам автор, ідея цього видання виникла в нього ще під час

церковної діяльності в США: «Організуючи нові парафії в Америці (Омаха, Денвер і Гюстон), я шукав зразків релігійних вишивок для церковних обрусів та ікон на корогвах, щоб таким чином зробити вигляд церкви всередині українським і щоб молоде покоління бачило різницю між латинським і українським стилем. Незважаючи на те, що жінки — члени сестриців — були готові виконати такі вишивки, годі було знайти відповідні зразки. Тоді зародилась у мене думка самому видати таку збірку вишивок для церковного вжитку». А далі наголошує: «Нам усім треба дбати, щоб зберегти українську вишивку як частину нашої національної спадщини в наших церквах і домах».

Вміщені в альбомах зразки органічно пов'язані з історією християнства на Україні. Це образи Христа, святих Миколи, Анни, Юрія, архістратига Михаїла, Кирила і Мефодія, Ольги й Володимира, а також Богородиці Оранти — запрестольної ікони Софії Київської. На основі мозаїки центральної бані цього собору вишита ікона Спасителя, що тримає в лівій руці Євангеліє, а правою благословляє паству. Бачимо тут і Вишгородську Богородицю, Покрову (як підкреслює автор, вона повинна нагадувати нам, що цим іменем називалася козацька

церква на Січі, а свято Покрови — то свято українського війська).

На одному з аркушів — Українська Римська Богородиця, скопійована з фрески на запрестольній стіні української парафіяльної церкви в Римі (за словами Блажейовського, там протягом кількох століть молилися українські владики та студенти української колегії в столиці Італії).

Цілий ряд вишивок призначений для оздоблення церковних обрусів. Крім звичайних хрестів, оточених ромбом, майстер вишиває й трираменні патріарші, а також хрести, складені з чотирьох трикутників (такі встановлювалися на могилах борців за волю України, зокрема на козацьких цвинтарях).

Вишивки здебільшого виконані хрестиком на панама-полотні або канві. Вони вражають витонченістю ліній та барв, гармонійною композиційною будовою. При зображенні обличчя і рук митець вдається до малих стібків — «через одну нитку», а при відтворенні постаті й тла — до великих, «через дві нитки».

Вболіваючи і борючись за збереження й розвиток традицій української вишивки, майстер звертається до всього українства із закликом: «Вишивання — це частина нашої спадщини по наших прадідах, дідах і батьках. Зберігаймо цю спадщину, зберігаймо й поширюймо вишивку, бо вона є частиною нашої ідентичності... Наші мами і бабці повинні вчити вишивання своїх

доньок, невісток і внучок, якщо їм залежить на збереженні цієї частини нашої традиції, на збереженні вишивок по своїх хатах і церквах, а не тільки десь по українських музеях. Хай наші музеї не будуть цвинтарем нашого минулого, а в цім і наших вишивок, але школою, де ми всі вчились би чогось, а наші жінки і дівчата вчились би, чиї вони доньки і яких мам, і вишивання, один з дарів, нам, українцям, Богом даних, зберігали, продовжували, поширювали...»

Оригінали вишивок Дмитра Блажейовського експонуються в музеях Італії, США, Канади, Австралії, Аргентини. Нині цілком можливо влаштувати на Україні виставку цих робіт. Адже вони такі потрібні в цей нелегкий час на рідній землі! Аби Покрова, вишита золотом і блакиттю, освятила людські серця, пройняла їх високою духовністю. А це одвічна мрія Дмитра Блажейовського.

МИКОЛА СТРАТІЛАТ,
СТЕПАН МУЗИЧЕНКО

Один із авторів передмови до циклу українських релігійних вишивок — художник-графік Микола Стратілат, автор великої серії робіт-ліноритів про Київські церкви, виставка яких торік з успіхом пройшла у штаб-квартирі ЮНЕСКО у Парижі.

Сьогодні «Наш виставочний стенд» подає кілька з них.

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукопнсн, а лнше поаідомляє про саоє рішення.

Рукопнсн менше даох друкоаанних аркушіа редакція не поаертає.

Редакція приймає тільки перші прнмірннкн машннопнсу.

«Внтчызна»(«Отчнзна»).
Лнтературно-художестаенный н общественно-полнтическнй ежемесячинк. На украиском языке.
Учреднтель Союз пнсателей Укранны.
Зарегнстрнроаан Госкомнтетом УССР по печатн. Серня КП № 94.
Издается с 1933 года.
№ 7, нюль 1991.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киеа, издательстао «Радянськый пысьмэиивык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалоаа, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кироаа, 34.

Комбинат печатн издательства «Радянська Україна», 252047, Киеа-47, проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 18.04.91. Підписано до друку 17.07.91. Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,38 обл.-внд. арк.
Тираж 29 301 прим. Зам. 01250071. Роздрібна ціна — 1 крб. 90 коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Кнїа, аул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видаанцтва «Радяиська Україна», 252047, Кнїа-47, проспект Перемоги, 50.

Св. Миколай

Анонс «Вітчизни»

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ!

Незабаром розпочинається передплата «Вітчизни» на 1992 р.

Наступного року журнал має намір, зокрема, опублікувати:

МИКОЛА ВІНГРАНОВСЬКИЙ. СЕВЕРИН НАЛИВАЙКО.
Історичний роман.

Напружений, гостросюжетний твір, сповнений героїки й небезпечних військових пригод, які випали на долю одного з найславетніших борців за свободу України у XVIII столітті.

МИКОЛА РУДЕНКО. ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ.

Катастрофічна помилка Маркса привела нашу країну на грань економічного краху. Книжка виходила лише у США.

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ.
Спомини з часів української революції (1917—1921).

Революція і громадянська війна очима генерал-хорунжого УНР.
У Радянському Союзі публікується вперше.

ЛЕОНІД НЕВІДОМСЬКИЙ. К-577 — ЦЕ Я.

Сталінські маршрути вісімнадцятирічного «ворога народу»-комсомольця: миколаївська тюрма, томські, марійські, колимські концтабори. 16 років ув'язнення, принижень, страждань — про все це записки колишнього зека.

ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО. ЖИТТЄПИС.

Гостонолемічні роздуми голови Української республіканської партії, народного депутата УРСР, котрий за двадцять п'ять років позбавлення волі пройшов усі кола пекла — камеру смертників, табір особливого режиму та «психушку».

«ВІТЧИЗНА» — це романи, повісті, оповідання, гострі соціально-політичні нариси, публікації з архівів і спецсховів — на вашій книжковій полиці.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «ВІТЧИЗНУ!»

На сторінках наступного номера зустріч з творчістю українського художника Рафаеля Багаутдінова

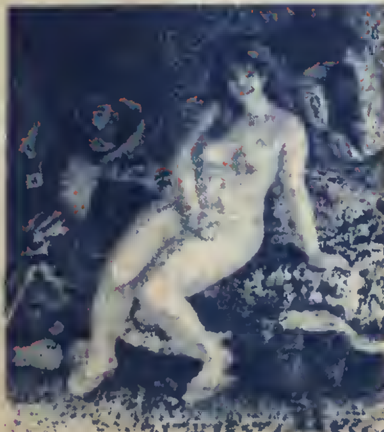

Раф. Багаутдінов. Солоха